

SMILJKA TOMANOVIĆ
SLOBODAN CVEJIĆ
SILVANO BOLČIĆ
ANĐELKA MILIĆ
MARIJA BABOVIĆ
VESNA MILETIĆ-STEPANOVIĆ
MIRJANA BOBIĆ
MINA PETROVIĆ
SRETEN VUJOVIĆ
VERA VRATUŠA
SLOBODAN ANTONIĆ

Društvo u previranju

Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji

Priredila: Smiljka Tomanović

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu

DRUŠTVO U PREVIRANJU

Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji

DRUŠTVO U PREVIRANJU
Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji

Autori

Smiljka Tomanović, Slobodan Cvejić, Silvano Bolčić, Anđelka Milić,
Marija Babović, Vesna Miletić-Stepanović, Mirjana Bobić, Mina Petrović,
Sreten Vujović, Vera Vratuša, Slobodan Antonić

Izdavač:

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu,
Beograd, Čika Ljubina 18–20

Za izdavača:

Smiljka Tomanović

Recenzenti:

Ivana Spasić
Stjepan Gredelj

Korektura:

Verica Pavić
Vera Backović

I izdanje, 2006. godine

Tiraž

300

Štampa:

Čigoja
S T A M P A

chigoja@eunet.yu

Smiljka Tomanović – Slobodan Cvejić – Silvano Bolčić
– Anđelka Milić – Marija Babović – Vesna Miletić-Stepanović
Mirjana Bobić – Mina Petrović – Sreten Vujović – Vera Vratuša
– Slobodan Antić

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu

DRUŠTVO U PREVIRANJU

Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji

Priredila:
Smiljka Tomanović

Beograd, 2006. godine

SADRŽAJ

<i>Smiljka Tomanović</i> UVOD: DRUŠTVO SRBIJE KAO MOZAIK	7
<i>Slobodan Cvejić</i> STRUKTURNI EFEKTI SIROMAŠTVA U SRBIJI	21
<i>Silvano Bolčić</i> PREDUZETNICI I SOCIJALNE OSNOVE PREDUZETNIŠTVA U SRBIJI 1990-IH	33
<i>Anđelka Milić</i> PORODICA I MODALITETI RADNIH AKTIVNOSTI ČLANOVA. PROMENE U TOKU POST-SOCIJALISTIČKE TRANZICIJE U SRBIJI, OD 1991–2006. GODINE	57
<i>Marija Babović</i> SOCIO-EKONOMSKE STRATEGIJE I ODNOSI UNUTAR DOMAĆINSTVA	81
<i>Vesna Miletić-Stepanović</i> VERTIKALNO PROŠIRENE PORODICE U RAVNI PROSTORNE DIFERENCIJACIJE	101
<i>Mirjana Bobić</i> BLOKIRANA TRANSFORMACIJA BRAČNOSTI U SRBIJI – KAŠNJENJE ILI IZOSTANAK „DRUGE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE“?	121
<i>Smiljka Tomanović i Mina Petrović</i> RIZICI I BEZBEDNOST U SUSEDSTVU IZ PERSPEKTIVE DECE I NJIHOVIH RODITELJA	139
<i>Sreten Vujović i Mina Petrović</i> GLAVNI AKTERI I BITNE PROMENE U POSTSOCIJALISTIČKOM URBANOM RAZVOJU BEOGRADA	157
<i>Vera Vratuša</i> STAV PREMA UČEŠĆU U ODLUČIVANJU NA RADNOM MESTU ODRASLOG STANOVNIŠTVA SRBIJE KRAJEM XX I POČETKOM XXI VEKA	179
<i>Slobodan Antonić</i> STRANAČKE NAKLONOSTI U SRBIJI POSLE 2000.	219
SUMMARY	261
LITERATURA	273

Smiljka Tomanović

UVOD: DRUŠTVO SRBIJE KAO MOZAIK

O specifičnosti istraživačke orijentacije

Knjiga koja je pred vama nastala je iz potrebe autora da javnosti saopšte rezultate proširenih i produbljenih analiza fenomena društva Srbije koji su predmet njihove istraživačke prakse. Ona je rezultat kontinuiteta istraživačkog rada pojedinačnih autora i spona između dva višegodišnja projekta Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (ISI FF) – jednog nedavno okonačnog koji je bio fokusiran na strategije i jednog fokusiranog na aktere koji je na svom početku¹. Ključni pojam koji povezuje ove projekte je promena i/ili transformacija. Otuda u naslovu knjige metafora „previranja“ koja upućuje na manje ili više burnu društvenu dinamiku, brže ili sporije procese koji u samom svom toku stvaraju nove kvalitete, a čiji je krajnji ishod, pozitivan ili negativan – zavisno od gledišta, još uvek sasvim neizvestan.

Ovaj zbornik u najvećoj meri odražava specifičnosti orijentacije istraživačke prakse u ISI FF: težnju da se ostvari kontinuitet u istraživanju, orijentaciju na proučavanje svakodnevnog života, empirijsku utemeljenost istraživanja, i pluralizam tema i orijentacija.

Institut za sociološka istraživanja je, u nastojanju da nastavi tradiciju istraživanja koja su tokom osamdesetih sprovodili timovi pod rukovodstvom prof.

¹ Reč je o projektima *Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji* (evidencioni broj 1640) u projektnom periodu od 2002 – 2006. godine, i *Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990-2010. godine* (evidencioni broj 149005B) u projektnom periodu od 2006 – 2010. godine. Oba projekta su finansirana sredstvima Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Mihaila Popovića, tokom devedesetih i početkom dvehiljaditih godina sproveo tri istraživanja na nacionalno reprezentativnim uzorcima, čiji su rezultati objavljeni u tri sukcesivna zbornika koje su priredili Anđelka Milić i Silvano Bolčić². Navedeni zbornici, kao i ovaj koji predstavljamo čitaocima, plod su nastojanja da se ostvari kontinuitet u istraživačkoj orijentaciji od osamdesetih godina prošlog veka. Ono što u izvesnom smislu predstavlja diskontinuitet u odnosu na osamdesete jeste orijentacija na istraživanje svakodnevnog života kao specifičnog nivoa društvene stvarnosti od prve polovine devedesetih, koja je oblikovala i distinktivan istraživački profil ISI FF. Zaključak koji je u uvodu prethodnog zbornika iznela Anđelka Milić – da se u istraživačkoj praksi ISI FF formira orijentacija koja „dobija karakteristike jedne posebne sociološke škole mišljenja i istraživanja empirijskog sveta društvenosti“ (Milić, 2004: 8) ima svoje dalje utemeljenje u ovom zborniku. Orijetacija na proučavanje življene stvarnosti podrazumeva neka specifična konceptualna i metodološka rešenja.

U konceptualnom smislu, studije iz 1995. i 2002. godine bile su fokusirane na događajnost kao nivo življene stvarnosti (Bolčić, 1995; Milić, Bolčić, 2002), dok se u sledećem istraživačkom poduhvatu fokus pomera na perspektive aktera i njihovih strategija (Milić et al. 2004). Kao posredujuća sfera društvene stvarnosti, svakodnevni život je tačka u kojoj se presecaju ograničavajuća i omogućavajuća dejstva sistema i struktura društva sa jedne strane, a sa druge strane on je kontekst u kome se odvijaju manje ili više konzistentna (strateška) delanja aktera – njihova „objektivna“ stvarnost, a istovremeno i oblikuju njihove percepcije, stavovi, vrednosti – kao „subjektivna“ stvarnost. Elementi ovakve konceptualizacije prisutni su u većini studija zastupljenih u ovom zborniku, s tim što je orijentacija autora u nešto većoj meri na nivo prakse, delanja i ponašanja – strategija, a manje na normativni nivo percepcija i stavova.

U metodološkom smislu specifičnost se ogleda sa jedne strane u strateškom opredeljenju da istraživačke studije budu u najvećoj mogućoj meri zasnovane na empirijskoj iskustvenoj građi, a zaključci metodološki utemeljeni. U opredeljenju da ne „razmišljaju“ o društvu Srbije, već da se posvete njegovom proučavanju – dokumentovanju, tumačenju, objašnjenju, autori predstavljeni u ovom zborniku koriste pluralitet metoda i izvora podataka. Većina autora koristi kvantitativnu analizu podataka iz poslednje ankete na nacionalnom reprezentativnom uzorku od 1635 domaćinstava koju je ISI FF sproveo u jesen 2003. godine (Cvejić, Babović, Miletić – Stepanović), dok ih neki autori stavljaju u komparativnu perspektivu sa podacima iz ranijih anketa ISI FF (Bolčić, Milić) i drugih anketnih

² *To su: Bolčić, (ur.) Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih, Beograd: ISI FF, 1995; Bolčić, S. i A. Milić (ur.) Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život, Beograd: ISI FF, 2002; Milić, A. et al., Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma, Beograd: ISI FF, 2004.*

istraživanja (Vratuša) ostvarujući neku vrstu kvazi-longitudinalnosti. Podacima zvanične statistike koristili su se M. Bobić u sociodemografskoj analizi, Antić u kombinaciji sa rezultatima javnomnjenjskih istraživanja, i Vujović i M. Petrović u rekonstrukciji urbanog razvoja Beograda u poslednjih petnaest godina. Studija Vujovića i Petrovićeve koristi tzv. višestruki ili multi metodski pristup i kombinuje podatke iz većeg broja izvora (zvanične statističke podatke, pravne akte i normativna dokumenta, izveštaje različitih organa uprave i nevladinih organizacija, stručnu i naučnu literaturu, kao i intervju sa 15 stručnjaka koji se na različite načine bave urbanim planiranjem i njihove intervju date u medijima). U sličnoj nameri da ostvare povezivanje strukturalnih obeležja društva Srbije u transformaciji sa perspektivom aktera, S. Tomanović i M. Petrović komplementarno koriste kvantitativnu analizu (podataka ankete malog obima) i kvalitativnu analizu (grupnih intervjuja).

Zbornik obuhvata 8 autorskih i 2 koatorske studije koje je napisalo 11 autora. Treba ga čitati kao „knjigu mozaik“ više nego jedinstvenu (monolitnu) studiju: u njoj su prisutne individualne orijentacije, gledišta, pristupi, metodologije i interpretacije autora. I u tematskom smislu je u pitanju „mozaična studija“ – u njoj se zahvataju isprepletani i međuzavisni segmenti društvene stvarnosti u Srbiji: siromaštvo, preduzetništvo, domaćinstva: njihova struktura, radne i ekonomske strategije i odnosi, bračnost, urbani razvoj Beograda i urbani kontekst odrastanja dece, stavovi prema odlučivanju i političko (izborno) ponašanje – radije nego celina društva, što bi bio ogroman, ako ne i nemoguć poduhvat i u društvima koja nisu u fazi suštinske, pa čak i anomične, transformacije. Iako su u pitanju na prvi pogled potpuno samostalne studije, njihova tematska, konceptualna i kontekstualna međupovezanost, pa i isprepletanost, je tolika da se činilo malo smislenim grupisati ih u tematske oblasti. Stoga struktura zbornika predstavlja samo jednu od mogućih logika izlaganja.

Sa namerom da dokumentujemo navedene konstatacije o specifičnostima istraživačke prakse, a kao uvod u pokušaj njihovog sintetičkog povezivanja, u sledećem odeljku ćemo čitaoca ukratko upoznati sa suštinom pojedinačnih studija u ovom zborniku.

O pojedinačnim studijama

Sa ciljem da dokumentuje i prognozira uticaj siromaštva na strukturu diferencijaciju društva Srbije, Slobodan Cvejić u tekstu *Strukturalni efekti siromaštva u Srbiji* povezuje dva nivoa ispoljavanja fenomena siromaštva koji simultano deluju u njegovoj društvenoj reprodukciji. Jedan je, za Srbiju u odnosu na druge zemlje u post-socijalističkoj transformaciji, specifičan kontekstualni nivo „pre-

datorske“ privrede i divlje ekonomije, sa okrenutošću ka neformalnoj i ilegalnoj ekonomskoj aktivnosti ili ka pasivnosti, koji se odvija unutar okvira institucionalne i vrednosne dezorganizacije društva. Drugi je nivo individualne reprodukcije siromaštva na osnovu (ne)posedovanja različitih tipova kapitala. Novina koju autor uvodi u analizu je posmatranje socijalne isključenosti, rezultata niskog nivoa jednog aspekta socijalnog kapitala, kao potencijalnog rizika siromaštva. Utoliko se socijalna isključenost tretira ne samo kao posledica već i kao generator siromaštva, čime autor otvara polje za proučavanje ovog u domaćoj sociologiji još uvek zanemarenog aspekta siromaštva. Strukturalna analiza odnosa siromaštva i društvene strukture, odnosno pitanja rasprostranjenosti, rizika od siromaštva, kao i njegove socijalne izdiferenciranosti (među i unutar slojne) zasniva se na podacima ankete ISI FF iz jeseni 2003. godine. Cvejić zaključuje da rezultati analize ukazuju na faktore rizika od siromaštva: isključenost sa tržišta rada (radna neaktivnost), nisko obrazovanje, vlasnička i regionalna obeležja privredne delatnosti, i starost (koja se pojavljuje i kao uzrok i posledica prethodnih faktora). On takođe zaključuje da se mogu uočiti ograničeni strukturni efekti siromaštva, koji, kao posledica spore privredne transformacije, stvaraju jedan novi sloj, pored tradicionalno siromašnih, sa potencijalnim rizikom od dugotrajnih efekata siromaštva – a to su mladi i sredovečni nezaposleni. Na osnovu iznetih zaključaka Cvejić detektuje procese koji mogu ublažiti porast siromaštva i rizika od siromaštva, što mogu biti pravci društvenog delovanja na makro nivou.

Nastavljajući svoje dugogodišnje istraživačko opredeljenje ka proučavanju preduzetnika kao specifičnih društvenih aktera, Silvano Bolčić u tekstu *Preduzetnici i socijalne osnove preduzetništva u Srbiji devedesetih* kao centralna postavlja pitanja – zašto preduzetnici nisu postali nosioci post-socijalističke transformacije društva Srbije i da li to oni kao društvena grupacija mogu biti. Odgovor na prvo pitanje autor traži kroz longitudinalnu analizu transformacije ovog sloja od početka devedesetih do početka dvehiljaditih godina, kao i kroz analizu društvenog konteksta u kome se ta transformacija odvijala, dok se odgovor na drugo pitanje traži analizom nekih strukturnih i normativnih obeležja sloja koja mogu predstavljati njegov društveno-razvojni potencijal. Analizom rezultata više anketnih istraživanja (iz 1994. i 2003. godine), Bolčić pokazuje da se nakon ekspanzivnog prodora u strukturu društva Srbije početkom devedestih, rast učešća sloja preduzetnika usporava dok se istovremeno dešava njegova homogenizacija – čija su obeležja uravnoteženje rodne i starosne strukture, regrutacija iz donjih slojeva društva, srednje a ne visokoškolsko obrazovanje, dominacija malog preduzetništva. Poslednje dve karakteristike čine deo objašnjenja ograničenog društvenog uticaja ovog sloja. Odlike homogenizacije u strukturnom smislu: pored navedenih preduzetnici imaju bolji materijalni položaj – veću ekonomsku moć (mereno posedovanjem dobara, ali i akcija i investiranjem), i u normativnom smislu

– veća spremnost za fleksibilnije oblike rada, pozitivniji stav prema privatizaciji i imovinskoj diferencijaciji, predstavljaju i razvojni potencijal da se ova društvena grupa ojača u pravcu u interesnom smislu jedinstvenog društvenog delovanja. Prepreke u tom razvoju Bolčić vidi, ali i predlaže da se one temeljnije prouče i protumače, u sistemskim ograničenjima: opštim, kao što su opšte društvene prilike neizvesnosti i nedostatak „preduzetničke kulture“, ali i specifičnim, kao što su spora transformacija privrede kao i neadekvatni i nepodsticajni institucionalni aranžmani, a pre svega velika tolerancija države prema sivoj ekonomiji. Poslednju, ali i prethodne kočnice razvoja preduzetničkog sloja Bolčić vidi i kao opomenu državi da se zapita nad svojom politikom društvenog i privrednog razvoja.

Tekst Anđelke Milić *Porodica i modaliteti radne aktivnosti članova. Promene u toku post-socijalističke tranzicije u Srbiji od 1991–2006. godine* u najvećoj meri održava neke od pomenutih specifičnosti istraživačke prakse u ISI FF. Naime, autorka određuje analitičko epistemološki okvir svog istraživanja preko konceptualnog okvira svakodnevnog života, događajnosti kao analitičkog nivoa, a pojedinca u domaćinstvu kao jedinice analize. Ona takođe, preko sintetičke analize nalaza tri talasa anketnih istraživanja ISI FF (iz 1994., 1999. i 2003. godine), ostvaruje kvazi-longitudinalnost u proučavanju promena najšire shvaćenih radnih aktivnosti članova porodice: od formalne zaposlenosti u državno-društvenom i u privatnom sektoru, preko neformalnog rada na tržištu i u okviru domaćinstva, domaćeg rada (kućnih poslova, prirodne proizvodnje, nege) do neformalnih solidarnih aktivnosti kolektivne podrške (kao oblika socijalnog kapitala). Dobijene rezultate autorka tumači unutar kontekstualnog okvira transformacijskih promena u društvu i u porodici u posmatranom periodu, posvećujući posebnu pažnju rodnoj analizi. Potvrđujući polaznu tezu da se povezivanje sfere rada i sfere porodice sada kada nije ideološki proskribovano pokazuje kao analitički plodonosno, Anđelka Milić dokumentuje da porodice u Srbiji pokazuju izraženu fleksibilnost u korišćenju radnih aktivnosti i sposobnost prilagođavanja (ne)uslovima anomične privredne i društvene situacije. Ona zaključuje i da bolje i optimalnije prilagođavanje porodica i njihovih članova na krizne uslove u sferi rada i zarađivanja zavisi pre svega od humanog kapitala kojim porodica raspolaže, ali i od njenog socijalnog kapitala – mreže odnosa podrške i uzajamne pomoći koju porodica stvara i održava. U postojećim uslovima ekonomske i političke nestabilnosti u Srbiji, bolje funkcionišu složene porodične jedinice – proširene porodice, čiji je brojnost drastično porasla u poslednje dve decenije. U njihovoj funkcionalnosti i operativnosti s jedne strane, a retradicionalnosti – oličenoj u asimetriji porodične podele rada i moći i učestalijim incidencijama porodičnog nasilja s druge strane, vidi se velika ambivalentnost uočene fleksibilnosti i prilagodljivosti porodice.

Nastavljajući proučavanje socio-ekonomskih strategija domaćinstva Marija Babović ih u tekstu *Socio-ekonomske strategije i odnosi unutar domaćinstava*

dovodi u vezu sa njihovim socio-demografskim karakteristikama kao i nekim indikatorima njihovih unutrašnjih odnosa. Primenjujući ranije razvijenu klasifikaciju na pasivna, domaćinstva sa strategijom supstitucije, sa fokusiranom radnom strategijom i sa diversifikovanom radnom strategijom na iskustvenu osnovu podataka iz ankete ISI FF iz 2003. godine, autorka ustanovljava da su demografske karakteristike, kao što su starost, veličina i prisustvo maloletne dece u domaćinstvu, značajno povezane sa tipovima ekonomskih strategija. Distribucija radnog opterećenja pokazuje da je ono ili ravnomerno raspoređeno na sve članove domaćinstva ili je opterećenje obavljanja višestrukih radnih aktivnosti izvan domaćinstva češće kod muškaraca nego žena. Međutim, kada se u analizu uključi druga dimenzija ukupnih radnih aktivnosti – obavljanje kućnog rada, slika o opterećenju iz rodne perspektive postaje drugačija. Podaci o raspodeli kućnog rada ukazuju na izrazitu dominaciju tzv. patrijarhalnog modela podele rada u domaćinstvu, u kome većinu kućnog rada obavljaju ženski članovi domaćinstva. Distribucija moći unutar domaćinstva je merena preko izvršnog (svakodnevnog) i strateškog upravljanja finansijskim resursima i tu se, za razliku od recimo britanskih istraživanja, pokazalo da se razlike u tipovima finansijskih sistema u domaćinstvu ne javljaju ni u pogledu klasno-slojne pripadnosti domaćinstva – u svakom sloju u izrazitoj većini muškarci drže stratešku kontrolu nad budžetom. Marija Babović zaključuje da ukoliko se kao dominantan tip ekonomske strategije u modernim razvijenim društvima uzme tip oslanjanja socijalne reprodukcije domaćinstva na formalnu zaposlenost, onda je evidentno da je društvo Srbije, prema ovoj dimenziji daleko od modernog razvijenog društva. Nepovoljni ekonomski uslovi, odsustvo temeljnijeg restrukturiranja privrede, povećanja ukupne ekonomske aktivnosti, nedovoljno funkcionalnog i efikasnog tržišta rada, stvaraju pritisak na domaćinstva da, u obezbeđivanju manje ili više uspešne socijalne reprodukcije, posegnu za alternativnim oblicima ekonomskih aktivnosti, oslanjajući proces socio-ekonomske reprodukcije na više različitih izvora, čime se uvećavaju ekonomski resursi i istovremeno smanjuje nesigurnost prisutna u društvenom okruženju. Sa druge strane, domaćinstva sa pro-aktivnim, diversifikovanim radnim strategijama, često karakteriše prekomerno opterećenje pojedinačnih članova, koje postaje kritično u slučajevima žena sa višestrukim radnim aktivnostima koje obavljaju i neplaćeni kućni rad. Pojačane radne aktivnosti na formalnom i neformalnom tržištu rada ne prati i odgovarajuća preraspodela kućnih obaveza u domaćinstvu, kao ni redistribucija moći u pogledu upravljanja finansijskim resursima „što stvara sliku o hibridnoj mešavini relativne emancipacije žena u sferi tržišta rada i patrijarhalnih obrazaca podele uloga i distribucije moći u domaćinstvu“.

Pojavom višeporodičnih proširenih domaćinstava koji doživljava svoj preporod u životu porodica u Srbiji bavi se Vesna Miletić – Stepanović u tekstu *Vertikalno proširene porodice u ravni prostorne diferencijacije*. Autorka polazi

od rezultata prethodnih istraživanja i ustanovljava da je porodica zahvaćena značajnim kvantitativnim i kvalitativnim promenama. Jačina promene u kvantitativnom smislu se ogleda u činjenici da je, na početku trećeg milenijuma, učešće vertikalno proširenih (višegeneracijskih) porodica u porodičnoj strukturi sa par postotaka, koje je imalo tokom druge polovine XX veka, dostiglo nivo od preko 25%, tj. vratilo se na nivo od pre jednog veka. Ovu pojavu autoka naziva „ponovljena eksplozija vertikalno proširenih porodica u okviru društvene i porodične strukture“. Značajnost promene u kvalitativnom smislu sadržana je u činjenici da je ovaj porodični oblik, ranije pretežno ruralni fenomen, dobio i urbani karakter: on je podjednako zastupljen i na selu i u gradu, što autorka naziva njegovom „urbanom infiltracijom“. Na osnovu rezultata anketnog istraživanja domaćinstava iz 2003. godine koje je sproveo ISI FF, Vesna Miletić – Stepanović je koristeći meru ponderisane aritmetičke sredine sproveda uporednu analizu unutrašnjih obeležja vertikalno proširenih porodica između grada (Beograd i ostali gradovi) i sela, na osnovu niza pokazatelja: klasno-slojni položaj, materijalni položaj, ekonomska aktivnost, stambeni položaj, veličina porodice i broj dece, (objektivan i subjektivan) položaj žena. Na osnovu analize autorka zaključuje da će zbog svog retrogradnog karaktera ova promena porodične strukture imati negativan uticaj na društveni razvoj na tri nivoa društvene stvarnosti. Na nivou globalnog društva ona unosi regres u porodičnu strukturu, dok na grupnom nivou otežava društveni položaj i emancipaciju nuklearne porodice i žena, a na individualnom osujećuje individualizaciju pojedinaca, pre svega žena i dece.

Osujećena transformacija braka u pravcu njene individualizacije karakteristične za društva kasne modenosti tema je teksta Mirjane Bobić *Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak „druge demografske tranzicije“?* U tekstu se analiziraju rezultati anketnog istraživanja ISI FF iz 2003. godine iz teorijsko empirijske perspektive – preispitivanja paradigme „druge demografske tranzicije“, a posebno njeni zaključci o konvergenciji Istoka i Zapada Evrope. Sociodemografsku analizu teze o „blokiranoj transformaciji“ braka/partnerstva u Srbiji autorka sprovodi kombinujući kvantitativne pokazatelje iz zvanične statistike i pomenute ankete. Kada se potom podaci stave u uporedni kontekst situacije u državama Centralne i Istočne Evrope i Zapada, pokazuje se da trendovi kretanja bračnosti u Srbiji: opadanje udela lica u braku, porast celibaterstva, blagi porast razvedenih, odlaganje braka u kasnije godine, kao i porast vanbračnih rađanja imaju sličan pravac kao i u drugim istraživanim zemljama. Međutim, neki drugi indikatori kao što su nizak udeo alternativa braku (kohabitacija) kao i nizak udeo razvoda, stavljeni u kontekst u sociološkim istraživanjima pokazane niske individualizacije partnera i opšteg trenda retradicionalizacije, upućuju da pomenuti indikatori na ukazuju na proces individualizacije bračnog ponašanja stanovništva Srbije. Štaviše, pokazuje se da brak nema alternativu te

su otuda dominantne „privatne strategije čekanja, odlaganja i konzerviranja“. Stavljeno u kontekst teorije druge demografske tranzicije, autorka pokazuje da su demografski procesi i njihovi ishodi u ova dva velika regiona bliski samo formalno, u pogledu opštih, spoljašnjih, kvantitativnih pokazatelja, a da su suštinski, posve divergentni. Na osnovu sprovedene uporedne analize, M. Bobić osporava relevantnost teorije druge demografske tranzicije u ovom delu Evrope.

Svakodnevnim životom dece u urbanom kontekstu susedstva bave se Smiljka Tomanović i Mina Petrović u tekstu *Rizici i bezbednost u susedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja*. Kombinujući kvantitativnu i kvalitativnu analizu podataka iz ankete sa roditeljima, kao i ankete i grupnih intervjuja sa decom uzrasta 13 i 14 godina, sprovedenim u tri beogradska naselja u proleće 2004. godine, autorke se bave rizicima u susedstvu, njihovim opažanjima od strane dece i njihovih roditelja, kao i strategijama suočavanja sa rizicima koje u svakodnevnicima koriste deca. Nalazi istraživanja pokazuju da su realno deca u kontekstu svakodnevnice relativno često izložena rizicima, od kojih su neki ozbiljni: narkomanija, vršnjačko nasilje, mračna mesta, sumnjivi nepoznati, kriminal i devijantno ponašanje, saobraćaj, a posebno u poređenju sa njihovim vršnjacima u zapadnim i post-socijalističkim zemljama. To je posledica sa jedne strane „brutalizacije“ i „kriminalizacije“ svakodnevnog života, a sa druge institucionalnog vakuuma gde se ne primenjuju zakonski mehanizmi zaštite maloletnika od rizičnih mesta (npr. kladionice) i supstanci (alkohol, duvan) – što su neke od odlika društva Srbije u transformaciji. Uprkos tome, prostorna autonomija dece u lokalnom okruženju je znatna, što je posledica, u ovom slučaju omogućavajućeg, dejstva strukturalnih obeležja povezanih sa konceptima detinjstva, porodičnog života i urbanog života. Prostorna autonomija doprinosi detetovom ovladavanju okruženjem, manjoj anksioznosti zbog rizika (u odnosu na roditelje) i razvijanju na zasnovanom znanju (poznavanju lokalnog) i socijalnim mrežama utemeljenih strategija suočavanja sa rizikom. Ovo utemeljeno znanje i „uklopljenost“ dece u susedstvo jeste omogućeno činjenicom da ovde distinkcija privatno/javno nije stroga kao na Zapadu, što vodi većoj „propustljivosti“ između privatne sfere doma i polu-javne lokalne sfere susedstva, gde lokalna zajednica još uvek ima specifično, tradicionalnije, značenje. Zaključci su autorki da značaj lokalnih mreža postaje ključan za upravljanje rizicima, i prema iskazima dece i njihovih roditelja, a da je preovlađujući pristup suočavanja sa rizicima u vezi sa atomizovanim strategijama unutar konteksta slabe institucionalne zaštite u post-socijalističkom periodu i sa, iz socijalizma nasleđenim, opštim nepoverenjem u institucije.

Predmet analize Sretena Vujovića i Mine Petrović u tekstu *Glavni akteri i bitne promene u post-socijalističkom urbanom razvoju Beograda* jesu uloge ključnih aktera urbanog razvoja, koji su u sociološkoj literaturi prepoznati kao političari, ekonomski akteri, građani i stručnjaci, u razvoju Beograda u periodu

od 1991. do 2004. godine. Koristeći specifičan pristup višestrukog (multi) metoda, autori analiziraju različite dokumente: zvanične statističke podatke, pravne akte i normativna dokumenta, izveštaje različitih organa uprave i nevladinih organizacija, stručnu i naučnu literaturu, kao i intervju sa 15 stručnjaka koji se na različite načine bave urbanim planiranjem i njihove intervju date u medijima tokom 2005. godine. Sintetičkim pristupom promene se prate iz dva ugla: „objektivnog“ – analiza zakonskih kao sistemskih promena u posmatranom periodu i njihovog uticaja na aktere urbanog života (uključujući specifične kao što su vojska i crkva) i „subjektivnog“ – analiza percepcije promena iz perspektive nekih od ključnih aktera (političara i stručnjaka). Potonja analiza pokazuje kako akteri imaju bitno različite percepcije promena i razvoja koje su se odvijale u Beogradu, pa i toga gde je locirana najveća moć u odlučivanju. Postoji slaganje između stručnjaka i građana da su njihova moć i uticaji mali (posebno potonjih), a da najveći uticaj imaju posednici političke (gradska vlast) i ekonomske moći (privatni investitori). Paradoksalno, međutim, kumulativnim efektom dugotrajnih neformalnih strategija – bespravne gradnje pre svega, građani vršeći pritisak „odozdo“ dobijaju izvesan uticaj na urbano planiranje i time, uprkos skoro potpunom odsustvu građanske participacije, prestaju da budu potpuno pasivni akteri u urbanom razvoju. Ovi i drugi nalazi analize Sretena Vujovića i Mine Petrović podržavaju polazne teze autora: političari oklevaju da uvedu potrebne novine u zakonskom i institucionalnom okviru što značajno odlaže složenije procese urbane transformacije; iako uticaj ekonomskih aktera dobija na značaju, politički voluntarizam pothranjuje korupciju i uslovljava prilično haotični prostorni razvoj grada; u uslovima blokirane i/ili usporene socio-ekonomske transformacije ilegalne strategije postaju sve zastupljenije a reagovanje političara je dominantno reaktivno; urbani planeri delaju u uslovima nedovoljne i neadekvatne pravne regulative kao i niskog stepena obaveznosti njene primene, što marginalizuje njihovu poziciju; uticaj građana na urbano planiranje i razvoj grada je zanemarljiv, osim kumulativnog efekta raširene prakse bespravne gradnje.

U tekstu *Stav prema učešću u odlučivanju na radnom mestu stanovništva Srbije krajem XX i početkom XXI veka* Vera Vratuša istražuje koliko je čvrsta veza između odabranih socio demografskih obeležja stanovništva u Srbiji i intenziteta i smera njegovog stava prema učešću u odlučivanju na radnom mestu u dva perioda novije istorije. Prvi počinje 1989. godine i odlikuje se prikrivenim napuštanjem razvojne strategije izgradnje „samoupravnog socijalizma“, a drugi počinje 2000. godine i odlikuje se otvorenim i ubrzanim sprovođenjem neo-liberalne strategije kapitalističkog preobražavanja dominantnih društvenih odnosa. Istraživanje se temelji na upoređivanju retkih relevantnih podataka prikupljenih tokom anketa 1989, 1996. i 2003. godine. U zaključku autorka se zalaže za kontinuirani rad na konstrukciji i primenjivanju jedinstvenog istraživačkog instrumenta za

sistematsko ispitivanje stavova raznih društvenih grupa u Srbiji prema učešću u upravljanju i odgovarajućim strategijama društvenog razvoja u promenljivom društvenom, ekonomskom, političkom, kulturnom i istorijskom kontekstu. Ovo je neophodno za obezbeđivanje empirijske osnove za takve promene pravnih normi koje bi bile više u skladu sa stavovima i interesima većine građana.

U obimnoj i detaljnoj analizi u tekstu *Stranačke naklonosti u Srbiji posle 2000. godine*³, koja se zasniva na kombinaciji zvaničnih podataka o izbornim ishodima sa podacima iz javnomnjenjskih istraživanja od avgusta 2000. do septembra 2004. godine, Slobodan Antonić prati kretanje stranačkih naklonosti koje se isključivo ispoljavaju kroz glasanje za određenu političku opciju. Pošavši od činjenice da oba izvora uzeta pojedinačno imaju saznajna ograničenja (prvi je tačan ali „plitak“, a drugi manje tačan ali „dubok“), autor se, u nedostatku obuhvatnih i detaljnih longitudinalnih socioloških istraživanja izbornog ponašanja, upustio u analizu na osnovu njihove komplementarne primene, za koju je svestan da je na nivou procena, ali koja je korisna i koja može biti „poprilično istinita, može biti verovatno istinita“. Stavljajući u sklop podaci iz ova dva izvora pokazuju obrasce kretanja sa ciljem da se ustanovi čvrsto jezgro glasača za pojedine političke opcije koji će biti jezgro stranačkog poistovećivanja (za razliku od stranačke naklonosti). Na osnovu ove rekonstrukcije autor daje sliku promenljivosti biračkog tela, koja pokazuje koji su i koliki delovi biračkog tela stranački postojani, a koji kolebljivi i skloni stranačkim promenama. Na osnovu toga, Antonić daje okvirno predviđanje o budućnosti našeg biračkog tela, bar kada je reč o stranačkoj postojanosti ili kolebljivosti. Njegov je zaključak da se barem još deset godina u Srbiji ne može očekivati stabilizacija stranačkih sklonosti i umirenje izborne kolebljivosti.

O zajedničkim pitanjima – zaključno

Rečeno je da tekstovi predstavljeni u ovom zborniku nisu delovi jedinstvene integralne studije, te stoga njihovo sintetičko povezivanje ne predstavlja jednostavan zadatak. Ali on je moguć, ako se ima (saznajno) opravdana namera da se iščitavanjem otkrije i dokumentuje zajednička nit nalaza koja povezuje ove studije fragmenata društva Srbije. Ostavljajući čitaocima mogućnosti različitih vlastitih interpretacija, u ovom uvodu opredelila sam se da podvučem zajedničke nalaze koji ukazuju na nekoliko aspekata kontinuiteta.

³ S obzirom da je autor tekst prethodno objavio u svojoj knjizi *Elita, građanstvo i slaba država: Srbija posle 2000*, najavljujući njegovo objavljivanje u ovom zborniku, naše je mišljenje bilo da, uprkos njegovom obimu i izvesnoj nesrazmeri sa ostalim priložima, tekst ovde treba štampati u integralnom obliku.

Prvi kontinuitet u odnosu na prethodna sociološka istraživanja jeste da se u svim tekstovima ponavljaju nalazi o blokiranoj ili odloženoj, ali u svakom slučaju usporenoj transformaciji društva Srbije. Pored dokumentovanja obeležja takve transformacije, autori ukazuju na brojne rizike koje takav proces može dugoročno imati za različite aktere. Spora transformacija privrede sa stalnim porastom broja nezaposlenih stvara rizik da se od njih oformi jedan novi sloj siromašnih čiji bi se marginalizovani društveni položaj mogao prenositi i transgeneracijski. Odsustvo temeljnijeg restrukturiranja privrede, nedefinisano tržište rada, a pre svega velika tolerancija države prema sivoj ekonomiji, usporavaju emancipaciju preduzetnika koji potencijalno mogu biti razvojna snaga društva. Sa druge strane, takva situacija „gura“ domaćinstva u kombinovanje različitih oblika formalnog i neformalnog rada, što ljude strukturalno opredeljuje ka udruživanju resursa u proširenim višeporodičnim domaćinstvima koja su se pokazala kao funkcionalnija, ali koja nose rizike za emancipaciju nuklearne porodice, žena i mladih kao društvenih grupa, članova porodice kao individua. Spora i nedosledna transformacija institucionalnog sistema u kombinaciji sa „brutalizacijom“ i „kriminalizacijom“ svakodnevnog života čini da je on bremenit rizicima kojima su izložena i deca kao društveni akteri. Ona takođe značajno odlaže složenije procese urbane transformacije, a ilegalne strategije postaju sve zastupljenije u urbanom životu. Spora transformacija političke sfere utiče na visoku izbornu kolebljivost i malu stabilnost političkog polja društva.

Drugi kontinuitet, koji se više implicite nego eksplicite prepoznaje u predstavljenim studijama, jeste da se u javnoj sferi nastavlja dominacija politike nad kvalitetom svakodnevnog života koji je kao društveno pitanje marginalizovan⁴. Jedan od primera su siromaštvo i sa njim povezan fenomen sive ekonomije – koji su prepoznati kao problemi u političkom diskursu, ali se njihove manifestacije i posledice u sferi svakodnevnog života ljudi i njegovog kvaliteta (dokumentovane i našim istraživanjima) u velikoj meri ignorišu i tolerišu zbog političkih i socijalnih kompromisa (kao u slučaju sive ekonomije). Slično tome, kriza bračnosti (opadanje nupcijaliteta i odlaganje sklapanja braka) i problem nedovoljnog rađanja se tretiraju kao politički problem, a ne kao rezultat nedostatnosti resursa u svakodnevnom životu (kao i vrednosne konfuzije). Pored toga, primer bespravne gradnje dobro pokazuje da je prepoznavanje i tretiranje ovih trajnih i strukturnih problema društva reaktivno i povezano sa voljom nosilaca političke moći. Najkraće rečeno, strukturni i razvojni problemi se tretiraju kao politička, a ne kao strateška razvojna pitanja društva.

Treći kontinuitet se u velikoj meri javlja kao posledica prethodna dva. Naime, donekle paradoksalno gledano u odnosu na javnu sferu – u življenoj stvar-

⁴Zahvalnost za ovu ideju dugujem Anđelki Milić.

nosti odvija se i nastavlja dominacija privatne nad javnom sferom: u kolapsu institucionalne strukture društva privatizovane i atomizovane, ali ne i individualizovane, strategije pojedinaca i grupa ostaju osnova njihovog opstanka. Sfera privatnosti postaje osnov održanja društvenih aktera, a privatno, domaće, lokalno (porodica, domaćinstvo, susedstvo) – postaje lokus rada, dokolice, društvenosti, osećanja sigurnosti.

Istovremeno, prekomerno oslanjanje aktera na resurse privatne sfere, podrazumeva njeno ojačavanje u smislu učvršćivanja njenih osnova: položaji i odnosi u domenu domaćeg ostaju neupitani i nepodložni promenama. To je posebno vidljivo u domenu porodice i domaćinstva, na primeru partnerskih odnosa, podele kućnog rada i distribucije moći unutar njih – koji održavaju, pa čak i pojačavaju tradicionalne patrijarhalne obrasce. Na taj način sfera privatnog kao sfera socioekonomske reprodukcije postaje jezgro reprodukcije status quo. Nalazi naših istraživanja nedvosmisleno potvrđuju ovu mnogo puta navođenu sociološku pravilnost.

Dominacija privatnog i lokalnog je učinila da su granice između privatnog i javnog postale propustljivije. Pored toga, lokalno – susedstvo u tradicionalnom smislu dobija još veći značaj za dobrobit aktera, što je posebno vidljivo na primeru redukcije rizika kod dece.

Kao što se neki autori pitaju da li je odsustvo akcije (npr. radnih aktivnosti) može tretirati kao (pasivna) strategija, može se postaviti i pitanje da li nametnuti izbori mogu biti strategije? Ukoliko jesu, proširivanje domaćinstva se pojavljuje kao jedna ključnih od strategija u socioekonomskoj reprodukciji stanovništva. Ona je svojom dominacijom konstatovanom na osnovu analize rezultata popisa iz 2002. i ankete ISI FF iz 2003. godine iznenadila analitičare i stavila ih pred istraživački izazov.

Studije zastupljene u ovom zborniku takođe dokumentuju dvostruke efekte još uvek prisutne dominacije neformalnog, domaćeg, privatnog, lokalnog. Oni su istovremeno i pozitivni – obezbeđuju opstanak, održanje, reprodukciju, zaštitu, bezbednost, ali i u mnogim aspektima i negativni. Tako siva ekonomija (p)ostaje kočnica razvoja preduzetništva, a neformalni kanali socijalnog kapitala kao paralelni institucionalnim onemogućavaju učvršćivanje institucionalnog tkiva i socijalnu i sistemsku integraciju. Kao što je već navedeno, dokumentovana je nemogućnost individualizacije u privatnoj sferi porodice, nuklearne porodice kao entiteta, partnerskih i rodničkih odnosa, roditeljstva, mladih i td. – gde su prisutni trendovi ka retraditionalizaciji ili opstajanju tradicionalnih vrednosnih i ponašajnih obrazaca. Posledica „strateškog opredeljenja“ ka ojačavanju privatne sfere (npr. strukturno – stvaranjem višeporodičnih domaćinstava) doprinosi i njenoj povećanoj konfliktnosti oličenoj u intra i intergeneracijskim sukobima i nasilju.

Rezultati studija pokazuju da atomizovane i privatizovane strategije snalaženja („coping strategies“) u većini slučajeva predstavljaju manje ili više uspešnu kompenzaciju za sistemski i institucionalni deficit. Ponekad one mogu čak biti korisne za aktere, kao u slučaju dece koja u snalaženju sa rizikom razvijaju svoje socijalne kompetencije. Međutim, na osnovu pomenutog primera možemo postaviti pitanje: da li bi bilo bolje da se institucionalni mehanizmi, na primer stroga i kažnjiva zabrana pristupa kladionicama za maloletnike, striktno primenjuju pa tako dete ne bi ni moglo biti u situaciji da razvija strategiju suočavanja sa rizikom, na primer oružanom pljačkom kladionice?

U studijama koji čine ovaj zbornik ne govori se eksplicitno o implikacijama za politiku i praktičnu politiku, ali se analize pojavljuju kao društveno odgovorne u tom smislu da ne samo da govore o društvenim uzrocima obeležja „blokiranje“ i „odložene“ transformacije u različitim sferama društva Srbije, već ukazuju na njene posledice po individue, društvene grupacije i društveno tkivo u celini, kao što i ukazuju na pravce mogućih rešenja i društvenog delanja državnih instanci. Ostaje nam optimističko (ili utopističko) nadanje da će kreatori razvojnih politika i mera „imati sluha“ da čuju glas koji odzvanja iz ovih socioloških analiza.

Slobodan Cvejić

STRUKTURNI EFEKTI SIROMAŠTVA U SRBIJI

Nakon sloma socijalizma u Centralnoj i Istočnoj Evropi (CIE), problem siromaštva se pojavio kao gotovo nov fenomen. Glavni razlozi vidljivosti i porasta siromaštva su stigli i iz političkog i iz ekonomskog polja. Narasle političke slobode su oduvale egalitaristički ideološki pokrivač sa stvarno postojećih društvenih nejednakosti, dozvoljavajući „tradicionalnom“ siromaštvu da ispliva (sitni poljoprivrednici, nekvalifikovani zaposleni, Romi). Ideološka promena je, takođe, dovela do raspada „mehaničke solidarnosti“: sveobuhvatna socijalistička država blagostanja je zamenjena anomijskim jazom. U isto vreme, ekonomske reforme su vodile povećanju siromaštva na tri načina. Prvo, bilo je vreme da otkrijemo i suočimo se sa nasleđem komandne privrede, a to su ekonomska neefikasnost i teret zaduženosti. Drugo, dodatna ekonomska recesija se dogodila u prvih nekoliko godina tranzicije, donoseći sa sobom veliki pad BNP-a. Treće, samo mali broj građana je igrao centralnu ulogu u privatizaciji i akumulaciji kapitala, kao centralnim ekonomskim procesima u prvim godinama tranzicije. Gubici i dobiti u tranziciji nisu bili raspoređeni ravnomerno. Ovakav dvostruki ekonomski pogon je proizveo brz i intenzivan porast nejednakosti, koji se može predstaviti porastom GINI koeficijenta do blizu 0,40 u mnogim bivšim socijalističkim zemljama. Osim toga, mnoge post-socijalističke zemlje u CIE su pretrpele ratnu štetu, a u Srbiji je cela slika pogoršana međunarodnom izolacijom.

Siromaštvo

Bavljenje siromaštvom podrazumeva definisanje ovog pojma. Međutim, definisanje siromaštva nije lak zadatak, kako sa naučnog, tako i sa aspekta mera politike. Karl Polanji (2001: 81–95) je istakao fundamentalnu ulogu siromaštva u konstituisanju i poimanju modernog, industrijskog društva i paradoksalnu povezanost siromaštva sa ekonomskim rastom i napretkom. „Nada – vizija savršenosti“, rekao je on, „je bila destilisana iz noćnih mora stanovništva i zakona o nadnicama, i bila je otelovljena u konceptu napretka tako inspirišućem da se činilo da opravdava široka i bolna pomeranja koja će doći. Očaj se pokazao još moćnijim pokretačem transformacije“ (Polanyi, 2001: 88). Imajući ovo na umu, pojmu siromaštva treba prići na dobro razrađen način. Jasno je da je on varirao tokom vremena u sadržaju i obuhvatu i da rastući standard života pomera liniju siromaštva na znatno višu tačku u odnosu na vreme rane modernosti. Dostignuća u tehnologiji i društvenoj organizaciji čine da ljudi generalno rade lakše, hrane se kvalitetnije, više se odmaraju, žive duže. Ipak, s druge strane gledano, čini se da se malo toga promenilo: još uvek ima mnogo ljudi koji umiru od gladi, dece koja rade teške i po život rizične poslove, celih društvenih grupa koje imaju kratak očekivani životni vek. Štaviše, ovakvi slučajevi se mogu naći bilo gde u svetu, iako je više nego uočljiva globalna geografska nejednačenost u distribuciji ove pojave. Visoka verovatnoća siromaštva se javlja u određenim regionima, društvenim grupama i kategorijama stanovništva (pod-saharska Afrika, izbeglice, interno raseljena lica, samohrane majke, nezaposleni, penzioneri...) ⁵ Kulturne i strukturne specifičnosti različitih zemalja čine da sadržaj pojma siromaštva varira. Danas, ovaj sadržaj obično prevazilazi biološki opstanak (hranu) i uključuje više standarde suštinskog opstanka (higijenu, odevanje, obrazovanje, smeštaj, itd.).

Na nivou konkretno-istorijskog društvenog sistema, može se povući granica iznad koje siromaštvo ugrožava vitalne funkcije sistema (napadajući mlade, obrazovni sistem, itd.). Koristeći savremeni teorijski koncept, može se reći da su neka društva otpornija na rizike siromaštva, dok druga lako budu poljuljana. Rizici siromaštva dolaze sa različitih strana, od ugroženih individualnih sposobnosti do globalne recesije ili ekološke ili prirodne katastrofe. Sposobnost društva da se odupre ovim rizicima zavisi ne samo od akumuliranog bogatstva ili snage ekonomskog sistema, nego i od nivoa solidarnosti i institucionalnih kapaciteta i rešenja. Visok nivo *socio-kulturnog kapitala* (preovlađujuće poverenje, reciprocitet i

⁵ U savremenoj sociološkoj literaturi siromaštvo se veoma često dovodi u vezu sa pojmom *marginalne klase*, definisane kao strukturna grupa koja se sastoji od onih koji su loše pozicionirani na tržištu rada, koji raspolažu malom ili nikakvom imovinom i čije životne šanse u velikoj meri zavise od države (oni koji su zavisni od socijalnih davanja).

ograničena solidarnost među članovima društva) i fleksibilan institucionalni pristup (brzo i lako prilagođavanje institucionalnih odgovora sadržaju i intenzitetu problema) troše manje ekonomskih resursa za rešavanje problema siromaštva. Slab institucionalni kapacitet i odsustvo socijalizacijskih vrednosti su pokazatelj jedne još problematičnije pojave: društvene dezintegracije. Institucionalno i vrednosno prazan socijalni prostor čini dobru podlogu za divlju ekonomsku akciju što može voditi ka „predatorskoj“ privredi (Evans, 1989) na sistemskom nivou. U okolnostima gde preduzetnici, zaposleni, penzioneri i nezaposleni pokušavaju da zarade ili jednostavno prežive na neregulisanim tržištima i uz nedostatak međusobnog poverenja, većina ekonomskih aktera zapravo sipa gorivo u negativni reproduktivni pogon i kriminalizaciju čitavog društva. Na ovaj način siromašni su osujećeni ne samo direktno kroz nedostatak ekonomskih resursa, nego i indirektno kroz nedostatak regulisane društvene pomoći ili čak porodičnih sigurnosnih mreža. Posledično, od jednog momenta na dalje, siromaštvo u društvu nije samo suma individualnih siromaštava, nego mu se efekti umnožavaju time što postaje oblik društvene reprodukcije. Stoga ne čudi da mnogi istraživači govore o „kulturi siromaštva“ ili „kulturi marginalne klase“.

S druge strane, preovlađujuće društvene vrednosti i međupovezanost ekonomskih aktera nisu samo kolektivne odlike. U savremenom društvu individualni ekonomski položaj zavisi od akumuliranog ekonomskog kapitala, ali i od socijalnog i kulturnog kapitala, tj. od gustine društvene mreže i od različitih vrsta znanja, veština i stavova koje pojedinac poseduje. Na ovaj način, individualno siromaštvo predstavlja nečiji nedostatak sposobnosti da pokrene sve raspoložive resurse i veštine da bi obezbedio sopstvenu društveno-ekonomsku reprodukciju i blagostanje. Posebna individualna odlika siromaštva je subjektivno siromaštvo, stanje uma koje nije nužno povezano sa „tvrđim“ indikatorima i koje snažno utiče na identitet osobe i otuda na njenu socijalnu akciju.

Očigledno, u istraživanju, kao i u merama politike, siromaštvo mora biti tretirano i na individualnom i na kontekstualnom (sektorskom) nivou. Štaviše, sa oba nivoa se treba baviti simultano, jer veći deo sistemskih izvora siromaštva proističe iz odnosa između dva nivoa. Način na koji ljudi žive svoje ekonomske živote daje svakodnevnu reprodukciju čitavom sistemu. Ljudi postupaju u skladu sa svojim sposobnostima, resursima i verovanjima. Većina njih preoblikuje svoje stavove, verovanja, pa čak i ciljeve, u kontaktu sa drugim ljudima. Ako su država i društvene i ekonomske institucije uopšte sposobne da regulišu odnose između ekonomskih aktera (pojedinaca, firmi, itd.) i grade i predstavljaju osnovne društvene vrednosti (poverenje, solidarnost, toleranciju), sistem će najverovatnije delovati dobro i omogućiti ekonomski rast. Obrnuto, ako institucije postanu nefleksibilne (autoritarne), zloupotrebene (nefunkcionalne) ili nevidljive (prikrivene), većina aktera će se orijentisati na sužene, tradicionalne vrednosti, manje

okruženje zajednice ili će tražiti izlaz u ekonomski prosperitetnijem sistemu. Stoga, uspešna politika smanjenja siromaštva ne sme da se bavi samo siromaštvom na individualnom nivou, nego treba da daje preporuke i postavlja zahteve i na institucionalnom nivou. Jedna ovakva politika će podjednako zavisiti od nivoa ekonomskog rasta koliko i od nivoa integracije čitavog društva.

Imajući prethodno na umu, potrebna su dva elementa za definiciju siromaštva:

- u osnovi, to je način društvene reprodukcije pojedinca ili grupe koji ugrožava suštinski opstanak
- to je i stanje društvene reprodukcije pojedinca ili grupe koje uvećava izloženost rizicima do nivoa društvene dezintegracije

Drugim rečima, siromašni su oni koji žive u uslovima koji ugrožavaju njihovu egzistenciju ili skraćuju njihov očekivani životni vek, kao i oni koji su socijalno isključeni čak i ako zajednica obezbeđuje sredstva za njihov suštinski opstanak.

Dalja diferencijacija pojma siromaštva treba da pravi razliku između dimenzija kao što su:

- strukturalno i incidentno siromaštvo (npr. sitni poljoprivrednici, čije ekonomsko blagostanje zavisi od društvenog položaja, nasuprot žrtvi zemljotresa),
- visoka i niska kontekstualnost siromaštva (nezaposlena osoba čije blagostanje zavisi od mnoštva faktora, kao što su tržište rada, siva ekonomija, kvalifikacije, nasuprot penzioneru čija je ekonomska pozicija manje zavisna od konteksta),
- progresivno i fluktuirajuće siromaštvo (nezaposleni prema starosti i dužini odsustva sa tržišta rada), itd.

Što se tiče mera politike, i tu se čini da se malo promenilo od početka industrijskog kapitalizma do danas. Da li savremena socijalna pomoć predstavlja bacanje sredstava ili produktivnu investiciju u ljudski kapital? Dilema „sistem za navodnjavanje ili bušna kofa“ (Korpi, 1985) opstaje. Spinemlenski zakon sa početka 19. veka je imao „zlatni cilj“ da zaštiti ljudski kapital linearnom distribucijom socijalnih davanja zaposlenim siromašnim. Međutim, glavna posledica je bila da je zakon sprečio formiranje tržišta rada u Engleskoj. Stvarni rezultat je bilo veliko opadanje nadnica, nepokretnost radne snage i niska produktivnost. Reforma Zakona o siromaštvu iz 1834. je rešila ove probleme, ali je dovela do socijalnog isključenja mnogih siromašnih i prikazala opasnu stranu takmičenja na tržištu, brojnu kategoriju zaposlenih siromašnih. Sindikati su ove antagonističke sile doveli u ravnotežu. U naše doba, najrazvijenije skandinavske države blagostanja su iskusile recesiju i povećan broj „slobodnih strelaca“, tj. iznudiivača rente (lovaca na materijalnu pomoć, socijalno stanovanje i ostale socijalne

pogodnosti) (Sorensen, 1998). Ipak, društvo je generalno napredovalo, kao što su ljudsko blagostanje i individualističke vrednosti i koristi postali jasnije prepoznatljiviji (Beck and Beck-Gernsheim, 2002). Postalo je očigledno da tržište rada i državna intervencija igraju antagonističke, ali neodvojive uloge u ukupnom razvoju. Osmišljavanje ciljano usmerenih mera socijalne politike i napredak kolektivnog pregovaranja su doveli do dalje diferencijacije interakcije između tržišta rada, države i građanskog društva. Takođe, na ovaj način je prepoznata činjenica da ekonomski rast nije jedini važan ekonomski element u bavljenju siromaštvom. Pažljiva i ciljana distribucija je jednako važna za maksimalnu efikasnost. Ova činjenica je još značajnija u tranzicionim zemljama gde je BNP nizak, budžet oskudan, a siromaštvo složeno, mešajući tradicionalni i moderni tip. U zemljama koje su veoma osetljive na ekonomski rast i političku stabilnost ekonomski akteri mogu lako upasti u makaze „blagostanje nasuprot razvoju“. A da bi se izbegla ova pretnja nije dovoljno imati pravu „formulu“ za mešanje akumulacije i rasta sa jedne strane i distribucije sa druge. Dobar pristup mera politike treba da se bavi i ritmom reformi na makro nivou i, posebno, reformama koje će uvesti nove institucionalne aranžmane.

Siromaštvo i društvena struktura

Po pravilu, siromaštvo je pojava sa visokom incidencijom na dnu lestvice društvene strukture. U slabije razvijenim pristupima društvenoj strukturi, tzv. nominalnim klasifikacijama (Cvejić, 2002), ekonomski položaj pojedinca, ili čak samo jedan njegov element (npr. prihodi) predstavlja jedini kriterijum razdvajanja strukturalnih pozicija, pa se tako svi siromašni nalaze na dnu društvene lestvice. Osim toga, sociolozi često iz glavnog toka strukturalne analize izostavljaju grupe među kojima je povećana verovatnoća javljanja siromaštva, a to su one koje su ovisne ili o transferima i fondovima iz državnog budžeta (nezaposleni, penzioneri) ili o porodičnom budžetu (domaćice, studenti). Oni koji ne pretpostavljaju vezu između društvene strukture i siromaštva jednostavno uopšte ne analiziraju ove kategorije stanovništva, dok oni koji se bave društvenom strukturom veliki deo ovih kategorija svrstavaju pod pojam marginalne klase (Cvejić, 2006). Strukturalna definicija pripadnosti marginalnoj klasi, koja bi objedinila neoveberijanske i neomarksističke elemente, podrazumeva slabu poziciju na tržištu rada, nizak materijalni položaj i uticaj države na životne šanse (zavisnost od socijalne pomoći). Svi nezaposleni koji se u tom statusu nalaze kratko ili koji su uposleni na

neformalnom tržištu rada ne spadaju u marginalnu klasu⁶. Ovo znači da u post-socijalističkim državama Centralne i Istočne Evrope ne treba očekivati obimnu marginalnu klasu zbog neizgrađenosti novog sistema blagostanja i, s tim povezano, upućenosti na tržište rada (formalno ili neformalno) ili ilegalne aktivnosti.

Međutim, i u slučaju složenije teorije društvenih klasa, kakva se zastupa u ovom tekstu, a koja društvenu strukturu prepoznaje kao hijerarhiju pozicija koje zauzimaju domaćinstva, a ne pojedinci, i koje su razdvojene na osnovu kombinovanja različitih vrsta kapitala (ekonomskog, socijalnog, kulturnog) i različitih oblika rada (formalni-neformalni, na tržištu-u domaćinstvu, itd.) u složenom procesu reprodukcije društvene stvarnosti, opet većinu u kategoriji siromašnih čine pojedinci koji se nalaze na margini glavnih tokova socijalno-ekonomske reprodukcije (Babović, 2005), odnosno najniži društveni slojevi (Lazić, Cvejić, 2005). Iz ovoga se može zaključiti da su nizak nivo kvalifikacija i udaljenost sa tržišta rada ključni faktori koji guraju pojedince i domaćinstva u siromaštvo. Iz tog razloga ovaj rad se neće baviti samo opisom siromaštva u Srbiji, nego i odnosom siromaštva i društvene strukture, kao i pomenutim osnovnim faktorima siromaštva. U daljem delu rada će, dakle, biti prikazano koliko je siromaštvo rasprostranjeno, koliki je rizik za one koji trenutno nisu siromašni, ali bi, s obzirom na svoju socijalnu izolovanost, to lako mogli postati, kao i koje društvene grupe su najviše pogođene siromaštvom, a koje su u najvećem riziku.

Siromaštvo u Srbiji

Prema osnovnim dimenzijama i najvidljivijim karakteristikama, slika siromaštva u Srbiji je slična slici siromaštva u drugim Centralno i Istočnoevropskim post-socijalističkim zemljama (Braithwaite, Grootaert and Milanovic, 1999). Međutim, siromaštvo u Srbiji danas ima niz osobenih karakteristika. S jedne strane, ove osobenosti imaju mnogo veze sa procesima koji su se odvijali 1990-ih, tokom blokirane transformacije, pa čak i sa nekim specifičnim elementima pred-socijalističke ekonomske istorije. Dugo i neprekinuto prisustvo sitnog i svaštarskog privatnog poljoprivrednog poseda u privrednoj strukturi, slabo tržište rada, visoka inflacija, spora privatizacija i neki drugi procesi su okrenuli veliki deo stanovništva neformalnoj privredi, prirodnoj proizvodnji, ilegalnim ekonomskim aktivnostima ili, naprosto, pasivnosti. S druge strane, savremeno društvo Srbije ne sme biti označeno samo kao „tranziciono“, nego i kao post-konfliktno. Milijarde dolara ratne štete, pretnja ratne reparacije, vrednosna konfuzija, više od pola

⁶ Međunarodna organizacija za rad u svojoj definiciji (ne)zaposlenosti ne pravi razliku između formalne i neformalne zaposlenosti.

miliona izbeglih i interno raseljenih lica u Srbiji i intenzivan „odliv mozgova“ su neke od odlika post-konfliktne situacije u Srbiji.

U nastavku najpre prikazujem promenu ekonomskog položaja domaćinstava na osnovu rezultata istraživanja strategija opstanka domaćinstava u Srbiji. Dva dosadašnja talasa ovih istraživanja su obavljena kroz projekte CPA (2000. i 2002. godine), a treći kao deo projekta „Transformacijske strategije društvenih grupa“ Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu 2003. godine. Poslednji talas istraživanja je realizovan na uzorku od 1650 pojedinaca i domaćinstava. U ovim istraživanjima za prikazivanje ekonomskog položaja domaćinstva korišćen je kompozitni indeks materijalnog položaja. Ovaj indeks je sačinjen od ponderisanih vrednosti više od 60 skala koje mere imovinu, prihode i potrošnju domaćinstava. Sledeća tabela pokazuje promene strukture ekonomskog položaja domaćinstava u ove tri godine.

Tabela 1. Domaćinstva prema ekonomskom položaju, 2000, 2002. i 2003. godine, u %

Ekonomski položaj	Jul 2000.	Septembar 2002.	Decembar 2003.
Nizak	16	14	13
Srednje nizak	45	49	44
Srednji	24	22	25
Srednje visok	10	10	12
Visok	5	5	6

Uporedni podaci pokazuju da je među domaćinstvima u Srbiji od 2000. do 2003. godine došlo do blagog pomeranja od niskog i srednje niskog ka srednjem i srednje visokom ekonomskom položaju, što bi moglo ukazati na postepen ekonomski oporavak domaćinstava nakon decenije propadanja privrednog sistema i velike društvene krize.

Sledeći deo teksta posvećujem analizi siromaštva baziranoj na podacima iz 2003. godine. Sledeći ranije iznetu definiciju siromaštva, u analizi pored kategorije siromašnih, definisane na osnovu najnižeg materijalnog položaja, izdvajam i kategoriju onih koji su u riziku od siromaštva. U ovu kategoriju su svrstani svi oni koji na indeksu materijalnog položaja spadaju u kategoriju *srednje niskog položaja*, ali imaju *slab socijalni kapital*, tj. na indeksu socijalnog kapitala, merenom na skali 1–6, imaju skor manji od 3. Socijalni kapital je meren pozicijom u neformalnim mrežama, tj. mogućnošću ispitanika da se osloni na rodbinske ili prijateljske odnose u važnim životnim situacijama, kao što su pronalaženje posla, rešavanje stambenog pitanja, upis dece u školu, i sl.

Tabela 2. Pozicija ispitanika u siromaštvu, prema socijalnom položaju, u %

Socijalni položaj	Pozicija u siromaštvu		
	Van siromaštva	Siromašni	U riziku
Sitni preduzetnici i samozaposleni	94	0	6
Srednja klasa	91	1	8
Kvalifikovani nemanuelni radnici	87	1	12
Kvalifikovani manuelni radnici	70	5	25
Nekvalifikovani radnici	52	28	20
Poljoprivrednici	65	9	26
Penzioneri	52	14	34
Nezaposleni	63	16	21
Domaćice	37	35	28

Podaci iz tabele 2 ukazuju na povećanu stopu siromaštva i rizika od siromaštva među nekvalifikovanim zaposlenima i marginalnim slojevima. Kod preduzetnika, srednje klase (u kojoj dominiraju stručnjaci) i kvalifikovanih nemanuelnih radnika rizik od siromaštva je umereno velik.

O strategijama pomoću kojih pripadnici društvenih grupa koje su pojačano izložene siromaštvu ili riziku od siromaštva prevazilaze ovaj problem više je pisano na drugom mestu (Babović, 2004). U ovom radu će se dalje baviti faktorima koji diferenciraju položaj u siromaštvu unutar kategorija navedenih u tabeli 2.

Siromaštvo i društvena struktura u Srbiji

Broj pripadnika srednje klase koji su siromašni ili u riziku od siromaštva je isuviše mali za pouzdano statističko zaključivanje. Ipak, indikativno je da su svi sem jednog stručnjaka koji su u riziku zaposleni u državnim preduzećima i da 2/3 ima završenu višu školu. Osim toga, u više od 2/3 slučajeva se radi o ženama.

Kod pripadnika prelaznog sloja (službenici i tehničari) koji su u riziku od siromaštva, oba pola su podjednako zastupljena, no budući da ovaj sloj čini nešto više žena nego muškaraca (60% prema 40%), može se reći da su muškarci iz prelaznog sloja, za razliku od srednje klase, nešto više izloženi riziku od siromaštva. Dalje, ovaj rizik je veći za službenike i tehničare koji su stariji od 45 godina nego za one mlađe. Osim toga, rizik je proporcionalno nešto veći za one koji rade u nedavno privatizovanim preduzećima nego za one koji rade u državnim firmama ili novoosnovanim privatnim firmama.

Kod kvalifikovanih manuelnih radnika postoji niska stopa siromaštva i srednje velik rizik od siromaštva. Rizik je ravnomerno raspoređen na muškarce i žene, u jednakoj proporciji u kojoj oni i inače formiraju ovaj sloj. Srednje stari

kvalifikovani manuelni radnici (30–45 godina starosti) su izloženi riziku nego mlađi i stariji. Važno je napomenuti da je ovaj rizik znatno češći u Centralnoj Srbiji nego u oblastima veće privredne aktivnosti i razvijenijeg tržišta – Beogradu i Vojvodini. Svojski status preduzeća se nije pokazao bitnim u ovom opisu.

Stope siromaštva i rizika od siromaštva kod poljoprivrednika su niže nego što bi se moglo očekivati. Međutim, ovde se radi o ranije konstatovanoj činjenici da je među poljoprivrednicima u Srbiji došlo do vidljive diferencijacije i da oni sa većim imanjem i boljom mehanizacijskom opremljenošću spadaju, prema svojoj poziciji u sistemu klasnih odnosa, u grupu sitnih preduzetnika (Cvejić, 2000, Lazić i Cvejić, 2004). Podaci iz ovog istraživanja pokazuju da su siromaštvo i riziku od siromaštva znatno više (skoro 7 puta više!) izloženi poljoprivrednici sa malim i slabo opremljenim posedom. Ovakav trend čak nema mnogo veze sa obrazovanjem ispitanih poljoprivrednika, ali je, očekivano, u jakoj vezi sa njihovom starošću, tj. što su ispitani poljoprivrednici stariji, to je veća verovatnoća da su siromašni ili u riziku od siromaštva. Osim toga, incidencija je znatno veća u Centralnoj Srbiji nego u Vojvodini, ili beogradskim selima.

Nekvalifikovani radnici su društveni sloj koji je u datim uslovima maksimalno izložen i siromaštvo i riziku od siromaštva. U pogledu ovoga nema bitne razlike između muškraca i žena. Vidljivo je, međutim, da su ovom problemu više izloženi oni koji rade u državnim preduzećima, u Vojvodini i Centralnoj Srbiji više nego u Beogradu, kao i da su više pogođeni oni čiji su supružnici nezaposleni ili domaćice. Jedina kategorija koja je siromaštvo i riziku od siromaštva izložena više nego nekvalifikovani zaposleni su domaćice. Ali, ako uzmemo u obzir da su dve trećine domaćica udovice, ili su udate za kvalifikovane radnike ili penzionere, jasno je, zapravo, da rizik od siromaštva, i pogotovu siromaštvo, najviše pogađaju domaćinstva u kojima jedan član ostvaruje male prihode na osnovu penzije ili manualnog rada (najčešće sa niskom kvalifikacijom).

U poduzorku domaćica imamo 71% ispitanica koje imaju završenu osnovnu školu ili manje od toga. Videli smo već da su oko 2/3 njih udovice ili su udate za ljude sa niskim prihodima koji pripadaju slojevima koji su jače ugroženi siromaštvom. Kategorija domaćica ne samo da je visoko zavisna, kako ekonomski, tako i socijalno, nego je i slabo podložna merama aktivne politike koje podrazumevaju angažovanje individualnih resursa radi izlaska iz stanja siromaštva i ugroženosti siromaštvom.

Značaj obrazovanja i kvalifikovanosti za zaštitu od siromaštva je još jasnije uočljiv kod penzionera. Od siromaštva je zaštićeno 79% penzionera koji imaju završenu višu školu ili fakultet, 59% penzionera sa srednjom školom i svega 40% onih koji imaju osnovno obrazovanje ili manje od toga. Nešto slabiji dodatni izvor rizika za penzionere u pogledu siromaštva predstavlja brak sa nezaposlenom osobom ili domaćicom, tj. sužavanje izvora prihoda.

I nezaposleni predstavljaju diferenciranu kategoriju u pogledu siromaštva. Jedna podgrupa nezaposlenih lakše dospeva u stanje siromaštva ili pod rizik od ulaska u ovaj status. Ovu grupu ne izdvaja rodna pripadnost. Karakteristike vezane za samo tržište rada imaju određeni, ali umeren značaj. Vidljivo je da su siromaštvu i riziku od siromaštva nešto manje izloženi oni koji imaju povremeni posao (30% naspram 38% kod onih koji ne rade dodatni posao), kao i oni koji su kraće odsutni sa tržišta rada. U vezi sa tim, siromaštvo i rizik od siromaštva su nešto češći kod starijih nezaposlenih nego kod mlađih (oko 40% naspram 33%). Oni nezaposleni koji su u braku sa domaćicom, drugim nezaposlenim ili manuelnim radnikom (pogotovo ako je nekvalifikovan) skoro duplo više su u problemu siromaštva nego ostali nezaposleni (oko 52% prema oko 33%). Konačno, diferencijacija je najvidljivija s obzirom na stepen stručne spremne: od statusa i rizika siromaštva je zaštićeno 79% nezaposlenih sa višom ili visokom stručnom spremom, 68% nezaposlenih sa srednjom stručnom spremom, 52% sa osnovnim obrazovanjem i samo 27% onih koji nemaju ni osnovno obrazovanje. U Beogradu je u siromaštvu ili riziku od siromaštva 34% nezaposlenih, u Vojvodini 42%, a u Centralnoj Srbiji 36%. Iz svega navedenog jasno je da mlađe i obrazovnije ljude nezaposlenost pogađa kraće, a porodične mreže štite bolje, dok je za nekvalifikovane nezaposlene ljude van Beograda, koji su stariji i koji žive u braku sa pripadnicima slojnih grupa koje su i inače izložene siromaštvu, rizik od ovog problema znatno veći.

Zaključak

Iz predočenih nalaza se može izdvojiti nekoliko faktora koji najbitnije utiču na stepen rizika od siromaštva u Srbiji u vreme deblokirane transformacije.

1. Isključenost sa tržišta rada. Pretnji siromaštva su najviše izložena domaćinstva sa slabom radnom angažovanošću.
2. Nizak stepen obrazovanja. Loša obrazovna kvalifikacija povećava rizik od siromaštva i kod zaposlenih i kod nezaposlenih i kod penzionera.
3. Nepovoljna privredna i vlasnička struktura. Zaposleni u državnim firmama i privredno slabije razvijenim regionima se mogu naći pred rizikom siromaštva čak i ako imaju bolje obrazovanje (srednje ili čak fakultetsko). Ovaj faktor više pogađa žene nego muškarce.
4. Starost je posredno vezana za neke od prethodnih faktora, ali je i najvažniji uzrok smanjene fleksibilnosti i adaptacije u procesu izmene privrednog i društvenog sistema. Iz ugla teme kojom se ovde bavim poseban problem predstavlja sporo prilagođavanje promenama na tržištu rada gde

su sve češće potrebna veća znanja i veštine, kao i spremnost na prostornu mobilnost.

Ovi faktori imaju ograničene strukturalne efekte. Siromaštvo i dalje najviše ugrožava kategorije koje su tradicionalno siromašne, a to su nezaposleni i domaćice, sitni poljoprivrednici i nekvalifikovani zaposleni. Donekle je povećan stepen rizika i za obrazovanije kategorije zaposlenih, pre svega kao rezultat sporosti privredne transformacije (loš ekonomski položaj državnih preduzeća i loš početni period novoprivatizovanih preduzeća zbog slabog tržišta). Situacija je najteža sa onima koji imaju nisku ili nikakvu kvalifikaciju, bilo da su zaposleni, nezaposleni ili penzioneri, a efekti se multiplikuju ukoliko se takva strukturalna pozicija reprodukuje kroz bračni odnos. Iz ovoga se može zaključiti da *usporena privredna transformacija dovodi do povećanja društvenih nejednakosti u smislu ograničavanja socijalne integracije i povećanja siromaštva kod najnižih društvenih slojeva, ali i u smislu povećanja rizika ove vrste kod prelaznog i srednjeg sloja*. Posebnu pretnju predstavlja dugotrajno siromaštvo kod zaposlenih i nezaposlenih mladih i sredovečnih ljudi koje može dovesti do stvaranja kulturnih markera i tzv. kulture bede.

Ovakvi nalazi ukazuju na četiri najvažnija procesa koji mogu ublažiti porast siromaštva i rizika od siromaštva i sprečiti proces strukturalne reprodukcije siromaštva:

1. okončanje procesa privatizacije i povećanje obima investicija u privredu,
2. ubrzanje privredne reforme i jačanje funkcije tržišta rada,
3. ulaganje u obrazovanje i obuku kao ključne činioce bolje ponude na tržištu rada,
4. razvijanje posebnih mera socijalne politike kojima bi se od siromaštva zaštitila staračka domaćinstva, pogotovu na selu, i tako staranje o ovoj strukturalnoj grupi prenelo sa srodničkih mreža (koje će nužno slabiti sa jačanjem tržišta rada i povećanjem mobilnosti radne snage) na širu društvenu zajednicu.

Silvano Bolčić

PREDUZETNICI I SOCIJALNE OSNOVE PREDUZETNIŠTVA U SRBIJI 1990-ih

Uvod

Preduzetnici su jedna od najekspanzivnijih društvenih grupacija u strukturi društva Srbije tokom 1990-ih. Takav trend društveno-strukturnih transformacija obeležio je društvena zbivanja i u drugim zemljama koje su početkom 1990-ih ušle u proces post-socijalističke transformacije (Kutzi, Lengyel, 1995). Osobnost je Srbije što je ubrzani rast preduzetničke grupacije, koji je započet početkom 1990-ih, u kasnijim godinama uveliko bio usporen, usled niza nepovoljnih društvenih dešavanja koja su obeležila taj period. Suprotno početnim očekivanjima, preduzetnici u Srbiji nisu postali ključni nosilac post-socijalističke transformacije ovog društva. Njihov relativni udeo u socijalnoj strukturi, kako proizlazi iz niza socioloških istraživanja, ostao je mali, negde oko 4% od ukupne radne populacije⁷.

Imajući u vidu takav trend društvenih dešavanja u Srbiji tokom 1990-ih, može se tvrditi da je jedna od posledica „blokiranе tranzicije“ i „blokada preduzetništva“, čije bi osobenosti valjalo celovitije osvetliti u ovom radu. U pojavnjоj ravni o tome govore činjenice o broju privatnih preduzeća i radnji, čije je početni ekspanzionalni rast usporen i praktički zaustavljen polovinom 1990-ih⁸. Učestalije formiranje privatnih firmi dolazi do izražaja tek nakon 2000. godine, ali još

⁷ Reč je o proceni na bazi podataka iz anketnih istraživanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (ISI FF).

⁸ Vidi o tome, Minjević, 1999: 137-138.

uvek Srbija u tom pogledu zaostaje za drugim zemljama u post-socijalističkoj transformaciji⁹.

Iz oskudnih socioloških istraživanja ove društvene grupacije tokom 1990-ih, uočava se, verovatno i usled pomenute „blokade preduzetništva“, održavanje ograničenih „preduzetničkih inklinacija“ u svim socijalnim grupacijama¹⁰, pa i sklonost onih sa značajnijim „preduzetničkim inklinacijama“ da i dalje ozbiljno razmišljaju o odlasku u inostranstvo. Ipak, kako će pokazati analiza koja sledi u ovom radu, preduzetnici početkom 2000-ih jesu *društveno homogenija grupacija* u odnosu na preduzetnike početkom 1990-ih, imajući u vidu, posebno, proces njihove „društvene regrutacije“¹¹. Time se stvaraju šanse za jedinstvenije društveno delovanje ove grupacije nego što je to moglo biti početkom 1990-ih. Isto tako, s obzirom na vrednosne orijentacije, o čemu govore njihovi stavovi prema privatizaciji i društvenoj diferencijaciji, preduzetnici mogu postati jedan od najznačajnijih društvenih oslonaca za post-socijalističku transformaciju Srbije. To, međutim, podrazumeva temeljne promene globalnog društvenog konteksta i uspostavu društveno-institucionalnog ambijenta koji će snažnije nego do sada podsticati preduzetničko delovanje i normalan razvoj preduzetničkih firmi. O tome će biti nešto više reči u završnom delu ovog rada.

O društvenoj „regrutaciji“ preduzetnika

U sociološkim istraživanjima strukturalnih promena društava u post-socijalističkoj transformaciji zapaženo mesto imala su istraživanja *procesa formiranja nove društvene elite*¹². Dosta je pisano i o karakteristikama elita (pre svega, ekonomskih elita) u Srbiji tokom 1990-ih¹³. Ta istraživanja su, donekle, osvetlila i *proces formiranja preduzetničke grupacije*, i to grupacije „krupnijih“ preduzetnika, koja se može smatrati delom ekonomske elite. Dosadašnja saznanja su bila nepotpuna kad se radilo o procesu društvene „regrutacije“ *preduzetničke grupacije u celini*, u kojoj, naravno, većinu čine „mali“ a ne „krupni“ preduzetnici. Za-

⁹Prema podacima koji se mogu naći na veb-sajtu Republičke agencije za privredne registre, dok je u Srbiji 2006. godine registrovano oko 80,000 privrednih subjekata, u Sloveniji, koja je znatno manje privredno područje, registrovano je 79,000, u Bugarskoj 162,000, u Mađarskoj 215,000, te u Rumuniji 229,000 privrednih subjekata.

¹⁰Vidi o tome, Bolčić, 2002: 116.

¹¹Među preduzetnicima iz 2003. godine njih 27% bili su to i 1989.godine, ali su njih 74% bili preduzetnici u 2000.toj godini. U tom kratkom periodu, između 2000. i 2003. godine, svakako nisu mogle nastati velike promene. Ipak, očito je da oni koji ulaze u preduzetnički krug sada učestalije u njemu ostaju, usled čega se može reći da je ta grupacija društveno homogenija.

¹²O tome ima mnogo radova; vidi, Higley, Lengyel, 2000; Kolosi, Sagi, 1999.

¹³Vidi, na primer, Lazić, 1994, 2002, Lazić, Cvejić, 2004.

hvaljujući nalazima Ankete ISI FF iz 2003. godine¹⁴ moguće je dati nešto potpuniji i empirijski zasnovaniji odgovor na pitanje: *iz kojih se društvenih grupacija formiraju „novi preduzetnici“ u Srbiji?*

Bilo je logično pretpostaviti da se preduzetnici u uslovima post-socijalističke transformacije, generalno, pa i u Srbiji, regrutuju iz različitih socio-profesionalnih i drugih društvenih grupacija i da su oni, kao *grupa u nastajanju*, morali da budu, u socijalno-strukturalnom smislu, jedna izrazito *heterogena i „otvorena“* društvena grupacija. Jer, osim malobrojnih „privatnika“ (vlasnika malih zanatskih i sličnih radnji) iz predtranzicionog („socijalističkog“) perioda, svi drugi „novi preduzetnici“ morali su se regrutovati iz kruga drugih socijalnih grupacija. O tome govore podaci u narednoj tabeli.

Tabela 1. Radni status preduzetnika iz 2003. godine u 1989-toj godini

Preduzetnici	22,9%
Rukovodioci	1,5%
Stručnjaci	7,6%
Službenici i tehničari	19,8%
Radnici	10,7%
Poljoprivrednici	0,8%
Nezaposleni	6,1%
Učenici, studenti	26,7%
Penzioneri, ostalo	3,8%

Evidentno je da je tzv. „*samoobnavljanje*“ preduzetničke grupacije u Srbiji 1990-ih bilo izrazito ograničeno (svega 23%)¹⁵. Relativno najviše preduzetnika (iz 2003. godine) bili su u 1989-oj godini studenti ili učenici (27%), potom službenici ili tehničari (20%), radnici (11%), stručnjaci (8%), nezaposlene osobe (6%), rukovodioci (1,5%) i najmanje (1%) poljoprivrednici.

Iako valja biti oprezan, iz više razloga¹⁶, mora se primetiti da je regrutovanje preduzetnika u Srbiji tokom 1990-ih nešto drugačije od teorijski očekivanih obrazaca¹⁷ regrutovanja preduzetnika u kontekstu post-socijalističke transformacije. Jer, kao prvo, rukovodioci predstavljaju vrlo mali segment iz kojeg su se re-

¹⁴ Anketom ISI FF iz 2003. godine bili su prikupljeni podaci o „radnom statusu“ 1630 ispitanika u 1989., 2000. i 2003. godini, kao i podaci o „radnom statusu“ tih godina za sve članove njihovih domaćinstava. U tako dobijenoj bazi podataka bilo je ukupno 132 osobe koje su imale status „preduzetnika“, tj. vlasnika privatne firme ili „samozaposlene“ osobe.

¹⁵ „Samoobnavljanje“ rukovodilaca za isti period bilo je 57%, stručnjaka 58%, službenika i tehničara 59%, radnika 65%, i poljoprivrednika 77%.

¹⁶ U pitanju su, najpre, „anketni“ podaci; potom, podaci se odnose na samo dve vremenske tačke, tako da nedostaje uvid u eventualne promene u radnoj karijeri tokom tih godina.

¹⁷ Vidi više o tome, Rona – Tas, Lengyel, 1997:4 -7.

grutovali preduzetnici. Svakako, među krupnijim preduzetnicima koji pripadaju ekonomskoj eliti, kako govore nalazi M. Lazića, znatno je više, čak oko 60 posto, onih čije se mesto u „preduzetničkoj klasi“ može dovesti u vezu ili sa njihovim „komandnim“, rukovodećim položajem u prethodnom režimu, ili sa takvim položajem supružnika ili roditelja (Lazić, 2002: 26). To, međutim ne važi za grupaciju preduzetnika u celini.

Isto tako, ako se pretpostavljalo da bi uspostavom novog, „post-socijalističkog“, poretka, imalo doći do adekvatnije realizacije *interesa privatnih vlasnika u celini*, onda se moglo očekivati da će među novim preduzetnicima biti više poljoprivrednika i onih koji poreklom pripadaju toj društvenom sloju „privatnika“. Kako govore prethodno navedeni podaci, izrazito je malo (1%) preduzetnika u 2003. godini koji su bili poljoprivrednici u 1989. godini. Taj „smer“ prelaza u grupaciju preduzetnika ostao je zatvoren i nakon 2000. godine. Svakako, više je razloga za takva „dešavanja“: od tradicionalne suzdržanosti ljudi sa sela prema „novotarijama“, preko njihovih skromnih znanja, pa do ograničenih „slobodnih“ sredstava (ušteda) za ulaganja u nove poslovne poduhvate.

Kako pokazuju prethodni anketni nalazi, i stručnjaci se u Srbiji retko odlučuju za prelaz u grupaciju preduzetnika. Iz toga bi trebalo zaključiti da realno uspostavljeno preduzetništvo u ovoj zemlji još uvek nije takvo da bi moglo dovesti do značajnijeg aktiviranja stručnog znanja, za koje je bilo osnovano pretpostaviti da je bilo nedovoljno korišćeno u režimu „socijalističkog“ birokratizovanog rada. O nekim razlozima retkog prelaza stručnjaka u grupaciju preduzetnika biće još reči u narednom odeljku ovog rada.

Valja zabeležiti i podatak da su preduzetnici iz 2003. godine u najvećem procentu bili učenici ili studenti u 1989. godini, kada je započela post-socijalistička transformacija društva Srbije. Iako nedostaju uvidi u radnu karijeru tih osoba tokom 1990-ih, može se pretpostaviti da je za mnoge učenike i studente iz 1989. godine, koji su nakon toga završavali svoje školovanje, prelaz u „krug preduzetnika“ bila najbolja dostupna opcija u zapošljavanju i način da izbegnu „pad u nezaposlenost“, što je bila sudbina velikog broja mladih školovanih ljudi tokom tih godina. O svojevrsnoj nuždi u prihvatanju preduzetništva¹⁸, pošto nije bilo drugog zaposlenja, bilo je reči i povodom istraživanja preduzetništva početkom 1990-ih (Bolčić, 1994: 125). Naravno, imajući u vidu da su preduzetnici i inače osobe mlađeg uzrasta, te da su učenici i studenti iz 1989. godine, i nakon desetak godina, ostali u tom mlađem segmentu radne populacije, nije iznenađujuće da su preduzetnici iz 2003. godine učestalo bili baš iz te „socijalne kategorije“.

¹⁸ Taj „izbor preduzetništva iz nužde“ u Srbiji je bio učestaliji nego u nekim drugim zemljama post-socializma. Kako navode Bartlett i Hoggett (1995:11) u Sloveniji, na primer, tek je 4% anketiranih preduzetnika navelo da su započeli privatni biznis zbog nezaposlenosti.

Potrebno je mnogo novih, sistematično zasnovanih, uvida u „*obrasce regrutovanja*“ *preduzetnika* u Srbiji da bi se moglo sa većom sigurnošću govoriti o osobenostima u razvoju preduzetništva u ovoj zemlji u vremenu post-socijalističke transformacije. Ipak, neke su osobenosti već uočene. Jer, kada se ima u vidu da većinu preduzetnika u Srbiji čine mali preduzetnici, da su češće bili regrutovani iz „donjih“, nego iz „gornjih“ društvenih stratuma, da su češće raspolagali „srednjoškolskom“, nego „visokoškolskom“ stručnošću, da je mnogima od njih preduzetništvo bilo prvi posao kojim su, nakon završene škole, započeli svoju radnu karijeru, jer nije bilo drugih realnih mogućnosti za zapošljavanje, onda postaje jasna „društvena činjenica“ da, iako rastuća („ekspanzivna“), grupacija preduzetnika uzeta u celini nije imala značajniju ulogu u dosadašnjoj post-socijalističkoj transformaciji Srbije.

Ima razloga pretpostaviti da je bilo značajnijeg upliva grupacije preduzetnika na „lokalna“ društvena dešavanja, u nekim opštinama (Indija, Čačak,...) ili u nekim regionima (Sandžak...), što bi valjalo posebno istraživati. U „nacionalnim“ okvirima uočavao se povremeno, više prikriveno nego otvoreno, upliv pojedinačnih „velikih preduzetnika“ („tajkuna“). Ali, čini se da je i uticaj tih „velikih preduzetnika“ podrazumevao njihovu spregu sa onima koji su kontrolisali aparate državne vlasti, sa „političarima“ i političkim partijama, koje su „posvojile“ najviše političke moći u današnjoj Srbiji.

Kako proizlazi iz svih nalaza koji će biti izneseni u ovom radu, preduzetnici u „post-socijalističkoj“ Srbiji jesu u ogromnoj većini *mali preduzetnici*. Po *socijalnom profilu*, o čemu će biti više reči u narednom odeljku, oni jesu nešto drugačiji od drugih društvenih grupacija, imaju izvesna svojstva tipična za preduzetnike i potencijalno, oni mogu biti važan činilac budućih društvenih transformacija u Srbiji.

Socijalni profil preduzetnika

Mnoštvo je (laičkih i naučnih) sporenja o suštini i dalekosežnim posledicama post-socijalističke transformacije, generalno, pa i kad je reč o tom decenijskom trendu promena u Srbiji¹⁹. Deo tih sporenja rezultira i iz neadekvatnih uvida u realna društvena dešavanja. Tako, mnogi daju ocene o „novim preduzetnicima“ u Srbiji, kao i o preduzetnicima u drugim „zemljama u tranziciji“, imajući u vidu tek mali broj medijski „izvikanih“ preduzetnika, onih čije je bogatstvo stečeno

¹⁹ Vidi o tome, pored ostalog, IDN zbornik, *Ciljevi i putevi društava u tranziciji*. 1996; IDN zbornik, *Socijalni konflikti u zemljama u tranziciji*, 1996a; B. Stojanović, *Tranzicija u Srbiji: priredno lutanje*, 2005.

brzo, prilično „netrasparentno“, i čije se „javno delanje“ ponajpre vidi dok ubrzano kupuju dobra koja obeležavaju *elitni status*. Pretpostavlja se, iako za to nedostaju pouzdani dokazi, da ti „veliki preduzetnici“ nastoje da „kupe i vlast“, kako bi legalizovali i osigurali ono što sada poseduju. Povremene negativne ocene o „novim preduzetnicima“ („novim kapitalistima“), oslonjene na intrigatne medijske priče o novim „bogatašima-lopovima“, mogu biti, uz druge činioce, podloga usponu „populističkog radikalizma“, pa i delanja samih vlasti koje merama kojima intervenišu u društvenu realnost de facto blokiraju proces post-socijalističke transformacije.

Ali, u stvarnoj grupaciji preduzetnika u Srbiji tih „preduzetnika-tajkuna“ je vrlo malo. Kao što je više puta naglašeno, izrazitu većinu čine „mali privatnici“, osnivači i rukovodioci malih privatnih preduzeća i radnji, ma kojeg da su „pravnog statusa“²⁰. Njihovo se *preduzetništvo* iskazuje već u *formiranju „privatne firme“*, i to u *društvenom okruženju* u kome taj vid poslovanja predstavlja „novinu“ (inovaciju), i gde bez velike samostalnosti i kreativnosti u delovanju osnivača, takva firma ne može opstati. Ako se previdi taj prevladajući vid sadašnjeg „post-socijalističkog“ preduzetništva, onda se lako grade i pogrešne, pozitivne i negativne ocene o karakteru i posledicama preduzetništva po razvoj ove zemlje.

O socijalnom profilu „novih preduzetnika“ u Srbiji početkom 1990-ih, već su data izvesna zapažanja (Bolčić, 1994: 104–114). U ovom radu se daju, prevažno, zapažanja o nekim bitnim društvenim svojstvima preduzetnika početkom 2000-tih, i uz to se ističu izvesne promene u socijalnom profilu današnjih preduzetnika u odnosu na preduzetnike na početku 1990-ih.

Iz dostupnih anketnih podataka za 2003. godinu²¹ sledi da „organizacijsku“ osnovu za „regrutovanje“ preduzetnika u Srbiji čine izrazito male firme: 45% firmi ima 1 zaposlenog, 36% ima 2–5 zaposlenih, 18% ima 6–20 zaposlenih i tek 1% ima više od 20 zaposlenih. Ova slika o izrazitoj prevlasti malih firmi ne menja se i kad bi se broju „stalno zaposlenih“ dodao i broj osoba koje firme „povremeno angažuju“. Jer, po kazivanju ispitanih vlasnika, u 40% firmi nema „povremeno angažovanih“, u 55% firmi taj broj povremeno angažovanih se kreće od 1–6 osoba i tek u 5% firmi broj povremeno angažovanih je veći od 6 osoba.

²⁰ Te privatne firme mogu biti „individualna“ ili „ortačka preduzeća“, „društva sa organizacijom“ ili „neograničenom solidarnom odgovornošću“, „akcionarska društva“, odnosno „privatne radnje“.

²¹ Na specifična pitanja o karakteristikama firme odgovarali su oni ispitanici koji su bili „vlasnici ili suvlasnici“ firme. Nažalost, takvih je ispitanika u slučajno izabranom uzorku za ovu anketu bilo malo (67), pa se može činiti metodički spornim *kvantitativno* analiziranje ovih nalaza. U nedostatku drugih, boljih informacija, čini se opravdanim koristiti i takve podatke kao „naučnu građu“ za uočavanje tendencija u formiranju grupacije preduzetnika u današnjoj Srbiji.

Imajući u vidu prevladavajuću veličinu firmi, ne iznenađuje podatak da 70% firmi ima jednog vlasnika, 25% firmi ima dva vlasnika, dok samo 5% firmi ima tri i više vlasnika. O „organizacijskom“ profilu ovih firmi govori i podatak da 70% vlasnika (suvlasnika) neposredno i rukovodi firmom, njih 25% ima ulogu jednog od rukovodilaca u firmi, 4% njih ne rukovodi firmom iako je u njoj zaposlen, a 1% vlasnika nije ni zaposlen u firmi čiji je osnivač.

Ma koliko ove empirijske činjenice imale ograničenu „informativnu težinu“, osnovano je pretpostaviti da u okvirima takvih malih, *organizacijski jednostavnih*, poslovnih jedinica nije bilo uslova za pojavu većeg broja „velikih preduzetnika“. Da bi se dobio pouzdaniji uvid u stvarnu „društvenu formaciju“ velikih privatnih firmi u današnjoj Srbiji, pa i onih koje se u javnosti, često pojednostavljeno i pogrešno, percipiraju kao „kompanije“ *pojedinačnih poslovnih ljudi* (Karića, Kostića, Miškovića...), valjalo bi izvesti više složenijih socio-ekonomskih „studija slučaja“.

Dostupni anketni podaci daju mogućnost *uporedne analize* društvenih svojstava preduzetnika i drugih socijalnih grupacija. Kvantitativno, razlike u pojedinim „dimenzijama“ socijalnog profila preduzetnika i drugih grupacija, su često male. Ali, i te manje razlike se moraju uvažiti u karakterizaciji osobenih društvenih svojstava preduzetnika. Jer, uz odgovarajuće „obrasce delovanja“ (način socijalizacije, organizovanje, oblikovanje intergrupnih interakcija...), stvarni „društveni smer“ delovanja grupe u celini često rezultira iz orijentacija onih u grupi kojih ima relativno najviše, makar oni bili u apsolutnom smislu „manjina“. Saznajno su relevantne i relativno male kvantitativne *promene u socijalnom profilu* date grupacije, u ovom slučaju preduzetnika, u odnosu na profil te iste grupacije u nekom ranijem periodu.

Proučavanja socijalnog profila „novih preduzetnika“ u Srbiji početkom 1990-ih su pokazala da su izrazitu većinu (79%) tada činili muškarci²². Tada je dato i više mogućih objašnjenja (Bolčić, 1994: 109–111) za ovaj „nestandardni“ odnos muškaraca i žena u „preduzetničkoj profesiji“²³. Pomenute su tadašnje specifične „teške društvene prilike“, sa kojima su se, verovatno, lakše „nosili“ muškarci nego žene; pomenuta je patrijarhalnost ove sredine i običajna sklonost da se vredna imovina najpre tretira kao svojina muških članova porodice, te da se u „nove stvari“ najpre upuštaju muškarci i tek potom žene.

²² Ima istraživačkih nalaza koji navode na zaključak da je to bila početna „pravilnost“ i u drugim zemljama u post-socijalističkoj transformaciji; Radaev (1997: 34) navodi da su u Rusiji 88% anketiranih preduzetnika bili muškarci.

²³ Znak „navoda“ uz izraz „preduzetnička profesija“ valja razumeti kao upozorenje da se o preduzetnicima ne može jednostavno govoriti kao o „profesiji“, jer se oni ne formiraju po „modelu profesije“ i nisu standardno „zanimanje“; vidi više o tome, Bolčić, 1994: 77; vidi i načelno o svojstvima „profesije“, Bolčić, 2002: 69-75.

Imajući u vidu nalaze ankete ISI FF iz 2003. godine, *rodni sastav* preduzetničke grupacije početkom 2000-ih primetno se razlikuje od onog početkom 1990.-ih. Jer, iako i dalje ima više preduzetnika-muškaraca nego preduzetnika-žena (58%: 42%), očito je da ima sada znatno više žena-preduzetnika i da je rodni sastav u preduzetničkoj grupaciji praktički identičan rodnom sastavu zaposlene populacije u celini (SG SCG, 2005: 62). Iako bi valjalo celovitije proučiti smisao uočene promene rodnog sastava preduzetničke grupacije, može se, bar „tentativno“, reći da je ovo znak izvesnog „normalizovanja“ obrazaca preduzetništva u Srbiji, pa i znak određenog smirivanja „teških vremena“ koja su obeležila prvu polovinu 1990-ih, kada je bilo manje prikladno za žene da se, „rame uz rame“ sa muškarcima, upuštaju u izrazito neizvesnu delatnost kakva je preduzetnička delatnost.

Početkom 1990-ih bilo je uočeno (Bolčić, 1994: 109) da su, u proseku, „novi preduzetnici“ mlađi od ukupnog radnog stanovništva, pa i od većine drugih profesionalnih grupacija. Razlog tome jesu i uobičajena svojstva preduzetnika (dinamičnost, brzina reagovanja, optimizam i dr.), ali i egzistencijalne (ne)prilike mladih ljudi u ovoj zemlji u proteklih desetak godina krize. Preuzimanjem preduzetničke uloge dosta je mladih ljudi pokušalo da poboljša svoju nepovoljnu egzistencijalnu situaciju. O tome je bilo i izričitih odgovora anketiranih preduzetnika u vezi sa pitanjem o razlozima zasnivanje vlastite firme (Bolčić, 1994: 125).

Reklo bi se da se *starosni sastav* preduzetničke grupacije početkom 2000-ih donekle promenio. U tabeli koja sledi daju se podaci o starosnom sastavu tri podgrupe ispitanika: onih koji već imaju vlastitu firmu (označeni su kao „preduzetnici“); onih koji „razmišljaju“ da osnuju vlastitu firmu, ili već preduzimaju izvesne radnje u vezi sa osnivanjem vlastite firme (označeni su kao „potencijalni preduzetnici“), i onih koji „ne nameravaju“ da osnuju vlastitu firmu (označeni su kao „ne-preduzetnici“)²⁴.

Iako su starosne kategorije u istraživanju preduzetnika početkom 1990-ih bile nešto drugačije određene (Bolčić, 1994: 109), osnovano je reći da su preduzetnici početkom 2000-ih godina bili, u proseku, nešto stariji nego preduzetnici početkom 1990-ih. Takav nalaz ne bi trebalo da bude sporan. Pre svega, očito je da je bar deo mladih preduzetnika iz ankete u 1992. godini uspeo da opstane u „preduzetničkom krugu“ i oni su sada desetak godina stariji. Zatim, sa postepenom normalizacijom globalnih društvenih prilika postajalo je „normalnije“ da se i osobe nešto starije dobi upuštaju u preduzetništvo. Najzad, imajući u vidu

²⁴ Podaci su dobijeni anketnim pitanjem koje je glasilo: *Da li nameravate da osnujete privatnu firmu?*. Na to pitanje su odgovarali svi ispitanici, biranjem jednog od sledećih odgovora: već imam privatnu firmu; ne; da, razmišljao sam o tome; da, već sam prikupio (prikupljam) potrebne informacije; da, prikupljam kapital, tražim prostor, nabavljam opremu, itd.; da, sve je spremno za registraciju firme.

ubravanje procesa privatizacije društvenih firmi nakon 2000-te²⁵, i činjenicu da su se među nezaposlenima sada često našle i starije osobe, koje su, kao i mlađe osobe, iz nužde ulazili u preduzetničku delatnost, logično je da, osim i dalje značajnog segmenta mladih preduzetnika, među preduzetnicima sada ima i dosta „starijih preduzetnika“.

Tabela 2. Starosni sastav preduzetnika i ostalih socijalnih grupacija – Srbija 2003.

Socijalne kategorije	Starosne kategorije %				Ukupno %
	18–29	30–44	45–59	60+	
Preduzetnici	13	43	35	9	100
Potencijalni preduzetnici	41	35	21	3	100
Ne-preduzetnici	16	22	27	35	100

Iz činjenice da su preduzetnici iz 2003. godine nešto stariji od preuzetnika početkom 1990-ih ne bi trebalo izvući zaključak da bi vremenom starosni sastav preduzetnika mogao biti sličan starosnom sastavu radnog stanovništva u celini. Valja očekivati da će i dalje, pre svega, zbog suštinskih atributa preduzetništva, kao što su poslovno inoviranje, ulaženje u poslovne rizike, nužnost velikih radnih zalaganja, i dr., među preduzetnicima biti relativno najviše mladih osoba. O tome govori i starosni sastav *potencijalnih preduzetnika*, gde su čak 76% njih mlađi od 45 godina, dok je te iste starosne dobi 56% aktualnih preduzetnika i tek 38% ne-preduzetnika. Dve trećine onih koji ne nameravaju osnovati privatnu firmu jesu osobe u „srednje staroj“ i „staroj“ dobi, dakle, 45 i više godina.

Kada se ljudi pitaju: „ko su današnji preduzetnici?“, oni svakako imaju u vidu i *obrazovanost* onih koji pripadaju kategoriji preduzetnika. S osloncem na informaciju o obrazovanosti mogu se donositi ocene i o kompetentnosti preduzetnika, ali i o legitimnosti (pa i „zasluženosti“) društveno povoljnog statusa preduzetnika. Iz istraživanja socijalnog profila preduzetnika početkom 1990-ih moglo se zaključiti da su tadašnji preduzetnici u najvećem procentu (55%) imali srednje obrazovanje, da je njih 15% imalo više a 27% visoko obrazovanje (Bolčić, 1994: 106). Iz nekih uporednih analiza (Kutzi, Lengyel, 1995: 156–157), sledilo je da je, u to vreme, proporcionalno bilo više visokoobrazovanih preduzetnika u Rusiji (čak 82%), dok je u Mađarskoj obrazovni sastav preduzetničke grupacije bio sličan onom u Srbiji. Kad je reč o Srbiji, uočena prevlast „srednjeobrazovanih preduzetnika“ činila se „očekivanom“, pre svega, s obzirom na već pominjanu prevlast malih firmi, koje su se pretežno bavile sitnom trgovinom i uslugama, i gde i nije bilo potrebno neko više obrazovanje.

²⁵ Vidi više o tome, Bolčić, 2006.

S osloncem na podatke iz Ankete ISI FF iz 2003. godine, može se reći da se, u obrazovnom pogledu, sadašnji preduzetnici u Srbiji praktički ne razlikuju od preduzetnika početkom 1990-ih.

Tabela 3. Obrazovni sastav preduzetnika i ostalih socijalnih kategorija – Srbija 2003.

Socijalne kategorije	Obrazovanje %			Ukupno %
	Do osnovne	Srednje	Više i visoko	
Preduzetnici	17	61	22	100
Potencijalni preduzetnici	20	66	14	100
Ne-preduzetnici	51	39	10	100

Evidentno je da su osobe sa srednjim obrazovanjem proporcionalno najveća grupacija preduzetnika i početkom 2000-ih. To može da govori da, uz sve globalne društvene promene u Srbiji tokom 1990-ih, još uvek se nije promenio „bazični tip preduzetništva“, onog preduzetništva koje je locirano u maloj privredi, gde prevladava „mešetarsko“ preduzetništvo u trgovini, i gde firme retko uspevaju da se iz „male privrede“ preobrazu u „veliki biznis“²⁶. Srednja obrazovanost preduzetnika čini se „dovoljnim“ uslovom za takav vid preduzetništva. Ono što takođe govori o već pominjanoj „blokadi preduzetništva“ u Srbiji, jeste i podatak da su srednjeg obrazovanja i 66% potencijalnih preduzetnika, te da je među njima čak nešto manje osoba sa visokim obrazovanjem (14%:22%) nego kod aktualnih preduzetnika. Dakle, s obzirom na globalne društvene prilike, preduzetništvo u Srbiji još uvek nije u znaku onih početnih očekivanja „zagovornika tranzicije“ o *združivanju znanja i kapitala*.

Preduzetništvo i problem „odliva mozгова“

Više je razloga što su osobe sa višim i visokim obrazovanjem, kad je reč o Srbiji 1990-ih, ređe nego što se očekivalo, u „preduzetničkom krugu“. Čini se da je glavni razlog u realno *niskoj „društvenoj tražnji“ za visokom obrazovanošću*, za profesionalnom ekspertizom, usled društvenih neprilika koje su obeležile 1990-te u Srbiji, gde je na delu pre bila „demodernizacija“, nego „nova modernizacija“. Upravo zbog te niske „društvene potražnje“ za profesionalnom ekspertizom i znanjima koje se stižu u institucijama visokog obrazovanja, mnogo

²⁶ Tog prelaza iz „male privrede“ u „veliki biznis“ bilo je sporadično tokom 1990-ih; vidi o tome, Brnjac, 1995.

je nezaposlenih stručnjaka²⁷ i mnogo je tzv. *odliva mozgova*²⁸ u ovim godinama post-socijalističke transformacije Srbije²⁹. Kako pokazuju nalazi iz Ankete ISIFF iz 2003. godine, procenat onih koji razmišljaju („ozbiljno“ ili „pomalo“) o odlasku u inostranstvo iznosi 27% svih ispitanika i tek je nešto niži nego što je bio u 1994. godini, kada je iznosio 30% (Bolčić, 1995: 99). Naravno, o odlasku u inostranstvo najviše razmišljaju mlađe osobe: 62% osoba do 18 godina, 57% osoba do 25 godina, 42% osoba do 35 godina, 36% osoba do 45 godina, ali i 19% osoba do 55 godina. O odlasku u inostranstvo razmišlja 37% osoba sa srednjim i 26% osoba sa višim i visokim obrazovanjem. Najveći procenat „potencijalnih migranata“ nalazimo kod učenika i studenata (62%)³⁰.

Iz ugla izučavanja preduzetništva važno je zabeležiti nalaze ankete iz 2003. godine koji govore o primetnom trendu „potencijalne emigracije“ i kod osoba sa značajnim *preduzetničkim inklinacijama*, o čemu govore podaci iz naredne tabele.

Tabela 4. Preduzetništvo i potencijalna emigracija – Srbija 2003.

Socijalne kategorije	Razmišlja da ode u inostranstvo %			Ukupno %
	Da, ozbiljno	Da, pomalo	Ne	
Preduzetnici	10	14	76	100
Potencijalni preduzetnici	22	32	46	100
Ne-preduzetnici	9	12	79	100

Kako proizlazi iz ovih podataka, razmišljanja aktualnih preduzetnika o odlasku u inostranstvo ne razlikuju se bitno od razmišljanja „ne-preduzetnika“³¹. To je dosta logično, s obzirom na činjenicu da su preduzetnici ulaskom u privatni biznis mnogo toga uložili i to se ne može olako gurnutu u stranu. Naravno, i njihove su egzistencijalne prilike povoljnije. Kako će uskoro biti dokumentovano,

²⁷ Dok je 1975. godine među nezaposlenima bilo 20% osoba sa visokim, višim i srednjim obrazovanjem, u 2003. godini, obrazovani su činili 34% svih nezaposlenih lica; vidi, SG SCG 2005:69.

²⁸ Koncept „odliva mozgova“ („brain drain“) inicijalno je bio upotrebljen za označavanje migracija britanskih inženjera i naučnika u SAD, a kasnije se koristio za označavanje migracija *visokoobrazovanih* kadrova u celini i to najčešće onih iz manje razvijenih u razvijene zemlje; vidi, Mundende, Chongo, 1989.

²⁹ Vidi o tome više, Bolčić, 2002c: 159-166.

³⁰ U javnosti je poznata izreka mladih ljudi koji završavaju škole: *Jedva čekam da diplomiram pa da emigriram*.

³¹ Razlozi za nerazmišljanje o odlasku u inostranstvo kod preduzetnika i ne-preduzetnika se, međutim, razlikuju. U grupaciji „ne-preduzetnika“ ima znatno više starijih osoba, domaćica, penzionera, manje obrazovanih osoba, i oni realistično procenjuju da odlaskom u inostranstvo oni ne bi mogli poboljšati svoje egzistencijalne prilike.

materijalne prilike preduzetnika su povoljnije nego drugih socijalnih kategorija. Ipak, ne bi se smelo zanemariti podatak da je *svaki četvrti aktualni preduzetnik u krugu „potencijalnih emigranata“*³². Ono što nepovoljno govori o *društvenoj klimi* za preduzetničko delovanje u ovoj zemlji jeste *izrazito visoka zastupljenost „potencijalnih emigranata“ (54%) među osobama koje smo označili kao „potencijalnim preduzetnicima“*.

Nalazi sličnih istraživanja u drugim zemljama „post-socijalizma“³³ govore da su 1990-te i tamo bile u znaku masovnog „odliva mozgova“ i emigracije mladih. Ali, mada o tome nedostaju valjani empirijski nalazi, reklo bi se da se, uz neke druge osobenosti, u post-socijalističkoj transformaciji Srbije uočava i jedna osobena „strategija akomodacije“ mladih ljudi na životne (ne)prilike u ovoj zemlji.

A. Hiršman (Hirschman, 1993) je analizirao dve načelne strategije akomodacije, „exit“ i „voice“, koje je on izvorno uočio u ponašanju korisnika usluga poslovnih organizacija³⁴, a koje se mogu analizirati i u kontekstu globalnih transformacija „real-socijalističkih“ društava. Hiršman je upotrebio ove strategije za proučavanje procesa promena režima u Istočnoj Nemačkoj krajem 1980-ih i početkom 1990-ih.

U slučaju „exit“ strategije dominira „izlazak“, povlačenje iz ambijenta koji ljude čini nezadovoljnim i to se čini ubično „tiho“, pojedinačno. Kod strategije „voice“ (čitaj „vois“, što znači „glas“) dominira protivljenje, „podizanje glasa“, bučno, i obično organizovano, suprotstavljanje društvenim aranžmanima koji generiraju nevolje ljudima. Analizom društvenih dešavanja u Istočnoj Nemačkoj Hiršman je ocenio da je u toj zemlji, ali i u drugim zemljama „sovjetskog tipa“ socijalizma, bilo malo realnih šansi i za „exit“ ali i za „voice“ obrazac delanja. Početno urušavanje Istočne Nemačke, a potom i drugih zemalja real-socijalizma, krenulo je u vidu masovnih, i početno „neodobrenih“, odlazaka („exit“) pre svega mladih ljudi „na Zapad“, i tek je potom došlo do masovnih društvenih protesta koji su definitivno srušili totalitarne režime u tim zemljama.

U Srbiji (i bivšoj Jugoslaviji) već jer krajem 1950-ih bio moguć slobodan izlazak građana iz zemlje, pa je tokom 1960-ih došlo i do masovnih odlazaka ljudi u inostranstvo, prevashodno radi „privremenog rada“ u inostranstvu. No, tih je 1960-ih godina bilo i masovnih društvenih protesta (kao što su bile „studentske demonstracije 1968. godine). Ta kombinacija „egzita“ i „buke“, bila je osobena „strategija akomodacije“ ljudi u uslovima „demokratskijeg socijalizma“, kakav

³² To što preduzetnici u ovoj zemlji trenutno „imaju posao“ nije razlog da oni uopšte ne razmišljaju o odlasku u inostranstvo. Iz ranijih anketnih istraživanja ISI FF znamo da je skoro polovina onih, koji su stvarno otišli u inostranstvo, imala zaposlenje u ovoj zemlji; vidi, Bolčić, 1995: 99.

³³ Vidi, na primer, Morokvasic, Rudolph, 1996; Berglof, 2001

³⁴ Vidi, Hirschman, A., 1970.

je bio uspostavljen u Jugoslaviji nakon 1950-te godine. Ova se osobena strategija održavala i tokom 1990-ih. Shodno Hiršmanovoj teoriji, mogućnost kombinovane upotrebe i „exit“ i „voice“ strategije, trebalo je da bude jedna od prednosti ove zemlje i sa stanovišta „lakoće“ i „brzine“ post-socijalističke transformacije tadašnje Jugoslavije, pa i Srbije. Nažalost, stvarna društvena dešavanja tokom 1990-ih govore da se ova zemlja mnogo destruktivnije „urušila“ nego totalitarnije, manje „otvorene“ istočno-evropske zemlje, te da domašaji dosadašnje post-socijalističke transformacije u ovoj zemlji znatno zaostaju za onima u drugim zemljama „post-socijalizma. O razlozima za takav „osoben“ tok društvenih dešavanja u Srbiji ovde se neće govoriti³⁵. Smisao je ovih razmatranja da se opiše, u sklopu izučavanja osobenosti preduzetništva u Srbiji 1990-ih, društveni ambijent u kome evidentno nisu postojale podsticajne prilike za normalan razvoj preduzetništva. Dakle, učestalo pribegavanje „exit“ strategiji kod mlade ali i dosta „bučne“ generacije tokom 1990-ih³⁶ ozbiljna su indikacija globalno nepovoljnih prilika u Srbiji za razvoj preduzetništva i za celovitu post-socijalističku transformaciju.

Društveno-razvojni potencijal preduzetničke grupacije

Opšte je mesto da preduzetničko delovanje podrazumeva, pored ostalog, i spremnost ljudi da se prilagođavaju promenljivim tržišnim prilikama, da delaju u promenljivim „okvirima rada“, što znači da menjaju mesto boravka radi nalaženja željenog posla, da menjaju vrstu i intenzitet radnog angažmana, da stiču nova znanja i veštine, da preuzimaju i ličnu odgovornost za nalaženje zaposlenja i za osiguranje vlastite i porodične egzistencije. U uslovima post-socijalističke transformacije, takva se generalna spremnost ljudi za „fleksibilnije“ radne aranžmane smatra nužnim kvalitetom radnog stanovništva u celini³⁷. Kod preduzetnika, pa i kod „potencijalnih preduzetnika“ ta spremnost na fleksibilnije vidove rada morala bi da bude izrazitija nego kod ostalih socijalnih grupacija. Takva se očekivanja potvrđuju nalazima dobijenim Anketom ISI FF iz 2003. godine, kako se vidi iz naredne tabele.

³⁵ Vidi o tome, pored ostalog, Bolčić, 1995: 25-28.

³⁶ O toj „bučnoj“ mladoj generaciji tokom 1990-ih pisali su, pored ostalih, Milić, Čičkarić, 1998, te Babović i saradnici, 1997.

³⁷ Vidi više o tome, Bolčić, 2004: 111-150.

Tabela 5. Spremnost preduzetnika i drugih socijalnih grupacija za „fleksibilnije“ vidove rada – Srbija 2003. godine

Oblici spremnosti*	Socijalne kategorije		
	Preduzetnici	Potencijalni preduz	Ne-preduzetnici
Promena mesta stanov	54	69	40
Rad duži od normaln	86	85	58
Prihvatanje svakog posla	61	56	47
Rad ispod vlast. kvalifik	62	79	56
Sticanje nove kvalifik	72	79	43
Samostalno zapošljav.	85	90	33

*Precizne formulacije date su u upitniku navedene Ankete; vidi arhivu ISI FF; u tabeli se navodi procenat ispitanika date grupacije koji su iskazali navedenu spremnost.

Evidentno je da, u odnosu na „ne-preduzetnike“, anketirani preduzetnici i „potencijalni preduzetnici“, u Srbiji početkom 2000-ih, izražavaju primetnu veću spremnost u prihvatanju „fleksibilnijih“ radnih aranžmana. Da bi se pouzdanije sudilo o društvenoj „težini“ takvih *subjektivno iskazanih „preduzetničkih orijentacija“*, kao što je spremnost ljudi da se prilagođavaju promenljivim tržišnim i drugim društvenim okolnostima, zasigurno bi valjalo imati pouzdanije uvide u realna svakodnevna *ponašanja* ljudi u Srbiji. Uz nužne rezerve, čini se osnovanim reći da su iskazane subjektivne „spremnosti“ za fleksibilnije vidove rada, makar bile povremeno i veće nego što ih ima u realnosti, *znak promena globalne društvene svesti* i to u onom smeru koji podrazumeva post-socijalistička transformacija ove zemlje.

Posebno je značajan nalaz o izrazitoj spremnosti za fleksibilnije vidove rada kod „potencijalnih preduzetnika“. Zahvaljujući toj, za sada subjektivnoj, spremnosti ove relativno brojne društvene grupacije da prihvate nove „obrasce rada“, izvan doskorašnjeg obrasca „stalnog zaposlenja“ i „rada u istom zanimanju“, koje je čovek izabrao kao svoj „životni poziv“, dakle, *spremnosti da se čine dodatni naponi* (da se radi duže od normalnog radnog vremena, stiču nove kvalifikacije, nova znanja i veštine, i dr.), ima osnova očekivanju da bi iz tog kruga „potencijalnih preduzetnika“ u skoroj budućnosti moglo biti *više uspešnih preduzetnika*, te da bi sadašnji kvantitativno *još uvek mali „sloj preduzetnika“*, *mogao da preraste u znatno brojniju i razvojno uticajniju društvenu grupaciju u strukturi društva Srbije*.

U odnosu na druge „standardne“, uslovno „velike“, društvene grupacije (radništvo, stručnjake i službenike, seljaštvo...), današnji preduzetnici u Srbiji imaju neke prednosti, i to iz perspektive post-socijalističke transformacije ove zemlje. Reč je, najpre, o njihovoj znatnoj *ekonomskoj moći*. Naravno, nedostaju pouzdaniji uvidi u realnu ekonomsku moć i načine sticanja te moći. Ipak, i iz dostupnih

anketnih nalaza, može se reći da su preduzetnici i tokom 1990-ih uspevali da stiču dobra koja ih sada čine jednom od „najbolje stojećih“ društvenih grupacija u današnjoj Srbiji³⁸.

Tabela 6. Materijalni položaj preduzetnika i drugih socijalnih grupacija – Srbija 2003.

Socijalna grupacija	Materijalni položaj					
	Nizak	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Visok	Ukupno %
Preduzetnici	-	13	30	17	40	100
Potencijalni preduzetnici	3	32	34	22	9	100
Ne-preduzetnici	15	48	23	10	4	100

Kao što govore podaci iz prethodne tabele, više od polovine (57%) svih anketiranih preduzetnika ima „viši srednji“ ili „visok“ materijalni položaj. Na suprotnom kraju nalaze se „ne-preduzetnici“ čiji je materijalni položaj u 63% slučajeva „nizak“ ili „niži srednji. Većina (56%) „potencijalnih preduzetnika“ ima „srednji“ ili „viši srednji“ položaj. Naravno, valja imati u vidu da su „grupacije“ potencijalnih preduzetnika i ne-preduzetnika prilično socijalno heterogene. U kategoriji ne-preduzetnika ima oko 11% stručnjaka i službenika, 13% radnika, 18% poljoprivrednika i 57% „ostalih“ (nezaposlenih lica, domaćica, penzionera, učenika i studenata...). Sličan je sastav i grupacije potencijalnih preduzetnika, s tim da je tu nešto više (20%) stručnjaka i službenika. Primetna razlika u materijalnom položaju preduzetnika i „potencijalnih preduzetnika“ sugeriše upozorenje da se potencijalni preduzetnici ne regrutuju nužno iz „bolje stojećih“ društvenih grupacija, te da je povoljniji materijalni položaj preduzetnika, bar delom, rezultanta i njihovog samog preduzetničkog delovanja. Svakako, osim pravog preduzetništva, povoljniji materijalni položaj aktualnih preduzetnika ima i druge izvore, legitimne i nelegitimne, o čemu se, za sada, može samo nagađati.

Da preduzetnici spadaju u „bolje stojeći“ deo društva Srbije govori još jedan nalaz iz pomenute ankete. Naime, preduzetnici su učestalije od drugih grupacija ostvarili, tokom prethodne godine (u odnosu na 2003. godinu, kada je realizovano istraživanje), ulaganja u svoje domaćinstvo veća od 1000 evra. Dakle, dok je među preduzetnicima takvih bilo 56%, među potencijalnim preduzetnicima bilo je 32% a među ne-preduzetnicima bilo je tek 19% onih koji su imali takva ulaganja u svoje domaćinstvo. I ovde se pokazuje da su, ipak, „potencijalni preduzet-

³⁸ Anketom ISI FF iz 2003. godine prikupljeno je više podataka o materijalnim prilikama anketiranih lica i domaćinstava, pa je na osnovu toga konstruisan „kompozitni indeks“ materijalnog položaja. Taj indeks ima u vidu ukupan dohodak domaćinstva, posedovanje i vrednost nekretnina, opremljenost stambenog prostora, posedovanje automobila, kao i mesto gde se provodi godišnji odmor; vidi više o tome, Lazić, Cvejić, 2004: 54.

nici“ u nešto povoljnijim materijalnim prilikama od ne-preduzetnika, i to se može smatrati povoljnom okolnošću koja povećava izgleda za prelaz „potencijalnih“ u aktualne preduzetnike. Jer, ma kako „supstancijalno“ odredili preduzetništvo, ono nije svodivo samo na sposobnost generiranja novih poslovnih ideja. Realizacije svake poslovne ideje podrazumeva i izvesna materijalna sredstva, traži izvestan kapital kao materijalnu osnovu preduzetništva.

U kontekstu ove analize ekonomske moći preduzetnika valja zabeležiti i nalaz iz pomenute ankete koji se odnosi na one koji imaju *akcije*. *Individualno posedovanje akcija* kao vida imovine i *osnove vlasničkih prava*, uz *slobodu preduzetništva*, još je jedna od novih „društvenih činjenica“ koje obeležavaju post-socijalističku transformaciju, generalno, pa i takvu transformaciju Srbije. Nažalost, o toj novoj društvenoj pojavi do sada nije bilo *sistematskih* empirijskih saznanja³⁹. Malo je današnjih, i to onih najstarijih, stanovnika Srbije koji pamte vreme, koje je prethodilo „socijalističkoj revoluciji“, kada se moglo imati akcije i druge vrednosne papire kao vid svojine i porodičnog bogatstva. Malo je, generalno, odraslih građana današnje Srbije koji sada imaju akcije. Ono što je značajno, u kontekstu ovog rada, jeste saznanje da proporcionalno najviše akcionara ima među preduzetnicima. Kako pokazuju podaci iz pomenute ankete, među preduzetnicima ima 28% akcionara, dok takvih ima po 7% i među potencijalnim preduzetnicima, kao i među ne-preduzetnicima.

Budući da nedostaju uvidi u konkretne načine dolaženja do akcija, teško je reći jesu li preduzetnici, koji sada imaju akcije, do njih prevashodno došli u vreme kad su bili zaposleni u društvenim firmama koje su se „transformisale“, ili su, pak, te akcije kupovali, u vidu „povlašćenih“ „internih“ akcija u istim firmama, ili preko berze akcija. Kao što je rečeno, malo je relevantnih uvida u ceo „fenomen akcionarstva“ u današnjoj Srbiji. Ono što ovi anketni nalazi sugerišu jeste činjenica da su, i po osnovu sticanja akcija, pa i sticanje izvesne ekonomske moći tim putem, aktualni preduzetnici oni koji prednjače. Njihova je „inklinacija“ da se ponašaju kao „vlasnici“ izraženija i po ovoj osnovi, pa se i zbog toga oni mogu smatrati društvenom grupacijom koja će imati značajan uticaj na buduća društvena dešavanja u Srbiji.

Uz primerenu „ekonomsku podlogu“, da bi preduzetnici mogli delovati kao značajna socijalna snaga post-socijalističke transformacije Srbije, oni bi morali biti i „promotori tranzicije“ po svojim interesima i vrednosnim orijentacijama.

³⁹ O *akcijama* se u novije vreme počelo češće raspravljati povodom privatizacija izvesnih firmi, povodom kupovanja firmi koje su već ranije bile „transformisane“ u „akcionarska društva“, povodom spekulativnih radnji u vezi sa cenama pojedinih akcija. Ipak, nema valjanih uvida u realnu ekonomsku moć „akcionara“ u celini, posebno onih „malih akcionara“, niti ima valjanih uvida u socijalni profil akcionara. Reklo bi se da su podaci dobijeni Anketom ISI FF iz 2003. godine prvi sistemski podaci o ovoj važnoj društvenoj pojavi.

Ne postoji celovitiji uvid u takva „socijalna svojstva“ današnjih preduzetnika u Srbiji⁴⁰. Podaci prikupljeni Anketom ISI FF iz 2003. godine osvetljavaju dva ključna vrednosna stava preduzetnika od značaja za proces post- socijalističke transformacije: stava prema *privatizaciji* i stava prema *imovinskoj diferencijaciji*, odnosno, „rasponu plata“.

Kako će biti dokumentovano u nastavku ove analiza, u poređenju sa drugim društvenim grupacijama, *preduzetnici u većem procentu zagovaraju privatizaciju svih društvenih i državnih preduzeća i u manjem su procentu protivnici privatizacije*.

Tabela 7. Preduzetnici i stav prema privatizaciji⁴¹ – Srbija 2003.

Socijalna grupacija	Treba privatizovati sva društvena/državna preduzeća (% od ukupno)	Ne treba privatizovati društvena/državna preduzeća (% od ukupno)
Preduzetnici	36	12
Potencijalni preduz	27	10
Nepreduzetnici	16	25

Ako se imaju u vidu ovakvi stavovi preduzetnika prema privatizaciji, osnovano je reći da bi realna društvena dešavanja u Srbiji tokom 1990-ih bila bitno drugačija da su i ostale društvene grupacije sledile stavove preduzetnika. Svakako bi bilo manje protivljenja privatizaciji, bilo bi manje kolebanja i izboru modela privatizacije, što bi dovelo i do brže „normalizacije“ ukupnih društvenih prilika u Srbiji. O nekim važnim razlozima zbog kojih su preduzetnici bili, više od drugih grupacija, skloni privatizaciji, biće reći u završnom delu ovog rada.

Naravno, privatizacija se može tretirati kao „razumljiv“ i prevashodan *interes* preduzetnika i drugih privatnih vlasnika. Ali, čini se da je takvo viđenje jednostrano, posebno kad je reč o društvu kakvo je bilo društvo Srbije tokom 1990-ih. Politika „ne-privatizacije“, ili državno „kontrolisane privatizacije“, koja se praktikovala u Srbiji tokom prethodne dekade, deklarativno zbog „zaštite interesa radnih ljudi“, posebno, zbog onemogućavanja „eksplozije“ nezaposlenosti, izbegavanja naglog rasta „kruga siromašnih“ i velike egzistencijalne nesigurnosti većine građana ove zemlje, imala je kao rezultat de facto ekonomsko i organi-

⁴⁰ Vrednosne orijentacije „stratifikacijskih“ skupina u periodu post-socijalističke transformacije bile su predmet istraživanja M. Lazića. Ali, pošto su u fokusu njegovih istraživanja bile ili „ekonomske elite“ (Lazić, 1994: 119-149), ili „klase“ (Lazić, Cvejić, 2004: 39-70), u navedenim radovima nisu dati specifični uvidi o vrednosnim orijentacijama za preduzetničku grupaciju u celini.

⁴¹ Pored dva stava koji su dati u tabeli, ispitanici su imali i sledeće moguće odgovore: privatizovati samo mala i srednja preduzeća; privatizovati najviše do 49% društvenog kapitala društvenih i državnih preduzeća tako da većinu prava imaju i dalje oni koji rade u njima; nemam jasan stav po tom pitanju; za detaljniju analizu svih stavova o privatizaciji, vidi, Vratuša-Žunjić, 2004: 71-110.

zacijsko propadanje velikog broja društvenih preduzeća⁴², masovnu otvorenu i prikrivenu nezaposlenost i realno masovno osiromašenje građana. Ne previđajući dejstvo drugih, pa i „vanjskih faktora“, čini se osnovanim pretpostaviti da bi do-sledna i blagovremena privatizacija većine društvenih i državnih firmi, uz izvesne neizbežne negativne efekte, predupredila navedene „razorne“ društvene procese.

Kao „promoteri“ post-socijalističke transformacije, svakako shodno i vlastitim interesima, preduzetnici su zagovarali, uz privatizaciju, i veću diferencijaciju plata od one prilično „egalitarne“ raspodele „ličnih dohodaka“, kakva je dominirala tokom decenija „socijalističke izgradnje“. Kako je isticao i J. Šumpeter, *pogošavanje razmere profita i nadnica*, do čega dolazi u društvima kapitalizma pod pritiskom sindikata i drugih radničkih asocijacija, ili zbog intervencija države, *ne stvara pogodnu društvenu klimu za delovanje individualnih preduzetnika*⁴³. Preduzetnici, u načelu, ne ulaze u preduzetničke poduhvate primarno zbog materijalnih dobitaka. Više je drugih motiva preduzetničkog delovanja⁴⁴. Ipak, realni je interes preduzetnika da bude i ekonomski „nagrađen“ za svoje preduzetničko delovanje, jer se tako uspostavlja i valjana *relacija rizika i odgovornosti* u preduzetničkom delovanju. Razumljivo je, s toga, što i preduzetnici u Srbiji, učestalije od drugih grupacija, zastupaju *stav o društvenoj legitimnosti većih raspona u platama*. Kako pokazuju nalazi iz Ankete ISI FF iz 2003. godine, preduzetnici, češće od drugih grupacija, smatraju da „ne treba ograničavati razlike u platama“ i češće od drugih zagovaraju razlike u platama koje bi bile i pet puta i veće od toga.

Tabela 8. Stavovi preduzetnika i drugih grupacija prema diferencijaciji plata – Srbija 2003. godine (% od ukupno)

Socijalna grupacija	Ne treba ograničavati razlike u platama (% od ukupno)	Prihvatljivi su rasponi od pet i više puta (% od ukupno)
Preduzetnici	36	30
Potencijalni preduz	34	25
Nepreduzetnici	30	19

Podaci govore da razlike između preduzetnika i drugih grupacija u ovom slučaju nisu posebno izražene. Reklo bi se da, u skladu sa teorijskim saznanjima, i ovi nalazi govore da su promene u „kulturnim“ (vrednosnim) orijentacijama sporije nego promene u formalno-institucionalnim okvirima ljudskog delanja. Tragovi dojučerašnjeg vladajućeg „egalitarnog obrasca“ niti su izbrisani, niti su oni

⁴² Vidi više o tome, Bolčić, 2002: 97-106.

⁴³ Celovitije razmatranje okolnosti koje dovode u pitanje delovanje individualnih preduzetnika Šumpeter iznosi u radu „Šumpeter, 1960: 195-210; Šumpeterova upozorenja o važnosti razmera profita i nadnica „modelski“ razmatra Higgins (1968: 88-96).

⁴⁴ Vidi o tome, pored ostalog, Šumpeterovo „klasično“ razmatranje preduzetničkih motiva, Schumpeter, 2000: 70.

vidljivi samo kod „radništva“. Treba reći da je ipak došlo do izvesnih promena u tim „kulturalnim orijentacijama“ u radnoj populaciji u celini. Jer, mada je većina (45%) svih ispitanika bila za raspone plata koji ne bi bili veći od 1: 4, ipak je tek 0,3% svih ispitanika iznelo stav da „sve plate budu jednake“.

Podaci u prethodnoj tabeli pokazuju da postoji jasna razlika između preduzetnika i „ne-preduzetnika“ u *stavu prema većim rasponima plata*. Jer, preduzetnici gotovo dva puta češće (30%:19%) smatraju legitimnim i veće razlike od pet i više puta.

Ne ulazeći u ovoj analizi u sve implikacije ovakvih stavova o „rasponima plata“, bitno je uočiti dugoročniji smisao ovog preduzetničkog zalaganja za veće imovinske razlike. Time se, s jedne strane, doprinosi prevazilaženju nelagoda koje mogu da prate *ekonomski uspešne ljude* u društvu čiji je „legitimacijski sistem“ i dalje pod jakim uticajem „egalitarnog sindroma“⁴⁵. S druge strane, time što se *društveno* toleriše izrazitija imovinska diferencijacija, stvara se globalni društveni ambijent u kome postaje moguće i legitimno normalno prerastanje iz „male privrede“ u „veliki biznis“. U dosadašnjoj Srbiji, za koju se može reći da je tokom 1990-ih bila u znaku ne samo „blokirane tranzicije“, već i u znaku „blokiranog preduzetništva“, znatno je izglednije i „normalnije“ bilo opstajanje u „malom biznisu“, nego razvoj „velikog biznisa“ iz novoosnovanih malih privatnih firmi. Iako bi o tome valjalo imati pouzdanije činjenice, može se reći da su „velika preduzeća“, koja se 2006. godine navode u Registru Republičkog zavoda za statistiku, u najvećem broju slučajeva ona preduzeća koja su postala „privatna“ privatizacijom dojučerašnjih većih društvenih preduzeća.⁴⁶ *Teško je naći velika privatna preduzeća koja su „prirodno“ izrasla iz malih novoosnovanih privatnih firmi.*

Nesumnjivo je da su promene „društvene klime“, kulture, „mentaliteta“, deo važnih društvenih preobražaja do kojih mora doći u Srbiji da bi se prevladala dosadašnja svojevrsna „blokada preduzetništva“. Ipak, „blokirano preduzetništvo“ ne može biti primarno dovedeno u vezu sa ulogom „egalitarnosti“ u „kulturalnoj matrici“ ove zemlje⁴⁷. Važnija su, čini se, za sada, globalna društveno-državna „dešavanja“, ona koja održavaju stanje *društvene razorenosti*⁴⁸, stanje „nedovršene države“. Svakako, bez nove „legitimacijske matrice“, u kojoj će dovoljno

⁴⁵ O „egalitarnom sindromu“ celovito je pisao Županov (1987: 45-70). Kako primećuje Županov, deo tog „sindroma“ jeste, osim težnji za „jednakim platama“, i „antipreduzetništvo, antiinovatorstvo, antikreativnost“.

⁴⁶ Mnoga od tih „velikih“ preduzeća u Registru, u stvari su „mešovita“ preduzeća, sa znatnim ne-privatnim kapitalom. Puna privatizacija tih „mešovitih“ firmi, nastalih tokom 1990-ih, tek je započeta nakon 2000. te godine.

⁴⁷ Vidi o tome, Bolčić, 2004a: 129-131.

⁴⁸ Vidi o tome više, Bolčić, 1994: 141-147.

mesta imati načela koja omogućavaju da se „normalno stiče bogatstvo“, da se do *bogatstva dolazi i uspešnim preduzetništvom*, što za sada, više od drugih, zagovaraju preduzetnici, neće biti moguća trajnija „deblokada preduzetništva“ u Srbiji. Ta „deblokada“ uslov je i brže „normalizacije“ društvenih prilika i „nove modernizacije“ Srbije.

O uzrocima „blokiranog preduzetništva“ u Srbiji

Da bi se donosile pouzdanije, naučno zasnovanije ocene o razvoju preduzetništva u Srbiji, tokom prethodnih godina post- socijalističke transformacije, i u poređenju sa razvojem preduzetništva u drugim zemljama, valjalo bi imati znatno produbljenije uvide u ukupnu poslovnu realnost respektabilnog uzorka firmi, posebno onih novoosnovanih. Ali, imajući u vidu iznesene činjenice, kao i još uvek *skromno učešće i sporo uvećavanje udela zaposlenosti u privatnim firmama u ukupnoj zaposlenosti*⁴⁹, a taj *spori rast zaposlenosti u privatnom sektoru je dobra indikacija svojevrsnog „blokiranog razvoja“ privatnih firmi*, onda je osnovano da se zapitamo: *Šta to nedostaje u Srbiji za brži razvoj preduzetništva i šta čini država da se taj „blokirani razvoj preduzetništva“ prevaziđe?*

Postoji više „poopštenih“ odgovora:

- postoje standardni, „knjiški“ odgovori, koji važe za sve zemlje, gde su dominacija privatne svojine, prevlast tržišne regulacije i tržišnih institucija i vladavina prava, nezaobilazni uslovi preduzetničkog delovanja;
- neki nalaze glavni problem u *manjku „preduzetničke kulture“* u ovoj zemlji, pri čemu za neke taj je „manjak“ nastao tokom decenija „komunističke vladavine“, dok neki nalaze da se radi o „manjku“ koji, kad je reč o Srbiji, ima i duže istorijsko trajanje, s obzirom na činjenicu da je modernizacija kasnila u Srbiji već u 19. veku, te da su *preduzetničke tradicije ovde u celine bile skromne*;
- neki stavljaju naglasak na osobene nepovoljne društvene prilike u Srbiji tokom 1990-ih, koje traju i čije će se posledice još dugo osećati, pri čemu za te (ne)prilike jedni primarno krive „strane faktore“ a drugi „domaće aktere“;
- „ljudi iz prakse“, sami preduzetnici, ističu kao prvi problem prevelika „davanja“ državi, potom opštu nesigurnost poslovanja, manjak i visoku cenu kapitala koji se pozajmljuje i prevelike troškove radne snage.

⁴⁹ Kako pokazuju zvanični podaci (SG SCG 2005: 61), 1991. godine bilo je 7% zaposlenih kod „privatnih preduzetnika, uključujući i same poslodavce, dok je 2004. godine u toj kategoriji 22%“.

Mada se u svim ovim objašnjenjima nalazi deo celovitog odgovora na postavljeno pitanje, pošteno je reći da, s obzirom na dostupne činjenice i uvide u poslovanje privatnih firmi u Srbiji, tek valja obaviti značajan deo istraživačkog posla da bi se došlo do sigurnijih ocena.

Nužno je ponovno i nešto konkretnije razmotriti *podsticajnost globalnog društvenog ambijenta za preduzetničko delovanje*. Jedna od *nepodsticajnih osobina* tog ambijenta jeste *velika neizvesnost*. Uz mnoge „normalne“ neizvesnosti, sa kojima preduzetnici moraju računati, oni su u današnjoj Srbiji i dalje suočeni sa pitanjem, i to kao pretežno „mali privrednici“ i „mali vlasnici“, u situaciji kada opstaje praktički neprivatizovana „velika privreda“: *hoće li „sutra“ neka nova „nova vlast“ krenuti u ponovnu „borbu protiv privatnika“, u neku „novu nacionalizaciju“?*

Logično je da su novi preduzetnici i novi privatni vlasnici priželjkivali što bržu i što adekvantiju privatizaciju društvenih i državnih firmi, jer bi se tada na tržištu oni suočavali sa privrednim subjektima koji bi imali *isti bazični interes, interes vlasnika*, što bi doprinosilo da se stvarno posluje po pravilima gde se poštuju legitimni vlasnički interesi. Time bi se stvarala i odgovarajuća „tražnja“ za „vладavinu prava“⁵⁰, za efikasno delovanje pravnih institucija. Društvena moć „vlasnika“ u celini, i onih brojnih „malih“ i onih „velikih“, bila bi takva da može da prinudi sve institucije, pa i institucije države, da pouzdano i nepristrasno deluju na pravno definisan način.

Očekujući da bi, nakon privatizacije, došlo i do ubrzanog ekonomskog i ukupnog poslovnog ozdravljenja „velike privrede“, privatni preduzetnici su realistično pretpostavljali da bi, osim *zdrave konkurencije*, oni dobili i *dobre poslovne partnere* koji bi povećali ukupnu *tražnju* za proizvodima i uslugama novostvorene „male privrede“. Opšte je iskustvo da, *tek u saradnji sa „velikom privredom“, „mala privreda“ postaje značajan činilac ukupnog privrednog i društvenog razvoja*⁵¹. U situaciji kada je „velika privreda“ u krizi, kao što je to u Srbiji tokom prethodnih 15-ak godina, pojedinačni privatnici mogu povremeno i „profitirati“, ali ceo „sektor male privrede“ nema potrebno *unutrašnje tržište* gde bi se formirala adekvatna potražnja za poslovima koje može obavljati mala privreda.

Dovršena privatizacija „velike privrede“ nametnula bi promenjeni interes državnih organa za zbivanja u privatnom sektoru u celini. Pre svega, potrebna sredstva za budžet i druge javne rashode presudno bi zavisili od uspešnosti poslovanja svih privatnih firmi. Nestali bi, pre svega, „prihodi od privatizacije“ kao važan izvor u formiranju prihodne strane budžeta. Ne dirajući u „vlasničke inge-

⁵⁰ O tome govori B. Stojanović u cit. radu (2005: 132).

⁵¹ O svojevrsnom „mitu“ u vezi sa malim i srednjim preduzećima, koji susrećemo često i u rapravama o strategiji razvoja preuzetništva u Srbiji, kritički govori, pored ostalih, Castells (2000: 167-168).

rencije“ i legitimne vlasničke interese, *država bi morala da brine i o poslovnom ponašanju vlasnika firme* i da nalazi mere kojima bi na konstruktivan način uticala na preduzetničko ponašanje privatnih firmi. U prethodnim godinama, nakon što bi se završila privatizacija neke društvene/državne firme, i pošto bi država prenela na „svoj račun“ sredstva iz prodaje firme, njen bi interes za zbivanja u toj firmi praktički prestao. Da novi vlasnici često ne poštuju preuzete vlasničke obaveze, da vode poslove na način koji firme gura u veće krize od onih u kojima su te firme bile pre privatizacije, institucije države „doznaju“ o tome sa zakašnjenjem, „iz novina“, ili nakon pritužbi zaposlenih, sindikata, malih akcionara, upućenih Savetu za borbu protiv korupcije⁵², i sl.

Uvažavajući informacije o delatnosti raznih ministarstava i, posebno, izvesnih državnih agencija koje su osnovane prevashodno radi razvoja tržišno uređene privrede i preduzetništva, teško je, „bez zadržske“, reći, da institucije države ne brinu za razvoj preduzetništva, pa i za dešavanja u „sektoru male privrede“, za koji se sada svakako može reći da izrazito pripada privatnom sektoru⁵³. No, činjenica je da se praktički ništa ne čini u vezi sa izuzetno velikim „mortalitetom“ *novooosnovanih firmi u Srbiji, sa „gašenjem“ velikog broja privatnih firmi*, svih ovih godina, pa i ovih poslednjih godina, nakon 2000. godine. O razlozima tog gašenja, o *ekonomskim i socijalnim troškovima tog „neuspelog preduzetništva“*, o životnoj svakodnevicu privatnih preduzetnika, pogotovo onih koji se bave *proizvodnom delatnošću*, nema rasprava na „državnom nivou“, pa ni stručnih rasprava.

Kada bi se temeljito razmotrile specifične okolnosti zbog kojih mnoge novoosnovane privatne firme postaju poslovno neuspešne i bivaju prinuđene da se „ugase“, onda bi se, uz druge činioce, moralo obratiti pažnju i na *razorne efekte „sive ekonomije“*. *Država obično vidi „sivu ekonomiju“ kao remetilački činilac u ubiranju budžetskih sredstava*. Ali, *neefikasno suzbijanje „sive ekonomije“ i njeno faktičko tolerisanje veoma nepovoljno utiče na razvoj preduzetništva*, generalno, pogotovo u kontekstu post-socijalističke transformacije Srbije.

Početak 1990-ih moglo se verovati da je i poslovanje u „sivoj ekonomiji“ jedan vid osobenog razvoja preduzetništva u Srbiji. Svakako, *dosta je onih koji su sticali početnu „preduzetničku kulturu“ u ambijentu „sive ekonomije“*. Međutim, sve je očiglednije da opstajanje „sive ekonomije“ postaje ozbiljan remetilački činilac u razvoju normalnog preduzetništva u Srbiji.

Kao prvo, trajnijim poslovanjem u „sivoj ekonomiji“ ljudi se uče „*mešetarstvu*“ a ne modernom preduzetničkom delovanju, uče da budu „snalazljivi“ u izvrdavanju propisa ali ne i poslovnoj kreativnosti.

⁵² Vidi o tome, Barać, Zlatić, 2004.

⁵³ Kako pokazuje „pretraživanje“ registra preduzeća Republičkog zavoda za statistiku, 90% malih preduzeća su privatna, dok je 41% privatnih među „srednjim“ i 19% među „velikim“ preduzećima.

Drugo, *cene koje se formiraju na „sivom tržištu“ nisu normalne tržišne cene.* Kad su cene „poslovnih subjekata“, koji „posluju“ na sivom tržištu, niže od cena onih koji dejuju na legalnom tržištu, one nisu niže zbog veće proizvodnosti rada, zbog nižih utrošaka svih faktora poslovanja, već su niže prevashodno zbog neplaćenih „davanja“ državi, neplaćenih carina, poreza, i sl. *Konkurencija koja dolazi sa „sivog tržišta“ je neloyalna konkurencija. Takva konkurencija nema pozitivnih učinaka, već vodi likvidaciji onih koji legalno posluju.*

Državna tolerancija „sive ekonomije“, uprkos tome što i država gubi značajna sredstva, ima izgleda da traje dok god se potrebni državni prihodi mogu osiguravati oporezivanjem onih koji legalno posluju. „Socijalni obziri“ (prema nezaposlenima, kojima se ne mogu ponuditi realna zaposlenja, prema iseljenim licima, kojima se godinama ne uspevaju rešiti elementarna egzistencijalna pitanja, prema ljudima sa malim prihodima, kojih je mnogo, sve više, i čije se siromaštvo ne uspeva smanjiti) dobar su izgovor za faktičku državnu toleranciju „sive ekonomije“. Država je i inače sklona da bira lakši put u ubiranju svojih prihoda, pa je logično da joj je najlakše da ubira „dažbine“ od onih koje već ima u svom „registru“.

Pošto o razmerama „sive ekonomije“ nakon 2000-te postoje samo tzv. ekspertske procene, teško je reći koliko je sada manje „sive ekonomije“ nego što je to bilo tokom 1990-ih. Iako su, najverovatnije, te razmere sada manje, one su i dalje takve da ozbiljno ugrožavaju opstanak postojećih, posebno malih, privatnih firmi, a time nepovoljno utiču i na nastajanje novih firmi. Ima novih nagoveštaja da bi, naročito u delu proizvodno usmerene privatne privrede, to faktičko *državno nesprečavanje „sive ekonomije“ moglo dovesti do masovnih gašenja privatnih firmi i do novog rasta nezaposlenosti.* Rast nezaposlenosti sada bi usledio ne zbog „privatizacije“ i gubljenja posla u privatizovanim firmama, već zbog gašenja novoformiranih privatnih firmi.

Preduzetnici, i kao ličnosti, razlikuju se od onih koji nemaju preduzetničkih sklonosti i po tome što ne traže izvesnost, što ne strahuju od rizičnih poslova i ne traže „osiguranu budućnost“. Ali, istinski preduzetnici nisu „kockari“, hazarderi. Njihovi „preduzetnički ulozi“ imaju uvek za njih veliku materijalnu vrednost i egzistencijalnu važnost. Jer, oni ulažu često svu svoju vrednu imovinu, ulažu veliku energiju, mnogo rada, ulažu i svoje poslovne ideje do koji se ne dolazi lako. S toga, i preduzetništvo pretpostavlja relativno stabilna društvena pravila, relativno stabilnu budućnost. A te relativno stabilne budućnosti u Srbiji, čini se, još uvek nema i to je razlog što se mnogi i ne upuštaju u preduzetništvo i što neki, koji su pokušali svoj vlastiti život i život svoje porodice osigurati vlastitim preduzetništvom, često zatvaraju svoje radnje i traže neko manje neizvesno „zanimanje“, u ovoj zemlji ili u inostranstvu. Taj ne mali „zazor“ i „beg od preduzetništva“, o čemu je bilo dosta reči u ovom radu, morao bi da bude ozbiljno upozorenje institucijama države u Srbiji da nisu uradile, ili nisu dobro uradile, svoj deo posla.

Andelka Milić

PORODICA I MODALITETI RADNIH AKTIVNOSTI
ČLANOVA. PROMENE U TOKU POST-SOCIJALISTIČKE
TRANZICIJE U SRBIJI, OD 1991–2006. GODINE

Porodica kao okvir za posmatranje radno-ekonomskih
aktivnosti

Pristupno razmatranje

Kada sam počinjala svoju profesionalnu istraživačku karijeru, sredinom 1960-ih godina, žena-rukovodilac projekta, sa kojom sam saradjivala na istraživanju promena društvene sredine pod uticajem velikih industrijskih organizacija, imala je velikih teškoća da ubedi svoje kolege da u projekat treba uključiti i temu „porodica i rad“⁵⁴. Za ondašnje ortodoksne „marksiste“ takvo povezivanje nije imalo smisla, ali iskreno govoreći ni u tadašnjoj Zapadnoj sociologiji nije bilo većeg razumevanja i interesovanja za takav spoj. Tadašnje paradigme u sociologiji gledale su na porodicu i sferu rada kao potpuno odvojene, nezavisne i nedodirljive sfere života pojedinaca i njihovih privatnih udruženja.

Savremena sociološka misao prekida sa statičnim dihotomnim podelama društvenog sveta u kojima je podela na privatno i javno predstavljala bazični

⁵⁴ U Institutu društvenih nauka je pokrenut projekat za proučavanje delovanja velike industrije „Zavoda Crvene zastave“ u Kragujevcu na društvene promene u lokalnoj sredini. Na insistiranje dr Olivera Burić bilo je uključeno i istraživanje porodičnih promena, ali se ograničilo na proučavanju standardnih strukturalnih varijabli. Vidi: Burić i Zečević: Porodični život i društveni položaj porodice, Institut društvenih nauka, Beograd, 1969. str. 248 (šapirografisano).

metodološki postulat i moralni pogled na društvenu egzistenciju pojedinca. Pionirsku zaslugu za ovaj koreniti teorijsko-konceptualni preokret nesumnjivo imaju feminističke teoretičarke neomarksističke provinijencije. Teorijskom i praktičnom borbom za priznavanje „domaćeg rada“, koju su započele 70-ih godina, one su iznele na svetlo dana jednu veliku oblast radnih aktivnosti i resursa žena, koje je društvo koristilo, ali čije je postojanje i delovanje skrivalo (Secombe, 1975; Barrett, 1975; Delphy and Leonard, 1992).

Gotovo uporedo sa ovim kretanjima, istraživači okupljeni oko nove paradigme „istorije porodice“ upotpunjavaju razumevanje industrijske transformacije porodica uočavanjem značaja različitih ekonomskih domaćih aranžmana za efikasnost ovog globalnog procesa i njegovo osnovno postignuće kada je u pitanju porodica-osamostaljivanje nuklearne porodice kao socio-biološke i socio-ekonomske reproduktivne jedinice (Anderson, 1980; Levine, 1977; Hareven, 1975).

Novi značajni podsticaji na ovom pravcu javljaju se tokom 80-ih godina. Najpre u Volerstinovoj koncepciji kapitalizma kao svetskog sistema (Wallerstain, 1984), individualna domaćinstva se tretiraju kao „income pooling agencies“ u svojstvu „basic constructive block“ kapitalističkog sistema i njegove reprodukcije.

U devedesetim godinama novi i još jači zamajac u istom smeru dolazi od dva bliska ali i dovoljno različita teorijska koncepta koja prvenstveno računaju sa domaćinstvom i porodicom kao faktorima i akterima na složenoj ekonomskoj i društvenoj sceni pluralističkih društava. Na jednoj strani to je koncept „strategije domaćinstava“ koji u svom fokusu ima radne strategije domaćinstava i njihovih članova. Prema pristalicama ove orijentacije, ovaj koncept „pomaže da se istraže načini na koje domaćinstva organizuju svoj rad, spolja i iznutra... i da se domaćinstva na tržištu rada sagledaju u celini...“ (Wallace, 1993: 95). Praktično, koncept radnih strategija omogućava obuhvatanje pluraliteta radnih aktivnosti kako onih u regularnoj, formalnoj institucionalnoj sferi rada, tako i onih u „neformalnoj“ ekonomiji, koja obuhvata regularne poslove, ali i poslove u „sivoj ekonomiji“, „rad na crno“, „crnu berzu“ i druge ilegalne aktivnosti koje služe kao izvor zarađivanja. Na drugoj strani ovaj pristup omogućava da se u sasvim drugoj perspektivi sagleda ekonomska „aktivnost“ i „pasivnost“ pojedinih članova porodice, odnosno da se preispita status „izdržavanosti“ žena u modernoj porodici.

Drugi koncept koji iz sociologije sve snažnije prodire u sferu institucionalne ekonomije jeste pojam „socijalnog kapitala“. Ovaj koncept prema tvrđenju njegovih zastupnika nudi snažu transverzalnu „vezu između porodice, zajednice i društva i praktično omogućava poredak i kontrolu“ (Edwards, 2004: 194). Zapravo se radi o socijalnim mrežama društvene podrške i poverenja, zbog čega se na radne i ekonomske delatnosti domaćinstava više gleda iz kulturološko-vrednosne i politikološke perspektive.

Obe koncepcije, bez obzira na zamerke i opravdane primedbe koje im se pripisuju, imaju veoma značajne teorijske implikacije kada je u pitanju uloga porodice u savremenom društvenom kontekstu. Ovi koncepti nedvojbeno otkrivaju ili nastoje da ojačaju individualno i društveno poimanje porodičnih jedinica kao legitimnih aktera i subjekata društvenih promena, što je gotovo ukupna pređašnja sociološka misao odbijala da razume i prihvati.

Možda najbolji dokaz za ova tvrđenja pružaju proučavanja tranzicijskih procesa u post-socijalističkim društvima istočne i centralne Evrope. Činjenica je da ova društva prolaze kroz ubrzane strukturalne i institucionalne promene, a u takvim okolnostima domaćinstva „mora da posegnu za novim strategijama preživljavanja i da se podrže novi međuodnosi ekonomije i porodičnog života“ (Wallace, 2002: 286). U prvom redu novi „međuodnosi“ uslovljeni su izmeštanjem ekonomskih, radnih aktivnosti i zarađivanja iz nekadašnjeg jedinstvenog monolitnog institucionalnog državno-društvenog sektora proizvodnje u fragmentisane robne-polutržišne relacije „domaće“ i „sive ekonomije“, i novo nastajućeg privatnog sektora. U ovom premeštanju, individualna domaćinstva, makar kratkoročno, vezuju uz sebe veoma različite socijalne, ekonomske i kulturne kapitale i potom reaktivno isijavaju energije u oslabljene infrastrukturne sektore sistema. Ova medijacija individualnih domaćih jedinica značajna je ne samo za njihovo preživljavanje, već za karakter i ostvarenje dugoročnih promena koje se priželjkuju.

Kontekstualni okvir za razmatranje odnosa porodice i rada u toku tranzicije u Srbiji

Pored bitnih zajedničkih osobina koje čine jedinstveni društveni i ekonomski ambijent post-socijalističkih zemalja, a koji se duguje slomu prethodnog socijalističkog sistema i kretanju ka liberalizaciji političkog i ekonomskog života na temeljima tržišne ekonomije i profitnih principa, između zemalja ove grupacije postoje brojne razlike, pa čak i suprotnosti koje proizilaze ne samo iz razlika u istorijskim i kulturnim osobenostima, već i iz spleta situacionih faktora koji su opredelili početak i putanje tranzicijskog procesa (Lazić, 20:2002; Cvejić, 2004; Vecernic, 1996).

Srbija se, po mišljenju domaćih sociologa, izdvaja po svojoj tranzicijskoj putanji od većine ostalih zemalja a naročito u poređenju sa onim od tih zemalja koje su već postale članice Evropske zajednice (Češka, Poljska, Mađarska, Baltičke države). Da bi se shvatila važnost tranzicijske putanje za efektivnost očekivane transformacije neohodno je skrenuti pažnju na kontrast u tranzicijskom hodu koji

postoji između dveju bivših članica federalne jugoslovenske države – Slovenije i Srbije. Dok je prva jedna od veoma uspešnih, novo primljenih članica Evropske Unije, druga, Srbija već 15 godina posrće, krivuda kroz lavirinte prolongirane (produžene tranzicije) kojoj se još ne vidi kraj. Ovo nas opominje da posmatranje bilo koje vrste promena i dešavanja u pojedinačnim tranzicijskim društvima, kao i samu tranziciju moramo sociološki da zasnujemo i uklopimo u posmatranje dubinskih, istorijskih trendova „dugog trajanja“ (F. Braudel) umesto što se često zadovoljavamo površnim ideologiziranim predstavama, kako o prirodi tranzicije, tako i o pojedinim društvima koja kroz nju prolaze.

Zato smatramo da je za razumevanje modaliteta odnosa porodice i rada u savremenom društvenom trenutku Srbije, kao i konsekvenci koje iz tog međudnosa proističu za porodice i društvo u celini, neophodno bar u najsazetijem vidu predstaviti glavne etape dosadašnjeg kretanja Srbije na putu tranzicije i ukazati na osnovne faktore koji su uobličavali taj hod u celini i u pojedinim etapama.

Prvu etapu domaći sociolozi karakterišu kao etapu „blokiranu“ tranzicije. Ona obuhvata etapu razbijanja bivše Jugoslavije kao zajedničke države i građanske ratove vođene između pojedinih republika-članica federacije. Unutar Srbije to je period uspostavljanja i stabilizacije autoritarog režima Miloševića u Srbiji, od 1991–1995. godine.

Za ovom sledi etapa „odložene tranzicije“. Odlaganje u ovom slučaju rezultira iz izolovanosti Srbije iz međunarodnih odnosa, s jedne strane delovanjem sankcija UN, a potom tromesečnom agresijom oružanih snaga NATO pakta koje se završava okupacijom jednog dela teritorije države (Kosovo i Metohija). Ovaj period traje od 1995–2000 godine.

U ovom gotovo desetogodišnjem periodu u Srbiji se smenjuju potresi velike udarne snage, što domaćim sociolozima daje za pravo da govore o „razorenom društvu“ u Srbiji, tokom 90-ih godina (Lazić, 1994; Bolčić, 1995). Hronološki idući izdvajaju se sledeći posebni događaji: dezintegracija bivše zajedničke jugoslovenske države, praćena ekonomskim rasulom i ratnim razaranja; nezapamćena, u ekonomskim analima, hiperinflacija koja celokupno stanovništvo Srbije i Crne Gore dovodi u stanje apsolutnog osiromašenja i bede, od čega se veći deo stanovništva do danas nije oporavio; snažni i trajni migracioni tokovi stanovništva: imigracija ka Srbiji izbeglih i proteranih Srba iz drugih osamostaljenih republika bivše zajedničke zemlje (pretežno seosko, manje obrazovano i starije stanovništvo), sa druge strane, emigracija iz Srbije uglavnom mladog i obrazovnog gradskog stanovništva koje traži utočište od ratova, nemaštine i neizvesnosti u razvijenim zemljama Zapada. Pri vrhuncu ovih kretanja u Srbiji se beleži ulaz od oko 1.000.000 izbeglih Srba i drugih narodnosti (Romi, Turci i Muslimani) (Vuksanović, 2001) i izlaz oko 400.000 mladih obrazovanih stanovnika (Bolčić, 2002).

Treću fazu, od 2000-te godine predstavlja etapa „odložene“ tranzicije koja je još uvek na snazi, a u kojoj nova demokratska vlast nastoji da ubrzanim reformama nadoknadi izgubljeno vreme, ali uz jaka opterećenja urušenom privredom, neizgrađenim političkim sistemom i sankcijama koje delimično opstaju a nameće ih neizvršavanje obaveza prema Haškom tribunalu.

U svim tranzicijskim zemljama kratkoročno se beleži vidan pad životnog standarda stanovništva i osiromašavanje najširih radnih slojeva, te uspostavljanje nove klasne strukture društva (Mateju, 1996; Lazić, 2002). U Srbiji, zbog specifičnosti tranzicijske putanje, promene u društvenoj strukturi se vrše po modelu oštre klasne polarizacije i diferencijacije. U potvrdu ove konstatacije govore različiti pokazatelji iz nekoliko socioloških istraživanja društvenih nejednakosti u ovom periodu: izuzetno visok GINI koeficijent nejednakosti koji sredinom 90-ih godina dostiže vrhunac (37,8) (Bolčić, 40:2002), permanentno visoko učešće stanovništva koje se nalazi na granici siromaštva ili ispod nje, od 40% do 20% u zavisnosti od korišćene skale siromaštva (Đukić, 2005); na osnovu uzastopnih merenja bilansa dobitaka i gubitaka po raznim dimenzijama porodičnog života kod individualnih domaćinstava je konstatovan gubitnički saldo u 60% porodica (Milić, 1995, 2002).

U osnovi ovih kretanja sagledavaju se procesi ruiniranja tek stabilizovane pozicije srednje klase u predhodnom socijalističkom režimu i narastanje jedne nedovoljno izdiferencirane elite koju čine amalgami različitih strukturalnih odsečaka, ali sa vidnom dominacijom poluurbanizovanih slojeva niže srednje klase, i bogatstvima stečenim na razne ilegalne i polulegalne načine i bez utemeljenja u starim i novim političkim strukturama. Upravo ovakve strukturalne kombinacije, bolje reći nedovoljno integrisani amalgami pojedinačnih skupina čine društvo vrlo ranjivim i lomljivim na najmanje potrese.

Na privatnom porodičnom planu dolazi takođe do značajnih promena u smeru retraditionalizacije i repatrijarhalizacije porodičnog života na jednoj strani. Na drugoj strani pojačavaju se neke negativne tendencije iz predhodnog socijalističkog razdoblja kao što su: snižavanje nataliteta i fertiliteta i ubzano starenje populacije, odlaganje stupanja u brak i rađanja. Istovremeno konstatuje se rapidan porast vanbračnih rađanja ali vrlo nizak nivo vanbračnih zajednica novog tipa (kohabitacije – Bobić, 2003). Konstatovan je poremećaj u strukturi porodica i domaćinstva: na jednoj strani visok porast domaćinstava bračnih parova ili samaca bez dece (ostareli i obudoveli supružnici), a sa druge strane takođe rapidan porast proširenih porodica (porodice sa više generacijskim srodničkim sastavom), tako da moderna struktura nuklearne porodice doživljava značajno opadanje (Milić, 2004), što je potpuno neuobičajeno za sve ostale tranzicijske zemlje.

Među generacijama roditelja i dece širi se jaz nepoverenja i nerazumevanja te Srbija dolazi u situaciju koja je prethodila nemirnim 60-im godinama, a koju je

je svojevremeno D. Rizman (Riesman) opisivao za američko društvo. To je pojava okretanja generacija roditelja i dece „ka drugima“, odnosno ka vršnjacima, a ne međusobno, što pojačava intergeneracijske netrpeljivosti i konflikte.

Metodološke postavke i izbori

Ovakav društveni kontekst zahteva, po našem mišljenju, da se radne aktivnosti članova u porodici i izvan nje sagledaju iz perspektive dva krucijalna ekonomska procesa koji definišu svakodnevna ponašanja i aktivnosti većine porodičnih domaćinstava u proteklih 15 godina. Prvo, ogroman porast nezaposlenog stanovništva u svim godištimama i po svim ostalim strukturnim obeležjima. To je posledica globalnog propadanja privrede, sporih tranzicijskih promena i deregulacije svih ključnih ekonomskih mehanizama kontrole, a što je imalo za posledicu destabilizaciju velikog broja porodičnih domaćinstava.

Drugi bitan ekonomski trend je eksplozivan rast „sive ekonomije“ tako da u jednom momentu, ovaj ekonomski sektor postaje dominantan na društvenoj sceni (Mrkšić, 1995: 40). Najveći deo ekonomski ugroženih domaćinstava, nezaposlenošću i siromaštvom pribežište je našlo u „sivoj ekonomiji“, u okviru njenih različitih modaliteta.

Klasifikaciji zastupljenih vrsta radnih i ekonomskih aktivnosti u posmatranim domaćinstvima pristupamo polazeći od ova dva najznačajnija ekonomska trenda, nastojeći da pokažemo kako oni utiču na kombinovanje različitih formalnih i neformalnih aktivnosti članova koje služe preživljavanju domaćinstava. Osim toga, nastojimo da u izgradnji klasifikacije kombinujemo oba aktuelna konceptualna pristupa domaćinstvu kao radno-ekonomskom sastavu i kapitalnom dobru: pristup sa stanovišta radnih strategija i sa stanovišta socijalnog kapitala. Iako se ovo poslednje može činiti nedoslednim i relativizirajućim postupkom u odnosu na postojeće razlike u definisanju oba koncepta, čini nam se da u postojećem kontekstu za to ima puno opravdanja. Za domaćinstava koja životare u krajnje oskudnim i slabim institucionalnim okvirima, socijalni kapital i svakodnevne aktivnosti koje se ulažu za njegovo sticanje i održavanje, predstavljaju neophodni sastavni deo njihovog funkcionisanja kao jedinstvenih društveno-ekonomskih i kulturnih aktera u situaciji haotičnih društvenih promena.

Na kraju predlažemo sledeću klasifikaciju radnih aktivnosti i statusa članova porodice u njima, a koje bitno opredeljuju sposobnost domaćinstva u sticanju sredstava za život i održavanje integriteta porodice:

1. Ne/zaposlenost-stalan rad za zaradu u državno-društvenom sektoru.
2. Ne/zaposlenost-rad u privatnom sektoru.
3. Rad za zaradu u neformalnom sektoru.

4. Domaći rad bez novčane zarade ali sa naturalnim doprinosom:
 - a. kućni poslovi;
 - b. kućna proizvodnja za domaću potrošnju;
 - c. kućna nega članova (deca, stari, bolesni, hendikepirani).
5. Neformalne solidarne radne aktivnosti kolektivne podrške:
 - a. običajne aktivnosti u okviru neformalne mreže podrške;
 - b. samo-aktualizirajuće aktivnosti unutar formalno-neformalne mreže podrške.

U opisivanju i analizi gore navedenih oblika radnih i ekonomskih aktivnosti domaćinstava i statusa članova u njima služićemo se sekundarnom analizom podataka izvedenih iz nekoliko uzastopnih reprezentativnih empirijskih istraživanja u Srbiji u okviru Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu. Istraživanja su vršena u kontinuitetu od 1991–2004 godine, a njihovi rezultati objavljeni u sledećim zbornicima: Silvano Bolčić (ur.): *Društvene promene i svakodnevni život. Srbija početkom 90-ih*, 1995; Silvano Bolčić i Anđelka Milić (ur.): *Srbija krajem Milenijuma. Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, 2002; Anđelka Milić et al.: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma, 2004*. Osim toga, služićemo se zvaničnim podacima, tamo gde postoje, kao i rezultatima istraživanja nekih drugih reprezentativnih empirijskih studija izvršenih u tom periodu (Lazić, 1994).

Tri prvo-pomenuta istraživanja nisu imala čvrstu teorijsko-konceptualnu razradu koja bi zahtevala samo ponavljanje odabranih tema, teorijskih i empirijskih indikatora i anketnih pitanja u različitim vremenskim periodima. Pošto su istraživači morali da računaju sa nestabilnošću finansijskih izvora, sa neočekivanim i izuzetno snažnim promenama u socijalnom kontekstu u kome se vrše ispitivanja (do toga da u jednom trenutku potpuno obustave sve aktivnosti usled agresija NATO pakta, 1999), i kadrovskim promenama u istraživačkom timu, zagovaranje čvrsto zacrtanog teorijsko-konceptualnog i operacionalnog istraživačkog plana nije bilo izvodljivo. Umesto toga ponuđen je jedan fleksibilan pristupni okvir koji se oslanjao na nekoliko konceptualno-metodoloških uporišta koja su mogla u zavisnosti od prilika i aktera da se elastično razvijaju i empirijski prate.

Prvi konceptualni oslonac počivao je na shvatanju da se istraživanja bave u prvom redu *svakodnevnom životom* stanovnika Srbije. To znači da su pitanja bila primarno usmerena da prate životne aktivnosti i potrebe pojedinaca i porodica, a tek sekundarno da dokumentuju i neke globalne, strukturalne odnose kao što su socijalne nejednakosti, raslojavanje, društvene napetosti i konflikti i sl. Cilj je bio da se prouče i dokumentuju načini na koje se porodice i domaćinstva menjaju i preobražavaju prateći aktualne kataklizmičke društvene poremećaje. Otuda je naglasak bio na proučavanju potreba, aktivnosti i resursa domaćinstava i pojedinaca

u porodičnim i lokalnim mrežama delovanja. Kada je bilo u pitanju proučavanje sfere rada, zapošljavanja i zarađivanja, opet su glavni informatori bili pojedinci, članovi individualnih domaćinstava, koji su iz te perspektive posmatrali svoje ekonomske i radne poduhvate (novi preduzetnici) i neizvesnosti.

Drugi konceptualni oslonac sadržavao se u metodskom stavu prema prikupljanju građe putem anketnog upitnika. Istraživanje je usmereno na prikupljanje obaveštenja o pojedinačnim *dogadjima* u domaćinstvima ispitanika, i njihovo evidentiranje (ko, šta, kako, kada, sa čim/kim, koliko), tako da u prva dva istraživanja gotovo da nije bilo pitanja koja bi se direktno odnosila na iskaze o ponašanjima ili stavovima. U trećem istraživanju se odstupilo od ovog stava, pošto je promenjena društvena situacija (posle 2000-te godine) zahtevala i građu koja bi se sadržavala stavove i iskaze o eksplicitnim ponašanjima ispitanika.

S obzirom na izneti konceptualni okvir i njegovu fleksibilnost, nije zahtevana potpuna uporedivost anketnih upitnika. Samo su se pojedina osnovna pitanja iz pojedinih tematskih celina ponavljala iz istraživanja u istraživanje (ali ni tada u potpuno istom leksičkom obliku), dok je većina pitanja bila različita, ali u okviru manje više istih zacrtanih tematskih problematizacija (standard i siromaštvo, gubici-dobici, preduzetništvo, odnosi roditelja i dece i td.). Time je postignuta zadovoljavajuća uporedivost, ali ne i na štetu autentičnosti izvorne građe koja treba da izrazi konkretnu dramatičnost promena.

Treći metodski oslonac se sastojao u zahtevu da jedinica istraživanja bude uvek *pojedinaac u svom domaćinstvu*. Tako je obradom podataka bilo moguće agregatno posmatranje raznih populacionih i strukturalnih grupacija i njihove diferencijacije po raznim mernim svojstvima. Ali sa druge strane, bilo je važno dospeti do domaćinstava u celini kao jedinice posmatranja koje je sagledano preko određenih pojedinačnih kvaliteta koji se potom rangiraju u veće ili manje skupine prema određenim numeričkim vrednostima. Ovaj postupak je primenjen kod ispitivanja bilansa porodičnih gubitaka i dobitaka i dao je veoma dragocene kvalitativne podatke o nastalim gubicima u porodičnim jedinicama.

Analiza radnih i ekonomskih aktivnosti članova domaćinstava

Formalna ne/zaposlenost -stalan rad za zaradu u državno-društvenom sektoru

U bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji, kao i u ostalim centralno-istočnim socijalističkim društvima Evrope dominirao je obrazac trajnog kontinuiranog zaposlenja u državnoj (društveno-samoupravnoj) privredi i javnom sektoru. Ali detaljniji uvid pokazuje zapravo da je u predtranzicijskom periodu i u ovim društvima

vladao „dualan sistem rada“ (Bolčić, 1995: 80) koji se sastojao sa jedne strane od „društveno-priznatog rada“ u socijalističkom sektoru i „ne-društvenog rada“ u nepriznatim i marginalizovanim delovima ekonomije. O ovom drugom vidu rada biće više reči kasnije.

Prema zvaničnim podacima u bivšoj Jugoslaviji se beleži stalan porast formalne zaposlenosti stanovništva, ali istovremeno i stalan porast nezaposlenosti. Od 1965–1975. godine indeks nezaposlenosti se udvostručio, a u 1990. godini je skočio za jednu četvrtinu u odnosu na onaj zabeležen 1985. godine (Milošević, 2002). Veliki višak nezaposlenih u slučaju bivše Jugoslavije prelivao se kroz emigraciju u zemlje Evrope i Amerike, što je slabilo unutrašnje napetosti.

Kada se posmatra rodna struktura zaposlenosti/nezaposlenosti, uprkos ideološke opredeljenosti i značajne pravne podrške zapošljavanju žena u socijalizmu, žene su bile podzastupljene u strukturi zaposlenih, ali prezastupljene u strukturi nezaposlenih. Najviše stope zaposlenosti žena dostignute su u Sloveniji sredinom 80-ih godina kada je zabeleženo učešće 45% zaposlenih žena, dok je taj procenat bio značajno niži u ostalim republikama.

U periodu 1990–1999. dolazi do drastičnog opadanja zaposlenosti u društveno-državnom sektoru a naročito je interesantna pojava ogromnog broja radnika na tkz. „prinudnim odmorima“. To su radnici koji praktično nisu radili po više meseci, neki i po više godina ali su zadržavali formalni radni odnos i sve alimentacije koje slede iz njega (zdravstveno, penziono osiguranje, tople obroke i minimalne nadnice). Prema istraživanjima koje smo vodili tokom 1990-ih, učešće domaćinstava u kojima su registrovana lica u ovom statusu se povećao od 22% 1994. na 26% 2000. godine. U istom periodu udvostručen je broj domaćinstava u kojima je zabeležen i formalan gubitak zaposlenja kod pojedinih članova: od 5,8% u 1994. na 13,6% u 2000-oj godini (Milić, 2002: 279).

I u slučaju radnika na „prinudnim odmorima“ zabeležena je rodna razlika i to tako da u periodu 1990–1999, beležimo više muškaraca od žena (52% prema 48% žena). U istom periodu, međutim, beleži se više zaposlenih muškaraca (46%) nego zaposlenih žena (36%) (Blagojević, 2002: 299). To praktično znači, da kada žene gube posao, one ga gube odmah i formalno, dok se kod muškaraca češće koristi „odlaganje“ sa formulom „prinudnog odmora“, jer se muškarci tretiraju kao isključivi hranioci porodice.

Kraj perioda „blokiranje tranzicije“ Srbija je dočekala sa 2.100.000 zaposlenih i istovremeno sa preko milion nezaposlenih i lica na prinudnim odmorima, što ukazuje na ogromne štete koje su privreda, društvo i pojedinci pretrpeli u tom periodu. Krajem 2004, broj nezaposlenih smanjen je na 840.000, što u odnosu na ukupno radno zaposleno stanovništvo čini jednu trećinu. U 2005. godini (zaključno sa IV mesecom) zvanični podaci pokazuju da je nezaposlenost prevazišla polovinu ukupnog broja zaposlenih: broj zaposlenih pao je ispod 2.000.000 lica,

dok je broj nezaposlenih narastao na jedan milion (984.000) (Đukuć, 2005). Poslednji porast nezaposlenosti duguje se ubrzanom procesu privatizacije u periodu posle 2000-te godine, čime se hoće nadoknaditi zaostajanja iz predhodnog perioda „odložene“ i „blokirane“ tranzicije.

Kombinovano dejstvo porasta nezaposlenosti, neredovnosti prihoda (prinudni odmori), opadanje prosečnih zarada, hiperinflacije i drugih uzroka iskazuje se u neverovatnom porastu siromaštva, tj. pauperizaciji gotovo cele populacije: od 360.000 klasifikovanih siromašnih pojedinaca u 1990. godini, njihov broj se u 2000. godini penje na preko dva miliona (Đukić, 2005: 68).

Da bi ilustrovali uslove života osiromašenih porodica poslužićemo se podacima iz dva anketna istraživanja u kojima smo ispitali kako se porodice snalaze da bi došle do sredstava za elementarnu potrošnju. Dobili smo podatke da 8,8% domaćinstava prima pomoć od svojih srodnika u naturi i novcu, oko 20% su se redovno zadužuje sa malim sumama novca kod svojih prijatelja i srodnika i svakog meseca ih vraća, oko 8% prodaje redovno lične stvari i pokućstvo da bi mogli da prežive, a ostalih 40% štede kupujući samo osnovne potrepštine (Milić, 1995). U celini, na osnovu indeksa egzistencijalne ugroženosti koji je upriličen za merenje obima osiromašenosti domaćinstava, ustanovili smo da se 66% domaćinstava iz reprezentativnog uzorka nalazilo na granici opstanka (Milić, 2002: 277). Strah od gubitka stalnog zaposlenja popeo od 17% u 1994. na 25% domaćinstava u 2000. godini (isto: 279).

U poslednjem anketnom istraživanju domaćinstava u 2003. godini došli smo i do podataka o zaposlenosti u bračnoj dijadi. I ovom prilikom se potvrdilo da su žene, supruge češće nezaposlene u odnosu na svoje muževe, supruge (55,8% prema 44,2% nezaposlenih muževa). Dvostruko je više žena-supruga koje po prvi put traže posao (63,8% prema 36,2); supruge u 100% gube posao iz porodičnih razloga i dvostruko češće dobijaju otkaz od poslodavaca u odnosu na supružnike; muškarci u najvećem broju ostaju bez posla zbog povreda i bolesti (81%).

Tabela 1. Zaposlenost u bračnoj dijadi

Zaposlenost u bračnoj dijadi	%
Oboje zaposleni	36,9%
Oboje nezaposleni	4,1%
Oboje ostalo*	22,2%
Jedan zaposlen. drugi nezaposlen	2,9%
Jedan zaposlen, drugi ostalo	19,3%
Jedan nezaposlen, drugi ostalo	4,8%
Ukupno	100,00

* domaćice, penzioneri, invalidi, studenti

Ako pogledamo u tabelu 1 kako se u okviru bračne dijade raspoređuju porodice prema ne/zaposlenosti odnosno aktivnosti supružnika, na prvi pogled se dobija zadovoljavajući odnos; u najvećem broju ispitivanih domaćinstava srećemo oba zaposlena supružnika (37%), a neznatan broj onih gde su oba nezaposlena (4%). Ali sa druge strane, vidimo da daleko najveći broj domaćinstava raspolaže samo sa jednim prihodom (63%), pri čemu opet najveći broj raspolaže prihodom od prošlog rada ili od nekih socijalnih alimentacija, a manje od aktualnog posla. Imajući u vidu u proseku veoma niske zarade, a pogotovu prihode od socijalnih alimentacija (penzije, invalide i dr.), onda ovi podaci jasno sugeriraju potrebu za dodatnom zaradom kroz razne vrste neformalnog rada u sivoj ekonomiji. Ali o tome nešto kasnije.

Dobijena slika o strukturi ne/zaposlenosti bračne dijade u porodici ne menja se značajnije ni kada se pogleda distribucija prema vrsti porodice. Nuklearne, dvoroditeljske porodice imaju najviše zaposlenih parova, odnosno parova sa dva prihoda po različitim osnovamam (43%). Ipak činjenica je da više od polovine porodica egzistira samo sa jednim prihodom, često neredovnim. Još je teža situacija u jedno-roditeljskim nuklearnim porodicama, gde je u 44% slučajeva jedini roditelj zaposlen, ali zato se ovde nalazi čak jedna četvrtina porodica sa nezaposlenim jedinim roditeljem (24,5%). U 90% slučajeva to je nezaposlena majka. Visoka nezaposlenost (19%) supružnika sreće se i u proširenim porodicama, ali njihova situacija je mnogo povoljnija, budući da u ovom slučaju nezaposleni supružnici računaju sa prihodima ostalih članova porodice sa kojima žive u istom domaćinstvu (roditelji, braća, sestre, tetke, babe i dede).

Vrlo ubedljive podatke pruža pogled na strukturu ne/zaposlenosti u supružničkoj dijadi s obzirom na slojnu pripadnost domaćinstava (koja je merena sa 40 pojedinačnih obeležja koja su indeksirana u jedan pokazatelj).

Tabela 2. Ne/zaposlenost supružnika prema klasnoj pripadnosti domaćinstva

Zaposlenost u bračnoj dijadi	Obrazovanje %				
	Viši sloj	Srednji sloj	Niži sloj	Heterogeni	Ukupno
Ob. zaposleni ili jedan (dru- gi ostalo*)	3,45	7,74	23,13	21,63	55,94
Ob. nezaposleni.	-	-	4	0,05	4,05
Jedan nezaposlen	-	-	9,14	8,69	17,83
Oboje ostali	0,1	-	22,08	-	22,18
Ukupno	3,55	7,74	58,34	30,37	100

* ostalo: penzioneri, domaćice, studenti i dr.

Iz tabele jasno proizilazi klasna polarizacija porodičnih domaćinstava prema posmatranom obeležju: u porodicama viših i srednjih slojeva gotovo 100% supružnika je zaposleno, odnosno porodice imaju više od jednog prihoda, dok je u nižem sloju to slučaj samo sa oko 40% porodica; većina nezaposlenih ili sa ličnim prihodima (penzije, invalide, socijalne alimentacije) koncentrisana je u nižoj klasi. Nema sumnje da većina društvenih potresa, kao i ubrzana privatizacija od 2000-te godine najviše pogađa niži sloj, tj. sloj manuelnog radništva i nižih nameštenika. U porodicama sa heterogenim slojnim sastavom bračne dijade a gde se najčešće spajaju supružnici urbanog i ruralnog porekla takođe je zabeležen veći rizik od nezaposlenosti, ali ipak manji u odnosu na slojno homogenu grupu supružnika sa nižim statusom.

Obzirom na potpunu zaposlenost supružnika u porodicama višeg odnosno srednjeg sloja, treba konstatovati i sledeću prednost ovih slojeva: njihovo obrazovanje kao i položaj u zanimanju (to su pre svega stručnjaci i lica na visokim rukovodnim položajima) pruža im dvostruke mogućnosti: da zadrže svoja radna mesta u državnom javnom sektoru ili još uvek neprivatizovanoj privredi, ili pak da iskoriste mogućnosti koje pruža razvoj privatnog sektora privređivanja.

Rad za zaradu u privatnom sektoru

Privatni sektor rada legalno je postojao u celom toku socijalističkog sistema u bivšoj Jugoslaviji, ali je bio marginalizovan i sužen na neke tradicionalne grane kao što su poljoprivreda, zanatstvo, i slobodne profesije. Iako marginalizovan, ovaj sektor nije bio marginalan po učinku u nacionalnoj ekonomiji. Na razvojnem vrhuncu socijalističkog privrednog sistema, ovaj sektor je učestvovao sa

jednom četvrtinom (24,6%) u ukupnom nacionalnom proizvodu bivše Jugoslavije (Mrkšić, 1995: 31).

Već od 1989. godine u Srbiji počinje da se oseća novi talas privatizacije u privredi. Istraživanja tokom '90-ih dokumentuju veoma buran rast privatnog sektora. U Beogradu u periodu od 1991–1994 u uzorku domaćinstava beleži se 5,2% novo otvorenih privatnih preduzeća, a 1999. postotak se penje na jednu petinu (Milić, 2002). Još brži rast se beleži u unutrašnjosti. Zvanični podaci takođe registruju sličan rast: broj registrovanih privatnih preduzeća u ovom periodu raste za 9 puta, a njihova poslovna aktivnost za više od 8 puta (Bolčić, 2002: 113).

Takođe se beleži rast zaposlenosti članova porodica u privatnim firmama; u Beogradu od 16% na 29 % tokom 90-ih. Ovo bi upućivalo da se istovremeni pad zaposlenosti u državnom sektoru donekle kompenzuje otvaranjem privatnih firmi u kojima članovi porodica nalaze zaposlenje. Međutim, kako znamo da u većini novo otvorenih aktivnih i registrovanih firmi dominiraju male trgovačke firme i radnje, onda možemo da zaključimo da se očito radi o porodičnim strategijama samozapošljavanja, kojima ne može da se reši veliki i stalan porast nezaposlenosti.

Spremnost za preduzetništvo i preduzetički rizik najveći su 1991. godine, što je i normalno, jer se takva perspektiva rada i zarade tada tek otvara, a društvo još nije prošlo kroz procese destabilizacije i razgradnje. Kasnija merenja pokazuju da prvobitni elan vidno opada, a počinje da dominira ambivalentan i rezervisan stav prema takvoj mogućnosti. U međuvremenu mnoge firme formirane na početku ili u toku faze blokirane i odložene tranzicije propadaju, a vlasnici dospevaju u finansijske teškoće i porodične traume.

Osnivači privatnih firmi u većini slučajeva su muškarci, (70%), mlađi ljudi do 40 godina (preko 50%), sa izrazitom dominacijom srednjeg obrazovnog profila (70–80%) (Bolčić, 2002). Velika većina nastanjuje periferijske delove velikih gradova ili novo izgrađenih naselja, a roditelji su im ruralnog porekla. Šansa da izgrade sopstveni privatni biznis, bez obzira na njegov obim, u njihovim očima znači preskakanje društvenih barijera koje su ih držale na ivici bivšeg sistema.

Rad za zaradu u neformalnom sektoru

Neformalni ekonomski sektor postoji u svim društvima i može se reći da je pratilac savremene institucionalizovane formalne ekonomske delatnosti u svetu. Razni ekonomski sistemi (kapitalistički, socijalistički, mešoviti) imaju manji ili veći otpor odnosno toleranciju prema ovoj vrsti ekonomskog privređivanja. Za socijalizam je karakteristično da je nastojao da svaki vid ekonomske delatnosti stavi pod striktnu institucionalnu državnu kontrolu i upravljanje, pa u tom smislu bi se moglo očekivati da socijalističke zemlje ne poznaju neformalnu ekonomiju i da je ona kod njih došla sa tranzicijskim promenama. To važi za najveći deo

zemalja centralne i istočne Evrope koje su pripadale sovjetskom bloku. Ali u Jugoslaviji zbog mešovitog karaktera njenog sistema neformalna ili „siva ekonomija“ je uvek postojala a prema njoj je postojao i određen stepen tolerancije. Ona je sa svoje strane značajno doprinosila povećanju nacionalnog dohotka, ali i smanjivanju društvenih napetosti, dajući šansu nezaposlenima da dođu do izvesnih prihoda.

Ali pre nego što uđemo u lavirinte ove ekonomske delatnosti trebalo bi pojasniti šta podrazumevamo pod neformalnom odnosno sivom ekonomijom? Činjenica je da oko definisanja ove vrste ekonomije ne postoji dovoljno slaganja. Nemamo nameru da se upuštamo u probleme definisanja, već ćemo se zadovoljiti da ove ekonomske aktivnosti posmatramo iz sva tri njihova osnovna određenja: statističkog, pravnog i poreskog. To dalje znači da ćemo pod neformalnom ekonomijom u najširem smislu podrazumevati sve nezvanične, neformalne ekonomske aktivnosti, koje mogu imati ilegalni ili polulegalni karakter, čiji prihodi nisu oporezovani, te čije aktivnosti se obavljaju uglavnom na „crnom“ tržištu i u pravnom vakuumu (Mrkšić, 1995: 29).

Neformalna ili „siva“ ekonomija dobija značajnije učešće u bivšoj Jugoslaviji od 80-ih godina kada se prema različitim procenama njeno učešće kreće od 20–25% ukupnog nacionalnog dohotka (GNP), sa daljom tendencijom porasta. Od početka 90-ih taj rast se ubrzava i to po sledećim stopama: 1991–31,6%; 1992–41,7%; 1993–54,4%; 1994–44,7%; 1997–34,5% (Cvejić, 2002: 134).

Do smanjivanja udela neformalne ekonomije posle 1995. godine dolazi zbog presecanja hiperinflacije i sužavanja sankcija UN prema Srbiji, što omogućava ulaženje privrede u koliko-toliko regularne tokove. Ipak, ekonomisti procenjuju da je 2000. godine blizu 1,2 miliona ljudi angažovano u ovoj ekonomiji što čini jednu trećinu aktivnog zaposlenog stanovništva u istoj godini (Krstić, Stojanović: 2001).

„Crno tržište“ -nelegalna i ilegalna ekonomija

Tokom 90-ih tampon zonu nezaposlenosti popunjavao je sektor „crnog tržišta“ koji je usled ratova, sankcija UN i hiperinflacije narastao do ogromnih razmera. Veliki deo osiromašenog stanovništva, nezaposlenih i radnika na „prinudnim odmorima“ okrenuo se ka zarađivanju „švercom“ najtraženijih roba, (benzin, cigarete, hrana) kao i preprodaji „švercovane“ robe bez plaćanja carinskih i drugih poreza državi. Jedan poseban vid trgovine na „crnoj berzi“ u ovom periodu bila je ulična zamena bezvrednih inflatornih dinara za nemačke marke. Dok je većina u svojoj ekonomiji zarađivala tek za opstanak porodice, bilo je mnogo onih koji su u tim poslovima stvorili velika bogatstva koja su posle raznim transakcijama pretvorili u legalne poslove i firme.

Ali treba primetiti da ovaj nelegalni put preduzetništva nije bio karakterističan samo za neke marginalne grupe ili pojedince naklonjene devijatnom ponašanju, već i put za ostvarenje nekih vrednih porodičnih poduhvata. Autorka je imala prilike da upozna tokom 90-ih nekoliko mlađih uličnih „ditera deviza“ (bivših studenata) koji su u međuvremenu osnovali svoje porodice i koji su zahvaljujući tom „radu“ sakupili sredstva za kupovinu stanova, koja inače nikako ne bi mogli da sakupe na osnovu nekih legalnih prihoda ili pomoći roditelja. Naravno da studije nisu nikada završili!

Rezultati anketnog istraživanja pokazuju takodje da je rad u nelegalnoj ekonomiji bio na neki način pionirska etapa za stvaranje preduzetničke motivacije i obučavanje pojedinaca za osnivanje privatnih firmi. Naime, ispitanici koji se iskazuju kao potencijalni privatni preduzetnici, češće od onih koji ne iskazuju takve inklinacije, svedoče da su tokom 90-ih bili uključeni u tokove „sive ekonomije“ (38% u Beogradu i 47% u unutrašnjosti) (Bolčić, 2002).

Rad u neformalnoj ekonomiji kao dodatni rad članova domaćinstva

Kao što smo već imali prilike da konstatujemo, neformalni rad i njegova velika rasprostranjenost u Srbiji tokom 90-ih godina nema samo ovu „kriminalizovanu“ pozadinu. Već u periodu socijalističke ekonomije 70-ih i 80-ih godina u Jugoslaviji je razvijen sistem „sive ekonomije“, tj. takve vrste delatnosti koja se izvodi kao dopunska delatnost ili u okviru vlastite radne organizacije ili izvan nje. Ona nije zvanično registrovana, ali je ekonomski isplativija za poslodavce (ne plaćaju porez i druge osiguravajuće dažbine za taj rad državi), a pojedincima donosi značajne izvore dopunskih prihoda i zarada. Prema anketi iz 1994. godine gotovo polovina domaćinstava je bilo uključeno u neke dodatne aktivnosti (izvan zvaničnog zaposlenja) ostvarujući kroz te aktivnosti dodatnu zaradu (Mrkšić, 1994: 44).

Najrašireniji oblik i u socijalizmu, a i u post-socijalističkom periodu ove dodatne delatnosti bilo je bavljenje poljoprivrednom delatnošću na posedima svojih roditelja ili sopstvenom: 38% od svih domaćinstava koja su prijavila dodatne aktivnosti za sticanje prihoda. U najvećem broju slučajeva ta proizvodnja je imala naturalni karakter, za potrebe vlastitog domaćinstva, ali u nekim slučajevima se deo proizvodnje izdvajao i za preprodaju na lokanim „zelenim pijacama“. Sledeći vid dodatnog rada (23% od svih prijavljenih) odvijao se kao dopunski rad u privatnom zanatstvu. Stručni radnici koji su izgubili posao ili bili na „prinudnim odmorima“ počeli su da rade u privatnim firmama ali kao neprijavljeni radnici, dobijajući od vlasnika samo najamninu bez ikakvih drugih dodatka. Ovde spada i svakako i oni radnici-zanatlije koji su takav rad organizovali bez posrednika, zarađujući novac vršenjem raznih kućnih opravki kod poznanika, suseda i itd.

Najmanji je udeo u ovom dodatnom radu tzv. „intelektualnog rada“ (10%), koji se odnosi na usluge višeg nivoa koje stručnjaci rade izvan svog radnog vremena i osnovnog zanimanja za svoje ili druge radne organizacije, a gde su u pitanju ili povremene narudžbe ili vrlo specijalizovani poslovi (Mrkšić, 1995).

Za razliku od fleksibilnih oblika rada koji sve više dominiraju na tržištima Zapadne Evrope i razvijenih zemalja, a koji zadovoljavaju različite potrebe i sklonosti pojedinaca u našem slučaju „dodatni rad“ je gotovo isključivo u funkciji opstanka, a ne posledica izbora fleksibilnijih oblika radnog angažovanja (Babović, 2004: 252).

Domaći rad – rad bez novčane nadoknade

Domaći rad je od pamtiveka vezan za domaćinstvo i porodicu, ali je imao različit značaj i vrednost u raznim ekonomskim sistemima. U modernoj tržišnoj industrijskoj privredi, taj rad zapravo nije tretiran kao rad, već kao kućno „zanimanje“ žena-domaćica koje ima isključivo individualni i privatni značaj vezan za porodicu i dobrobit njenih članova. Drugim rečima, domaći rad nije u modernom društvu dobio karakter društveno priznatog rada.

Sa počecima feminističkog ispitivanja domaće sfere dolaze prve kritike prema takvom tretiranju rada u domaćinstvu, a postepeno se menja i stav nauke prema ovoj vrsti rada. Obzirom na vrstu poslova koji se obavljaju pod odrednicom „domaćeg rada“ možemo razlikovati njegove sledeće vrste:

1. kućni rad ili kućni poslovi;
2. kućna naturalna proizvodnja;
3. kućna nega (care work).

Kućni rad – kućni poslovi u domaćinstvu

Kućni rad u domaćinstvu je oduvek bio neophodan za život svake porodice, ali se smatrao za podrazumevajući. Ovo „podrazumevanje“ u smislu „prirodne“ neophodnosti tih poslova bilo je osobito poduprto činjenicom da su te poslove uvek i svagda obavljale gotovo isključivo žene, bilo u svojstvu domaćice, zaposlene žene-majke ili poljoprivrednice-domaćice i majke. Prosto rečeno taj rad je „prirodno“ pripadao ženama, kao što su žene to što jesu po „prirodi“!

U savremenim društvima kućni poslovi su olakšani utoliko što je u velikom broju slučajeva iz njih izbačen težak fizički rad, što je broj takvih poslova smanjen pa utoliko smanjen i vremenski utrošak. Osim toga konstatuje se trajna tendencija ulaženja u ove poslove ostalih članova domaćinstva osim žene-majke.

No u zemljama tranzicije, situacija nije ni izdaleka tako obećavajuća. U ovim zemljama usled siromaštva, nezaposlenosti članova, a posebno žena, domaćinstva su slabije tehnološki opremljena, ili nemaju finansijskih sredstava da obnavljaju i popravljaju aparate za domaćinstvo, a od žena se očekuje da svojim radom doprinose uštedi na raznim izdacima domaćinstva. Najzad ostajanje žena kod kuće bez posla uslovljava da drugi članovi domaćinstva ne vide potrebu da pomažu ili zamenjuju suprugu-majku u tim poslovima.

Prema podacima ankete u Srbiji, žene obavljaju sve kućne poslove sem nabavke hrane i delom čišćenja stana/kuće („veliko spremanje“) u čemu im pomažu muževi. Šta više, žene konstatuju da su sada više opterećene radom u domaćinstvu nego pre 1990. godine (Blagojević, 1995: 197). Anketa iz 2000. godine koja je radni angažman na kućnim poslovima merila kroz vremenski utrošak došla je do sledećih podataka: žene troše na kućne poslove prosečno 5,2 sata dnevno, a muškarci manje od sata (0,9). Izvan kuće muškarci u proseku rade 7,3 sata, a žene 5,5 sati što sve ukupno znači da žene rade 2,5 sata više od muškaraca dnevno. Otuda nije iznenađujuće da je u Srbiji 81% žena izjavljuje da se oseća *preopterećeno* radom (Blagojević, 2002: 301).

Očito da je reč o još uvek preovlađujuće tradicionalnoj podeli rada, koja je dodatno „učvršćena“ u vremenu krize, kada su žene vraćene kući i na kućne poslove. Poslednje istraživanje koje se bavi ovom temom sprovedeno 2003. godine potvrđuje ove pretpostavke: utvrđuje se da je u 69% domaćinstava podela rada u porodici potpuno tradicionalna i patrijarhalna, da se samo u 18,6% u domaću podelu rada uključuju i neki drugi članovi i to s vremena na vreme i samo u 1% slučajeva konstatuje se egalitarna podela rada između supružnika (Miletić, 2004: 418).

U odnosu na situaciju pre 90-ih, kada se u istraživanjima konstatuje kod žena odsustvo nezadovoljstva neegalitarnom podelom kućnih poslova, sada se pojavljuje blago nezadovoljstvo kod 85% žena. Ali nezadovoljstvo se ne bi javilo ni u ovom najblažem obliku, da situacija nije zaista dovela do izuzetnog iscrpljivanja ženskih radnih resursa, što potvrđuju svi dosadašnji podaci. U cilju smanjivanja ove velike preopterećenosti žene se u većini orijentišu na reorganizaciju vlastitih resursa (40%), manjim delom očekuju pomoć od drugih članova domaćinstva, što se uglavnom i svuda pokazuje kao nerealno očekivanje, a ostale i ne razmišljaju šta bi mogle da poduzmu.

Rad u kućnoj prirodnoj proizvodnji

Transformacija porodičnog života u savremenom životu gotovo da je u celini izbacila ovaj vid domaćeg rada. Ali to nije slučaj sa većinom zemalja u tranziciji, gde se niske zarade i nezaposlenost moraju kombinovati sa ovim vidom domaće

proizvodnje, kako bi se podmirile osnovne egzistencijalne potrebe članova domaćinstva.

Prema nalazima istraživanja iz 2003. godine u Srbiji je 12,4% gradskih domaćinstava upražnjavalo „strategiju supstitucije“ tj. domaćinstva su proizvodila ili prerađivala neke prehrambene namirnice ili pak druge artikle (odeću i obuću), pri tom često u kombinaciji sa drugim vrstama rada i zarađivanja kao što su formalni i neformalni rad (Babović, 2004).

Ova vrsta proizvodnje unutar domaćinstava imala je svoj vrhunac u dva križna momenta: u vreme hiperinflacije 1993–1995, kada većina gradskih domaćinstava bukvalno nije imala novca da kupi hleb pa su žene bile primorane da svakodnevno spremaju i peku hleb (brašno je distribuirano po radnim organizacijama) i u periodu bombardovanja od strane NATO snaga (1999.), kada nije bilo mogućnosti za svakodnevno normalno snabdevanje domaćinstava, pa su se domaćice snalazile tako što su od malih kućnih zaliha izmišljale nove recepte za jela i kolače kao zamenu za uobičajene poslastice (sa simboličkim imenima „NATO torta“ ili „sankcija kolači“ i sl.).

Reproduktivni rad – kućna nega

U meri u kojoj iz savremene porodice i domaćinstva u razvijenim društvima nestaje kućna prirodna proizvodnja u toj meri se pojačava vremensko anagažovanje članova porodice koje se odnosi na negu i staranje o pojedinim članovima porodice, a naročito onima kojima je neophodna posebna nega. Ovo je posledica kako sve složenijih i zahtevnijih procedura oko nege i staranja za malu decu, preko sve napornije interakciju između odraslije ali ne još uvek samostalne dece i roditelja, do sve većeg broja hronično bolesnih, hendikepiranih i starih članova čije negovanje zahteva daleko više rada i truda, nego što se ranije ulagalo u odgajanje dece. Pored fizičkog i vremenskog trošenja, savremena nega i briga oko članova porodice zahteva i velike emocionalne investicije, što sve zajedno u savremenim društvima stvara problem nedostatka ljudskih resursa, odnosno preopterećenost žena tim obavezama.

Ubrzan proces starenja stanovništva u Srbiji čini kućno staranje i negu o starim licima neophodnošću u 60% domaćinstava. Sve veći broj hendikepirane dece i odraslih (svako četvrto domaćinstvo), uslovljava da ova vrsta kućnog rada postaje glavna obaveza i briga jednog značajnog broja porodica, što smanjuje njihove kapacitete koji bi se mogli angažovati na povećavanju ionako oskudnih zarada. Podaci pokazuju da postoji obrnuto srazmeran odnos između materijalnog položaja i standarda domaćinstva i prisutnosti u domaćinstvu onih članova porodice kojima je ova posebna nega i briga neophodna (Milić, 2004: 451). U takvoj materijalnoj situaciji, a pogotovu kada ne mogu brzo da dođu do stalnog za-

poslenja, žene-majke, radije biraju ostajanje kod kuće i posvećivanje staranju za članove kojima je njihova pomoć neophodna. Naravno, da takvim opredeljenjem one ugrožavaju vlastite životne perspektive, a često i svojih ženskih potomaka, koje rano kreću „majčinim stopama“.

Neformalne solidarne aktivnosti sa kolektivnom podrškom

Individualna porodična domaćinstva nisu nikada „izolovana ostrva“, mada u savremenim društvima problem socijalne getoizacije pojedinih kategorija domaćinstava nije zanemarljiv. Ali ostavljajući po strani ovu specifičnu situaciju, može se pretpostaviti da svaka porodica živi u lokalnom okruženju drugih porodica i pojedinaca sa kojima razmenjuje razne vrste usluga, pomoći i podrške. U savremenim sociološkim teorijskim pristupima za ovaj aspekt porodičnog života pojedinaca upotrebljava se pojam socijalnog kapitala (Burdije, 1986). Pojedinci i porodice mogu da kapitalizuju svoje ili tuđe socijalne pozicije, veze i sposobnosti u nekoj situaciji i na osnovu toga steknu određene prednosti ili jednostavno šansu da reše neke iznenadne domaće probleme. Naravno da održavanje ovih socijalnih kontakata i veza zahteva odgovarajuće vremensko, materijalno i emocionalno angažovanje pojedinaca i porodica, a u nekim slučajevima traži i posebno radno angažovanje.

Običajne aktivnosti u okviru neformalne mreže podrške

U tradicionalnim društvima na Balkanu solidarni kolektivni rad kao ispomoć imao je svoju utvrđenu običajnu matricu i ritual i bio je diktiran velikim poljo-privrednim radovima koji su zahtevali intenzivno anagažovanje u kratkom roku velikog broja radnih ruku (žetve, setve, berbe i sl.) ili pak neke specifične radove kao što je izgradnja kuće, zajedničkog puta, vodovoda i sl.

U socijalističkom sistemu, ova tradicija je veoma često korišćena od strane državne i partijske mašinerije kao izvor besplatnog rada, ali sa opravdanjem i pozivanjem upravo na tu tradiciju ali i sa novim ideološkim predznakom solidarnosti, brige za druge i etiku jednakosti.

Društvena kriza, pad standarda i pauperizacija najvećeg dela stanovništva zahtevali su vraćanje ovoj tradicionalnoj običajnosti ali sada samo u najužem porodičnom i srodničkom krugu. Tako su naša istraživanja pokazala da se srodnici veoma široko koriste u raznim porodičnim i kućnim poslovima od čuvanja i negovanja bolesne dece (Tomanović, 2004) do pomoći u rešavanju stambenog pitanja za svoje odrasle potomke (Petrović, 2004), davanja značajnih informacija

(kada je reč o poslovanju i finansijskim stvarima) pa do podrške u emocionalnim krizama i stresnim porodičnim događanjima (Milić, 2004; Miletić, 2004).

Istovremeno šira socijalna mreža odnosa koja je u predtranzicijskom periodu bila gusta i sastavljena od različitih vrsta funkcionalnih i emotivnih veza i statusa pojedinaca i porodica koji su u nju ulazili (poznanci, kolege sa posla, susedi i prijatelji) (Milić, 1988), u situaciji društvene krize i pauperizacije stanovništva se ubrzano raspada. Tako u periodu od 1994. do 2000. godine beležimo u našim anketama porast porodica i domaćinstava koja izjavljuju da su izgubili nekadašnje prijatelje. Dok su u 1994. o gubitku prijateljskih veza govorili ispitanici iz 1/3 ispitivanih domaćinstava, 2000. se taj postotak popeo na polovinu od svih domaćinstava, što svedoči o porastu društvene anomije, ali sa druge strane o redukciji socijalnog kapitala velikog broja porodica (Milić, 2004).

Međutim, jedan značajan broj porodica u ovoj situaciji izostanak spoljašnje podrške i pomoći nadoknađuje i to uspešno unutrašnjim resursima. Praćenje promena u srodničkim strukturama porodica i domaćinstava pokazuje neočekivan i izuzetan porast jedne porodične kategorije: to su *proširene porodice*, koju čine više nuklearnih porodica koje žive pod jednim krovom (ostareli roditelji sa nekim od svojih udatih ili oženjenih potomaka i njihovom decom). U istraživanju iz 2003. je zabeležen rekordan udeo ovog tipa porodica u strukturi porodica prema srodničkom sastavu (jedna trećina). Istovremeno podaci pokazuju da te porodice uživaju veći materijalni standard i pružaju veću sigurnost i zaštitu članovima. Uprkos tim prednostima, njihova moralna i emotivna integrisanost je pod znakom pitanja zbog napetosti koje se stvaraju u intergeneracijskim odnosima (Milić, 2004, Miletić, 2002).

Samo-aktualizujuće aktivnosti unutar formalno- neformalne mreže podrške

Da je društvo modernizovanije iskazuje se između ostalog i u postojanju alternativnih mogućnosti koje pruža pojedincima i porodicama da organizuju svoj život i zadovoljavaju vlastite potrebe. U ovom sklopu veoma je važna rasprostranjenost i funkcionalna efikasnost državnih institucija zaštite i pomoći porodici ali i razvijenost civilnog sektora asocijacija koje mogu da organizuju razne vrste kolektivnih akcija i podrže lične težnje, potrebe i interesovanja porodica i pojedinaca.

U društvu čiji su osnovni institucionalni, ali i neformalni spojevi povezivanja i komunikacije pokidani, društvu zahvaćenom privrednom krizom i socijalnom anomijom, što je slučaj sa društvom u Srbiji, ova složena mreža nema dovoljno uslova za nastanak i razvoj, ali i kada se uspostavi u nekom konkretnom obliku ima veoma ograničen domet delovanja. Budući da nemaju alternativu za

rešavanje svojih svakodnevnih potreba, pojedinci i individualne porodice dolaze u situaciju da se podčinjavaju uniformnom pritisku sredine, zbog čega dospevaju u stanje lične teskobe i neizvesnosti. Sa produženim trajanjem frustracije, pojedinci i porodice se ili sasvim pasiviziraju i prestaju da se bore za promenu svoje situacije ili pak dospevaju u stanje iracionalne agresivnosti prema okolini. Od sindroma takvog ponašanja u porodici i lokalnoj sredini naročito pate i postaju egzistencijalno ugroženi deca, žene i izbeglice.

Deca i mladi dnevni pritisak nedostatka izbora, materijalnih i moralnih alternativa instinktivno pokušavaju da reše na dva načina, oba opasna po njihov lični razvoj i društvenu zajednicu; sve većom upotrebom duvana, alkohola, narkotika i seksualnim promiskuitetom, a na drugoj strani sve većom emigracijom mladih iz zemlje.

U toku proteklih 15 godina razaranja i krize društva u Srbiji, žene su podnele najveći teret neizvesnosti, teskobe i siromaštva i preuzele ponovo na sebe najveći teret radnih i svih drugih odgovornosti. U tome su prepuštene same sebi, kako od socijalnog sektora državnih institucija tako i od civilnog sektora ženskih organizacija. Ovaj poslednji koji je u stalnom brojčanom usponu od sredine 80-ih godina u Srbiji, međutim više se bavio političko-ideološkim pitanjima ženske emancipacije, borbom za politički status žena, te problematikom ljudskih prava na opštem planu, a manje podrškom i olakšavanjem svakodnevne borbe za opstanak (Milić, 2002).

Izbeglice čine i danas veliki deo stanovništva koji je getoiziran i neintegrisan u društveno tkivo na srpskom prostoru. U početku mnoge nevladine organizacije, posebno ženske kao i država su uložile ogromne napore da se izbeglice i njihove porodice privremeno smeste, da im se obezbedi ishrana, pohađanje škola za decu i sl. Posle ovog početnog entuzijazma, drugi društveni problemi i potresi učinili su da izbeglice budu zaboravljene u svojim „privremenim lokacijama“ bez većih šansi da svoj status i situaciju menjaju ili kroz povratak u sredine iz kojih su proterani ili kroz bržu integraciju u društvo Srbije.

U toj situacije pojedine žene su pokušale, uz pomoć manjeg broja nevladinih i pre svega ženskih organizacija, da premoste ovaj vakuum, stvarajući vlastitu mrežu pomoći i podrške. U tom okviru stvorene su i neke veoma uspešne ekonomske kooperacije, naprimer, žena izbeglica koje zarađuju sredstva za život tako što pripremaju i servisiraju razne društvene i privatne proslave (koktele, godišnjice, rođendane i sl). Ali to su malobrojni primeri koji ne rešavaju glavninu izbegličkih problema.

Zaključno razmatranje

Shvatanje prema kome se porodice i domaćinstva u modernim društvima svrstavaju opozitno, ili čak antagonistički spram sfere rada uspešno je iz različitih ideoloških i praktičnih razloga podržavano kako u zemljama kapitalističke ekonomije i tako i u bivšim socijalističkim društvima.

Moderna pluralistička zamisao društva drži da je takvo stanovište ne samo neistinito, već i neproduktivno, jer porodicama ali i društvu, uskraćuje mnogobrojne resurse i metode koji se mogu upotrebiti u cilju ekonomskog unapređenja i socijalnog oplemenjivanja svakodnevnog života pojedinaca i društvene zajednice. Mogućnosti varijacija i prilagođavanja tempa rada, mesta rada, uslova rada, načina iskazivanja zarada, kombinovanja različitih radova su neograničeno veće, što omogućava da članovi porodice i porodica kao grupa, radne obaveze lakše i primerenije prilagode svom vlastitom životnom tempu i očekivanjima.

Posebno se, međutim, pokazalo značajnim postojanje ove raznolike mreže radnih aktivnosti i potencijala u situacijama društvenih kriza i poremećaja. Nedostatak uslova i mogućnosti zarade po jednom osnovu može da bude nadoknađen po drugim izvorima i osnovima: nedostatak radnih mesta u formalnom institucionalnom sektoru zaposlenosti nadoknađuje se neformalnom mrežom poslova i zaposlenja; nedostatak rada izvan kuće može da se kompenzuje radom u kući; izostanak institucionalne mreže zaštite i sigurnosti može se donekle kompenzovati neformalnim asocijacima i civilnim udruženjima. Dakako, u ovom slučaju kompenzacije nisu dobrovoljni već nametnuti izbori ili rešenja u nuždi, koji ostavljaju ožiljke i pošto je kriza prevaziđena.

Da bi pojedinačne porodice mogle da reaguju i da se brzo prilagode na nove uslove i da razviju sopstvenu mrežu „radnih strategija“ redovnih i kompenzatornih, potreban je i sticaj određenih porodičnih uslova. U uslovima društvenog poremećaja u Srbiji, istraživanja su pokazala da su diverzifikovani oblici rada češće bili zastupljeni u domaćinstvima sa većom prosečnom starošću članova, sa većom prosečnom veličinom, prisustvom dece u domaćinstvima i sl. (Babović, 2004: 263). Na drugoj strani, i prethodno „socijalističko“ iskustvo sa dualnim radnim angažmanom je takođe imalo značajnu ulogu kod opredeljivanja pojedinaca u kriznom momentu. Tako su se, na primer, bolje snalazili u kriznoj situaciji seljaci – radnici od čisto gradskih radnika, ili pak visoko obrazovani stručnjaci koji su imali prilike za višestruke radne i poslovne angažmane od pojedinaca istog obrazovanja, ali bez takvih iskustava. Ukratko može se zaključiti da bolje i optimalnije prilagođavanje porodica i njihovih članova na krizne uslove u sferi rada i zarađivanja zavisi pre svega od humanog kapitala kojim porodica raspolaže,

ali isto tako, i od socijalnog kapitala porodice-mreže odnosa podrške i uzajamne pomoći koju porodica stvara i održava.

U postojećim uslovima ekonomske i političke nestabilnosti u Srbiji, bolje funkcionišu složene porodične jedinice – proširene porodice. Njihov porast je svakako pouzdan indikator retradicionalizacije porodičnog života i ponašanja u Srbiji. Pošto su porodični uticaji dugoročni, tek u narednim decenijama možemo videti kakve posledice će ova tendencija imati na društvo u celini.

Upravo zato, ne bismo smeli da previdimo negativne posledice suviše brzog i potpunog prilagođavanja porodica, a posebno roditelja uslovima rada i zaradjivanja u tržišnoj ekonomiji. Pogotovu, kada se tržišna ekonomija ispoljava kroz svoje naličje „sivu ekonomiju“ i „crno tržište“ roba i rada. Nema sumnje da se kroz takvo prožimanje rada u porodice, u porodice unose neke kulturne norme i vrednosti koje pogoduju klimi tolerancije nasilja i autoritarizma. Podaci o povećanju svih oblika nasilja u porodicama u Srbiji u poteklih 15 godina, najočitije svedoče da se u borbi za opstanak ne biraju strategije i opcije.

Marija Babović

SOCIO-EKONOMSKE STRATEGIJE I ODNOSI UNUTAR DOMAĆINSTVA

Transformacija sistema društvene reprodukcije u Srbiji, odvija se kroz zakasnele, usporene, otežane i diskontinuirane društvene promene. Proces post-socijalističke transformacije obeležen je odlaganjem, a potom delimičnim reformisanjem institucija koje se nalaze u temelju novog sistema socijalne reprodukcije, nedovoljno sinhronizovanim promenama institucija, kao i problemima da se formalne promene institucija učine funkcionalnim i efikasnim u praksi. Opisani tokovi promena imaju za posledicu da se društvo Srbije u početnim godinama novog milenijuma, za razliku od društava koja su, uspešnijim procesima transformacije „zaslužila“ priključivanje razvijenim društvima Evrope, nalazi u stanju koje odlikuje prisustvo elemenata sistema društvene reprodukcije iz ranijih perioda. Naime, u sistemu koji je prema nekim osnovnim dimenzijama – političkog pluralizma, tržišne ekonomije i sl. – relativno odmakao u procesu transformacije, nalaze se još uvek elementi prethodnih sistema, kako onog socijalističkog (npr. postojanje društveno/državnih preduzeća koja još uvek nisu obuhvaćena procesima privatizacije ili likvidacije), tako i sistema iz faze blokirane transformacije (recimo, povezanost političke i ekonomske elite u nastojanju da se kontrolišu određeni procesi transformacije, uz opstanak neformalne ekonomije koja zadržava određene funkcije ranije preuzete od formalnog sistema, i sl.).

Opisani uslovi post-socijalističke transformacije stvaraju društveni kontekst kome domaćinstva nastoje da se prilagode (re)definisanjem socio-ekonomskih strategija. Pod socio-ekonomskim strategijama domaćinstava podrazumeva-

ju se *relativno stabilni obrasci ekonomske akcije*⁵⁵ usmerene na prikupljanje i (re)distribuciju ekonomskih resursa (uključujući i konvertovanje različitih oblika kapitala), čija je funkcija obezbeđivanje socijalne reprodukcije domaćinstava na postojećem socijalnom položaju, odnosno promena socijalnog položaja domaćinstva.

Nalazi istraživanja⁵⁶ o socio-ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji na početku trećeg milenijuma, pokazali su da domaćinstva u nastojanju da očuvaju, poboljšaju svoj socijalni položaj, ili bar ublaže socijalno propadanje, razvijaju različite socio-ekonomske strategije, nastojeći u velikom broju slučajeva da ih diversifikuju na višestruke radne aktivnosti, usmere na sektor neformalne ekonomije i povećaju aktivnosti samostalne proizvodnje i samostalnog obavljanja usluga u zadovoljavanju potreba domaćinstva (Babović, 2004, 2005).

Istovremeno uključivanje domaćinstava u različite oblasti globalnog sistema reprodukcije društva (formalnu zaposlenost, rad na crno, poljoprivredni rad i sl.) *reprodukuje nekristalizovane socijalne položaje domaćinstava i otežava procese post-socijalističke restratifikacije društva*. Sa druge strane, nalazi pokazuju da *procesu sistemskih promena* (pre svega svojinskog, granskog restrukturiranja ekonomije, prevođenja ekonomskih aktivnosti iz neformalnog u formalni privredni sektor, kao i reforme tržišta rada) *nisu odmakli u tolikoj meri da omoguće*

⁵⁵ Ograničavanje socio-ekonomskih strategija u ovom radu na relativno stabilne obrasce ekonomske akcije podrazumeva da se kao relevantne komponente strategija uzimaju oblici rada koje na relativno redovnoj osnovi obavljaju članovi domaćinstva, dok se jednokratne, ad hoc, povremene akcije u obliku pozajmljivanja novca, rasprodavanja stvari, zalaganja stvari i sl. ovde ne uzimaju kao elementi strategije. Naravno, ovi oblici aktivnosti, kao i relativno stabilni obrasci ekonomisanja u domaćinstvu, poput redukovanja potreba i prilagođavanja potrošnje promenama u resursima, značajni su elementi ekonomskih aktivnosti u domaćinstvu, pa je posve legitimno da i oni budu uključeni u celovitu socio-ekonomsku strategiju domaćinstva. U ranijim istraživačkim poduhvatima ovim aktivnostima posvećena je veća pažnja, kada je naglasak bio na strategijama opstanka domaćinstava (Babović, Cvejić 2000, 2002a, 2002b). Međutim, ovog puta naglasak je na radnim aktivnostima koje su relativno postojani oblici ekonomske akcije i koje predstavljaju temelj socio-ekonomske reprodukcije domaćinstava.

⁵⁶ Istraživanje o socio-ekonomskim strategijama domaćinstava, sprovedeno je kao deo šireg istraživanja o transformacijskim strategijama društvenih grupa u Srbiji, u novembru 2003. godine. Obzirom da je istraživanje bilo tematski široko koncipirano, ispitivanju socio-ekonomskih strategija domaćinstava mogao je biti posvećen samo jedan deo, što je donekle (u pojedinim elementima i značajno) ograničilo problemski opseg, ali i mogućnost produbljenije analize u određenim aspektima. Istraživanje je realizovano višestapnim uzorkom verovatnoća proporcionalnih veličina, kojim je obuhvaćeno 1.635 domaćinstava i pojedinaca u Srbiji. Uпитnik je bio podeljen na dva dela: prvim su prikupljeni podaci za domaćinstvo, a drugim, podaci o ispitaniku na slučaj izabranom unutar domaćinstva. Istraživanje je sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, a finansiralo ga je Ministarstvo za nauku Srbije. Napokon, baza podataka je ponderisana prema dimenzijama starosti i obrazovanja, na osnovu pokazatelja o ovim dimenzijama za opštu populaciju Srbije, dobijenih popisom stanovništva 2002. godine.

efikasno fokusiranje strategija na pojedine oblasti ekonomskog sistema društvene reprodukcije, već nameću potrebu za većinu domaćinstava da se ili izrazito diversifikuju u ekonomskoj akciji, kako bi obezbedili sopstvenu reprodukciju, ili da se u nedostatku mogućnosti uključivanja u formalno tržište rada uključuju u neformalne, marginalne, ili ostaju i čak prelaze u tradicionalne (poljoprivredne) oblike ekonomskih aktivnosti.

Pored značaja proučavanja socio-ekonomskih strategija domaćinstava sa stanovišta njihove socijalne reprodukcije, odnosno promene socijalnog položaja, važan aspekt izučavanja ekonomskih aktivnosti domaćinstava čine i unutrašnji odnosi u domaćinstvu. Naime, otvara se pitanje da li domaćinstva različitih tipova ekonomskih strategija pokazuju i razlike u podeli neplaćenog kućnog rada, kao i distribuciji finansijskih resursa, koji predstavljaju neke od najvažnijih pokazatelja tipova odnosa između članova domaćinstva. Istovremenim uvidima u socio-ekonomske strategije domaćinstava i podelu kućnog rada i odgovornosti u domaćinstvu stvara se slika o distribuciji radnih opterećenja na članove domaćinstva u zavisnosti od kombinovanja tržišnih i netržišnih radnih aktivnosti.

Tipovi socio-ekonomskih strategija

Tipologija socio-ekonomskih strategija domaćinstava utemeljena je na tri osnovna elementa:

1. radnoj aktivnosti na formalnom tržištu rada;
2. radnoj aktivnosti na neformalnom tržištu rada;
3. ekonomskim aktivnostima supstitucije, odnosno zadovoljavanju potreba domaćinstva radom u domaćinstvu, izvan tržišta, bilo da je reč o proizvodnji hrane za sopstvene potrebe ili izradi i prepravci odeće, samostalnom obavljanju radova u stanu/kući, popravkama uređaja i sl.

Ostali oblici socio-ekonomskih aktivnosti, kao što su: redukovanje potreba, oslanjanje na mreže podrške i sl, ovde su od sekundarnog značaja i njima neće biti posvećena primarna pažnja⁵⁷.

⁵⁷ Obzirom na primarnu usmerenost rada na proučavanje radnih aktivnosti, ovi elementi strategija, nisu preciznije mereni na uzorku iz 2003. godine, za razliku od prethodna dva talasa istraživanja strategija opstanka domaćinstava u Srbiji. Elementi strategija poput redukcije potreba, oslanjanja na finansijsku i drugu pomoć socijalnih mreža, naturalnu razmenu sa drugim domaćinstvima, svakako su značajni za celovitu sliku o socio-ekonomskim strategijama domaćinstava, ali obzirom da su ranije istraživane detaljnije, ovaj put se pažnja želela dominantno posvetiti kombinacijama radnih aktivnosti. Osim toga, neki od ovih elemenata nisu značajnije zastupljeni u uzorku (recimo samo 9.5% domaćinstava prima dobija finansijsku pomoć od neformalnih socijalnih mreža), pa bi njihovo uključivanje u tipologiju strategija bespotrebno komplikovalo klasifikacije i analize.

Polazeći od navedenih kriterijuma, domaćinstva su diferencirana prema osnovnim tipovima strategija na: *pasivna*, domaćinstva sa *strategijom supstitucije*, sa *fokusiranom radnom strategijom* i sa *diversifikovanom radnom strategijom*⁵⁸. Pasivna domaćinstva su ona u kojima članovi ne obavljaju nikakve ekonomske aktivnosti na tržištu rada, niti u okviru ekonomije domaćinstva (izuzev najosnovnijih aktivnosti pripremanja hrane, redovnog održavanja stambenog prostora i sl.). Odsustvo radnih aktivnosti otvara pitanje da li se uopšte može smatrati da ovakva domaćinstva imaju strategiju. Pojedini autori smatraju da se strategijom može nazvati i svesna odluka da se ne dela (Anderson, Bechofer & Kendrick, 1994: 20).

Drugi tip – strategija supstitucije – uključuje samo ekonomske aktivnosti koje se obavljaju u domaćinstvu za zadovoljavanje potreba domaćinstva (bilo da je reč o prirodnoj proizvodnji ili obavljanju usluga). U domaćinstvima sa ovim tipom ekonomske strategije nisu registrovane nikakve tržišne radne aktivnosti kako na formalnom tako ni na neformalnom tržištu rada. Aktivnosti prirodne proizvodnje i samousluživanja su u porastu i u razvijenim post-industrijskim društvima, ali su njihove funkcije i oblici donekle različiti od aktivnosti domaćinstava u Srbiji. Pre svega, ove aktivnosti u razvijenim društvima uglavnom ne uključuju proizvodnju hrane, već uglavnom baštovanstvo i samostalno preuređenje stambenog prostora (tzv. „do it yourself“ aktivnosti). Pored toga, aktivnosti samostalnog obavljanja usluga nisu uvek povezane sa kompenzacijom nedovoljnih resursa i strategijama opstanka, već mogu biti izraz nove kulture potrošnje i

⁵⁸ Tipologija je uspostavljena metodom višedimenzionalne klasifikacije. Svaki član domaćinstva dobio je odgovarajuću šifru na posebnim varijablama koje su služile kao elementi klasifikacije: na varijabli formalne zaposlenosti (vrednost 1 ako je zaposlen i 0 ako nije formalno zaposlen), na varijabli dodatnog rada, varijabli rada u poljoprivredi, varijabli prirodne proizvodnje i samousluživanja. Potom su domaćinstva na novoj varijabli tipova strategija razvrstavana putem logičkih uslova koji grupišu domaćinstva prema elementarnim varijablama. Domaćinstva koja su na svim elementarnim varijablama imala vrednost 0 svrstana su u pasivna domaćinstva. Domaćinstva koja su na svim varijablama izuzev prirodne proizvodnje i samousluživanja imala vrednost 0 svrstana su u domaćinstva sa strategijom supstitucije. Domaćinstva koja su pokazivala vrednost 1 samo na jednoj od varijabli: formalne zaposlenosti, dodatnog rada ili rada u poljoprivredi, svrstana su u odgovarajuće grupe domaćinstava sa radno fokusiranim strategijama. Domaćinstva koja su imala vrednost 1 na više od jedne elementarne varijable i u zavisnosti od kombinacija, svrstana su u odgovarajuće kategorije domaćinstava sa radnim diversifikovanim strategijama. Važno je napomenuti, da u kriterijum klasifikacije nije uključen broj članova domaćinstva koji obavljaju neku aktivnost, tako da se, npr. u grupi domaćinstava sa radnom strategijom fokusiranom na formalnu zaposlenost nalaze domaćinstva u kojima je samo jedan član formalno zaposlen, kao i domaćinstva u kojima je više članova formalno zaposleno; odn. u grupu domaćinstava sa radnom strategijom diversifikovanom na formalnu zaposlenost i dodatni rad svrstana su i domaćinstva u kojima jedan član istovremeno radi i formalno i dodatno, kao i domaćinstva kod kojih jedan član radi formalno a drugi dodatno.

sistema vrednosti, koji naglašavaju kvalitet života i veće kreativno učešće aktera u oblikovanju sopstvenog prostora. Za domaćinstva u Srbiji karakteristično je da samoproizvodnja i samousluživanje imaju primarni karakter supstitucije, odn. zamene tržišnih mehanizama zadovoljavanja potreba radom u domaćinstvu, koja najčešće potiče od nedovoljnosti finansijskih resursa. Ove aktivnosti uključuju proizvodnju hrane (na okućnici, placu i sl.), proizvodnju ili prepravku odeće (najčešće vezanu za nemogućnost da se ona kupi na tržištu), popravku aparata u domaćinstvu i krupnije „poduhvate“ uređenja ili održavanja stambenog prostora (krečenje, popravka instalacija i sl.).

Treći tip strategije označen je kao *radna fokusirana strategija*, zato što je ekonomska aktivnost domaćinstva skoncentrisana u *jednom tipu ekonomske aktivnosti*, bez obzira na to koliko članova obavlja tu aktivnost. U zavisnosti od tipa ekonomske/radne aktivnosti, domaćinstva su klasifikovana prema podtipovima radne fokusirane strategije na: domaćinstva sa *strategijom formalne zaposlenosti* (u koju su uključena i preduzetnička domaćinstva koja se isključivo oslanjaju na preduzetništvo, a kojih je izrazito malo u uzorku), domaćinstva sa strategijom obavljanja isključivo *dodatnog rada*⁵⁹ (koji je u najvećem broju slučajeva u zoni neformalnog rada), i domaćinstva sa *strategijom rada u poljoprivredi*.

Četvrti tip strategije označen je kao *radna diversifikovana strategija*, zato što predstavlja kombinaciju dva ili više oblika rada iz prethodnog tipa i obuhvata sledeće pod-tipove: preduzetničku diversifikovanu strategiju, radnu strategiju diversifikovanu na formalnu zaposlenost i dodatni rad, diversifikovanu na formalnu zaposlenost i poljoprivredu, kao i diversifikovanu na poljoprivredni i dodatni rad.

Podaci iz istraživanja ukazuju da su 2003. godine među domaćinstvima bile najrasprostranjenije tržišne radne strategije (u više od 4/5 domaćinstava), i to gotovo podjednako radne-fokusirane i radne-diversifikovane (tabela 1).

⁵⁹ Sintagma dodatni rad je opšteprihvaćena u literaturi o povremenim ili redovnim poslovima koji se obavljaju pored redovnog zaposlenja, ili izvan statusa formalne zaposlenosti bilo da je reč o legalnim ili radnim aktivnostima vezanim za sivu ekonomiju. Međutim, za neke pojedince i domaćinstva ovakav rad je osnovni i jedini rad, i stoga je neprimereno nazivati ga dodatnim radom. Međutim, ukoliko se želi ostati konzistentan, pa se želi sačuvati razlika između formalnog i suštinskog u položaju i akciji pojedinaca (i domaćinstava), onda se osobe bez formalnog zaposlenja mogu smatrati formalno nezaposlenima koji obavljaju dodatni rad. Isto se odnosi i na druge kategorije koje nisu u statusu formalne zaposlenosti i kojima to faktički nije dodatni rad (penzioneri, domaćice, studenti i sl.).

Tabela 1. Domaćinstva prema tipovima strategija

Tip strategije	% domaćinstava
Pasivna	6,4
Strategija supstitucije	12,3
Radna-fokusirana ukupno	40,7
Formalna zaposlenost	20,6
Dodatni rad	10,0
Poljoprivredni rad	10,1
Radna-diversifikovana ukupno	40,5
Preduzetnička kombinovana sa drugim vrstama rada	2,5
Formalna zaposlenost kombinovana sa dodatnim radom	25,6
Formalna zaposlenost kombinovana sa poljoprivrednim radom	8,4
Dodatni rad kombinovan sa poljoprivrednim radom	4,0
Ukupno	100

Detaljnije karakteristike domaćinstava različitih tipova socio-ekonomskih strategija prikazane su u prethodnim tekstovima (up. Babović, 2004, 2005). Ovde je važno uočiti:

- da jedna petina domaćinstava ne obavlja nikakvu tržišnu ekonomsku, odnosno, radnu aktivnost (pasivna i domaćinstva usmerena isključivo na strategiju supstitucije);
- da jedna petina domaćinstava temelji egzistenciju na formalnoj zaposlenosti članova;
- da preko 10% domaćinstava egzistenciju temelji isključivo na „dodatnom radu“, odn. povremenim ili redovnim radnim aktivnostima koje se najčešće nalaze u sferi neformalne ekonomije;
- da 10% domaćinstava temelji egzistenciju isključivo na radu u poljoprivredi;
- da je među modalitetima radne diversifikovane strategije, najzastupljenija kombinacija formalne zaposlenosti i dodatnog rada, a potom kombinacija formalne zaposlenosti i rada u poljoprivredi, tipične strategije mešovitih domaćinstava.

Pored toga, osnovni uvidi u ekonomske aktivnosti domaćinstava pokazuju da u celom uzorku, preko polovine domaćinstava (54.3%) u svojoj ekonomskoj strategiji ima samostalno ili u kombinaciji sa drugim aktivnostima formalnu zaposlenost, da preko trećine domaćinstava (39.5%) u svoju strategiju uključuje dodatni rad, kao i da 40% domaćinstava u svoju strategiju uključuje na neki način rad u poljoprivredi bilo kroz osnovnu delatnost nekog člana domaćinstva ili kao dodatni rad. Rezultati istraživanja pokazali su da je *najzastupljeniji tip ekonom-*

ske strategije radna strategija diversifikovana na formalnu zaposlenost i dodatni rad. Izrazita diversifikovanost ekonomskih strategija kod velikog broja domaćinstava, kao i prisustvo neformalnog rada i rada u tradicionalnom poljoprivrednom sektoru u fokusiranim radnim strategijama, pružaju vrlo kompleksnu sliku ekonomske aktivnosti domaćinstava u Srbiji. Otvara se pitanje da li su različiti tipovi ekonomskih strategija povezani i sa različitim oblicima podele kućnog rada i distribucije kućnog budžeta, obzirom na radne uloge članova izvan domaćinstva, te da kako se u uslovima složenih ekonomskih strategija distribuiraju ukupna radna opterećenja na različite članove domaćinstva. No, pre toga značajno je uočiti kako su tipovi strategija distribuirani na domaćinstva obzirom na njihove osnovne socio-demografske karakteristike.

Demografske karakteristike domaćinstava sa različitim tipovima strategija

Dugoročni trendovi modernizacije porodice i domaćinstva, koji su u društvu Srbije posebno izraženi od Drugog svetskog rata, početkom 90-ih bivaju preokrenuti u smeru retraditionalizacije porodice (Milić, A. 2004: 319). U toku perioda otežane post-socijalističke transformacije društva Srbije, uočavaju se bipolarni trendovi u transformaciji domaćinstava (tabela 2): na jednoj strani uvećava se broj malih domaćinstava (samačkih, parova bez dece i jednoroditeljskih domaćinstava), a na drugoj strani porast broja velikih domaćinstava (proširenih porodica, višeporodičnih domaćinstava i nesrodničkog grupisanja). Istovremeno, dolazi do izrazitog pada učešća domaćinstava nuklearnih porodica koje predstavljaju dominantni oblik organizacije porodičnog života u uslovima modernizacije (Ibid: 325).

Tabela 2. Učešće tipova domaćinstava prema srodničkoj strukturi (istraživanje 2003.)

Tip domaćinstva	%
Samačka, jednoroditeljska, parovi bez dece	29,8
Nuklearne porodice	31,8
Proširena i višeporodična domaćinstva	38,2
Ukupno	100

Obzirom da su mala domaćinstva pretežno sačinjena od staračkih samačkih i domaćinstava starih bračnih parova bez dece, uvećanje broja malih domaćinstava suprotno je trendovima porasta samačkih domaćinstava i parova mlađih, zaposlenih, obrazovanih i materijalno obezbeđenih osoba u razvijenim društvima Zapada. Sa druge strane porast proširenih porodica i višeporodičnih domaćin-

stava ukazuje na trendove retradicionalizacije obrazaca porodičnog života, a u kontekstu društvenih promena i uslova otežane transformacije, ovo srodničko i generacijsko udruživanje u okviru jednog domaćinstva predstavlja zapravo element strategije opstanka u uslovima oskudnih resursa (Ibid: 342).

Dve demografske osobine domaćinstva izrazito su povezane sa tipom socio-ekonomske strategije: prosečna starost i veličina domaćinstva (tabela 3). Starost domaćinstva predstavljena je prosekom godina svih članova, dok je veličina domaćinstva određena brojem članova, bez obzira na srodničku strukturu.

Tabela 3. Prosečna starost i veličina domaćinstava različitih tipova strategija

Domaćinstva prema tipu strategije	Prosečna starost domaćinstva u godinama	Prosečna veličina domaćinstva (br. članova)
Pasivna	63	1.7
Strategija supstitucije	65	2.0
Radna fokusirana	41	3.5
Radna diversifikovana	37	4.2

Podaci ukazuju na bitne razlike između domaćinstava sa različitim strategijama po obe dimenzije. Sa proaktivnijom i diversifikovanijom strategijom starost domaćinstva opada a veličina raste. Visoka prosečna starost pasivnih i domaćinstava sa strategijom supstitucije duguje se izrazito visokom učešću starijih samskih domaćinstava i bračnih parova starijih od 65 godina. Ova domaćinstva čine 58,8% svih pasivnih domaćinstava i 57,6% domaćinstava sa strategijom supstitucije. Iz istog razloga ova domaćinstva imaju prosečan broj članova znatno niži od proseka za ceo uzorak (koji iznosi 3,5), dok su domaćinstva sa radnom diversifikovanom strategijom natprosečno velika.

Dakle, iako su obe demografske dimenzije domaćinstva značajno povezane sa tipom strategije, relativne razlike se javljaju u jačini veze i načinu povezanosti sa pojedinim dimenzijama strategija⁶⁰ (tabela 4).

⁶⁰ U testu značajnosti veze domaćinstva su razvrstana u kategorije po prosečnoj starosti na: „mlada“ (do 35g.), „sredovečna“ (35,01-55g.) i „stara“ (preko 55,01 g.); po veličini na: mala (do 2 člana), srednja (sa tri ili četiri člana) i velika (sa preko 4 člana). Ukrštene sa tipom strategije osnovne demografske varijable domaćinstva pokazuju sledeće stepene značajnosti veze: za prosečnu starost domaćinstva Cramer's $V = .472$, $p = .000$; za veličinu domaćinstva Cramer's $V = .428$, $p = .000$;

Tabela 4. Domaćinstva prema tipu strategije, prosečnoj starosti i veličini (u%)

Tip strategije	Domaćinstva prema veličini			Domaćinstva prema prosečnoj starosti		
	do 2 čl.	3–4 čl.	5 i više čl.	do 35g.	35–55g.	preko 55g.
Pasivna	16,3	1,5	0,5	2,1	1,6	19,1
Supstitucija	29,9	3,6	1,9	2,2	3,3	38,7
Radna fokusirana	38,5	46,8	36,1	44,1	44,7	32,3
na formalnu zaposlenost	12,7	28,2	20,0	27,5	24,4	6,1
na dodatni rad	13,1	11,0	5,3	11,4	10,0	9,6
na poljoprivredni rad	12,7	7,6	10,8	5,4	10,3	16,6
Radna diversifikovana	15,4	48,1	61,6	51,6	50,5	9,9
preduzetnička	1,0	3,1	3,4	3,7	2,8	0,4
na form. zaposl. i dod. rad	10,3	34,4	31,6	34,7	30,2	5,4
na form. zaposl. i rad u polj.	1,1	6,7	20,9	8,2	12,9	2,3
na rad u polj. i dodatni rad	2,9	3,9	5,5	4,8	4,5	1,8
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Prosečna starost domaćinstva generalno pokazuje nešto jaču vezu sa tipom strategije, ali se najvažnija razlika javlja u tome što je prosečna starost jače povezana sa dimenzijom pasivno/defanzivno (pasivna i strategija supstitucije) nasuprot proaktivnim (radnim) strategijama, dok je veličina domaćinstva snažnije povezana sa dimenzijom fokusiranosti, odnosno diversifikovanosti strategije⁶¹. Ovakve tendencije povezanosti različitih dimenzija domaćinstava sa različitim dimenzijama strategija nisu iznenađujuće. U britanskom istraživanju o društve-

⁶¹ Test jačine veze između prosečne starosti i veličine domaćinstva sa jedne strane i dimenzija pasivnog/aktivnog i fokusiranog/diversifikovanog u strategijama sa druge strane, sproveden je metodom korelacione analize, pri čemu su dimenzije strategija pretvorene u tzv. dummy varijable sa vrednostima 0 (za pasivnu i strategiju supstitucije u prvoj korelaciji i za radnu fokusiranu strategiju u drugoj korelaciji), i vrednost 1 (za radne strategije u prvoj korelaciji i diversifikovane radne strategije u drugoj korelaciji). Test jačine veze je pokazao da iako u obe korelacije prosečna starost domaćinstva pokazuje jaču vezu sa dimenzijama pasivno/aktivno, kao i fokusirana/diversifikovana strategija, ova povezanost je jača sa dimenzijom pasivno/aktivno, nego sa dimenzijom fokusiranosti/diversifikovanosti strategije, dok je prosečna veličina domaćinstva jače povezana sa dimenzijom fokusiranost/diversifikovanost strategije nego sa orijentacijom na pasivno/aktivno.

nim promenama i ekonomskom ponašanju, istraživači su uočili povezanost životnog ciklusa domaćinstva sa strategijom i to u pravcu opadanja aktivnosti nakon što nosioci domaćinstva (uglavnom bračni par) pređu četrdeset godina starosti (Anderson, Bechhofer & Kendrick, 1994: 25–30). Od proaktivnih strategija članovi domaćinstva se u starijim godinama okreću defanzivnijim strategijama ili nastojanjima da se povećaju dobiti iz već osvojenih položaja. Veličina domaćinstva je dvostruko značajna za razumevanje strategije: sa jedne strane sa većim brojem članova u domaćinstvu rastu potrebe domaćinstva, ali sa druge strane veći broj članova omogućuje i veći potencijal za ekonomsku akciju, odnosno, omogućuje uključivanje članova domaćinstva u više oblasti ekonomskih aktivnosti. Međutim, ovde je reč samo o opštem trendu koji ne isključuje mogućnost da pojedina mala domaćinstva razviju diversifikovane strategije, povećavajući opterećenje pojedinačnih članova, o čemu će biti više reči kada se bude razmatrao problem centralizacije/decentralizacije strategija u domaćinstvu, odnosno raspodeli opterećenja aktivnosti na pojedinačne članove u domaćinstvu.

Pored dve navedene demografske dimenzije domaćinstva, treba istaći i treću, koja je relativno značajno povezana sa tipom strategije, mada po intenzitetu slabije nego veličina i prosečna starost domaćinstva – prisustvo maloletne dece u domaćinstvu. U uzorku 39% domaćinstava ima decu mlađu od 18 godina. Zastupljenost strategija u domaćinstvima bez dece i sa decom, razlikuje se u smislu veće zastupljenosti radnih (posebno diversifikovanih) strategija u domaćinstvima sa decom (tabela 5).

Tabela 5. Zastupljenost tipova strategija u domaćinstvima bez dece i domaćinstvima sa decom mladom od 18 godina (u %)

Tip strategije	Domaćinstva bez dece	Domaćinstva sa decom
Pasivna	10,0	1,2
Strategija supstitucije	21,5	2,8
Radna fokusirana strategija	37,4	42,9
Radna diversifikovana strategija	31,2	53,1
Ukupno	100	100

Kramerov $V^{62} = .342$, $p = .000$

U domaćinstvima sa decom znatno su manje zastupljene pasivna i strategija supstitucije, a čak u preko polovine slučajeva domaćinstva sa decom imaju neki oblik radne diversifikovane strategije.

⁶² Kramerov V predstavlja meru asocijacije zasnovanu na Hi kvadratu, sa vrednostima koje mogu da se kreću od 0 do 1. Spada u konzervativnije mere i pogodniji je za merenje jačine veze u tabelama ukrštanja koje imaju različit broj kolona i redova.

Dakle, sve navedene demografske varijable bitno su povezane sa tipom strategije: *sa većom prosečnom starosti domaćinstva aktivnost opada, a sa porastom veličine raste; prisustvo dece u domaćinstvu povećava verovatnoću profilisanja diversifikovanih strategija, a mesto stanovanja ne utiče značajnije na fokusiranost odnosno diversifikovanost strategija, već na vrste rada i specifičnosti kombinacija* (strategije koje podrazumevaju formalnu zaposlenost su manje zastupljene među seoskim domaćinstvima, dok su strategije sa poljoprivrednim radom prisutnije).

Tip socio-ekonomske strategije i distribucija radnog opterećenja u domaćinstvu

Istraživanje na kome se temelji analiza socio-ekonomskih strategija u ovom tekstu nije imalo za cilj detaljnije ispitivanje unutrašnjih procesa i odnosa u domaćinstvu, pa ni baza podataka ne pruža mogućnosti za jednu temeljniju analizu povezanosti različitih tipova strategija sa procesima izbora i raspodele uloga u okviru celovite strategije domaćinstva. Međutim, neki su uvidi mogući i na osnovu dostupnih podataka, pre svega u pogledu distribucije različitih radnih i ekonomskih aktivnosti na članove domaćinstva, pa i različitog opterećenja pojedinih članova u domaćinstvima sa višestrukim radnim aktivnostima.

Raspodela radnih uloga u domaćinstvu nije značajna samo sa stanovišta unutarporodične organizacije, već i sa stanovišta globalnih tendencija na tržištu rada. Jedna od važnih dimenzija u interakcijama između socijalne organizacije, društvene promene i strukturiranja potražnje radne snage je i organizacija radnog vremena. Potražnja za radnom snagom nužno ima vremensku strukturu koja je delom determinisana opštim društvenim činiocima, kao što su tehnološke osobnosti i karakteristike tržišta rada, ali je determinisana i društvenim i institucionalnim činiocima, poput običaja, prakse, ishoda kolektivnog pregovaranja, pa do porodične organizacije i podele rada u domaćinstvu (Horell, et al. u Anderson et al., 1994: 100). Pojedinci ne samo da moraju da prilagode svoje radno vreme svojim obavezama u domaćinstvu, i obratno, već moraju i da ih usklade sa obrascima radnog vremena drugih članova domaćinstva. Svi oblici socijalne organizacije u domaćinstvu, od kućne podele rada do aktivnosti u slobodnom vremenu, zavise od strukture i uplitanja obrazaca radnog vremena, dok socijalna organizacija u domaćinstvu povratno utiče na strukturu ponude radne snage dostupne na tržištu rada (Ibid: 100).

U razvijenim zemljama, ovaj odnos između socijalne organizacije domaćinstva i strukture radne snage na tržištu rada bio je predmet izučavanja pre sve-

ga zbog potrebe da se u pojedinim periodima nedostatak radne snage reguliše uključivanjem žena sa porodičnim obavezama u tržište rada, ali i da se promenom u opštim obrascima radnog vremena u smeru zapošljavanja sa skraćenim radnim vremenom (bilo u part-time formi ili job-sharing formi), povremenim honorarnim angažovanjem zaposlenih, fleksibilnim radnim vremenom, ravnomernije rasporedi ukupan društveni rad na veći broj aktera i time ublaže efekti rastuće nezaposlenosti. Obzirom da je tržište rada u Srbiji specifično u brojnim dimenzijama u odnosu na tržišta rada razvijenih zemalja, pa i u činjenici da se još u periodu socijalizma odlikovalo visokim učešćem žena u radnoj snazi (up. Arandarenko, 1997: 31), to se i problem interakcije socijalne organizacije domaćinstva i strukture radnog vremena na tržištu rada pokazuje u nešto drugačijem svetlu. Naime, ono što bi se u razvijenim zemljama pokazalo kao neusklađenost ili prilagođavanje socijalne organizacije domaćinstva radnom vremenu u uslovima povećanog zapošljavanja žena, odnosno kao prilagođavanje obrazaca radnog vremena uslovima povećane nezaposlenosti i većem radnom angažmanu žena sa porodičnim obavezama, u društvu Srbije se iskazuje kao problem prilagođavanja socijalne organizacije domaćinstva višestrukim radnim aktivnostima (nekada i više članova), neregularnim radnim aktivnostima (povremen, diskontinuiran rad), i sl., u uslovima kada su zbog niske cene rada, pada standarda i visoke nezaposlenosti, domaćinstva i pojedinci prinuđeni da obavljaju više radnih aktivnosti i pri tom povećaju neplaćene kućne aktivnosti (proizvodnju za sopstvene potrebe i samostalno obezbeđivanje usluga).

Naravno, nisu sva domaćinstva izložena pritiscima prilagođavanja socijalne organizacije u domaćinstvu pojačanom intenzitetu rada, niti su svi članovi unutar jednog domaćinstva podjednako opterećeni umnožavanjem radnih aktivnosti. Nažalost, analiza na dostupnim podacima ne može da bude dovoljno precizna, zbog načina merenja radnih opterećenja. Preciznije uvide je moguće dobiti studijama budžetiranja vremena, koje se temelje na podacima prikupljenim iscrpnim vođenjem dnevnika ispitanika u kome se beleži tačan broj sati provedenih u plaćenim radnim aktivnostima, neplaćenim kućnim radnim aktivnostima i dokolici. Upitnik na osnovu koga su prikupljeni podaci u istraživanju o transformacijskim strategijama društvenih grupa u Srbiji, beležio je samo koliko i kakvih radnih aktivnosti članovi domaćinstva obavljaju na formalnom i neformalnom tržištu rada, da li u domaćinstvu postoje aktivnosti proizvodnje za sopstvene potrebe i samostalnog obavljanja usluga (ali ne i ko ih obavlja), kao i ko u domaćinstvu obavlja pojedine redovne kućne poslove poput kuvanja, pranja sudova i odeće, peglanja, sređivanja kuće, nege male dece i brige o školskim obavezama starije dece. Stoga, iako analiza ne raspolaže dovoljno preciznim podacima, ona bar može da pruži osnovne uvide u raspodelu radnih opterećenja u domaćinstvu u

smislu broja različitih radnih aktivnosti na formalnom i neformalnom tržištu rada i raspodeli redovnih kućnih obaveza i to pre svega iz rodne perspektive.

Pri proučavanju težišta radnih opterećenja u domaćinstvu pošlo se od drugačije klasifikacije domaćinstava nego što je slučaj sa klasifikacijom po tipu strategije. Naime, ukoliko su domaćinstva izrazito radno diversifikovana, ali pojedinačne oblike (tržišnog) rada obavljaju različiti članovi domaćinstva, domaćinstvo je svrstano u grupu domaćinstava bez uočljivog jezgra opterećenosti. Ostala domaćinstva, u kojima najmanje jedan član istovremeno obavlja bar dve radne aktivnosti (izvan domaćinstva) svrstana su u domaćinstva sa uočljivim težištem opterećenja, koja se dele na domaćinstva u kojima se opterećenje koncentriše kod muških članova, domaćinstva u kojima se opterećenje koncentriše kod ženskih članova i domaćinstva u kojima su i muški i ženski članovi značajno opterećeni radom⁶³ (tabela 6).

Tabela 6. Domaćinstva prema distribuciji opterećenja radom (u%)

Domaćinstva prema rasporedu opterećenja	%
Članovi nisu opterećeni istovremenim obavljanjem više radnih aktivnosti	72,5
Težište opterećenja na muškarcima	15,9
Težište opterećenja na ženama	4,7
Opterećenje distribuirano i na muškarce i na žene	6,9
Ukupno	100
N	1635

U oko 30% domaćinstava pojedini članovi su opterećeni istovremenim obavljanjem osnovnog i dodatnog posla. U ostalim domaćinstvima tržišne radne aktivnosti su relativno ravnomerno distribuirane na više članova, pa iako imaju diversifikovane strategije, pojedinačne radne aktivnosti obavljaju različiti članovi domaćinstva. Unutar grupe domaćinstava sa radno opterećenim članovima, u preko polovine slučajeva (57,8%) je reč o opterećenim muškarcima, u 17% slučajeva o opterećenim ženama i u 25,2% slučajeva o istovremeno opterećenim muškarcima i ženama. Kada se domaćinstva prema različitim težištima opterećenja uporede sa tipom socio-ekonomske strategije, takođe se uočava da je u okviru svih diversifikovanih tipova strategija u većem broju slučajeva opterećenje koncentrisano na muške članove domaćinstva, izuzev u domaćinstvima sa preduzetničkom diversifikovanom strategijom, gde je više radno opterećenih žena. Interesantno je da je u ovim slučajevima veća opterećenost žena izazvana različitim kombinacijama rada, odnosno da u slučajevima kada su žene preduzetnice, one istovremeno obavljaju dodatni posao za druge, neformalne poslodavce,

⁶³ U ovu analizu uključeni su svi članovi domaćinstva, a ne samo glavni ispitanik.

kao i kada su preduzetnice zajedno sa muževima, ali i kada je preduzetnička uloga u domaćinstvu isključivo vezana za muškarca, žene iz ovih domaćinstava su opterećene formalnim zaposlenjem i dodatnim radom za neformalne poslodavce. Dakle, u celom uzorku, opterećenje obavljanja višestrukih radnih aktivnosti izvan domaćinstva češće je kod muškaraca nego žena. Međutim, kada se u analizu uključi druga dimenzija ukupnih radnih aktivnosti – obavljanje kućnog rada⁶⁴ slika o opterećenju iz rodne perspektive izgleda nešto drugačije. Podaci o raspodeli kućnog rada ukazuju na izrazitu dominaciju tzv. patrijarhalnog modela podele rada u domaćinstvu, u kome većinu kućnog rada obavljaju ženski članovi domaćinstva (tabela 7).

Tabela 7. Raspodela kućnih poslova (u%)

Vrsta kućnog posla	Obavljaju žene	Obavljaju muškarci	Obavljaju zajedno	Ostalo	Ukupno	N
Kuvanje	80,9	2,6	6,0	10,4	100	1630
Pranje	80,0	2,8	7,1	10,1	100	1630
Čišćenje	75,9	3,4	9,7	10,9	100	1630
Peglanje	80,5	2,6	5,8	11,1	100	1610
Nega male dece	72,9	2,6	20,8	3,8	100	464
Briga o školskim obavezama	72,2	9,3	14,1	4,4	100	559

Ovi grubi podaci pokazuju neravnotežu u raspodeli kućnih obaveza, jer u izrazitoj većini domaćinstava sve kućne poslove uglavnom obavljaju žene. Muškarci se nešto više uključuju u brigu o maloj deci i brigu o školskim obavezama starije dece, a potom u čišćenje, odnosno, sređivanje stambenog prostora. Ipak treba imati u vidu da anketni način merenja podele kućnih poslova nije najpogodnije sredstvo, te da su pojedini autori ustanovili da on pre meri porodične mitove o podeli uloga nego stvarne prakse⁶⁵ (Gershuny et al. u Anderson et al. 1994:

⁶⁴ Kućni rad u ovom slučaju ne uključuje aktivnosti supstitucije jer su one merene isključivo na nivou domaćinstva i nije poznato koji ih članovi obavljaju, već aktivnosti redovnog održavanja domaćinstva poput kuvanja, pranja, peglanja, čišćenja, nege dece i brige o školskim obavezama dece.

⁶⁵ Istraživanje metodom budžetiranja vremena na podacima prikupljenim metodom vođenja dnevnika, otkrilo je da ni ovako sofisticiran metod beleženja podataka nije dovoljno pouzdan. Naime, dok su ispitanici radno vreme upisivali vrlo grubo (ne isključujući pauze za odmor i sl.), kućni rad je beležen daleko preciznije, odnosno oduzimano je svo vreme koje nije provedeno u intenzivnom radu. Rezultat toga je bio da su podaci o vremenskom budžetu težili da precene količinu vremena posvećenu plaćenom radu nasuprot neplaćenom. Pošto žene više obavljaju neplaćeni rad, pošto je zaposleno više muškaraca nego žena, a generalno zaposlene žene rade manje sati od muškaraca, to su podaci imali sistematsku tendenciju da potcene vreme ženskog rada u poređenju sa muškim (Gershuny et al., u Anderson et al. 1994: 159).

159). No, ukoliko se navedeni podaci uzmu kao grub pokazatelj podele kućnog rada i potom ukrste sa podacima o radnim aktivnostima van domaćinstva, onda se dobija nešto složenija slika o ukupnoj radnoj opterećenosti muškaraca i žena iz uzorka. Obzirom na činjenicu da su žene izraziti nosioci kućnog rada, treba naglasiti da i u domaćinstvima u kojima pojedinačni članovi nisu opterećeni višestrukim radnim ulogama na formalnom i neformalnom tržištu rada, a u kojima su žene formalno zaposlene, one zapravo obavljaju dvostruki posao – plaćeni posao na tržištu rada i neplaćeni kućni posao. U grupi domaćinstava koja nemaju članove opterećene višestrukim radnim aktivnostima, ima 43.7% domaćinstava u kojima su ženski članovi zaposleni i istovremeno obavljaju kućni rad. U domaćinstvima u kojima su muški članovi opterećeni dvostrukim ili višestrukim radom na formalnom i neformalnom tržištu rada, a u kojima žene obavljaju kućni rad uz redovno zaposlenje, na osnovu grubih mera se može konstatovati relativna ravnoteža u radnoj opterećenosti dva pola. Međutim, čini se da je situacija najteža u 4% domaćinstava u uzorku, u kojima su žene uključene u višestruke radne aktivnosti na tržištu rada i pored toga uglavnom same obavljaju kućne poslove. Interesantan je i podatak da jedino u domaćinstvima u kojima je opterećenje višestrukim radom podeljeno i na muške i na ženske članove domaćinstva, u većem procentu postoji spremnost da se podele i kućni poslovi, mada i u većini ovih domaćinstava žene pretežno obavljaju kućni rad.

Neravnomerno opterećenje muškaraca i žena radnim aktivnostima nije samo odlika domaćinstava u Srbiji, inače pretežno uobličениh prema patrijarhalnom modelu podele uloga, već i domaćinstava u razvijenim društvima Zapada, nakon masovnijeg ulaska udatih žena na tržište rada. Već citirane studije vremena (Gershuny et al, Horrel et al, u Anderson et al, 1994) ukazuju da je proces prilagođavanja izmenjenim radnim ulogama dugotrajan i čak, višegeneracijski, te ga opisuju kao odloženu adaptaciju (lagged adaptation). Nalazi ovih istraživanja su ukazali da iako generalno dolazi do postojanog porasta učešća muškaraca u kućnim poslovima, da je još uvek smanjenje učešća žena u kućnom radu nedovoljno da kompenzuje njihov veći angažman u plaćenom radu, pa udate zaposlene žene nose neproporcionalno veći teret plaćenog i neplaćenog rada (Gershuny et al, 1994: 152).

Uprkos nedovoljnoj preciznosti podataka o radnim opterećenjima muškaraca i žena iz uzorka istraživanja o strategijama, može se sa dovoljno pouzdanosti zaključiti da su u Srbiji, žene iz domaćinstava sa radno diversifikovanim strategijama, koje istovremeno obavljaju bar dve radne uloge na tržištu rada i gotovo sav kući posao izrazito opterećene.

Raspodaganje kućnim budžetom

Odnosi u domaćinstvu mogu se pratiti i preko druge značajne dimenzije – upravljanja novcem. Ni u ovom aspektu, nažalost podaci nisu dovoljno precizni, niti omogućuju detaljnije uvide u odlučivanje o raspodeli kućnog budžeta, ali pružaju osnovnu sliku o odnosima moći u domaćinstvu i njihovoj povezanosti sa različitim tipovima radnih angažovanja muškaraca i žena. Vrlo temeljno istraživanje različitih tipova budžeta u domaćinstvu i odlučivanja o raspodeli novca (Vogler u Anderson et al, 1994), pokazalo je da teorija po kojoj promene uslovljene većim učešćem žena na tržištu rada vode većoj jednakosti u finansijskim aranžmanima – nije potvrđena. Autorka je pošla od tipologije budžeta domaćinstava koju je izložio Pahl, a koja obuhvata 5 osnovnih tipova kućnog budžeta:

1. Budžet kojim u potpunosti upravljaju žene (female managed system) – muškarci predaju čitav prihod ženama, zadržavajući samo svoj lični džeparac i tu se završava njihova odgovornost za finansije u domaćinstvu. U ovom modelu žene nose čitav teret brige o finansijama domaćinstva.
2. Budžet kojim u potpunosti upravljaju muškarci – celokupna kontrola nad finansijama domaćinstva je u rukama muškaraca, što često ostavlja žene bez ličnog novca.
3. Budžet ograničen na održavanje domaćinstva (housekeeping allowance system) – muškarci daju ženama fiksnu sumu novca za troškove održavanja domaćinstva, dok ostatak novca ostaje pod njihovom kontrolom (najčešći model kod radničkih i parova srednje klase iz faze fordističkih obrazaca zaposlenosti).
4. Združeni budžet (pooling system) – sav novac ide u zajedničku kasu i oba partnera smatraju da imaju zajednički pristup svom novcu u domaćinstvu (najčešće u domaćinstvima u kojima su i žene zaposlene).
5. Nezavisni budžeti (independent management system) – partneri imaju nezavisne prihode i nijedan nema pristup ukupnom novcu u domaćinstvu (Ibid: 227–228).

Istraživanje Vogel-ove je pokazalo da je najčešći tip budžeta u Velikoj Britaniji tip združenog budžeta i da je prisutan u oko polovine domaćinstava. Međutim, pažljivija analiza je otkrila da se i kod ovog tipa javljaju tri različita pod-tipa, u zavisnosti od toga kako su raspoređene strateška kontrola nad finansijama i izvršne funkcije: u jednom tipu muškarci zadržavaju stratešku kontrolu, u drugom žene, a samo treći pod-tip predstavlja istinski zajedničko raspodaganje novcem i prisutan je u petini domaćinstava u Velikoj Britaniji. Ovo istraživanje značajno je po tome što je ukazalo da stratešku i izvršnu funkciju raspodaganja novcem u domaćinstvu mogu da obavljaju različite osobe. Dok jedna osoba može raspo-

gati novcem na dnevnoj bazi, druga može imati stratešku kontrolu donoseći odluke o alokaciji novca kao i o krupnijim finansijskim poduhvatima. Istraživanje Vogelove je pokazalo da žene uglavnom imaju izvršnu ulogu u potrošnji novca, dok muškarci zadržavaju stratešku kontrolu, uprkos većem učešću žena na tržištu rada.

Podaci iz istraživanja o strategijama ne dopuštaju potpuno poređenje sa nalazima istraživanja iz Britanije, ali je moguće u najosnovnijim crtama uporediti distribuciju moći iskazanu u tipovima upravljanja novcem. Bitna razlika javlja se već u tome što, za razliku od britanskog istraživanja koje je obuhvatilo samo bračne parove, odnosno nuklearne porodice, u uzorku domaćinstava iz Srbije ima dosta domaćinstava proširenih porodica i čak višeporodičnih domaćinstava. U ovakvim domaćinstvima i upravljanje budžetom je daleko složenije nego kad su u pitanju parovi. Ipak, osnovni nalaz ukazuje na visoku centralizovanost budžeta u izrazitoj većini domaćinstava u Srbiji (tabela 8).

Tabela 8. Domaćinstva prema tipu kućnog budžeta

Tip budžeta	%
Centralizovan	79,8
Delimično centralizovan	10,8
Nezavisni budžeti	9,5
Ukupno	100
N	1460

Centralizovan budžet podrazumeva da zarade svih članova domaćinstva idu u jednu zajedničku kasu. Delimično centralizovan budžet podrazumeva da deo zarada svih članova domaćinstva ide u zajedničku kasu, dok drugi deo članovi zadržavaju za ličnu potrošnju. Nezavisni budžeti u domaćinstvu postoje u situaciji kada svaki član koji ostvaruje prihode u potpunosti raspolaže sopstvenim novcem, a postoji međusobni dogovor o tome ko plaća određene troškove održavanja domaćinstva. Ipak, koncentracija zarada u jednu, zajedničku kasu ne znači da u svakom slučaju jedan akter upravlja finansijama domaćinstva. Naprotiv, vrlo je rasprostranjena praksa, uočena i u britanskom istraživanju, da izvršne funkcije i strateško upravljanje novcem budu u rukama različitih članova domaćinstva. Osnovni uvidi pokazuju da je u većem broju domaćinstava izvršna uloga u raspoređivanju novca za svakodnevnu potrošnju u rukama žena (tabela 9), dok je strateško upravljanje novcem u većem broju domaćinstava u rukama muškaraca (tabela 10).

Tabela 9. Izvršna uloga u raspoređivanju finansijskih sredstava

Ko raspoređuje sredstva za svakodnevnu potrošnju	% domaćinstava
Žene	46,2
Muškarci	35,8
Zajedno	3,2
Nepoznato	14,9
Ukupno	100
N	1464

Tabela 10. Strateško upravljanje finansijskim sredstvima

Ko drži strateške odluke o budžetu	% domaćinstava
Žene	26,9
Muškarci	49,6
Zajedno	7,4
Nepoznato	16,1
Ukupno	100
N	1464

Napokon, pravi združeni budžet u kome partneri imaju jednak pristup sredstvima i ravnopravno upravljaju novcem kako u izvršnoj, tako i u strateškoj dimenziji, prema grubom poređenju sa britanskim podacima prisutan je u samo 1.6 domaćinstava u Srbiji, nasuprot 1/5 domaćinstava u Velikoj Britaniji.

Britanski istraživači su uočili da su finansijski alokativni sistemi povezani sa nizom varijabli: položajem članova domaćinstva na tržištu rada, životnim ciklusom domaćinstva, pripadnošću socijalnoj klasi, obrazovanjem, kućnom podelom rada, normativnim stavovima prema polnim ulogama i tipovima socijalizacije članova. Takođe i visina prihoda se javila kao značajna varijabla, jer u kategorijama najnižih prihoda, uglavnom žene samostalno upravljaju novčanim sredstvima, dok je u kategorijama visokih prihoda ta uloga češće pripisana muškarcima. Združeni budžet i ravnopravno upravljanje novcem češće se javlja u domaćinstvima u kojima su oba partnera zaposlena sa punim radnim vremenom (Vogel, u Anderson et al, 1994: 241–243)⁶⁶.

Analiza na uzorku iz Srbije pokazuje da se ne javljaju značajne razlike u sistemima upravljanja novcem u zavisnosti od tipa socio-ekonomske strategije, te da čak i u domaćinstvima sa diversifikovanom strategijom, u kojima su žene nosioci višestrukih radnih strategija, u većem broju slučajeva stratešku kontrolu nad novcem imaju muškarcima (mada se u ovoj kategoriji ipak znatno češće mogu

⁶⁶ Po uzoru na navedeno britansko istraživanje, Clarke je sproveo istraživanje u Rusiji i uočio da su ruska domaćinstva „neosetljiva“ na promene u radnim strategijama, te da zadržavaju centralizovane budžete (Clarke, 2002), što je slično nalazu istraživanja na uzorku Srbije.

naći domaćinstva u kojima stratešku ulogu u raspolaganju novcem imaju žene). Iako se i na uzorku iz Srbije uočava tendencija da se ženama prepusti celokupno raspolaganje novcem u kategorijama najnižeg materijalnog položaja (u 30.5% domaćinstava), ipak i u ovoj grupi domaćinstava muškarci u većini slučajeva imaju stratešku kontrolu nad novcem (u 47.5% domaćinstava iz kategorije najnižeg materijalnog položaja). Razlike u tipovima finansijskih sistema u domaćinstvu ne javljaju se ni u pogledu klasno-slojne pripadnosti domaćinstva – u svakom sloju u izrazitoj većini domaćinstava muškarci drže stratešku kontrolu nad budžetom, izuzev u marginalnoj klasi u kojoj su jednako zastupljena domaćinstva sa muškarcima, odnosno ženama kao članovima koji imaju stratešku kontrolu nad budžetom.

No, za pouzdanije uvide u tipove finansijskih alokativnih sistema i njihovu povezanost sa drugim karakteristikama domaćinstva, potrebno je prvenstveno znatno preciznije merenje samih finansijskih sistema nego što je to bilo moguće u istraživanju o socio-ekonomskim strategijama domaćinstava.

Zaključak

Osnovni uvidi u osobenosti socio-ekonomskih strategija domaćinstava u Srbiji, ukazuju na vrlo složene oblike prilagođavanja ekonomskih akcija uslovima otežane transformacije. Ukoliko se kao dominantan tip ekonomske strategije u modernim razvijenim društvima uzme tip oslanjanja socijalne reprodukcije domaćinstva na formalnu zaposlenost, koja opstaje kao dominantan obrazac, uprkos porastu fleksibilnih oblika zapošljavanja (koji su takođe vezani za honorarne oblike zaposlenja na formalnom tržištu rada), onda je evidentno da je društvo Srbije, prema ovoj dimenziji daleko od modernog razvijenog društva. Oslanjanje na strategiju formalne zaposlenosti, (ako se isključe učestale aktivnosti supstitucije), svedeno je na manje od 10% domaćinstava u Srbiji. Nepovoljni ekonomski uslovi, odsustvo temeljnijeg restrukturiranja privrede, povećanja ukupne ekonomske aktivnosti, nedovoljno funkcionalnog i efikasnog tržišta rada, stvaraju pritisak na domaćinstva, da u obezbeđivanju manje ili više uspešne socijalne reprodukcije, posegnu za alternativnim oblicima ekonomskih aktivnosti, kao što su aktivnosti kućne proizvodnje za potrebe domaćinstva i samousluživanja, ili redovni/povremeni rad u neformalnoj ekonomiji, povratak poljoprivredi, odnosno, ukoliko za to imaju mogućnosti, da izrazito diversifikuju svoje ekonomske aktivnosti, oslanjajući proces socio-ekonomske reprodukcije na više različitih izvora, čime se uvećavaju ekonomski resursi i istovremeno smanjuje nesigurnost prisutna u društvenom okruženju.

Profilisanje socio-ekonomske strategije uslovljena je ili ograničena strukturom resursa u domaćinstvu, ali i nekim demografskim karakteristikama domaćinstva. Generalno, mlađa, veća i domaćinstva sa maloletnom decom, sklonija su profilisanju pro-aktivnih, ofanzivnijih strategija (sa višestrukim oblicima rada), dok su prosečno stara, mala domaćinstva, sa oskudnim resursima lišena mogućnosti razvoja pro-aktivnih strategija, te uz osobenu ekonomsku (radnu) pasivnost, ili profilisanje defanzivnih aktivnosti prirodne proizvodnje i samousluživanja, češće pribegavaju redukciji potreba i smanjenju osnovne egzistencijalne potrošnje, oslanjajući se i na pomoć socijalnih mreža, u zavisnosti od njihove razvijenosti i ekonomskog potencijala.

Međutim, domaćinstva sa pro-aktivnim, diversifikovanim radnim strategijama, često karakteriše prekomerno opterećenje pojedinačnih članova, izloženih višestrukim radnim aktivnostima, koje postaje kritično u slučajevima žena sa višestrukim radnim aktivnostima koje obavljaju i neplaćeni kućni rad. Pojačane radne aktivnosti na formalnom i neformalnom tržištu rada, kod oba pola, ne prati i odgovarajuća preraspodela kućnih obaveza u domaćinstvu, kao ni redistribucija moći u pogledu upravljanja finansijskim resursima, što stvara sliku o hibridnoj mešovini relativne emancipacije žena u sferi tržišta rada i patrijarhalnih obrazaca podele uloga i distribucije moći u domaćinstvu.

Vesna Miletić-Stepanović

VERTIKALNO PROŠIRENE PORODICE U RAVNI PROSTORNE DIFERENCIJACIJE

Uvod

Ovaj rad ima za cilj da pruži uvid u strukturu i promene društva, kao i razvojne potencijale Srbije analizom porodične strukture i promene.

U modernom društvu industrijske epohe, porodica se posmatra kao sfera zaštite pojedinaca od snažnih globalnih uticaja. U savremenim teorijama iz oblasti sociologije porodice, nuklearna, mala porodica se posmata kao dominantan obrazac porodične strukture i organizacije industrijskog urbanog društva. Prema teoriji strukturacije Pjera Burdjea, koji čitavo savremeno društvo smatra netransformisanim i podložnim retradicionalizaciji, vertikalno proširene porodice možemo odrediti kao retradicionalizovane porodične forme, koje su važan element socijalne reprodukcije i ometanja društvenih promena i razvoja. Takođe, domaćinstva su prema teoriji svetskog sistema E. Valerštajna, najvažnija institucija svetskog sistema, važan element njegove ekonomije.

U društvu Srbije u poslednjih deset godina došlo je do velikih promena u porodičnoj organizaciji. Naime, prema podacima našeg istraživanja, konjugalna prosta porodična organizacija je i dalje dominantnan obrazac porodične strukture, ali se učestalost proširenih porodica, uglavnom vertikalnog tipa, drastično povećala. Posle više od pola veka opadanja, proširene porodice su ponovo na istorijskoj sceni. U trenucima kada se intenzivno traga za globalnim i sistemski definisanim strategijama razvoja, u oblasti porodice u Srbiji dešavaju se veoma velike i važne promene, potpuno nesvojstvene urbanim industrijskim društvima.

Sa jedne strane, porodica je obeležena promenama koje su značajne i drastične u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu. Jačina promene u kvantitativnom smislu se ogleda u činjenici da je, na početku trećeg milenijuma, učešće vertikalno proširenih porodice (VPP) u porodičnoj strukturi sa par postotaka, koje je imalo tokom druge polovine XX veka, dostiglo nivo od preko 25%, tj. vratilo se na nivo od pre jednog veka. Ovu pojavu možemo označiti kao ponovljenu eksploziju VPP u okviru društvene i porodične strukture. Značajnost promene u kvalitativnom smislu sadržana je u činjenici da je ovaj porodični oblik, u svom „povratku u strukturu“ dobio urbani karakter: ako posmatramo njegovu učestalost na liniji selo-grad, vidimo da je poednako zastupljen u oba segmenta. Ovaj podatak možemo nazvati *urbana infiltracija VPP*, što je jedan sasvim novi fenomen.

Ova promena u porodičnoj strukturi ima ambivalentno dejstvo na opstanak i razvoj društva. Sa jedne strane, VPP je veliki, čak jedini socijalni resurs (Milić, 2004). Posebno je delikatan podatak da je proširena porodica mezo-strategija preživljavanja i opstanka, dijametralno različita od planirane globalne strategije društvenog razvoja, zamišljene kao deo Milenijumskih ciljeva razvoja. Naime, radi se o retrogradnim kretanjima u oblasti porodične organizacije. Sa druge strane, ova promena porodične strukture će imati negativan uticaj na društveni razvoj, pre svega zbog svog retrogradnog karaktera. Na nivou globalnog društva, u razvojnom smislu je rizik, jer unosi regres u porodičnu strukturu. Na grupnom nivou, predstavlja „kamen oko vrata“ pre svega za društveni položaj i emancipaciju nuklearne porodice i žena. Na pojedinačnom nivou, to je masivan rizik za individualizaciju pojedinaca, pre svega žena i dece.

Porast složenosti porodičnog sastava dešava se u vreme velikih globalnih dezorganizacija, ratova, razaranja čitavog društva, pre svega njegove javne sfere. Javna sfera postaje blokirana, paralisana i nefunkcionalna. Preživljavanje društva u blokiranoj-odloženoj transformaciji (Lazić, Cvejić, 2004) i sve delatnosti i funkcije vezane uz njega, prebacuju se u privatnu sferu. U porodicu se vraćaju mnoge funkcije koje su u značajnoj meri tokom perioda društvenih promena između 1945–1981 „izašle“ iz nje i prebacile se u javne institucije društva, i pored činjenica koje govore u prilog privatizacije porodičnog života.

U ovoj oblasti posebno su važna istraživanja Anđelke Milić o proširenim porodicama, koja je u svom radu od pre 25 godina došla do zaključka da postoji „značajna povezanost u obimu i karakteru promene srodničkog sastava sa društveno-ekonomskom razvijenošću širih regionalnih sredina, posebno grada i sela“ (Milić, 1981: 164). S obzirom da naši rezultati danas, posle 25 godina, pokazuju drugačiju sliku, posebno ćemo se ovde baviti problemom koji smo nazvali *urbana infiltracija VPP*.

Izvori podataka i metodologija obrade

Izvor podataka čine rezultati anketnog istraživanja, koje je novembra 2003. godine, u okviru projekta „Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji“, uz finansijsku podršku Ministarstva za nauku i zaštitu životne sredine, sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Istraživanje je sprovedeno na reprezentativnom uzorku od 1636 domaćinstava, u 48 opština Srbije. Analizom podataka, pokazalo se da u ovom uzorku ima 403 vertikalno proširene porodice.

Polazimo od pretpostavke da postoji veliki stepen homogenizacije unutrašnjih obeležja VPP između sela i grada, u skladu sa velikim stepenom homogenizacije porodične strukture između sela i grada.

Analizu ćemo sprovesti pomoći sledećih pokazatelja, koji su dati u tabelama P:

1. klasno-slojni položaj
2. materijalni položaj
3. ekonomska aktivnost
4. stambeni položaj
 - komunalna opremljenost
 - dozvola za stan
 - broj soba u stanu
 - m² stana po članu
5. veličina porodice (broj članova, broj dece),
6. položaj žena.
 - objektivan: opremljenost domaćinstva belom tehnikom, podela kućnog rada, dvostruko opterećenje žena (kućni posao i dodatni rad – proizvodnja hrane i pića, šivenje-platenje, čuvanje dece, stragih, bolesnih), i
 - subjektivan: indeks zadovoljstva žena.

Obeležja su numerički ponderisana na skalama kao u tabelama P. Za svako obeležje izračunata je ponderisana aritmetička sredina (PAS).

Komparacija pokazatelja VPP biće izvršena u ravni prostorne diferencijacije, na sledećim linijama:

- a. periferija – centar Beograda
- b. Beograd – ostali gradovi
- c. grad – selo
- d. njihov odnos – raspon.

Vertikalno proširene porodice definišemo na sledeći način: čine više od jedne porodice i više od dve odrasle generacije *srodnika* po vertikalno hijerarhijskoj

liniji, najčešće roditelja (jednog ili oba) i njihove odrasle – oženjene-udate dece, sa ili bez svoje dece. Najčešće se radi o patrilinarnom proširenju.

Rezultati

Distribucija VPP između seoskih i gradskih naselja pokazuje veliku homogenizaciju, tj. skoro istu zastupljenost u selu i u gradu. Na nivou uzorka, oko 55% VPP živi na selu, a oko 45% u gradu.

U Beogradu je naseljeno 15% svih VPP: u centru Beograda oko 5%, na periferiji 10%. U gradovima unutrašnjosti naseljeno je 30% VPP.

U regionalnom rasporedu, Beograd nosi 15%, Vojvodina 25 %, a Srbija bez Beograda 55%.

Podaci u tabeli 1 pokazuju distribuciju VPP po regionima i vrsti naselja.

Tabela 1. VPP prema regionu i vrsti naselja

Mesto stanovanja	Regioni		
	Beograd %	Vojvodina %	Srbija bez Beograda %
Beograd centar	31	/	/
Beograd periferija	45	/	/
Ostali gradovi	/	43,7	35,1
Selo	24	56,3	64,9
Ukupno	100	100	100

Klasno – slojni položaj

Ovo obeležje je numerički ponderisano prema zanimanju ispitanika, tako da najniži položaj (1) imaju poljoprivrednici, dok su na vrhu klasno-slojne piramide politički i privredni rukovodioci (7). Rezultati se nalaze u tabeli 2.

Klasno-slojni položaj (KSP) VPP u prostoru pokazuje diferencijacije na sledeći način: porodice sa najnižim KSP u Srbiji žive u gradu Beogradu. Međutim, u okviru Beograda postoje velike diferencijacije: VPP sa najvišim KSP u Srbiji žive u centru Beograda – 3,26, dok porodice sa najnižim KSP u Srbiji žive u istom gradu, ali na periferiji – 2,60. Najveće razlike u klasno-slojnom položaju VPP postoje u okviru samog Beograda (0,66), što govori o velikim društvenim nejednakostima u okviru samog Beograda i velikoj diferencijaciji klasno-slojnog položaja vertikalno proširenih porodica koje žive u Beogradu. Prosečan klasno-

slojni položaj VPP koje žive u Beogradu (2,9) je nešto malo niže od srednje-sloj-
nog – KV radničkog položaja.

Klasno-slojni položaj VPP koje žive na selu (3,08) i VPP koje žive u gradu (3,01) je skoro identičan, i nalazi se na položaju nešto iznad KV radnika. Međutim, iznenađuje da je ovaj položaj ipak nešto veći u selu nego u gradu. Ovaj podatak je moguće objasniti činjenicom da je vršeno poređenje samo na osnovu KSP ispitanika, a ne svih članova porodice.

Na liniji Beograd-ostali gradovi, KSP VPP je veći u gradovima unutrašnjosti Srbije – 3,18.

Razlika u KSP VPP metropole i gradova unutrašnjosti (0,28) je više nego dvostruko niža, nego između VPP u samom Beogradu (0,66).

Najmanja diferencijacija u KSP VPP postoji između grada i sela, skoro da ih i nema (0,07).

Tabela 2. Klasno – slojni položaj VPP

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	3,26
Beograd-periferija	2,60
Raspon centar-periferija Beograda	0,66
Ukupno Beograd	2,90
Ostali gradovi	3,18
Ukupno grad	3,01
Raspon između Beograda i ost. gradova	0,28
Selo	3,08
Raspon selo-grad	0,07

Ekonomski položaj

Odnos između ekonomske i srodničke organizacije porodice može biti usklađen ili u raskoraku. Tokom industrijalizacije, u posleratnoj modernizaciji, sa poboljšanjem ekonomske organizacije, tj. ekonomskog položaja porodice, došlo je do modernizacije srodničke organizacije porodice, tj. odvajanja nuklearne porodice od šire srodničke grupe. U svom radu, autorka (Milić, 1981: 164) zaključuje da je pre četvrt veka u Srbiji postojala „uzajamnost promena u ekonomskoj i srodničkoj organizaciji porodice“. Međutim, naši rezultati su drugačiji, i govore da je došlo do izvesnih neusklađenosti i paradoksalnih odnosa, tako da VPP postoje u svim nivoima EP. Sama VPP u Srbiji u transformaciji je neretko strategija očuvanja EP porodice, ili postizanja njegovog što manjeg urušavanja.

Ekonomski položaj – EP je određen indeksom materijalnog položaja, koji je rađen na osnovu niza indikatora (Babović, 2004), pri čemu 1 označava nizak, a 5 visok ekonomski položaj. Ako pogledamo diferencijaciju ekonomskog položaja VPP prema mestu stanovanja, vidimo da je mala, a centrira se oko srednjeg – 3. Rezultati se nalaze u tabeli 3.

Beogradske VPP su na samom vrhu, prosečan EP Beograda je srednji – 3. Ponovo imamo najveće razlike unutar samog Beograda (0.4), ali ovoga puta u korist periferije. Najbolji ekonomski položaj (EP) u Srbiji imaju vertikalno proširene porodice koje žive na periferiji Beograda – 3,2, a dosta lošiji VPP u centru – 2,8. Na taj način, vidimo da postoji nekonistentnost između KSP i EP vertikalno proširenih porodica u Beogradu: porodice sa najvišim KSP u Srbiji (centar Beograda 3,26) imaju skoro najniži EP- 2,8. Ovaj podatak možemo objasniti delovanjem neformalne – sive ekonomije, i ovde vidimo koliko je delovanje ove vrste ekonomije intenzivno.

Na drugo mestu po EP VPP u prostornoj ravni su gradovi unutrašnjosti – 2,8, nešto ispod srednjeg EP.

Najniži EP ima selo, još malo ispod srednjeg – 2,7.

Stepen diferencijacije između Beograda i gradova unutrašnjosti, kao i između sela i grada, je nizak i skoro podjednak, kreće se oko 0,20.

Tabela 3. Ekonomski položaj VPP

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	2,8
Beograd-periferija	3,2
Raspon centar-periferija Beograda	0,4
Ukupno Beograd	3,0
Ostali gradovi	2,8
Ukupno grad	2,93
Raspon između Beograda i ost. gradova	0,20
Selo	2,70
Raspon selo-grad	0,23

Ekonomska aktivnost domaćinstva

Ekonomska aktivnost je posebno važna varijabla u ispitivanju proširenih porodica. Kao i kod ekonomskog položaja, i kod ekonomske aktivnosti je važan odnos prema srodničkom sastavu tj. nuklearizaciji porodice. Anđelka Milić je došla do rezultata da je pre 25 godina postojala „značajna povezanost u obimu i karakteru promene srodničkog sastava sa vrstom, ekonomskom aktivnošću do-

maćinstva“ (Milić, 1981: 164), tj. sa rastom pomaka od poljoprivrednog do nepoljoprivrednog domaćinstva, raste i stepen nuklearizacije porodice, sa postojanjem specifičnog oblika domaćinstva – mešovitog domaćinstva seljaka-radnika. Ovaj odnos relativne usklađenosti smera i intenziteta promena danas je u Srbiji uveliko pomeren.

Ekonomska aktivnost u ovom radu je definisana na osnovu prihoda koje ima domaćinstvo, tako da se kreće od poljoprivredne – 1, do nepoljoprivredne – 3. Ako pogledamo rezultate, vidimo da je, krajem XX veka, u Srbiji kao urbanom i industrijalizovanom društvu, prosečan tip domaćinstva u kojima žive VPP na liniji između mešovitih i nepoljoprivrednih domaćinstava oko 2,5. Rezultati se nalaze u tabeli 4.

U odnosu najveće neusklađenosti između ekonomske aktivnosti i srodničke organizacije su VPP Beograda 2,54, posebno u centru 2,69, ali i na periferiji – 2,39. Iako i u okviru ovog obeležja, imamo u okviru samog Beograda najveći stepen diferencijacije (0,30), ovo je do sada jednino mesto na kome Beograd deluje kao jedinstvena celina, zbog delovanja industrijalizovanosti metropole. Ipak, on prednjači po svojoj paradoksalnosti u Srbiji, zbog raskoraka ekonomske aktivnosti činioca sa procesom nuklearizacije porodice. VPP u centru Beograda žive u uslovima intenzivno nepoljoprivrednih domaćinstava, čiji članovi su zaposleni u javnoj, industrijalizovanoj sferi rada.

VPP u gradovima unutrašnjosti Srbije imaju prosečnu vrednost ekonomske aktivnosti 2,38, nešto manje od Beograda, čak i od njegove periferije, što je takođe delovanje Beograda kao industrijskog i postindustrijskog centra.

Najnižu vrednost ekonomske aktivnosti domaćinstva imamo na selu. Zbog velike deagrarizacije sela, ta vrednost je ipak relativno visoka – 2,33.

Podaci govore da i dalje postoji veća diferencijacija unutar Beograda, nego između grada i sela.

Tabela 4. Ekonomska aktivnost domaćinstva

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	2,69
Beograd-periferija	2,39
Raspon centar-periferija Beograda	0,30
Ukupno Beograd	2,54
Ostali gradovi	2,38
Ukupno grad	2,47
Raspon između Beograda i ostalih gradova	0,18
Selo	2,33
Raspon selo-grad	0,17

Stambeni položaj

Čitava priča sa VPP kao urbanom fenomenu je puna paradoksa, ali je sigurno da je stambeni položaj jedan od interesantnijih, najviše po delovanju na individualnu transformaciju i transformaciju nuklearne porodice. Vertikalno proširena porodica koja živi u velikom gradu, vrlo često u soliteru, je istorijski raritet. Nerešeno stambeno pitanje je sigurno jedna od najkritičnijih elemenata ukupnog socijalnog položaja VPP, ne retko najvažniji razlog njihovog postojanja. Mlada nuklearna porodica nije u mogućnosti da reši svoje stambeno pitanje, i prinuđena je da odustane od principa neolokalnosti. Najčešće prihvata princip patrilokalnosti – počinje svoj porodični život u stanu muževljevih roditelja, u skladu sa tradicionalnim patrijarhalnim vrednostima. Nerešeno stambeno pitanje je jedan od najvažniji razloga formiranja same VPP.

Stambeno pitanje VPP, u smislu da svaka porodica poseduje stan, smatramo nerešenim. Stambeni položaj merimo nizom obeležja: komunalnom opremljenošću, posedovanjem dozvole za stan/kuću, brojem soba u stanu i odnosom kvadrature stana i broja članova.

Komunalna opremljenost

Komunalna opremljenost odnosi se na opremljenost domaćinstva čistom vodom (vodovod-bunar), odvodom (kanalizacija-septička jama) i daljinskim grejanjem. Obeležja su numerisana tako da 1 predstavlja najniži stepen opremljenosti (septička jama i bunar), a 5 najviši (vodovod, kanalizacija i daljinsko grejanje). Rezultati se nalaze u tabeli broj 5.

Prosečna komunalna opremljenost kuća/stanova VPP koje žive u Beogradu je 2,66, između modaliteta „bunar i kanalizacija“ i „septička jama i vodovod“, dakle, relativno nepovoljna. Raspon unutar Beograd ovde je nešto manji, što se ponovo može objasniti njegovim sistemskim osobenostima. Relativno niska komunalna uređenost Beograda je izraz njegove mnogoljudnosti i relativno najmasovnije bespravne izgradnje. Činjenica da centar ima nepovoljniju komunalnu situaciju – 2,52, od periferije 2,81 je posledica postojanja siromašnih četvrti u centru grada.

Gradovi unutrašnjosti Srbije prednjače u komunalnoj opremljenosti (3,15), tj. kreću se ka modalitetu „kanalizacija i vodovod“. U velikoj su komunalnoj prednosti u odnosu na Beograd, razlika je čak 0,59.

Komunalna opremljenost sela je najlošija, u proseku iznosi 2,45, ali je razlika između sela i grada relativno niska 0,17.

Tabela 5. Komunalna opremljenost

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	2,52
Beograd-periferija	2,81
Raspon centar-periferija Beograda	0,31
Ukupno Beograd	2,66
Ostali gradovi	3,15
Ukupno grad	2,83
Raspon između Beograda i ostalih gradova	0,59
Selo	2,45
Raspon selo-grad	0,17

Dozvola za stan

U Srbiji je situacija u oblasti stambene izgradnje jako neuređena, tako da je zanimljivo pogledati položaj VPP u ovoj oblasti, kao i razlike po mestu stanovanja. Rezultati se nalaze u tabeli broj 6, i pokazuju situaciju u kojoj VPP ni u jednoj ispitivanoj oblasti u Srbiji u proseku nemaju sve potrebne dozvole za stan. Prosečna vrednost za Srbiju u oblasti posedovanja dozvola je 2,30.

VPP u Beogradu imaju prosečnu vrednost prema posedovanju dozvole za stan 2,39, tj. nalaze se na nivou iznad republičkog proseka. Relativno veliki raspon ide u korist periferije Beograda (2,79:2,00), pri čemu je ona najbolje uređena u ovoj oblasti.

Po posedovanju dozvola za stan/kuću prednjače takođe, kao i prema komunalnoj opremljenosti, gradovi unutrašnjosti, sa 2,48.

Selo je u najnepovoljnijoj situaciji u ovoj oblasti, sa prosečnom vrednošću od 2,20.

Najveće razlike postoje između Beograda i gradova unutrašnjosti, 0,90.

I ovde možemo da konstatujemo nizak nivo diferenciranosti između selo i grada.

Tabela 6. Dozvola za stan

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	2,00
Beograd-periferija	2,79
Raspon centar-periferija Beograda	0,79
Ukupno Beograd	2,39
Ostali gradovi	2,48
Ukupno grad	2,42
Raspon između Beograda i ostalih gradova	0,90
Selo	2,20
Raspon selo-grad	0,22

Broj soba u stanu

Struktura stambenog fonda prema sobnosti je bitan pokazatelj stambenog položaja VPP u Srbiji. Rezultati se nalaze u tabeli 7. Iz ove tabele vidimo da VPP u Srbiji žive u tro i po sobnim stanovima-kućama, što su relativno veliki stambeni prostori. Međutim, podatak o slaboj komunalnoj opremljenosti kuća-stanova, tj. o nepostojanju daljinskog grejanja, može ove porodice da dovede u lošiji položaj prema broju soba, posebno zimi.

Tabela 7. Broj soba u stanu

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	3,5
Beograd-periferija	3,64
Raspon centar-periferija Beograda	0,75
Ukupno Beograd	3,57
Ostali gradovi	3,79
Ukupno grad	3,64
Raspon između Beograda i ostalih gradova	G 0,22
Selo	3,83
Raspon selo-grad	S 0,19

VPP koje žive u Beogradu su na samom začelju po prosečnom broju soba u stanu: 3,57. I kod ovog obeležja, imamo najveći raspon u samoj metropoli – 0,75, pri čemu prednjači periferija. Verovatno se radi o kućama na periferiji grada, koje su građene sa većim brojem soba, ali ostaje pitanje njihovog kvaliteta i režima korišćenja, posebno zimi zbog grejanja. Centar Beograda nosi vrednost 3,5, ali i kod njih postoji rizičan režim korišćenja zimi.

Između Beograda i sela nalaze se gradovi unutrašnjosti, sa celih 3,79 soba, i razlikom prema Beogradu od 0,22.

Po broju soba u kući, prednjači selo sa 3,83 sobe. U ruralnim naseljima režim korišćenja, pored grejanja, trpi i rizik norme o čuvanju nove kuće, ili bar gostinjske sobe, za godišnje proslave, pri čemu se za svakodnevni život koristi mnogo manji broj i mnogo manje kvalitetne sobe od ukupno postojećih.

Podatke o broju članova smo uporedili sa podacima o broju soba. Rezultati se nalaze u tabeli 7a. Ovi podaci „obarakaju“ prednost sela po broju soba, jer poređenjem prema broju članova, VPP u gradu su u nešto boljoj stambenoj poziciji nego VPP na selu.

Tabela 7a. Odnos broja soba i broja članova

Mesto stanovanja	
Ukupno grad	1,35 soba na 1 člana
Selo	1,15 soba na 1 člana
raspon	G 0,20

Kvadratura stana po članu

Kvadratura stana po članu porodice je još jedan pokazatelj, pored broj soba prema članu, koji dovodi u vezu objektivne osobine stana i veličinu porodice, tj. broj članova. Numerički je određen u rasponu od 1–5, pri čemu 1 označava najlošiji odnos kvadrature stana i broja članova, sam patološki prag, do 10 m² po jednom članu, dok broj 5 označava preko 30 m² stana po jednom članu, i predstavlja sam evropski prosek. Rezultati se nalaze u tabeli broj 8.

U odnosu na kvadraturu stana po članu, srednja pozicija za VPP u Srbiji je 2,60.

VPP u Beogradu su na poziciji između 11–15 i 16–20 m² po članu, tj. 2,66. I kod ovog obeležja u Beogradu se održava maksimalan raspon u Srbiji: VPP na periferiji imaju prosečnu vrednost ovog obeležja 2,79, najvišu u Srbiji, dok je centar na poziciji 2,53, što je najniže u Srbiji.

Gradovi unutrašnjosti su u nešto lošijem položaju u odnosu na Beograd 2,54, sa malom razlikom od 0,12.

VPP na selu su na skoro istom nivou prema ovom obeležju kao i VPP Beograda, 2,68.

Minimalan raspon između sela i grada i kod ovog obeležja se održava i iznosi 0,06.

Tabela 8. Kvadratnih metara stana po članu

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	2,53
Beograd-periferija	2,79
Raspon centar-periferija Beograda	0,36
Ukupno Beograd	2,66
Ostali gradovi	2,54
Ukupno grad	2,62
Raspon između Beograda i ostalih gradova	0,12
Selo	2,68
Raspon selo-grad	0,06

Veličina porodice i broj dece

Prema dosadašnjim rezultatima (Miletić-Stepanović, 2004), veličina VPP je veća nego kod ostalih tipova porodice, što se takođe odnosi i na broj dece. Ovde ćemo pogledati varijacije po mestu stanovanja VPP. Rezultati o distribuciji VPP prema broju članova nalaze se u tabeli 9.

Tabela 9. Broj članova

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	2,52
Beograd-periferija	2,44
Raspon centar-periferija Beograda	0,08
Ukupno Beograd	2,48
Ostali gradovi	3,12
Ukupno grad	2,69
Raspon između Beograda i ostalih gradova	0,64
Selo	3,34
Raspon selo-grad	0,65

Beograd ima VPP sa najmanjim brojem članova – 2,48. Ovo je do sada jedino obeležje, u kome na prostoru metropole skoro da i nema razlike između centra i periferije – ona iznosi 0,08.

Sledeći po veličini prosečnog broja članova VPP su gradovi unutrašnjosti – 3,12. Razlika u odnosu na broj članova VPP Beograda je velika – 0,64. Moguće je da se ovde radi o razlikama u fazi porodičnog života VPP.

Seoska naselja imaju tradicionalno najveći prosečan broj članova VPP – 3,34, i veliku razliku u odnosu na grad – 0,64, pri čemu možemo reći da se raspon tradicionalnih razlika ovde u potpunosti održao.

Kada se radi o broju dece, situacija je nešto drugačija. Rezultati o distribuciji VPP prema broju dece nalaze se u tabeli 10.

Tabela 10. broj dece

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	0,76
Beograd-periferija	0,66
Raspon centar-periferija Beograda	0,10
Ukupno Beograd	0,70
Ostali gradovi	0,51
Ukupno grad	0,64
Raspon između Beograda i ostalih gradova	0,19
Selo	0,71
Raspon selo-grad	0,07

Prosečan broj dece do 18 u VPP u Srbiji je 0,63. To je mali broj dece, govori o niskom prirodnom priraštaju u svim posmatranim vrstama naselja, možda i o odlaganju roditeljstva kod mladih bračnih parova zbog nerešenosti stambenog i ukupnog statusa svoje mlade nuklearne porodice.

Prema broju dece, VPP Beograda su na srednjoj poziciji, sa prosečno 0,70 dece do 18 godina, sa nešto malo većim prosečnim brojem dece u centru (0,76) nego na periferiji (0,66), i jako malim unutarbeogradskim rasponom od 0,10.

VPP u gradovima unutrašnjosti imaju prosečan broj dece do 18 godina od 0,51, dosta manje od Beograda, za 0,19 dece.

Selo je na prvom mestu po broju dece do 18 godina, sa prosečno 0,71 detetom, i jako malim, teorijski nebitnim rasponom između sela i grada u broju dece – 0,07.

Položaj žena u VPP

Položaj žena u VPP smatramo važnim u skladu sa činjenicom daje u teoriji konstatovana velika ekonomska uloga domaćinstva u društvu. Ovakav stav dovodi u fokus posmatranja neplaćenu kućni rad, koje uglavnom obavljaju žene. Osim toga, sama VPP se pokazala kao rizična za položaj žena (Miletić-Stepanović, 2004) zbog velikog broja članova i dece i zbog učestvskih sukoba na liniji odnosa dve porodice (Miletić-Stepanović, 2004), kao i zbog osobenosti nasilja nad ženama u Srbiji (Miletić-Stepanović, 2006).

Položaj žena smo merili objektivnim i subjektivnim pokazateljima.

Objektivni pokazatelji su:

- opremljenost domaćinstva belom tehnikom
- podela kućnog rada
- dvostruko opterećenje žena neplaćenim radom.

Subjektivan pokazatelj položaja žena u VPP je zadovoljstvo žena podelom rada, nabavkom sredstava za obavljanje kućnog rada i učešćem supruge u kućnom radu.

Objektivan položaj žena u VPP

Opremljenost belom tehnikom smatramo pokazateljem položaja žena, jer utiča na trošenje ženskih ljudskih resursa (vreme, energija) u toku obavljanja kućnog rada. Obeležje je formirano tako da se kreće od 1–4, pri čemu je najlošija opremljenost numerisana brojem 1, a najbolja brojem 4.

Rezultati o opremljenosti VPP belom tehnikom se nalaze u tabeli 11.

VPP u Beogradu su najbolje opremljene belom tehnikom, (3,12) iznad više srednje opremljenosti, u centru čak 3,25. Relativno povoljniji ekonomski položaj VPP Beograda i život u velikom gradu i eventualna velika ponuda raznovrsnih aparata i njihova dostupnost utiče na svest o potrebi nabavke ove vrste opreme za domaćinstvo.

Gradovi unutrašnjosti su na poziciji opremljenosti belom tehnikom od 2,93, dakle nešto malo ispod više srednje, sa razlikom u odnosu na Beograd od 0,25 u korist metropole.

VPP na selu žive u domaćinstvima koja su tradicionalno najlošije opremljena belom tehnikom, na položaju od 2,63 jedinice, tj. između niže srednje i više srednje. Ovde imamo jako veliki raspon između grada i sela – 0,43.

Tabela 11. Opremljenost belom tehnikom

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	3,25
Beograd-periferija	3,00
Raspon centar-periferija Beograda	0,25
Ukupno Beograd	3,12
Ostali gradovi	2,93
Ukupno grad	3,06
Raspon između Beograda i ostalih gradova	0,19
Selo	2,63
Raspon selo-grad	G 0,43

Podela kućnog rada

Kućni rad posmatramo kao bitan, čak osnovni element koji utiče na samo postojanje i egzistiranje socijalnog sistema. Novija istraživanja okazuju da domaći rad u razvijenim zemljama nosi do 45% ukupno proizvedenih vrednosti jednog društva (Mišel, 2001). Ovakav značaj domaćeg rada dovodi u pitanju i samu robno-novčanu privredu, jer se veliki deo proizvodnje i razmene obavlja van tržišta. Kućni rad ima osobine neprodajne proizvodnje, obavljaju ga uglavnom žene.

Podela kućno rada može biti tradicionalna – numerisana brojem 3, prelazna – numerisana brojem 2, i moderna – numerisana brojem 1. Tradicionalne podela kućnog rada je takva podela u kojoj sve kućne poslove rade uglavnom žene, u prelaznoj podeli kućnog rada poslove rade i dalje najviše žene, ali se muškarci značajnije uključuju, dok u modernoj podeli kućni rad obavljaju podjednako osobe oba pola. Rezultati o podeli kućnog rada u VPP se nalaze u tabeli 12.

Tabela 12. Podela kućnog rada

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	1,75
Beograd-periferija	2,45
Raspon centar-periferija Beograda	0,70
Ukupno Beograd	2,10
Ostali gradovi	2,51
Ukupno grad	2,24
Raspon između Beograda i ostalih gradova	0,41
Selo	2,65
Raspon selo-grad	G 0,41

Vidimo da je podela kućnog rada u VPP u Srbiji 2.42, na liniji između tradicionalne i prelazne, ali bliže tradicionalnoj, tj. muškarci su tek zavirili u kućni rad.

Beogradske VPP imaju najmodernizovaniju podelu kućnog rada (2.1), što je samo malo manje od prelazne podele, tj. imamo značajno uključivanje muškaraca u obavljanje kućnih poslova. VPP na periferiji Beograd imaju podelu od 2.45, na pola puta između tradicionalne i moderne. VPP u centru Beograda imaju najmodernizovaniju podelu kućnog rada – 1.75, tj. između prelazne i moderne. Raspon unutar centa i periferije metropole je najviši raspon u ovoj oblasti i iznosi 0.70.

VPP gradova unutrašnjosti iznosi 2.51, tačno je na polovini između tradicionalne i prelazne, sa značajnim rasponom prema Beogradu – 0.41.

Selo i VPP u njemu imaju najmanje transformisanu podelu kućnog rada, 2.65 tj. mnogo su bliže tradicionalnoj nego bilo koje drugo područje.

Dvostruko opterećenje žena

Želeli smo da još malo pojasnimo položaj žena u podeli kućnog rada, i formirali smo obeležje koje meri dvostruko opterećenje žena. Ovo obeležje spaja opterećenost žena kućnom radom – redovnim svakodnevnim poslovima i dodatnim radom u domaćinstvu: proizvodnjom hrane i pića, šivenjem-pletanjem, čuvanjem dece, starih i bolesnih. Ovo opterećenje može se kretati od 0 – odsustvo dvostrukog opterećenja, do 3, što označava visoko opterećenje žena svim vrstama kućnih poslova, redovnim i dodatnim. Rezultati o dvostrukom opterećenju žena se nalaze u tabeli 13.

Prosečno dvostruko opterećenje žena u Srbiji je 1.64, između niskog i srednjeg, ali bliže srednjem.

Tabela 13. Dvostruko opterećenje žena

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	1,38
Beograd-periferija	1,63
Raspon centar-periferija Beograda	0,15
Ukupno Beograd	1,50
Ostali gradovi	1,99
Ukupno grad	1,62
Raspon između Beograda i ostalih gradova	0,49
Selo	2,43
Raspon selo-grad	0,76

VPP u Beogradu imaju najniže dvostruko opterećenje žena kućnim radom u Srbiji, koje iznosi 1.50, na pola puta između niskog i srednjeg. U samom Beogradu u ovoj tački nema bitnijih razlika: raspon iznosi 0.15, pri čemu su VPP na periferiji malo više opterećene dvostrukim radom u kući.

Gradovi u unutrašnjosti i VPP u njima imaju dvostruko opterećenje žena koje iznosi 1.99, drugo po redu, praktično na nivou srednjeg dvostrukog opterećenja. Razlike između njih i Beograda su celih 0.49 jedinica i označavaju veću dvostruku opterećenost žena kućnim radom u gradovima unutrašnjosti.

Na ovom mestu možemo videti pravu težinu života na selu: dvostruko opterećenje žena u VPP koje žive na selu je celih 2.43, tj. skoro između srednjeg i visokog. Takođe, ovde vidimo veliku razliku između sela i grada, 0.76 jedinica.

Subjektivni položaj žena u VPP

Velika je važnost subjektivnog socijalnog položaja, osećaja zadovoljstva pojedina objektivnim položajem na kome se u društvu nalazi. Ovde smo analizirali subjektivni položaj žena u VPP u odnosu na tri pokazatelja: zadovoljstvo podelom kućnog rada, nabavkom sredstava za obavljanje kućnog rada i učešćem supruge u obavljanju kućnog rada. Obeležje je numerički ponderisano tako da se kreće od 1–3, pri čemu 1 označava nizak, a 3 visok subjektivni položaj žena.

Rezultati o pokazatelju subjektivnom položaju žena u VPP – indeksu zadovoljstva žena se nalaze u tabeli 14.

VPP u Beogradu imaju subjektivni položaj žena od 1.43, negde na polovini između niskog i srednjeg. Raspon unutar Beograda je 0.25 u korist VPP na periferiji.

Gradovi unutrašnjosti imaju prosečan subjektivni položaj žena u VPP od 1.30, sa razlikom u odnosu na Beograd od minimalnih 0.13 u korist Beograda.

VPP koje žive na selu imaju realtivno visok subjektivni položaj žena od 1.41, bez razlike između sela i grada.

Tabela 14. Indeks zadovoljstva žena

Mesto stanovanja	PAS
Beograd-centar	1,50
Beograd-periferija	1,37
Raspon centar-periferija Beograda	0,25
Ukupno Beograd	1,43
Ostali gradovi	1,30
Ukupno grad	1,40
Raspon između Beograda i ostalih gradova	0,13
Selo	1,41
Raspon selo-grad	0,01

Odnos između objektivnog i subjektivnog položaja žena

Ako pogledamo odnos između objektivnog položaja – dvostrukog opterećenja žena u VPP kućnim radom i subjektivnog položaja – indeksa zadovoljstva žena, videćemo da se ovde pokazuju velike razlike na štetu seoskih žena, na dva načina.

Kao prvo, žene u VPP na selu su mnogo više opterećene neplaćenim kućnim radom od žena u gradu, tj imaju mnog lošiji objektivni status od žena u VPP u gradu.

Kao drugo, i pored tako velike razlike u opterećenosti, indeks zadovoljstva žena na liniji selo-grad ne varira, što govori o velikom stepenu subjektivne integracije seoskih žena.

Zaključak

Potvrđena je hipoteza da se radi o urbanoj infiltraciji VPP u Srbiji. Izneseni podaci govore da promene srodničkog sastava porodice nisu u logičnoj vezi sa društveno-ekonomskom razvijenošću, tj. da nisu u skladu sa industrijskim i urbanim karakterom društva Srbije, te da je došlo do inkonzistencije u ovoj oblasti. Moglo bi se pre reći da su promene o kojima je ovde reč u konzistentnoj vezi sa ukupnim urušavanjem društva Srbije, posebno njegove javne sfere, velikim siromaštvom, velikom nezaposlenošću, mafizacijom i kriminalizacijom ekonomije. Ponovna eskplozija proširene porodice u Srbiji ima ambivalentan karakter: svakako jeste veliki razvojni rizik, ali je pre svega resurs opstanka, jedini u urušenom i devastiranom društvu Srbije početkom XXI veka. Možda Srbiju u procesu transformacije vertikalno proširene porodice odvajaju od modernosti i razvoja, ali, je održavaju u životu i omogućavaju goli opstanak, pre svega pomoću domaćeg i neplaćenog rada žena u porodici.

Na osnovu iznetih podataka, možemo da zaključimo da je stepen homogenizacije sela i grada, kako prema distribuciji tako i prema položaju VPP, relativno veliki.

Selo je u minimalnoj prednosti samo u nekoliko indikatora. Radi se o u klasno-slojnom položaju, merenom prema zanimanju ispitanika, i stambenom položaju (bolji odnos broja članova i broja soba, i više kvadrata stana po članu).

Postoje samo dva tačke u kojima se VPP grada i sela nešto jače razlikuju, *na štetu sela*.

Prva tačka je opterećenje žene neplaćenim radom, koje smo merili opterećenošću kućnim poslovima i dodatnim radom (proizvodnja hrane/pića, čuvanje dece, starih i bolesnih, izrada odeće), na štetu sela i seoskih žena. Ova pojačana rizičnost položaja seoskih žena izražava se na dva načina: u odnosu na opterećenost gradskih žena i u odnosu na subjektivan osećaj opterećenosti kod seoskih žena, koji je neadekvatan objektivnom opterećenju. Poslednja činjenica govori o posebno amgivitetnom položaju seoskih žena u Srbiji. Ovaj podatak nikako ne znači da je položaj žena u gradovima Srbije dobar, već samo da je položaj seoskih žena lošiji od položaja gradskih, a činjenica da su transformaciju pre svega iznele žene na svojim plećima ostaje nepromenjena.

Druga tačka govori o odnosu između broja članova i broja soba, takođe na štetu sela. I ovaj podatak možemo tumačiti u kontekstu položaja žena u porodici,

jer veći broj članova porodice i više dece znači više kućnog rada za žene. Osim toga, sa rastom broja dece u porodici raste i nasilje nad ženama u porodici (Miletić-Stepanović, 2006).

Sa druge strane, postoji veliki stepen difrencijacije položaja VPP unutar samog Beograda, i govori o Beogradu kao socijalnom prostoru koji je bremenit velikim društvenim nejednakostima

Prilog

Tabela P1. Klasno-slojni položaj

Pokazatelj	Ponder	
Klasno-slojni položaj	Elita (privredni i politički rukovodioci)	7
	Preduzetnici	6
	Stručnjaci	5
	Službenici-tenhničari	4
	KV radnici	3
	NK radnici	2
	Poljoprivrednici	1

Tabela P2. Indeks materijalnog položaja

Pokazatelj	Ponder	
Indeks materijalnog položaja	Visok	5
	Viši srednji	4
	Srednji	3
	Niži srednji	2
	Nizak	1

Tabela P3. Ekonomska aktivnost

Pokazatelj	Ponder	
Ekonomska aktivnost	Nepoljoprivredno	3
	Mešovito	2
	Poljoprivredno	1

Tabela P4. Stambeni položaj

Pokazatelj			Ponder
Stambeni položaj	Komunalna opremljenost	Vodovod, kanalizacija i daljinsko grejanje	5
		Kanalizacija i vodovod	4
		Septička jama i vodovod	3
		Bunar i kanalizacija	2
		Septička jama i bunar	1
	Dozvola za stan	Ima obe	3
		Nema građevinsku	2
		Nema upotrebnu	1
	Broj soba u stanu		
	M2 stana po članu	Preko 30	5
		21–30	4
		16–20	3
		11–15	2
Do 10		1	

Tabela P5. Veličina porodice

Pokazatelj			Ponder
Veličina	Broj članova		
	Broj dece		

Tabela P6. Položaj žene

Pokazatelj			Ponder
Položaj žene	Opremljenost belom tehnikom	Visoka	4
		Viša srednja	3
		Niža srednja	2
		Niska	1
	Podela kućnog rada	Moderna	1
		Prelazna	2
		Tradicionalna	3
	Dvostruko opterećenje žena (kućni posao i dodatni rad – proizvodnja hrane i pića, šivenje-platenje, čuvanje dece, starih, bolesnih)	Visoko	3
		Srednje	2
		Nisko	1
		Nema	0
	Indeks zadovoljstva žena	Visok	3
		Srednji	2
		Nizak	1

Mirjana Bobić

BLOKIRANA TRANSFORMACIJA BRAČNOSTI U SRBIJI
– KAŠNJENJE ILI IZOSTANAK
„DRUGE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE“?

*Ovaj rad posvećujem uspomeni
na akademika prof **Miloša Macuru**,
svetskog demografa i statističara,
jednog od mojih učitelja*

U tekstu se analiziraju rezultati anketnog istraživanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta iz 2003. godine, ali sada iz šire teorijsko empirijske perspektive. Naime, polazi se od osnovne teze da savremeni populacioni trendovi na planu braka i partnerstva čine, pored internacionalnih migracija, okosnicu novog (post)modernog demografskog režima. Zatečeno stanje i perspektive Srbije (bez Kosova i Metohije, u celom tekstu) smešta se u širu perspektivu: 1) zemalja u postsocijalističkoj transformaciji Centralne i Istočne Evrope i 2) država razvijene tržišne ekonomije Zapada. U teorijskom smislu, u radu se preispituje paradigma „druge demografske tranzicije“ koja čini „mainstream“ savremene demografije. Problematizuju se njeni zaključci, posebno oni o konvergenciji Istoka i Zapada Evrope, koja je možda više želja građana, demografa i političara, nego realna projekcija kretanja stanovništva u bliskoj budućnosti. Izlaganje je koncipirano tako da se, polazeći od prethodnih radova autorke kao i rezultata kolektivne studije Instituta za sociološka istraživanja pod nazivom „Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji“ najpre dokazuje i analitički dekomponuje teza o „blokiranoj transformaciji“ braka/partnerstva u Srbiji. Zatim se prelazi na

uporednu analizu situacije u državama Centralne i Istočne Evrope, i Zapada. Pokazuje se da su demografski procesi i njihovi ishodi u ova dva velika regiona bliski samo formalno, u pogledu opštih, spoljašnjih, kvantitativnih pokazatelja, a da su suštinski, posve divergentni. No, pođimo redom.

Blokirana transformacija braka u Srbiji

Po okončanju Drugog svetskog rata na prostorima bivših jugoslovenskih republika nastavljena je transformacija porodičnih zajednica, kao sastavni deo kompleksnijeg procesa modernizacije (deagrarijacije i industrijalizacije), koja se odvijala prilično zakasnelo, ali zato ubrzano. Taj proces raspada velikih domaćih zajednica, zadruga, otpočeo je u osvit XX veka, ali je bio prekidan usled izbijanja Prvog i Drugog svetskog rata. Nakon Drugog svetskog rata i produžavanja već započetih procesa društvenih promena, postepeno se izdvajala mala, nuklearna, urbana porodica bračnog para i dece. U sledećim etapama modernizacije, koje je trebalo da uslede nakon 1970-tih godina, očekivala se dalja transformacija ove uže prokreativne zajednice, tačnije njihova deinstitutionalizacija. Anticipirane su promene u oba glavna porodična podsistema: muž – žena i roditelji – deca (Milić, 1994). Međutim, kako su pokazala brojna empirijska istraživanja roditeljstva domaćih autora, ovaj drugi podsistem zaista je pretrpeo brojne promene (snižen bračni fertiltet usvajanjem kontrole rađanja, opšta norma od dvoje dece različitog pola u prvim godinama braka, napuštanje autoritarnog i usvajanje permisivnog vaspitnog stila i sl.), a sve to uz brojne tenzije i konflikte na relaciji roditelji – deca, koji su ne retko dovodili u pitanje funkcionisanje čitave grupe (ibidem). Nasuprot tome, transformacija konjugalne dijade presečena je usled nastupanja društvene krize, a kasnije i društvene destrukcije, ratova i opšteg haosa. Tako je sistem odnosa u paru ostao, faktički do danas, konzerviran (Bobić, 2004), manje – više otporan na postmoderne izazove individualizacije, kakvi su zabeleženi na Zapadu, u drugoj polovini XX veka („druga demografska tranzicija“), o čemu će kasnije biti više reči. Ali za sada ćemo ostati još malo na našem terenu.

Agregatni demografski pokazatelji kao da, na prvi pogled, ne govore u prilog gore navedene teze o „blokiranoj transformaciji braka“. Naime, istina je da tokom vremena opada tzv. univerzalnost i popularnost braka. Paradigmu o padu univerzalnosti braka ilustruju podaci nekoliko poslednjih sukcesivnih popisa stanovništva (tabela 1).

Tabela 1. Bračne strukture stanovništva Centralne Srbije, Vojvodine i Beograda, starijeg od 15 godina, 1971–2002, u %

	Centralna Srbija				
	Neoženjeni/ Neudate	Oženjeni/ Udate	Udovci/ Udovice	Razvedeni/ Razvedene	Ukupno
1971	20.8	68.6	8.1	2.2	100.0
1981	19.2	69.5	8.3	3.0	100.0
1991	20.0	68.2	8.4	3.3	100.0
2002	24.1	61.4	10.6	3.9	100.0
	Vojvodina				
1971	22.2	66.0	8.9	2.7	100.0
1981	20.4	67.1	9.2	3.3	100.0
1991	20.0	66.3	9.8	3.9	100.0
2002	25.4	58.7	11.5	4.4	100.0
	Beograd				
1971	23.7	65.1	7.0	4.1	100.0
1981	21.4	65.9	7.0	4.8	100.0
1991	23.6	62.9	7.4	5.0	100.0
2002	27.7	56.7	9.9	5.6	100.0

Izvor: (Bobić, 2004:384)

Iz podataka se vidi: prvo, da se tokom poslednjih decenija konstantno smanjuje udeo stanovništva u braku, što je posledica opadanja sklapanja braka (stope nupcijaliteta), ali i sve malobrojnijih generacija u tzv. bračnom kontingentu (lica starijih od 15 godina), zbog višedecenijskog nedovoljnog rađanja i obnavljanja stanovništva Srbije. Drugo, tokom vremena, a posebno od prethodnog popisa 1991. do poslednjeg 2002. godine, registruje se značajan porast celibata, tj. lica koja nisu nikada sklapala brak. Treće, povećano je relativno učešće razvedenog stanovništva, doduše sasvim blago, kao posledica niskih stopa razvoda tokom više decenija unazad, pa i tokom 1990-ih (Bobić, 1999, 2001).

Teza o blokiranoj transformaciji braka (partnerstva) potvrđena je i u sociološkom istraživanju Smiljke Tomanović i Suzane Ignjatović (2004). Ono je ukazalo na odsustvo individualizacije životnih stilova među mladima u Srbiji, na veliku zavisnost od roditeljske porodice, te na odlaganje svih bitnih događaja u životu pojedinca: završetak školovanja, braka, formiranja porodice, zaposlenja i ekonomskog osamostaljenja (Tomanović, Ignjatović, 2004). Pri tome, na normativnom planu, brak i dalje zadržava instrumentalnu vrednost odrastanja i odvajanja od porodice porekla, tesno se povezuje sa rađanjem, te se samo partnerstvo još uvek ne percipira kao „čisti odnos“.

Najzad, sistematični podaci, kakvi su podaci popisa, pružaju uvid u naglašeni porast jednog posebnog dela populacije – *udovica*, što je posledica još uvek

prisutnih razlika u prosečnom životnom veku muškaraca i žena, u korist žena, ali i veće stope mortaliteta muškaraca u braku. Ovaj poslednji demografski činilac – mortalitet naročito je izražen tokom 1990-ih, pa sve do danas. Razlozi su dobro poznati iz svakodnevnog života: dugotrajna izloženost stresovima iz okruženja, endemski posttraumatski stres, povećano obolevanje, porast opšte i nasilne smrtnosti (pogibije muškaraca u ratovima u okruženju, nesrećni slučajevi, ubistva i samoubistva), transformacija zdravstvene službe, posebno opadanje preventivne medicine i sl.

Slično ostalim državama u postsocijalističkoj transformaciji i u Srbiji je značajno poraslo rađanje izvan braka, tako da danas skoro svako peto dete rađa žena koja je nevenčana.

Tabela 2. Udeo dece rođene izvan braka, Centralna Srbija i Vojvodina, 1991, 1997, 1999, 2001

Godina	Centralna Srbija	Vojvodina
1991	13,5	13,9
1997	18,8	18,8
1999	19,7	21,5
2001	20,2	21,2

Izvor: Bobić, M (2004: 364)

U stranoj literaturi se udeo ovih živorođenja uzima kao pokazatelj raširenosti kohabitacija, tj. alternativnih formi partnerstva (izvan braka). Kada je reč o Srbiji kao i ostalim zemljama u postsocijalističkoj transformaciji, demografski podatak o porastu ove pojave treba detaljnije sociološki preispitati, na širim reprezentativnim istraživanjima, ali i kvalitativnim studijama slučaja. Za sada jedino možemo tvrditi da je na globalnom nivou udeo kohabitacija zanemarljiv, o čemu svedoče sledeći argumenti: 1) podaci popisa iz 2002. ukazuju na minimalno učešće višechlanih neporodičnih domaćinstava u Srbiji, svega 1,7%, (Bobić, 2005), što je alternativni indikator kohabitacija; 2) reprezentativno istraživanje koje je sprovedeno u Srbiji 2003. godine takođe je pokazalo da je udeo kohabitacija (predbračnih, postrazvodnih) minimalan, svega 1,4 % (tabela 3).

Takođe, jedno reprezentativno istraživanje bilo bi neophodno da bi se rasvetlilo u kojoj meri su rađanja izvan braka, kao i postrazvodne i udovičke porodične forme – bihejvioralni modeli koji su podržani i omogućeni od strane proširenih i složenih porodica, imajući na umu da je broj i učešće ovih složenijih zajednica u značajnom porastu (Milić, 2004).

Tabela 3. Partnerski status lica izvan braka, Srbija, 2003

Kohabitacije		
Predbračne	Postbračne	Ukupno
0.8	0.6	1.4

Izvor: Obrada ankete ISI FF 2003

Štaviše, značajni porast izvanbračnog roditeljstva u državama postsocijalističke transformacije, po mom je mišljenju, više izraz socijalno-patološkog ponašanja usled destrukcije prethodnog autoritarnog sistema vrednosti, čime je „olabavljena“ spoljašnja društvena kontrola, tako da su i porodica i pojedinac uleteli u „vrtloge svakodnevice“ (Milić, 1995) i opšte društvene anomije⁶⁷. Sličan stav zastupaju i Coleman i Philipov i Dorbritz (Coleman, 2005, Philipov and Dorbritz, 2003)⁶⁸.

Reprezentativno istraživanje ISI FF iz 2003. godine ukazalo je i na neverovatno smanjenje udela nuklearnih porodičnih domaćinstava na svega 1/3, uz istovremeno značajno povećanje proširenih na oko 30%. Visoko učešće beleži i forma bračnog para bez dece, oko ¼ svih, što je pretežno posledica starenja stanovništva. Dalje, svako deseto domaćinstvo je *samačko*, što nije posledica razvijene individualizacije, već poodmaklog procesa starenja, odnosno još uvek prisutnih razlika u prosečnom trajanju životnog veka muškaraca i žena u korist žena (feminizacija i senilizacija) (Milić, 2004).

Istovremeno, 61% domaćinstava (pretežno žene) opterećeno je brigom i staranjem o starima, bolesnim i hendikepiranim članovima bilo da žive zajedno ili ne (ibidem). Tako umesto individualizacije i emancipacije, porodice su u Srbiji zahvaćene trendom retradicionalizacije, povratka na premoderne obrasce uzajamnog ispomaganja i udruživanja, a često i naturalne proizvodnje i potrošnje, a sve u cilju golog preživljavanja. Slika svakodnevice je tim sumornija što u uslovima produženog životnog veka starijih generacija, sve veći broj samačkih domaćinstava otpada na ovu kategoriju populacije, a posebno na stare žene (Milić, 2004).

Dakle, da zaključimo ovaj deo analize. Nasuprot tendencijama koje ilustruje zvanična statistika, dubinska empirijska istraživanja, kako kvantitativna, tako i kvalitativna (Bolčić et al, 1995, Milić, 1994, Milić et al, 2004 i dr.) svedoče u prilog *povlačenja i destrukcije porodice, tj. privatne sfere*. Svi navedeni oblici ponašanja (porast celibata, prisilno ostajanje u braku, tj. nizak nivo razvoda i kohabitacija, odlaganje pa i odustajanje od rađanja, nasilje u porodici) posledici-

⁶⁷ Majke koje su rodile dete sa nevenčanim partnerom najčešće odbijaju naučne intervjuje, tako da se ova pojava stalno izmiče dubinskom naučnom ispitivanju. Na osnovu podataka demografske statistike vidi se da su ove majke pretežno nižeg obrazovanja, pa prema tome i nižeg, socijalnog statusa.

⁶⁸ Uostalom, kako razumeti toliko puno napisa u dnevnoj štampi i uopšte u medijima o majkama koje ostavljaju i/ili napuštaju bebe i malu decu, kao i učestalo čedomorstvo, nasilje nad decom i sl?

ca su visokog nivoa traumatizacije stanovništva, kompresije porodice i odsustva životnih šansi i izbora pojedinaca u društvenom rasulu i sistemskom haosu koji u Srbiji traje već više od deceniju i po, sa još uvek neizvesnim ishodom. No, pogledajmo sada kakvo je stanje u drugim državama u postsocijalističkoj transformaciji.

Promene u bračnom ponašanju u zemljama centralne i istočne Evrope tokom 1990-tih

Kao i u slučaju Srbije, tako je na početku postsocijalističke transformacije, u većini ovih zemalja brak bio univerzalan i stabilan, model koji je u literaturi opisan kao istočnoevropski (Hajnal, 1965). Istočno od linije Trst – Sankt Peterburg⁶⁹, uspostavljen je obrazac opšte bračnosti stanovništva, tj. ranog sklapanja braka, niskih udela kako celibata tako i uopšte lica izvan braka (rastavljenih, udovaca).

U literaturi se kao uobičajeni pokazatelj univerzalnosti braka koriste: stopa ukupne prve bračnosti⁷⁰, kao i prosečne godine sklapanja prvog braka (tabela 4).

⁶⁹ Danas demografi misle da tu liniju treba pomeriti na Dubrovnik – Sankt Petersburg (Philipov, 2003)

⁷⁰ Stopa ukupne prve bračnosti pokazuje kakva je verovatnoća da će lice tokom života sklopiti brak. Ukoliko je njena vrednost blizu 1 to znači potpunu bračnost, tj da će svako lice tokom života sklopiti bar jedan brak. Sve vrednosti niže od jedinice ukazuju na opadanje stope bračnosti, tj povećanje udela celibatera i odlaganje sklapanja braka.

Tabela 4. Stope ukupne prve bračnosti i prosečne godine stupanja u prvi brak, Zemlje u postsocijalističkoj transformaciji i izabrane zemlje Zapadne Evrope, 1980–2000

Zemlje	Stopa ukupne prve bračnosti			Prosečne godine stupanja u prvi brak		
	1980	1990	2000	1980	1990	2000
Albanija*	0,77	0,99	-	22,20	23,20	23,50
Armenija	-	0,93	0,34	-	22,40	23,10
Azerbajdžan	0,98	1,05	0,54	-	24,20	23,70
Belorusija	-	-	0,65	22,90	22,00	22,60
Bosna i Hercegovina*	0,69	0,67	0,75	22,00	23,30	24,60
Bugarska	0,97	0,90	0,52	21,30	21,40	24,10
Hrvatska	0,79	0,70	0,64	22,10	23,10	25,30
Češka Republika	0,90	1,02	0,50	21,50	21,60	24,50
Estonija	0,94	0,79	0,39	22,60	22,50	24,80
Gruzija	0,99	0,80	0,41	-	23,50	24,60
Mađarska	0,89	0,77	0,49	21,20	21,90	24,60
Makedonija	0,91	0,86	0,83	22,20	22,60	23,60
bivša Istočna Nemačka*	0,81	0,64	0,47	21,80	23,30	26,00
Letonija	0,97	0,92	0,40	22,80	22,20	24,50
Litvanija	0,94	1,06	0,51	23,00	22,30	23,50
Moldavija*	1,11	1,19	0,62	-	22,30	21,00
Poljska	0,90	0,91	0,63	22,80	22,70	23,90
Rumunija	1,02	0,92	0,64	21,50	22,00	23,40
Ruska Federacija*	0,96	1,00	0,60	22,40	21,90	22,10
Slovačka Republika	0,87	0,96	0,52	21,90	21,90	24,00
Slovenija	0,79	0,51	0,45	22,50	23,70	26,70
Srbija i Crna Gora	0,82	0,78	0,68	22,50	23,40	24,60
Austrija	0,68	0,58	0,54	23,20	24,90	27,20
Finska	0,67	0,58	0,62	24,30	26,00	28,00
SR Nemačka*	0,66	0,64	0,64	23,30	25,70	26,80
Italija*	0,78	0,69	0,62	24,60	26,60	27,00

* poslednje godine za koju su dostupni podaci su: 1999 za Albaniju, 1998 za BiH, za bivšu Istočnu Nemačku, SR Nemačku i Italiju, 1997, a za Moldaviju i Rusku Federaciju 1996

Izvor: Philipov D. and Dorbritz, J. (2003:77)

Kao što svedoče podaci iz tabele 4, nakon rušenja Berlinskog zida 1989. godine i otpočinjanja korenitih društvenih promena, obrazac univerzalnog braka se postepeno napušta. Stopa ukupne prve bračnosti značajno opada, posebno u periodu 1990–1995, a istovremeno, za veoma kratko vreme, drastično se povećavaju prosečne godine stupanja u prvi brak⁷¹. Odlaganje braka u kasnije godine najintenzivnije je u Sloveniji i Češkoj Republici (3,2 i 3,0 godina respektivno). Očigledno je, takođe, da Srbija sledi ove trendove (Bobić, 2004).

Međutim, različito od Srbije, u drugim državama postsocijalističke transformacije, tokom 1990-ih godina, beleži se skok izvanbračnih unija, kohabitacija. To ponašanje posebno je zahvatilo generacije stare 25–29 godina (tabela 5). Najviši nivoi zabeleženi su u Estoniji (64%) i Sloveniji (42,5%), iza kojih slede Letonija (40,0%) i Češka Republika (29,3). Ipak, mali udeo žena rađa decu u kohabitacijama, među kojima preovlađuje varijanta „braka na probu“, tj prelazni oblik koji se transformiše u brak onda kada se donese odluka o rađanju.

Tabela 5. Kumulativni % žena koje su do svoje 25-te godine stupile u prvi izvanbračni partnerski odnos

Država	Godina intervjuja	Starost u doba intervjuja		
		25–29	30–34	35–39
Češka Republika	1997	29,3	25,5	20,5
Estonija	1994	64,0	60,8	48,9
Mađarska	1992/93	18,1	14,8	8,9
Letonija	1995	40,0	28,6	25,4
Litvanija	1994–1995	15,3	9,5	12,2
Poljska	1991	4,1	3,6	2,8
Slovenija	1994–1995	42,5	36,0	23,1
Austrija	1995–96	57,5	54,6	44,6
Finska	1989–90	68,4	60,8	42,9
Italija	1995–1996	4,8	5,0	3,4

Izvor: Family and Fertility Surveys u državama EEZ

Objašnjenja porasta alternativnog bračnog ponašanja u Centralnoj i Istočnoj Evropi u literaturi se uglavnom povezuju sa promenama u dva bitna podsistema: ekonomskom i vrednosnom. Tu se misli na kolaps prethodnog sistema komandno-planske ekonomije, što je prouzrokovalo: pad zaposlenosti, osiromašenje populacije i opštu egzistencijalnu nesigurnost. Rano stupanje u brak bilo je moguće,

⁷¹ Odustajanje od „ranih brakova“ iz Hajnalove tipologije, u Istočnoj Evropi, registrovano je kod generacija, rođenih posle 1968 godine.

pored ukorenjene tradicije i zahvaljujući razvijenoj državnoj politici u oblasti socijalne zaštite i populacionih, pronatalitetnih mera. Praksom redistribucije društvenog dohotka, država je pomagala rešavanje problema mladih parova: u oblasti stanovanja, zbrinjavanja dece zaposlenih majki, prava na: dečije dodatke, porodijska odsustva, negu i staranje o deci, i tsl. Osim toga, autoritarni režimi, *per definitionem*, ne pružaju uslove za individualne izbore, već „guraju“ pojedinca u porodicu kao najvažniji kolektivitet („porodica kao osnovna ćelija društva“).

U fazi transformacije ovih društava ka tržišnoj privredi ruši se prethodni sistem vrednosti, nastaje period prolazne anomije i haosa. Opšta nestabilnost i lična nesigurnost primorava pojedince na oprez, zahtevajući da se svako, pre svega, pobrine sam o sebi. Otuda žene pa i muškarci moraju privremeno da odlože ireverzibilne odluke, kakve su brak i rađanje da bi maksimalno smanjili oportunitetne troškove⁷² i obezbedili kakvu-takvu ličnu sigurnost.

Tokom perioda društvene transformacije, u državama centralne i istočne Evrope, zabeležena je pojava porasta razvoda brakova dužeg trajanja, što se primećuje i kod populacije Srbije, a posebno Beograda (Bobić, 2003). Naime, dok je pre ovih društvenih promena bilo uobičajeno da se češće raspadaju brakovi u prvoj i/ili prvih pet godina braka, tokom 1990-ih registruje se trend učestalijih razvoda kod unija dužeg trajanja. Ova pojava je posebno došla do izražaja u Hrvatskoj, bivšoj Istočnoj Nemačkoj, Mađarskoj i Ruskoj Federaciji (Philipov and Dorbritz, 2003). Generalno, autori smatraju da uzroci ne leže toliko u učestalijim bračnim konfliktima, niti strukturnim poremećajima koji bi povećali divorcijalitet tokom 1990-ih, već je reč više o nekim „tehničkim“ promenama. Na primer, u pojedinim zemljama, uvedena je drugačija procedura razvoda, kao posledica izmene zakona o braku i porodici (slučaj bivše Istočne Nemačke nakon ujedinjenja i prihvatanja regulative SR Nemačke). U drugima je olakšano dobijanje razvoda (slučaj Ruske Federacije) ili je, pak, došlo do izmena u statistici (postojjećih i razvedenih) brakova (primer Baltičkih Republika). Najzad, sama činjenica pada sklopljenih brakova tokom 1990-ih, znači i opadanje udela zajednica kraćeg trajanja, pa samim tim i „preraspodelu“ u strukturi razvedenih brakova na one dužeg trajanja. Sve u svemu, tokom 1990-ih nije došlo do bitnijih promena u nivou divorcijaliteta, već u njegovim kvalitativnim aspektima (starosnoj strukturi, vremenu koje protekne do donošenja pravosnažne sudske odluke i registraciji događaja).

Demografi ne raspoložu sistematskim podacima o trendu ponovljenih brakova (sukcesivnih monogamija) u ovom regionu, ali na osnovu empirijskih istraži-

⁷² Pod oportunitetnim troškovima se podrazumevaju propuštene prilike za zaradu na tržištu usled angažovanja u porodici. Jasno je da oni najviše padaju na pleća žena, posebno onih visokobrazovanih, koje postižu visoke cene svojih usluga na tržištu.

vanja Populacione jedinice UN (Family Fertility Survey), može se zaključiti da je opšti trend sličan kao i sa prvim brakovima. Naime, broj ponovljenih brakova je u padu, a među njima, većina je brakova drugog reda. Analogno starenju nupcijaliteta odigrava se i starenje fertiliteta, tj. odlaganje sklapanja brakova i rađanja u kasnije godine života (žene)⁷³.

Različito od zemalja Zapada, u državama postsocijalističke transformacije (uključujući i Srbiju) značajno je porastao udeo maloletničkog rađanja. Posebno se ističu države iz sastava nekadašnjeg SSSR-a, sa incidencijom od 35 do 57 rađanja na 1000 tinejdžerki u Ukrajini, dok je u ostalim delovima regiona njihov nivo stabilan ili se smanjio, na primer u Mađarskoj sa 50 na 40 živorođenja na 1000 maloletnica. Regionalno posmatrano, skok maloletničkih rađanja zabeležen je u sledećim oblastima: Baltiku, zapadnom delu Zajednice nezavisnih država, Kavkazu i Centralnoj Aziji. U istom periodu na Zapadu se beleži pad ovog fenomena, recimo u Švedskoj sa 34 na 14 porođaja na 1000 maloletnica (Unicef, 1999).

U pojedinim državama Centralne i Istočne Evrope, beleži se visok udeo dece rođene izvan braka, u Estoniji čitavih 50%, do 40% u Latviji i 38% u Bugarskoj. Ovi demografski trendovi, porast izvanbračnog rađanja, razvoda i smrtnosti, uticali su na izmenu dotada preovlađujućih, nuklearnih porodičnih domaćinstava u zemljama postsocijalističke transformacije. Na primer, u Ruskoj Federaciji je od 1989 do 1994 registrovano povećanje jednoroditeljskih porodičnih zajednica, sa 14 na 16%. To ukazuje da je kao i u slučaju Srbije i u drugim državama Centralne i Istočne Evrope nastupila faza društvene regresije i retradicionalizacije u smislu povećanja udela proširenih domaćinstava, zbog toga što mladi ljudi poseduju nizak ekonomski, socijalni i humani kapital, čime su im sužene mogućnosti za osamostaljivanje iz roditeljskog okruženja, pa su višegeneracijske porodice prinuđene da se povezuju i uzajamno ispomažu.

Ukratko, tokom poslednje decenije XX veka, u regionu Centralne i Istočne Evrope ubrzano se uspostavlja model bračnog ponašanja koji, kao što ćemo uskoro videti, *samo formalno* podseća na model razvijenih država Zapada, poznat kao „druga demografska tranzicija“.

⁷³ Demografi uzimaju starost žene od 23.5 godina prilikom rađanja prvog deteta kao granicu između tradicionalnog modela rađanja, koji je do 1990-tih dominirao na istoku Evrope i modernog režima Zapada gde je rađanje pomerenom u kasnije godine.

„Druga demografska tranzicija“

Različito od Istoka Evrope, uključujući i prostor Zapadnog Balkana, počev od druge polovine XX veka pa sve do danas, razvijene države Zapada prolaze kroz bitno drugačije, korenite preobražaje bračne dijade, tj težišta porodice u Dirkemovskom diskursu. U suštini te, u krajnjoj liniji, postpatrijarhalne promene u porodici, društvu i kulturi je velika *transformacija muško ženskih odnosa*, koja znači i napuštanje dotadašnjih uobičajenih životnih stilova. Promenjeni su forma i sadržaj braka i/ili partnerstva, profamilističke vrednosti ustupaju mesto individualističkim ciljevima samoaktuelizacije, što znači i permanentno menjanje samih individua („self-therapy”, Giddens, 1991). Životni tok nije više niti uniforman, niti se unapred može predvideti anticipiranjem životnih događaja, već je to jedan veoma neizvestan put na kome treba refleksivno promišljati prethodnu biografiju i donositi nove odluke (Giddens, 1992)⁷⁴.

Demografi Dirk Van de Kaa i Ron Lestheaghe su sada već davne 1986. godine, skovali paradigmu „druge demografske tranzicije“ (Van de Kaa, 2004) (u daljem tekstu DDT), kojom su obuhvatili te krupne promene intimnosti. U najkraćem, reč je o procesualnoj zameni buržoaskog porodičnog modela, karakterističnog za „prvu demografsku tranziciju“, novim, tzv. „individualističkim porodičnim modelom“. Kao što će iz daljeg izlaganja videti, reč je o tako masivnim promenama da se govori o sasvim novom „demografskom režimu“, pa i „demografskoj revoluciji“ (Macura, Mac Donald, Haug, eds, 2005, Van de Kaa, 2004).

U demografiji se vode brojne polemike oko DDT. Jedna struja mišljenja zagovara stav da se tu radi o tendencijama, koje su sastavni deo promena iz poslednje faze prethodne (prve) demografske tranzicije, a koje se beleže još od 18. i 19. veka (Wertheimer-Baletić, 1982)⁷⁵. Drugim rečima, nema govora o nekakvoj dru-

⁷⁴ U referentnoj literaturi se kao determinante te globalne transformacije navode sledeći procesi i pokreti: Postindustrijska, postfordistička, informacijska ekonomija globalizujućih razmera, feminizam i tehnološke inovacije na planu biološke reprodukcije.

⁷⁵ Prva demografska tranzicija označava prelaz sa biološkog demografskog režima na socio-ekonomski ili racionalni, tj snižavanje visokih stopa umiranja i rađanja u dugom istorijskom periodu pre modernizacije, na niske nivoe, kada se zahvaljujući napretku društva, ekonomije, medicine, promene u aspiracijama i mortalitet i natalitet stavljaju pod racionalnu (humanu) kontrolu. Prema tome, prva demografska tranzicija se dovršava kada se kretanje nivoa fertiliteta i mortaliteta uravnotežavaju, što dovodi do nulte stope prirodnog priraštaja. Taj demografski preobražaj poklapa se sa migracijom stanovništva iz sela u gradove, dakle procesima modernizacije i urbanizacije. To je period velike popularnosti braka i nuklearne porodice (rađanje se odvija u braku, usvajanjem kontrole fertiliteta, tj normi o manjem broju dece, ali „višeg kvaliteta“. Tada je roditeljstvo centar porodičnog sistema i glavni razlog održavanja bračne zajednice).

goj tranziciji, već prolazimo kroz tzv. *posttranzicionu etapu*⁷⁶. No bez obzira na to da li je reč o prvoj, drugoj ili trećoj demografskoj tranziciji, suština je u tome da se demografski procesi i strukture tretiraju kao posledice ali i preduslovi globalnih socijetalnih promena, što je u prvoj trećini XX veka iscrpno formulisano u okviru *teorije demografske tranzicije* Noteštejna i Tompsona, odnosno teoriji demografske revolucije A. Landrija. Reč je, dakle, o tako krupnim promenama unutar stanovništva, čija je konačna posledica drastično smanjenje fertiliteta, što je prouzrokovalo pad rađanja i do 70% ispod nivoa koji je potreban za prosto obnavljanje stanovništva⁷⁷, kao i intenzivno starenje stanovništva.

Ispitujući složenu prirodu savremenih populacionih trendova u sklopu svoje teorije DDT, Van de Kaa je postavio eksplanatorni obrazac koji obuhvata 3 dimenzije socijalnog sistema: *strukturu, kulturu i tehnologiju*⁷⁸, kojima odgovaraju tri bitne societalne jedinice na mikroplanu, *individue, primarne i sekundarne grupe* (Hoffman-Nowotny, 1987, Van de Kaa, 1988). Pod primarnim grupama obuhvaćena su dva podsistema *a) bračna dijada i b) dijada roditelja i dece*, i to polazeći od razdvajanja dva suštinska procesa, formiranja partnerske unije i rađanja.

⁷⁶ Demografi se uglavnom slažu da se u istoriji svetskog stanovništva mogu utvrditi *dve* demografske tranzicije: prva, neolitska, oko 40.000 godina pre naše ere, povezana sa promenom klime na Zemlji i početkom poljoprivrede. Druga datira iz sredine 18. veka (n. e), najpre u Francuskoj, a potom i u Engleskoj, dok se treća tek može očekivati. Možda smo već i njeni svedoci, pod pretpostavkom da ona počinje padom fertiliteta, a da će promene u mortalitetu tek uslediti (Avramov, 1993).

⁷⁷ Da bi se obezbedila prosta reprodukcija stanovništva neophodno je da svaka žena tokom svog prokreativnog perioda rodi, u proseku po 2,15 deteta (stopa ukupnog fertiliteta). Tako na primer, tokom poslednje decenije XX veka u Centralnoj Srbiji došlo je do pada rađanja sa 1,74 na 1,54 deteta po ženi, odnosno u Vojvodini sa 1,72 na 1,59. Pad rađanja u Beogradu tokom istog perioda još je drastičniji, sa 1,43 na 1,27, pri čemu uzroke treba tražiti kako u odlaganju braka tako i u promeni polnog i starosnog sastava bračnog kontingenta. Međutim, da bismo realno sagledali pojavu nedovoljnog rađanja u kontekstu socijalno ekonomskih, političkih i kulturnih prilika, treba pogledati situaciju u ostalim evropskim državama: u bivšim socijalističkim državama Istočne Evrope, zabeležen je još drastičniji pad fertiliteta, kao na primer u bivšoj Istočnoj Nemačkoj, sa 1,52 (1990) na 0,95 (1997), u Rusiji sa 1,89 na 1,28, Češkoj, sa 1,89 na 1,17. I ostali evropski regioni takođe beleže nizak i opadajući nivo ukupnog fertiliteta, s tim što ovaj pokazatelj trenutno beleži najniže vrednosti u državama južnoevropskog basena, recimo u Španiji 1,36 (1990) odnosno 1,15 (1997) i Italiji, 1,36 i 1,22 respektivno (Penev, 2000).

⁷⁸ Struktura, tehnologija i kultura međusobno su povezane, tako da su svi njihovi sastavni elementi u međusobnoj interakciji, kao na primer tehnologija u oblasti kontracepcije i seksualne norme, zatim način života i tehničko-tehnološke inovacije i sl. Struktura je sistem položaja societalnih grupa (individua, grupa, organizacija, država), dok tehnologija predstavlja celokupnost tehnika za proizvodnju dobara i usluga. Kulturu određuje sistem vrednosti, značenja i simbola, kao i način svakodnevnog života individua. Dok su primarne grupe zasnovane na srodstvu, sekundarne grupe se oslanjaju na političku pripadnost, socio-ekonomske karakteristike (slojevi i klase), religioznu afilijaciju.

Tako velike demografske promene bile su moguće zahvaljujući visokom nivou lične sigurnosti, dostignute u fazi razvijene „države blagostanja“, u kojoj se u pojedinim zemljama današnje Evropske unije, za programe nemenjene stanovništvu⁷⁹ izdvajalo i do 30% bruto nacionalnog dohotka. Međutim, krajem XX veka „država blagostanja“, ulazi u krizu, čime se podriiva koncept ekstenzivnog socijalnog osiguranja, a društveni položaj individua i socijalnih grupa definiše se *kvalitetom života i životnim stilom*. Sindikati gube značaj u zaštiti prava radnika i zaposlenih, budući da države (vlade) kontrolišu socijalne nejednakosti putem instrumenata ekonomske politike (u domenu dohodaka, zaposlenosti i poreza). Globalno društvo postaje izrazito otvoreno i „rizično“ sa jakom srednjom klasom (belih okovratnika, profesionalaca, tehničara, informatičara), izražene socijalne mobilnosti i socijalnog aktivizma (akcione grupe za slobodu abortusa, jednakost rodova, ekološki pokreti, pokreti za zaštitu homoseksualaca, manjina, životinja i sl.).

Razvoj i širenje obrazovanja, posebno ženskog, izvršio je takođe krucijalan uticaj na demografske promene. Sve veći obuhvat žena visokim obrazovanjem, podstakao je porast ekonomske aktivnosti žena, a u najnovijem periodu i do njihovog sve većeg usmeravanja ka karijeri. Otuda je ulazak u fragilnu partnersku uniju (kohabitaciju) manje obavezujući i u samom startu ne podrazhteva veliko posvećivanje odnosu („commitment“). Usput se i odlaže teško razrešiv konflikt porodice i karijere u savremenom društvu, koje zahteva veliku mobilnost i spremnost pojedinca na brze i stalne promene.

Tranzicija braka u sklopu DDT odvija se u nekoliko faza: u prvoj se konzensualne zajednice (kohabitacije) pojavljuju kao devijantan fenomen, ponašanje grupa koje odstupa od konvencionalnog, građanskog braka, zatim nastupa faza u kojoj društvo postepeno prihvata kohabitaciju kao „uvod u brak“ ili „brak na probu“, ili opcija umesto ponovnog sklapanja braka, nakon razvoda, pa i bez razvoda (paralelni partnerski odnos) i konačno kohabitacija postaje alternativa braku ili ravnopravna bračna varijanta, što podrazumeva veliku heterogenost životnih stilova, društveno-kulturni pluralitet, poštovanje ljudskih prava, političku demokratizaciju. Može se reći da je u suštini ove transformacije modernog braka (partnerstva) *fenomen promenjenih ili fleksibilnih uloga polova/rodova, što se smatra posledicom postmodernog društvenog razvitka i DDT*. Snažan akcelerator korenitih društvenih i demografskih transformacija tokom prošle tri decenije je i *ženski pokret*, koji je jedna od ključnih varijabli u objašnjenju pojave i širenja kohabitacija. Tehnološkim inovacijama na planu kontrole začeca i rađanja stvorene su osnovne pretpostavke da žena slobodno odredi *vreme i broj začeca*. Norma od

⁷⁹ Najrazvijeniju tradiciju „family friendly“ politika i ličnog obezbeđenja pojedinaca imaju nordijske zemlje i države severa Evrope (Švedska, Norveška, Danska), sa ustaljenim socijaldemokratskim režimima.

dvoje dece iz šezdesetih godina postepeno se svodi na (samo) jedno dete, tako da dolazi do *pojave paralalene starenja nupcijaliteta i fertiliteta (iza 30-te godine starosti)* (Bosveld, Willy, 1996). Istovremeno, anketna istraživanja stavova razvijenih evropskih država pokazuju da je klasičan brak i dalje vrlo visoko vrednovan cilj u životu pojedinca⁸⁰.

Dakle, da sumiramo ovaj deo analize ukazivanjem na bitne bihevioralne promene na planu bračnosti populacija Zapada.

Na nivou pojedinca, para i porodice, DDT izazvala je sledeće efekte: (Prinz, 1995): 1) opadanje univerzalnosti i popularnosti braka i širenje alternativnih formi kohabitacija; 2) roditeljstvo prestaje da bude centralna funkcija porodičnog sistema, jer se težište premešta na partnerstvo; 3) umesto preokupacije planiranjem porodice (broj i razmak rađanja) istaknuto je samoostvarenje (žene) i lični rast i razvoj; 4) transformacija jednoobraznih formi (porodičnih) domaćinstava u multivarijantne domaće grupe (samačke i višečlane).

Obzirom da je o prve tri dimenzije transformacije intimnosti posvećeno dovoljno prostora, nekoliko napomena o poslednjoj, tj. diverzifikaciji tipova domaćinstava. U savremenom svetu globalizujućih tendencija transformacija intimnosti ispoljava se i kroz „neverovatno smanjivanje porodice“ (Castells, 2002). Tako u svojoj studiji o preobražaju intimnih odnosa, Gidens piše: „U društvu koje se razdvaja i razvodi, uža porodica stvara čitav niz različitih novih rodbinskih veza povezanih, na primer, s tzv. rekombinovanim porodicama. No, priroda ovih veza menja se budući da su one podložne većem pregovaranju nego pre. Odnosi među srodnicima su se često uzimali zdravo za gotovo na temelju poverenja; sada se za poverenje mora pregovarati i pogađati, a obavezivanje („commitment“) isto je toliko problem kao i seksualni odnos“ (Giddens, 1992:96).

Čini se da tu zapravo nije reč o nestajanju porodice, već o pluralizmu bračnih i porodičnih oblika u čijoj suštini leži *transformacija u strukturi moći*. i pored opadanja popularnosti klasičnog braka, muškarci i žene teže životu u paru, pa i samom klasičnom braku.

Korenito se promenio i život same dece. Tako na primer, u 1991. godini, prema podacima Američkog biroa za popis stanovništva, broj dece koja žive sa

⁸⁰ Istraživanja pokazuju da u Češkoj, Slovačkoj, Italiji, Mađarskoj, Nemačkoj i Holandiji na skali životnih ciljeva, najvažniji su sledeći: srećan porodični život, pažnja i ljubav prema deci i (permanently) obrazovanje. Slično važi i za Švajcarsku i Španiju, ali se u slučaju poslednjih država vrlo visoko rangira i „zadovoljstvo sopstvenim životom“. Iza njih se nalaze materijalističke i tzv „postmaterijalističke vrednosti“: posedovati dovoljno novca i lepu kuću, profesionalna karijera, samoostvarenje, ravnopravnost žene i muškarca (Rašević i Petrović, 1994, Milić, 2001). U SAD-u, 90% Amerikanaca bar jednom u toku života pristupi činu venčanja. Njihovi brakovi traju kratko, svega nekoliko godina (najveće stope razvoda u svetu), ali se nakon razvoda čak 60% žena i 75% muškaraca ponovo ženi/udaje, u proseku nakon tri godine od razvoda.

oba biološka roditelja smanjio se na samo 50,8%, što je podatak koji potvrđuju i evropski izvori koji se tiču domaćeg stanovništva.⁸¹ U prilog tome govore i podaci o porastu jednoroditeljskih porodica: broj dece koja žive samo sa jednim roditeljem u SAD-u udvostručio se između 1970. i 1990. tako da je danas taj udeo dostigao čitavih 25%. Unutar toga, udeo dece majki koje se nisu nikad udavale (izvanbračna živorođenja) povećan je sa 7% 1970. na čitavih 31% 1990. godine! Drastično raste i udeo jednoroditeljskih zajednica očeva sa decom, tako da iako je na njih 1990. otpadalo samo 3,1%, njihov broj je u odnosu na 1970-te godine povećan trostruko (tada je iznosio samo 1,1%).

Pojava tzv. *rekombinovanih porodica*, nastalih nakon razvoda i formiranja zajednica sklapanjem novog braka (serijska monogamija) uz okupljanje potomstva iz prethodnih zajednica i održavanje širokih neformalnih srodničkih mreža, takođe je novi „specijalitet“ (Milić, 2001). Tako je 1980. u SAD-u zabeleženo 4 miliona takvih zajednica, a 1990. taj broj je narastao na 5 miliona. Zahvaljujući većem socijalnom prihvatanju rađanja izvan braka, kao i kohabitacija, 1992. godine je ¼ neudatih Amerikanki starijih od 18 godina živelo sa decom, a 1993. je registrovano 3,5 miliona parova koji žive u kohabitacijama, a od njih je 35% imalo i decu. U SAD-u se u periodu 1980–1992 udvostručio udeo neoženjenih očeva sa decom (!), kao i što je blago povećan broj dece koja žive sa babom i dedom (za 10% više 1990. u odnosu na 1960.) (Castells, 2002).

Ne postoje pouzdani podaci o broju homoseksualnih porodica i domaćinstava. Prema izveštaju Američke ankete o nacionalnom zdravlju i društvenom životu stanovništva iz 1992, svega 2,8% muškaraca i 1,4% žena je prijavilo neku vrstu homoseksualnog ili biseksualnog identiteta, odnosno oko 4% ovakvih ponašanja od svoje 18-te godine (Cliquet, 2003). Castells procenjuje da je taj udeo među Amerikancima viši, čak i do 10% među muškarcima (Castells, 2002), odnosno, 6–7% među ženama. Evropski izvori navode niži postotak „gay” populacije, oko 5% (Cliquet, 2003).

Među tzv. neporodičnim domaćinstvima najbrže rastu tzv. „ostala neporodična domaćinstva“, od 1,7% u 1970. na 5% u 1995. Američki popisi stanovništva u ovu grupu klasifikuju: sustanare, prijatelje, dakle osobe koje nisu ni bračnoj ili krvnoj vezi⁸².

Harvardski Univerzitet procenjuje da će broj domaćinstava oženjenih parova sa decom i dalje opadati, sa 31,5% u 1980. na oko 23,4% početkom XXI veka, dok se istovremeno očekuje porast samačkih domaćinstava sa 22,6 na 26,6%, respektivno, tako da će ova kategorija biti brojnija u odnosu na nekada raširenu

⁸¹ Deo te tendencije u slučaju američkog društva duguje se povećanju broja adopcija ili usvojenja, kao i činjenici da je oko 20.000 dece rođeno veštačkom oplodnjom

⁸² Takvi životni aranžmani poznati su iz američkih sapunica kao TV serija „Prijatelji“ i dr. Tu spadaju i homoseksualni i heteroseksualni nevenčani parovi bez dece.

nuklearnu formu. Istovremeno, ne očekuje se značajniji skok jednoroditeljskih porodica (sa 7,7 na 8,7%). Procenjuje se da će ubedljivo najbrojnija postati grupacija venčanih parova bez dece, sa udelom od 29,5% svih domaćinstava! Reč je o dvokarijernim ili tzv. DINK zajednicama („double income no kids“) mladih, obrazovanih, ka uspehu i karijeri orijentisanih muškaraca i žena, čiji su rodni odnosi najbliži egalitarnom modelu (Bobić, 2003). No, iako se svi slažu oko konstatacije o pluralizmu privatnih aranžmana, osnovno pitanje glasi: da li se može govoriti o nekim ključnim polugama koje podrivaju dalje opstajanje tako šarolikih izbora? U literaturi se izdvajaju *tri osnovne*: 1) *mere državne podrške*, 2) *sve veća usredsređenost na ženu*, 3) *menjanje partnera i prihvatanje različitih životnih stilova tokom životnog ciklusa*.

Zaključak: Može li se teorija DDT primeniti na zemlje u postsocijalističkoj transformaciji?

Gornja analiza pokazuje da demografski razvitak država u postsocijalističkoj transformaciji konvergira dinamičkim razvijenih država Zapada tokom 1990-ih godina. U obe grupacije uspostavljen je sličan demografski režim sa niskim stopama fertiliteta, bez presedana u dosadašnjoj istoriji ljudske vrste (UN, 2005), opadanje bračnosti, širenje kohabitacija i rađanja izvan braka, intenzivan proces starenja stanovništva, koji je danas postao gorući socijalni, ekonomski i politički problem, iako su demografi na njega odavno skretali pažnju (ibidem). Problem veoma niskog fertiliteta („lowest low fertility“ od 1,3 dece po ženi i manje od toga) i prirodnog (ne)obnavljanja stanovništva realnost je svih evropskih populacija⁸³, a imajući u vidu povlačenje države blagostanja, čini se da političari sve manje pažnje poklanjaju toj komponenti razvitka stanovništva, usmeravajući se na upravljanje internacionalnim migracijama kao odlučujućom varijablom post(modernog) demografskog režima (tzv. „menadžment migracija“). Migracije ili mehaničko kretanje stanovništva danas dominiraju evropskom pa i vanevropskom populacionom dinamikom i politikom (Coleman, 2005), s tim što su zemlje severa, zapada i juga Evrope izrazito imigracione, a države postsocijalističke transformacije emigracione. Dakle, teza o konvergenciji Evrope u jedinstven demografski prostor čini se dosta problematična ne samo na agregatnom nivou, već i po samom sadržaju ili značenju demografskih procesa, odnosno uzrocima koji ih proizvode, o čemu će biti reči nešto niže u tekstu.

⁸³ U SAD-u ne postoji taj problem, jer je stopa ukupnog fertiliteta 2,14, dovoljna za prostu reprodukciju, uz idealnu stacionarnu starosno-polnu strukturu stanovništva, što se postiže intenzivnom kontrolom imigracionih struja.

Teorija DDT dominantna je demografska paradigma od početka 1990-ih godina, sastavna komponenta postmoderne demografije, ali se, po mom mišljenju, njeno važenje mora suziti samo na države Evropske unije, i to pre svega na 15 najrazvijenijih. Gore uočena *ekvifinalnost* demografskih ishoda na Zapadu i Istoku Evrope proizvod su posve različitih inicijalnih uzroka. U razvijenim državama do ovih promena došlo je u uslovima opšteg materijalnog blagostanja, stalnog ekonomskog i društvenog rasta i napretka, razvijene socijalne sigurnosti, brze diseminacije novih informacija, vrednosti i ideja, ali i intelektualne emancipacije žena.

Naprotiv, paradigma DDT ne može se primeniti kao validan eksplanatorni okvir za države Centralne i Istočne Evrope, pa ni Srbiju. Uslovi opšteg ekonomskog i društvenog raspada, egzistencijalne ugroženosti nisu povoljni za uspostavljanje i razvoj postmaterijalističkih vrednosti i širenje individualizma. Muškarci i žene ne optiraju razvod, čak ni onda kada brak postane nepodnošljiv (recimo i pored porasta nasilja u braku i porodici), zato što de facto nemaju alternativa, te otuda privatne strategije „čekanja“, „odlaganja“ i „konzerviranja“. Drugi argument koji osporava relevantnost teorije DDT u ovom delu Evrope je dubinska analiza samog kvaliteta bračne dijade i/ili partnerstva. Napred smo pokazali da je u samom središtu DDT – promocija žena⁸⁴, a zatim i promena sadržaja odnosa polova/rodova, transformacija tradicionalnog, asimetričnog polno-rodnog obrasca u porodici i društvu, kao i kreiranje partnerskog odnosa kroz praksu usaglašavanja ličnosti, pregovaranja i dogovaranja. Skorija empirijska istraživanja sprovedena u Srbiji pokazuju ne samo da nije došlo do ovakvih demokratskih pomaka u paru, već izgleda da je patrijarhat tokom 1990-ih u Srbiji još više osnažen (Milić, 1995, Milić et al, 2004). Masovno otpuštanje žena i njihovo prisilno „guranje“ nazad u kuću, enormno trošenje ženskih resursa u domaćem radu, oko dece, starih i bolesnih članova, svodenje muške uloge na hranioca i celodnevno radno angažovanje, a sve radi „golog preživljavanja“ članova domaćinstva, školovanja dece, lečenja, samo su neke od kontura sumorne svekodnevice muškaraca i žena u Srbiji danas (Milić, 1994, 1995, 2004)⁸⁵.

Međutim, pitanje daljeg važenja ove teorije u slučaju demografskih promena država Zapada takođe ostaje otvoreno. Sužavanje mera iz domena države blagostanja u poslednjih desetak i više godina, opadanje braka i zaštitne uloge porodice za pojedinca, kriza patrijarhata, novi rodni režimi u partnerstvu i opšte u društvu, spremnost za stalnu mobilnost na globalnom tržištu rada, roba i usluga, nagnali

⁸⁴ U prilog tome navodim da su: promocija rodne jednakosti i „osnaživanje žena“ označeni kao milenijumski razvojni ciljevi UN, (Billari, 2005).

⁸⁵ Bivši ruski predsednik Mihail Gorbacov bio je toliko ciničan da izjavi da će pad komunizma rešiti pitanje dvostruke opterećenosti žena, na poslu i u kući, jer će žene sada biti manje opterećene, „samo“ porodicom i domaćinstvom (Unicef, 1999).

su neke teoretičare da se zapitaju kako preživeti u novom, „rizičnom“ društvu? Možda onda nije neobično kada je Bek predložio kao jedno od rešenja „povratak u nuklearnu porodicu“, odnosno da muškarci i žene „zakopaju ratne sekire“, da se ponovo povežu i udruže, ne bi li tako amortizovali izazove i rizike (post) modernizacije (Beck, 1992).

Smiljka Tomanović i Mina Petrović

RIZICI I BEZBEDNOST U SUSEDSTVU IZ PERSPEKTIVE DECE I NJIHOVIH RODITELJA

Namera ovog rada je da pokaže specifičnosti perspektive dece i roditelja u odnosu na rizike i bezbednost u susedstvu. Podaci se tumače unutar konceptualnog okvira sociologije detinjstva i u odnosu na kontekst društva Srbije u burnoj transformaciji.

U prvom delu naglašava se značaj dihotomije privatno/javno za dečiju i roditeljsku konstrukciju rizika u odnosu na anksioznost povezanu sa rizikom, kao i značaj lokalnog kao sfere koja se nalazi između privatnog i javnog. U drugom delu se naznačava kontekst blokirane i odložene transformacije društva Srbije sa fokusom na promenu porodice i susedstva. Nakon osnovnih pretpostavki i metodologije istraživanja, predstavljamo rezultate koji se odnose na opštu percepciju dečije bezbednosti u susedstvu, izvore rizika, strategije suočavanja sa rizikom i rizike u različitim lokacijama. U zaključku je diskusija o poreklu diskrepancije između anksioznosti zbog rizika i prakse svakodnevnog života.

Analitički okvir

U okviru paradigme sociologije detinjstva dihotomija privatno/javno se pojavljuje kao jedno od ključnih obeležja u konstrukciji modernog koncepta detinjstva. Ona je blisko povezana sa dva dominantna procesa u modernom i savremenom detinjstvu u zemljama Zapada: institucionalizacijom i familizacijom (Qvortrup et al. 1994). Jedna od posledica institucionalizacije je zatvaranje dece u institucionalna okruženja, segregisane i nadzirane prostore sa organizovanim

aktivnostima. Deca se zajedno sa majkama „domestifikuju“ kroz proces familizacije još od devetnaestog veka (Donzelot, 1979; Edwards 2001: 5). Dom se opaža kao najadekvatnije mesto za decu (Harden, 2000: 47) i postaje glavni fizički i konceptualni prostor u koji se ona lociraju.

Povlačenje dece iz javnog prostora dovedeno je do ekstrema u društvima kasne modernosti, gde se sve „izvan doma“ opaža kao rizik za decu (Scott, 2000). Rizici za decu se najčešće tumače u okviru dihotomije privatno/javno: javni prostori se određuju kao prostori za odrasle u kojima se deca vide ili kao izložena riziku ili kao izvor rizika (Scott et al. 1998). Moralistički imperativ bio je „skloniti decu sa ulice“ (Donzelot, 1979).

Dihotomija privatno/javno se odražava i u konstrukciji rizika: i roditelji i deca nastoje da rizike eksternalizuju izvan doma (Hood *et al.* 1996; Harden, 2000). Pored toga, kroz javni diskurs fokusiran na „opasnost od nepoznatih“ („stranger danger“) i „opasnost od saobraćaja“ („traffic danger“), rizici su većinom konstruisani – određeni i upravljani od strane odraslih a u interesu dece (Harden, 2000: 47).

Jedna od ključnih posledica dominantnog javnog diskursa je dečija i roditeljska *anksioznost zbog rizika* („risk anxiety“), koja je „sveprisutno obeležje svakodnevnih svesti, koje se ispoljava kroz svakodnevnih prakse; može biti potkrepljivana javnim raspravama o riziku, ali pojedincima je ostavljeno da iznađu vlastite načine suočavanja sa neizvesnošću koju ona izaziva“ (Scott et al. 1998: 690). Sledstveno tome, „anksioznost zbog rizika kod odraslih se prvenstveno ispoljava kao strepnja za decu – briga za njihovu bezbednost i blagostanje, ali i kao strepnja od dece – od onoga što deca mogu da urade ako se ne drže unutar granica prihvatljivog dečijeg ponašanja“ (Ibid. 691).

Deo konceptualizacije detinjstva je i proces putem koga deca stiču kompetencije u preuzimanju odgovornosti za vlastitu bezbednost u javnim prostorima. Ideje roditelja o kompetentnosti njihove dece određuju pristup dece javnim prostorima. To je tema stalnih pregovaranja između njih, a proizvodi napetost između težnje ka autonomiji i težnje ka zaštiti (kontroli) kao jedno od obeležja postmodernog detinjstva (Brannen, 1996; Scott et al. 1998).

Kako pokazuju neke britanske studije, prostorna mobilnost dece je smanjena kao posledica povećane anksioznosti roditelja (Hillman *et al.* 1990; O'Brien *et al.* 2000). Postoje značajane rodne i kulturne razlike u odnosu na prostornu autonomiju dece: tako su devojčice više uplašene, a njihov pristup javnom prostoru je ograničen ne samo prisustvom nepoznatih odraslih i starije dece već i prisustvom muških vršnjaka (Matthews, 2003). Devojčicama se takođe više brani izlaženje po mraku, te i zbog toga provode manje vremena u javnom urbanom okruženju (O'Brien *et al.* 2000).

Koncept lokalnog kao posredujuće sfere između privatnog i javnog ima veliki značaj za dečiju perspektivu i strategije suočavanja sa rizikom. Lokalno ili susedstvo je prostor u kome deca provode većinu vremena i tako razvijaju bliskost i poznavanje mesta i ljudi (Harden, 2000: 50). Ovo znanje, uključujući i poznavanje potencijalnih rizika vezanih za mesta i ljude, kao i prostorne i socijalne kompetencije koje iz njega proizilaze – povećavaju uspešnost suočavanja sa rizicima istovremeno smanjujući anksioznost. Stoga, kao što su pokazala i brojna istraživanja, deci ne treba odricati refleksivnost i odgovornost kada su u pitanju rizici i bezbednost (O'Brien et al. 2000; Harden, 2000; Morrow, 2002; Christensen and O'Brien, 2003). Kako bezbednost i opasnost zavise od neposrednog okruženja u kome deca žive, prostorna distribucija rizika postaje ključni aspekt koji uključuje dečije ideje o opasnim mestima i vremensku dimenziju njihovog korišćenja (Scott et al. 1998).

Domen susedstva postaje ključna kontekstualna varijabla koja posreduje resurse koji su na raspolaganju deci u suočavanju sa rizikom. Tako, socijalna infrastruktura susedstva (škole, ustanove za brigu o deci, igrališta, centri mesne zajednice, ponuda kulturnih i sadržaja dokolice i sl.) i njihov kvalitet i dostupnost utiču na kompetencije koje deca stižu u povezivanju sa socijalnim strukturama koje su udaljenije od domena privatnog (Bounds, 2004; Karsten, 1998). Prostorno rešenje susedstva se često prepoznaje kao značajno u razvijanju dečijeg osećanja pripadanja i bezbednosti (O'Brien et al. 2000). U tom smislu, neki koncepti urbanog planiranja su više ili manje prilagođeni za decu („child friendly“), kao na primer individualno stanovanje u predgrađu naspram zgrada u centru grada. Velika stambena naselja u predgrađima se posmatraju i kao prilagođena deci – zbog odvajanja saobraćaja od pešaka, a s druge strane i kao neprilagođena – zbog tipa gradnje same po sebi (visoke zgrade, funkcionalno planiranje koje ima negativne posledice po društveni život i sl.). Iz perspektive deteta rizični prostori su najčešće zapuštena i napuštena mesta u kojima obitavaju nepoznati, bande, kriminalci, narkomani i dr. (Harden, 2000). Lokalnost susedstva nije strogo fizički ograničena već je relativna u zavisnosti od toga kako roditelji vide kompetenciju dece, ali i od procesa putem koga deca sebe smeštaju unutar lokalnosti postepeno učeći o susedstvu i razvijajući uklopljene („embedded“) identitete (Matthews, 2003; Christensen, 2003). To pomaže deci da se osećaju bezbedno i sigurno kao što se vidi iz istraživanja V. Morou: „Starija deca su jasno izrazila osećanje da ako su na svojoj teritoriji, onda su dobro“ (Morrow, 2002:174).

Kontekstualni okvir

Skoro potpuni institucionalni kolaps, koji je pratio propast socijalizma i ratove u regionu, jedno je od glavnih obeležja društva Srbije nakon 1991. godine. Društvo je prošlo period blokirane transformacije do 2000. godine, dok se od tada suočava sa problemima odložene transformacije (Lazić *et al.* 1994; Milic *et al.* 2004). Sledstveno tome koncepti slabe države (Woolcock, 1998), „nepoverenja u institucije“ (Miszta, 1998) i socijalne anomije uopšte su u velikoj meri primenljivi u okolnostima „predatorske“ ekonomije i „brutalizacije“ svakodnevnog života u Srbiji. Opšta kriza, rastuća nezaposlenost i nestanak državnih mehanizama zaštite učinili su da ljudi razvijaju strategije preživljavanja povlačeći se u privatnu sferu. Značajan porast neformalne ekonomije, nelegalnih delanja i stope kriminala su ozbiljne posledice opšte situacije i trendova. Suprotno procesu socijalne dediferencijacije koji obeležava razvijena postmoderna društva (Lash, 1990), ovde su u pitanju atomizovane ali ne i individualizovane prakse, što je dovelo do povratka nekih premodernih vrednosti i načina života u današnjoj Srbiji.

Nasuprot detradicionalizaciji društava kasne modernosti, retradicionalizacija dominira u svim sferama porodičnog života: roditeljstvu, partnerstvu, tranziciji u odraslost i sl. (Petrović, 1993; Milić, 1994; Blagojević, 1997; Petrović, 2002; Bobić, 2004; Tomanović, Ignjatović, 2004). To je jedna od posledica velikih opterećenja uslovljenih osiromašenjem i tegobnom svakodnevnicom koje su porodice u Srbiji istrpele u poslednjih četvrt veka. Povlačenje rada u neformalnu sferu i povlačenje žena sa tržišta rada (preko „prinudnih odmora“ i otpuštanja kao „tehnoloških viškova“), udruženo sa materijalnom deprivacijom učinilo je da porodični život postane privatizovan: vezan za dom i primarne veze. Sledstveno tome, svakodnevni životi dece postaju sve više orijentisani ka porodici (domu) i susedstvu (Tomanović, 2004a).

U ovom periodu roditeljstvo je obeleženo ogromnim trošenjem resursa, kako materijalnih tako i ljudskih: energije, vremena, emocija, zdravlja (Petrović, 1993; Blagojević, 1997; Tomanović – Mihajlović, 1997; Tomanović, 2002). Poslednje istraživanje roditeljstva je pokazalo da roditelji u Srbiji kao najveći problem vide rizike od droge i alkohola i po tome se ne razlikuju od roditelja u drugim zemljama. Međutim, ono što za razliku od drugih zemalja posebno opterećuje roditelje u Srbiji jesu finansijski problemi (Tomanović, 2004c). Isto istraživanje je pokazalo da je roditeljstvo ovde još uvek u velikoj meri privatna stvar, za razliku, na primer, od Velike Britanije gde je postalo javna tema (vidi npr. Gillies, 2004). Ranija socijalistička ideologija „društvene brige o deci“ urušila se zajedno sa institucionalnom mrežom na kojoj je počivala. Tako južnoevropski obrazac podrške rodi-

teljstvu zasnovan na primarnim vezama dobija značajnu kompenzatornu funkciju za roditelje u Srbiji (Tomanović, 2004c).

Ova naizgled familistička tendencija i povlačenje u domen privatnog nemaju svoj odraz u ideologiji i zakonodavstvu, jer se ne potenciraju zakonski mehanizmi koji naglašavaju roditeljsku odgovornost. Slično tome, mada postoji zakonski okvir koji zabranjuje maloletnicima pristup određenim mestima (noćnim klubovima, kladionicama i sl.) i po zdravlje rizičnim supstancama kao što su alkohol, cigarete, ovi se mehanizmi ne sprovode niti je njihovo kršenje sankcionisano. Prema tome, ni pristup dece i mladih rizičnim mestima nije striktno ograničen.

Konstrukcija detinjstva u Srbiji uključuje shvatanje deteta kao prilično samostalnog, kao i „pripremački“ namesto „zaštitničkog“ socijalizacijskog stila, što obuhvata strategije kao što su: učiti iz iskustva – brinuti se o sebi, izbegavati nevolje, zaštititi sebe, itd. (Tomanović – Mihajlović, 1997; Tomanović, 2002). Generalno obeležje društva Srbije je veća tolerancija prema nasilju, što ima posledice i na svakodnevni život dece.

Neki ostaci socijalizma još uvek utiču na kvalitet života i pitanja bezbednosti na nivou susedstva. Podurbanizacija tokom socijalizma (Szelenyi, 1996) uslovlila je generalno niži kvalitet (socijalne) infrastrukture u post(socijalističkom) gradu u poređenju sa kapitalističkim. Rubovi grada i prigradske lokacije su posebno loše opremljeni, što uže gradske lokacije čini poželjnijim za stanovanje, čak i za porodice sa decom, što je suprotno rezidencijalnim trendovima na Zapadu. Nasledeni problemi sa održavanjem stambenih prostora i komunalne infrastrukture samo su narasli tokom postsocijalističke transformacije, tako ugrožavajući bezbednost u susedstvu. Nasuprot tome, relativno niska rezidencijalna segregacija je jedan od pozitivnih efekata socijalističke redistributivne politike. Još uvek je prisutna velika socijalna izmešanost na nivou susedstva, mada postoji tendencija da se viši društveni slojevi koncentrišu bliže centru grada. Socijalnu raznolikost dečije svakodnevnice dalje pojačava i to što je osnovno obrazovanje organizovano po teritorijalnom principu.

Unutar naznačenih analitičkog i kontekstualnog okvira formulisale smo osnovne pretpostavke našeg istraživanja. Prvo, deca i roditelji imaju različite perspektive u odnosu na rizike i bezbednost koje generišu različite prakse/strategije. Drugo, anksioznost vezana za rizike utiče na opažanje susedstva i na diskurzivni nivo svakodnevnice, ali ne generiše prakse koje ograničavaju autonomiju dece. Treće, prostorna dimenzija je značajna pošto se percepcija rizika više razlikuje između susedstava nego između društvenih grupa.

Istraživanje

Istraživanje je zasnovano na anketi manjeg obima na uzorku od 309 dece uzrasta 13 i 14 godina u tri beogradska naselja⁸⁶. Druga faza istraživanja bila je anketa sa 241 njihovim roditeljem, dok je treća faza uključivala osam grupnih intervju sa 48 dece iz uzorka koja su se dobrovoljno prijavila da učestvuju. Terensko istraživanje je sprovedeno od novembra 2003. do juna 2004. godine. Lokacije su izabrane kao predstavnici različitih koncepata susedstva. Jedna lokacija (Blok 45) je veliko stambeno naselje na Novom Beogradu. Druga (Rakovica) je stambeni deo industrijske zone na rubu grada sa kombinacijom individualnog i kolektivnog stanovanja. Treća (Vračar) je uže gradska stambena i multifunkcionalna lokacija blizu centra.

Tabela 1. Uzorci dece i roditelja prema socijalnom statusu i lokaciji, u %

Socijalni status ⁸⁸	Lokacija						ukupno	
	Blok 45		Rakovica		Vračar			
	D	R	D	R	D	R	D	R
Rukovodioci	3.0	3.9	8.5	5.1	8.2	6.7	6.5	5.0
Stručnjaci	53.5	49.0	22.3	28.8	62.2	66.7	46.4	48.4
Preduzetnici ⁸⁹	10.1	8.8	21.3	13.6	15.3	5.0	15.5	9.0
Službenici	22,2	22,5	24,5	23,7	7,1	15,0	17,9	20,8
Radnici	10,1	13,1	22,3	27,1	6,1	6,7	12,7	15,4
Nezaposleni ⁹⁰	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,3	0,0
Penzioneri	1,0	2,0	1,1	1,7	0,0	0,0	0,7	1,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

⁸⁶ Prema Konvenciji UN o pravima deteta, termin „deca“ se koristi da se ukaže na osobe mlađe od 18 godina. Različite kulture, međutim, pripisuju naziv „mladi“ osobama koje su prošle izvestan stepen tranzicije u odraslost pre osamnaeste godine. Slično kao u mnogim zapadnim zemljama, u Srbiji se kao „ritual prelaza“ uzima prelazak u srednju školu. Prema tome, naši ispitanici koji su u višim razredima osnovne škole, ovde se nazivaju „deca“.

⁸⁷ Društveni položaj je operacionalizovan preko zanimanja i obrazovanja oba roditelja, upotrebom tzv. pristupa dominacije, što znači da je roditelju ili detetu pripisan položaj supružnika ili roditelja sa višim obeležjima u pomenutim kategorijama.

⁸⁸ Ovaj društveni položaj je mešovita kategorija sastavljena od samozaposlenih u različitim sektorima proizvodnje i usluga.

⁸⁹ Podzastupljenost kategorije nezaposlenih je rezultat tendencije ispitanika da navode posao koji rade bez obzira da li je on u formalnom ili neformalnom sektoru ekonomije.

Kao što se vidi iz Tabele 1, stručnjaci su nadprosečno prisutni i dečijem i u roditeljskom uzorku⁹⁰. Međutim, socijalni sastav uzorka⁹¹ potvrđuje da je značajna socijalna izmešanost zajednička karakteristika posmatranih susedstava, s tim što je Rakovica više radnička lokacija, dok su Blok 45 a posebno Vračar više lokacije srednje klase⁹² (Tabela 1). Polna struktura ispitivane dece je ujednačena u svim lokalitetima (Tabela 2).

Tabela 2. Deca prema polu i lokaciji, u %

Pol	Lokacija			Ukupno
	Blok 45	Rakovica	Vračar	
Devojčice	55.0	42.9	56.0	51.5
Dečaci	45.0	57.1	44.0	48.5
Ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

Istraživanjem su obuhvaćene sledeće teme: slobodno vreme i vanškolske aktivnosti, društveni kontakti i mreže, pozitivne i negativne strane susedstva, rizici i strategije suočavanja sa njima, ideje kako da se poboljša društveni život mladih u školi i/ili zajednici.

Mada su dečije omiljene aktivnosti u slobodno vreme gledanje TV (60%) i slušanje muzike (54%), druženje je takođe veoma važno – bilo da je to igranje sa drugarima (54%) ili izlaženje sa njima (33%)⁹³. Tipične aktivnosti vikendom, osim odmaranja (84.5%) i učenja (71%), obuhvataju provođenje vremena sa društvom u susedstvu (60%) i izlaženje sa društvom (59%). Iz podataka se vidi da deca provode značajan deo slobodnog vremena u susedstvu.

Opšte opažanje dečije bezbednosti u susedstvu

Između dece i roditelja postoji značajan stepen slaganja oko pitanja bezbednosti dece u susedstvu, pošto i jedni i drugi smatraju da su susedstva samo

⁹⁰ Manji broj ispitanika roditelja doveo je do značajne razlike u predstavljenoj socijalnoj strukturi dece i roditelja u uzorku.

⁹¹ Uprkos prezastupljenosti stručnjaka, struktura uzorka omogućava kvantitativnu analizu i kontrolu promenljive društvenog položaja zbog toga što je dovoljan broj dece sa roditeljskim položajem u različitim kategorijama.

⁹² Činjenica da u Rakovici prevladava individualno stanovanje i da je to radničko naselje povezano je sa činjenicom da individualno stanovanje nije bilo odlika suburbanizacije viših društvenih slojeva tokom socijalizma, već su oni bili privilegovani da dobiju stanarsko pravo u stambenim zgradama u društvenom vlasništvu. Istim se objašnjava dominaciju viših društvenih slojeva u Bloku 45 i na Vračaru.

⁹³ Zbir je veći od 100% pošto su ispitanici mogli da biraju više od jednog odgovora.

delimično bezbedna (Tabela 3). Međutim, razlike u percepciji ukazuju na viši nivo anksioznosti kod roditelja: deca češće iskazuju da su sasvim bezbedna, dok dvostruko manje u poređenju sa njihovim roditeljima smatraju da nimalo nisu bezbedna.

Tabela 3. Bezbednost dece u naselju, iskazi dece i roditelja, u %

Stepen bezbednosti	Lokacija						ukupno	
	Blok 45		Rakovica		Vračar			
	D	R	D	R	D	R	D	R
nimalo	5,5	9,0	6,1	3,0	1,0	7,5	4,2	7,5
malo	14,5	8,1	9,2	4,5	5,1	6,3	9,8	6,3
delimično	66,3	78,4	53,1	69,7	61,6	71,0	60,6	74,1
sasvim	13,6	4,5	31,6	22,7	32,3	14,5	25,4	12,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Od nezavisnih varijabli, socijalni status nema značajnog uticaja na perspektivu ni dece ni roditelja. S druge strane, susedstvo se javlja kao bitna varijabla što ukazuje na značaj susedstva kao prostornog koncepta i značaj stepena njegove opremljenosti infrastrukturom za pitanja bezbednosti. U poređenju sa druge dve lokacije, i deca i roditelji u Bloku 45 daju niže ocene bezbednosti, prvenstveno zbog toga što se ređe odlučuju za opciju da je njihovo susedstvo sasvim bezbedno, a češće da je malo ili nimalo bezbedno. Ako izdvojimo roditelje, Rakovica se najbolje rangira po pitanju bezbednosti. Nasuprot tome, sa dečije tačke gledišta najbezbedniji je Vračar. Viša anksioznost roditelja je konstanta u sve tri lokacije (Tabela 3).

Varijacije u percepciji bezbednosti su primetne i gledano prema polu: devojčice se osećaju manje bezbedno jer u dvostruko manje slučajeva izjavljuju da se osećaju sasvim sigurno (Tabela 4).

Tabela 4. Bezbednost dece prema polu, u %

Stepen bezbednosti	Pol	
	Dečaci	Devojčice
nimalo	3.3	5.1
malo	8.0	11.5
delimično	54.0	66.9
sasvim	34.7	16.6
ukupno	100.0	100.0

Najizrazitija razlika u percepciji bezbednosti između roditelja i dece povezana je sa činjenicom da roditelji teže da daju uopštenija objašnjenja i da povezuju bezbednost i rizike sa opštim opažanjem društva i promena u njemu:

Nikad se ne zna šta može da se desi, vreme je nepredvidivo.

Roditeljska konstrukcija rizika je zasnovana na kombinaciji javnog diskursa, vlastitog iskustva sveta koji se menja i percepcije razlike u odnosu na njihovo detinjstvo (Scott, 2000). Ranija istraživanja u Srbiji su pokazala da je roditeljska anksioznost značajno određena tegobnim svakodnevnim životom, koji obeležava iscrpljivanje ljudskih resursa i prekid bazične rutine (Tomanović, 2002). Roditelji osećaju da je ugrožena njihova bazična ontološka sigurnost i kao posledica toga njihova percepcija rizika odražava njihovu opštu anksioznost i nesigurnost:

To je moje subjektivno osećanje, brižnost i strah roditelja.

Ne mogu da objasnim, ali vodim računa o svakom njegovom koraku, iako je mirno dete i ima odabrane drugove – jednostavno me je strah.

Deca, s druge strane, imaju percepciju rizika više zasnovanu na konkretnom svakodnevnom iskustvu u susedstvu, koje je njihovo primarno okruženje pored doma i škole. Kao što će se videti iz dalje analize, distinkcija između roditeljske i dečije perspektive ima značajan uticaj na njihove percepcije rizika, nivoe anksioznosti zbog rizika i strategije koje svakodnevno koriste u suočavanju sa rizicima u susedstvu.

Izvori rizika

Decu smo u anketi pitali da svojim rečima objasne zašto se osećaju više ili manje sigurno u svom kraju. Slično pitanje smo postavili roditeljima o njihovoj deci. Rizici i sigurnost su bili jedna od glavnih tema i u grupnim intervjuima. Kvalitativnom analizom odgovora, došli smo do sledeće klasifikacije kategorija izvora rizika: narkomanija; mračna mesta; sumnjivi nepoznati; vršnjačko nasilje; kriminal i devijantno ponašanje; saobraćaj; nedovoljno obezbeđenje i „prepuštenost ulici“.

Deca češće pominju narkomaniju od roditelja, na taj način kombinujući roditeljsku anksioznost oko ovog problema (Tomanović, 2004c), koji je i česta tema javnih rasprava, sa svojim realnim iskustvom u susedstvu. Ovo se odražava u dva tipa odgovora dece. Jedan se zasniva na nekoj vrsti ličnih kontakata sa narkomanima u kraju; na putu od i do škole deca prolaze pored lokalnih mesta koja koriste narkomani i/ili nailaze na ostatke nakon drogiranja:

T: I tu se stalno skupljaju ispod, tu ima neke stepenice, k'o terasa, isto se skupljaju baš, nije baš nešto kasno, oko pola sedam, pošto dole isto ima neka palačinkarnica. Tu sam baš videla kako ... vare, da tako kažem, i onda... [...] Pa to je bilo jednom, kad sam ja to videla i onda su me oterali i ja sam otišla.

Đ: Pa i meni se mnogo puta desilo da vidim kako greju kašičicu.

I: Ja sam jednom sa drugaricom išla do jednog ulaza i videli smo sve špriceve po stepeništu i po ovaj, po tom celom hodniku, sve je bilo... Mislim, verovatno se tu oni skupljaju po nekim mračnim delovima Bloka i onda se drogiraju, mislim, ne znam, ja nikad nisam videla sad, nisam srela nikog. Mislim nisam srela nikog ali, ono, ne bih volela da ga sretnem.

Drugi tip iskaza dece je uglavnom odraz opšte anksioznosti povezane sa narkomanijom i zloupotrebom droga:

I: Zašto ste i vi i vaši roditelji u upitnicima mnogo pominjali da u Bloku postoji veliki problem sa narkomanima?

F: To verovatno misle.

S To i čujemo i...

K: Da, ponekad...

I: A šta čujete?

S: Pa čujemo razne priče da ovaj, o tim narkomanima, tako da...

I: U kom delu Bloka?

K: Pa svuda.

S: Baš tako, svuda.

Deca su češće od roditelja pominjala mračne prostore, što, kao i prethodni slučaj, predstavlja dokaz o postojanju razlike opšte/posebno u percepciji rizika između dece i roditelja. Pošto deca imaju više zasnovano znanje o lokalnom prostoru od njihovih roditelja, oni opažaju konkretnije izvore rizika u susedstvu. Ponekad je dečije opažanje mračnih prostora povezano sa drugim rizicima, kao što su na primer: nepoznati ljudi – „*nije osvetljeno pa se plašim da izađem uveče od manijaka*“; psi lualice: „*nije osvetljeno, ima dosta pasa*“; narkomanija: „*uvučena mesta na kojima ima ostataka od drogiranja*“; ali se ponekad neosvetljenost sama po sebi navodi kao rizična: „*slabo osvetljene sporedne ulice*“.

Deca češće od roditelja navode sumnjive nepoznate osobe kao izvor nelagodnosti, straha i osećanja nebezbednosti. To može biti posledica roditeljskih upozorenja, što rezultira u strahu koji nije konkretizovan u vlastitom iskustvu pa se i prilično nejasno navodi:

Čudni ljudi koji sede na klupama me plaše.

Neki čudni likovi, poneki prolaznici koji se čudno ponašaju ...

Vršnjačko nasilje – kategorija povezana sa pojmom „dece kao rizika“, prilično se često navodi u dečijim:

Šanse za batine, otimanje telefona, para (su rizici)

i u roditeljskim iskazima:

Ima puno dece koja se u bloku siledžijski ponašaju, bilo iz zabave (tuku i maltretiraju drugu decu) ili iz koristi (otimaju im dukseve, mobilne telefone ...)

Uopšteno, mogu se razlikovati dve vrste reakcija na vršnjačko nasilje: tolerancija i zastrašenost. Tolerantan stav prema vršnjačkom nasilju je posledica relativno visoke tolerancije na nasilje (verbalno i neverbalno) kao jednog od obeležja tradicionalnog patrijarhalnog kulturnog obrasca u Srbiji. Agresivno ponašanje se sa jedne strane podstiče kao deo muškosti, dok se s druge strane ono toleriše kao deo procesa odrastanja i često označava kao „dečija igra“. Prema tome deca, kao i roditelji i nastavnici, imaju veoma tolerantan stav prema individualnim i grupnim tučama, čak i prema maltretiranju („siledžijskom ponašanju“) u školi:

I: Šta je sa nasiljem u školi?

M: Pa retko.

U: A to nije ništa strašno. Navikli smo.

I: Navikli ste? Na šta ste navikli?

M: Pa 10 dinara, 20... Pa da nam traže...

I: Ko vam traži?

M: Imate li pare...

N: Stariji.

I: A recite mi, kad smo već kod škola, da li se neke tuče dešavaju? Da li ima nasilja?

Ig: Često.

I: A ko se to tuče?

O: Ma dvojica, na primer oko lopte.

O: Ako se zakače oko nečeg.

Ig: Zakače se oko lopte na primer. Oko faula na primer.

I: I njih dvojica se tuku. Šta vi ostali radite?

T: Gledaju, smeju se i uživaju. I kad ih zamolimo da ih razdvoje, oni ništa. Dečaci ... A te tuče u školi nisu ništa posebno, kao tuče škola protiv škola.

Grupne tuče između škola su deo simboličkih rituala povezanih sa završnom godinom osnovnog školovanja, koji su često povezani sa rizičnim ponašanjima kao što su pušenje, opijanje, tuče i sl. (Tomanović, 2004b). Dečaci posebno moraju da uspostave svoj superiorni položaj – često ugovarajući grupne tuče sa dečacima iz drugih škola na početku školske godine⁹⁴.

Ipak, postoje slučajevi kada je pojedinačno dete izloženo kontinuiranom maltretiranju od strane drugog deteta i to postaje problem. Zastrašenost deteta je tim veća pošto ono ne može da očekuje institucionalnu pomoć (npr. nastavnika i/ili stručnih službi u školi), pa se tako orijentiše ka individualnoj podršci porodice i prijatelja.

⁹⁴ Obično ove tuče spreče nastavnici ili školsko obezbeđenje, ali se ponekad one dogode a ponekad i sa ozbiljnim povredama dece.

Neka deca i roditelji su upoznati sa kriminalnim ponašanjem u susedstvu, što je u velikoj meri uticalo na njihovu percepciju rizika:

Čovek koji je silovao devojčicu iz mog kraja, bojim ga se jer nas sve mrko gleda (dete)

Pre deset dana je ispod našeg prozora je u sred dana pucano na čoveka i deca i ja smo uplašeni zbog takvog okruženja (roditelj)

MJ: Pre nekoliko meseci desilo se ubistvo kod tržnog centra. Ovaj, ubili su nekog dečka i... To se znači desilo a ja sam bila na jedno deset minuta odatle. I policija ih je jurila, oni su se sakrili u zgradama ovim kod ulice, sakrili su se kod pumpe, i policija ih je jurila jedno sat vremena dok ih nije pohvatala.

I: A ti si videla to? Kako si se osećala?

MJ: Da. Pa bila sam sa drugaricom. Pa uplašeno prvo. Pošto da sam bila samo deset minuta ranije tu... ko zna šta bi tada moglo da se desi. Ne samo sa mnom, nego sa svim ljudima koji su bili tamo. (dete)

Postoje deca koja su bila svedoci kriminala, bilo da su bila u prolazu ili su bila na rizičnim mestima. Na primer, dečak koji redovno posećuje kladionice bio je svedok oružane pljačke:

M: Znači imao sam ja isto tako nekoliko susreta tako sa... Na primer u kladionici kad sam bio uleteli su i uperili su odma' pištolj u mene kad su hteli da opljačkaju kladionicu. Ja kad sam krenuo da izađem on je ovako uperio pištolj u glavu ovako, samo je rek'o mi da se sklonim. Bio sam uplašen, ali ono, nisam bio sigurno... nisam znao šta da radim, stao sam i ček'o sam da izađu.

Posebnost dečije perspektive leži u činjenici da ona ne samo da odražavaju partikularna iskustva kao rizike (kontakti sa devijantnim ponašanjem – kriminalom, narkomanijom, vršnjačkim nasiljem), već i teže da kontekstualizuju roditeljsku anksioznost na nepoznato (kao u slučaju sumnjivih nepoznatih).

Osnovna razlika u percepciji izvora rizika između roditelja i dece vezana je za opasnosti saobraćaja, nedostatak organizovanog obezbeđenja od strane policije u susedstvu i „prepuštenost ulici“ koje više naglašavaju roditelji. Poslednje – „prepuštenost ulici“ samo roditelji opažaju kao potencijalni izvor rizika i povezuju sa nedostatkom organizovanih aktivnosti i prostora za mlade, u čemu se nanovo očitava njihova opštija perspektiva:

Veliki broj dece nema nikakvih aktivnosti pa je vaspitanje prepušteno ulici.

Ovo društvo ne vodi računa o deci da bi im obezbedilo prostor gde su zaštićeni od uticaja saobraćaja, alkohola, droge.

Strategije suočavanja sa rizicima

Poznavanje susedstva (mesta i ljudi) je obeležje koje smanjuje anksioznost roditelja i dece. Roditelji naglašavaju kontrolu od strane susedstva: „*Ima dosta dece a odrasli su prisutni i kontrolišu ih*“, koja potiče od toga što se ljudi poznaju: „*Stalno okruženo svojim društvom i poznatim ljudima, mala ulica – nema puno nepoznatih ljudi, svi se poznaju*“. Poznavanje i bliskost su uvećani činjenicom da je u Srbiji mala rezidencijalna pokretljivost, tako da ljudi ostaju generacijama u istom susedstvu: „*Svi smo starosedeooci*“.

Postoji nekoliko strategija suočavanja sa rizikom koje roditelji primenjuju: uslovljavanje detetovog kretanja (kontrola kroz pregovaranje) i priprema. Prva uključuje tačno utvrđivanje gde deca izlaze i kada se vraćaju (u 79% slučajeva, prema roditeljskim iskazima⁹⁵), što je proizvod pregovaranja između roditelja i dece (u 77% slučajeva, prema roditeljskim iskazima⁹⁶). Drugo se odnosi na činjenicu da neki roditelji smatraju da je važno da dete stekne samostalnost i tako razvije sposobnosti za izbegavanje rizika. Ovo je u saglasju sa nalazima prethodnih istraživanja koja su pokazala da roditelji inkliniraju „pripremačkim“ a ne „zaštitničkim“ strategijama u suočavanju sa rizikom (Tomanović, 2002). I u ovom istraživanju naši ispitanici, uprkos prilično visokoj anksioznosti zbog rizika, ne teže upotrebi restriktivnih metoda (zabrana) u svakodnevnoj praksi. Oni su više skloni instruktivnim strategijama, a najčešći je komunikacijski oblik kontrole:

T: Meni i dan danas govore *Pazi kako prelaziš ulicu*.

Ig: Meni i dalje govore *Nemoj ni od koga da ništa uzmeš. Ni bonbone, ni žvake, ništa*.

A: Meni isto kažu.

Ig: Svaki put. Već mi tol'ko dosadilo. Ušlo mi u glavu.

Strategije dece u suočavanju sa rizikom obuhvataju: izbegavanje, kretanje u grupama, traženje zaštite i pomoći u rešavanju problema. Najčešća strategija je izbegavanje opasnih mesta i sumnjivih ljudi. Dečije strategije su zasnovane na njihovom partikularnom/konkretnom svakodnevnom iskustvu i na njemu zasnovanom znanju o susedstvu, kao i na (njihovim) društvenim kontaktima i mrežama u okviru susedstva. Za osećanje bezbednosti je (takode) važno da deca imaju poverenja u ljude u susedstvu: „*Osećam se bezbedno jer poznajem skoro sve ljude u kraju i mislim da niko ne želi da nam naudi*“. Oni ponekad poznaju lokalne problematične i potencijalno opasne ljude, što dalje povećava njihov osećaj sigurnosti:

⁹⁵ Do u samo 36% slučajeva u odgovorima dece.

⁹⁶ A u 65% slučajeva u odgovorima dece, što je u saglasju sa roditeljskim odgovorima.

D: Pa rekao bih uopšte bezbedan je. Bezbedan je ako ih znaš, te kriminalce... ne znam više šta bih...Kako se ovi kriminalci ponašaju, ponašaju se i normalno i nenormalno... Ja nekad od tate dođem ili od babe oko 1 sat, i vidim dole svi skupljeni. Ima prodavnica jedna i tu se skupljaju stalno.

Posebna vrsta socijalnog kapitala predstavlja osnovu pretežno muške strategije traženja zaštite od starije braće ili rođaka ili od lokalnih „faca“ (koje mogu biti iste osobe koje su ih ranije maltretirale, kao što se vidi iz sledećeg iskaza):

I: Pa recimo, nešto vam se neprijatno desi, osećate se nezadovoljno... Šta posle toga radite, da biste se osećali bezbednije?

U: Zovemo „leđa“!

M: Na primer mene kad je uhvatio eto prošle godine jedan stariji...ja sam zvao tog mog ujaka Saleta koji je '88-mo, i eto.

U: Ovaj rešio.

M: Tako se izvlačim. Na primer ima te grupice koje nam uzimaju 20–30 dinara, i oni nas ovako brane. Tako da mene eto jedan kada je udario, ja nisam znao gde se nalazim. A oni su mi rekli *Ko te dir'o*, i tražili su ga dva dana i nisu ga našli.

Rizici na različitim lokacijama

Uopšteno gledano, deca i roditelji iz posmatranih lokacija opažaju slične rizike i njihove izvore. Ipak, postoje određene prostorne varijacije i u dečijoj i u roditeljskoj perspektivi. U poređenju sa drugim roditeljima, oni koji žive u Bloku 45 češće naglašavaju mračna i napuštena mesta u susedstvu, kao i kriminalna dela (uključujući pucnjave) kojima su prisustvovali ili o njima čuli. Bez obzira što se i u dečijim i u roditeljskim odgovorima Blok 45 opaža kao najmanje bezbedan, obe grupa ispitanika ga opažaju kao najbezbedniji kad je u pitanju saobraćaj. Ovo potiče iz posebne odvojenosti pešačkih zona od linija sobračaja. Međutim, istovremeno se odsustvo koncepta klasične ulice i uličnog života pokazuje kao izvor straha i anksioznosti povezanih sa rizicima, pošto je to jedina lokacija gde su deca naglašavala prostorni milje u ovom kontekstu. Takođe, zbog funkcionalnog planiranja sadržaja namenjenih aktivnostima slobodnog vremena unutar naselja, deca iz Bloka 45 (u poređenju sa onom iz drugih lokacija) naglašavaju propalost prostora za decu kao potencijalni izvor rizika pre nego njihovo nepostojanje. Nedovoljna osvetljenost posebno povećava strah dece unutar ovog stambenog naselja:

K: ...mislim nema ni dovoljno osvetljenja, mislim ono, svetla, a i zgrade mislim, ko lavi-rint, mislim kako da kažem, ne umem da objasnim... Baš su jedna zgrada do druge.

Podaci, međutim, ne pokazuju da prostorno rešenje Bloka 45 ima očekivani negativan uticaj na društveni život njegovih stanovnika, jer osećaj bezbednosti i

dece i roditelja leži u njihovom poznavanju susedstva i suseda, kao i na drugim lokacijama. Ipak, samo roditelji iz Bloka 45 ne opisuju svoje susedstvo kao tih i miran kraj, naglašavajući da je *izgubio značenje lokalne zajednice*. S obzirom na razlike u opštoj percepciji dečije bezbednosti u susedstvu i sa njom povezan značaj lokalnih mreža, sledeći podaci su značajni: roditelji koji žive u Bloku 45 ređe vide svoj kraj kao lokalnu zajednicu jer skoro 47% smatra da su ljudi otuđeni, naspram samo 22% u Rakovici i 28% na Vračaru.

Roditelji u Rakovici posebno naglašavaju opasnost od saobraćaja jer kombinacija ulica skoro bez saobraćaja sa saobraćajnim arterijama sa jakim protokom vozila zahteva visok nivo opreznosti od svih aktera. Deca iz Rakovice dele taj roditeljski strah, za razliku od njihovih vršnjaka sa ostalih lokacija:

T: A i ponekad na onoj raskrsnici dole ne radi semafor. A to je velika raskrsnica, ima jako puno kola koja jako brzo voze tako da...

Ig: Čak i ne poštuju najčešće pravila.

T: Da.

Ig: Ja prelazim. Sad, na pola ulice sam, crveno svetlo – znači zeleno za mene, ovaj ispred mene da me pregazi... Da me pregazi! 'Ajd sad ja, nastavim.

Nasuprot raširenom mnjenju koje vidi centar grada kao najrizičnije susedstvo, svakodnevno iskustvo roditelja a posebno dece na Vračaru pokazuje da to nije tačno ili da je ova lokacija rizična koliko bilo koja druga. Deca i roditelji na Vračaru ne opažaju nikakve značajno različite aspekte i izvore rizika. Ako se uzme u obzir iskazani nivo bezbednosti susedstva, još uvek prisutni osećaj zajednice ja svakako ključni, ali takođe i činjenica koju često naglašavaju deca na Vračaru da je „u kraju (je) gužva, mnogo ljudi, dosta zabave, uglavnom, dobro ulično osvetljenje“, što se nikad ne navodi kao obeležje drugih lokacija. Deca na Vračaru ne vide saobraćaj kao rizičan, iako on predstavlja ozbiljnu opasnost u centru grada, koju često pominju njihovi roditelji.

Pored nasilne dece koja predstavljaju rizik za drugu decu, deca kao rizik se retko pominju u istraživanju. Iako to nije bilo eksplicitno pitanje, opažanja o deci kao napasti u susedstvu primetno se češće javljaju u dečijim iskazima iz Rakovice, a ne pominju se uopšte na Vračaru:

I: Videli smo da se deca dosta žale da postoje neke komšije koje im smetaju kad se igraju, ne daju da se više, ne daju da se igra...

S: Da, to se dešava...

P: Bilo je mnogo problema...

T: Tu su komšije baš problematične verovatno zato što, bar u mojoj ulici, ima dosta komšija koji su malo stariji, malo više, kojima smeta buka, ne znam... Smeta im sve i svašta, a ne znaju da su i oni to radili kad su bili mali.

I: I onda vas oteraju?

T: Ponekad se desilo da nekoga gađaju štapovima i tako.

Lokalne varijacije po ovom pitanju su povezane sa razlikovanjem zajednica u predgrađu kao mirnih i tihih naspram centra u kome je gužva i buka. Ovo je takođe i odraz polu-urbanog životnog stila u predgrađu gde je odvojenost privatnog od javnog prostora manje vidljiva (Gans, 1974). Ovo je posebno slučaj u Rakovici gde dominira individualno stanovanje, ali je prisutno i u naseljima kakav je Blok 45 zbog podurbanizovanog životnog stila njegovih stanovnika iz nižih društvenih slojeva (Tomanović – Mihajlović, 1997).

Ne postoje značajne razlike u dečijoj percepciji rizičnih mesta u različitim lokacijama. Mada u nekim slučajevima deca ukazuju na napuštene i zapuštene prostore kao posebno rizične: „*U sportskom centru, igralište i bazen su uništeni i postali su mesto okupljanja narkomana*“, oni uglavnom povezuju rizike sa javnim prostorima (kao što su dom zdravlja, pešački most, sportska igrališta, parkovi, obdaništa i sl.) kuda prolaze svakodnevno na putu do i od škole, drugova itd. U slučaju kad rizična mesta nisu ona potpuno uništena, vremenska dimenzija njihovog korišćenja je značajna u izbegavanju rizika:

I: A gde se skupljaju? Je l' ima baš nekih određenih mesta gde su oni?

Đ: Pa ima, tako po mračnim nekim. A kasnije skroz pored Doma zdravlja.

I: Ti znaš koja su to mesta gde se oni skupljaju?

Đ: Da. Pa ja tu prolazim kad idem kući.

I: A-ha. I vidiš ih na tim mestima?

Đ: Da. Skupe se znači na jednom mestu. To je Dom zdravlja ili ima nešto dole, to je ispod kao, ne baš ispod, kao neki neki čošak, i onda se tu sakriju i sad, da l' su pijani da l' su ovakvi da l' su onakvi...

I: I ti tuda prolaziš kad ideš u školu, kad se vraćaš?

Đ: Pa ne, oni to preko dana ne rade.

Roditelji generalno smatraju da nema dovoljno zaštite na ulicama zbog neadekvatnog policijskog nadzora. Međutim, postojeće obezbeđenje u školama⁹⁷, uz činilac upoznatosti sa mestom i ljudima, utiče da se deca osećaju bezbednije u školi (uprkos vršnjačkom nasilju) nego na ostalim mestima u susedstvu. Ovo se posebno odnosi na decu u prigradskim naseljima koja školsko dvorište koriste u svoje slobodno vreme. Samo deca na Vračaru ne mogu da koriste školsko dvorište nakon časova, jer je ono zaključano iz bezbednosnih razloga (zaštita imovine) što je povezano sa multifunkcionalnošću ove centralnogradske lokacije. Istovremeno se deca sa Vračara ne osećaju osujećeno, jer postoje prostori različite namene koji im kompenzuju ovo ograničenje. Čini se takođe da ti prostori povećavaju njihov osećaj bezbednosti.

⁹⁷ Školsko obezbeđenje uključuje nastavnike, obezbeđenje koje angažuje škola i školskog policajca. Poslednje dve mere su posledica nedostatka institucionalnih mehanizama zaštite kao i odgovor na povećanje stope kriminala uopšte i vršnjačkog nasilja posebno.

Zaključak

Prostorno rešenje susedstva se pokazalo kao značajno za pitanje osećanja bezbednosti kod dece u stambenom naselju Blok 45. Takođe, kao što se vidi u slučaju dece sa Vračara, kvalitet i pristupačnost različitih mesta izgleda da povećava dečiji osećaj bezbednosti i njihove kompetencije u suočavanju sa rizicima u javnim prostorima. Deca i roditelji opažaju podurbanizovane lokacije u predgrađu kao rizičnije i ne ukazuju na veći značaj mreža u zajednici u prigradskom nego u centralnogradskom susedstvu, kao što bi se moglo očekivati.

Činjenica da se percepcija rizika više razlikuje prema lokacijama nego među različitim društvenim grupama proizilazi iz relativno niske prostorne segregacije u Beogradu i iz organizacije osnovnog obrazovanja prema teritorijalnom principu. U tom smislu, razlike u prostornom rešenju susedstva i njegovoj infrastrukturi ne povećavaju društvene nejednakosti u bezbednosti dece kao što je slučaj na Zapadu.

Za razliku od vršnjaka u Velikoj Britaniji i još nekim zemljama zapadne Evrope (Hillman *et al.* 1990, O'Brien *et al.* 2001, Zeiher, 2003), deca koja su učestvovala u našem istraživanju provode dosta vremena sa drugarima po susedstvu, a ne kod kuće ili u institucionalnim okruženjima. U poređenju sa dominantnim trendovima u savremenom detinjstvu na Zapadu, familizacija i institucionalizacija su specifične u Srbiji. Od devedesetih godina, nacionalistička ideologija daje veliki značaj Porodici, dok su rastuća nezaposlenost i sve manje oslanjanje na ustanove za brigu o deci vodile sve većoj privatizaciji porodičnog života. Sa jedne strane, većina dece u Srbiji provodi manje vremena u institucionalizovanim prostorima u poređenju sa vršnjacima sa Zapada. Sa druge strane, svakodnevica dece u Srbiji nije ograničena domom jer distinkcija privatno/javno nije stroga kao na Zapadu, što vodi većoj „propustljivosti“ između privatne sfere doma i polu-javne lokalne sfere susedstva. Lokalna zajednica još uvek ima specifično, tradicionalnije, značenje, dok je korišćenje lokalnog javnog prostora uobičajeno obeležje urbanog života u Srbiji. Kao što pokazuju podaci, deca iz našeg istraživanja su napustila privatni domen porodice i doma, ovladala su polu-javnim prostorom lokalnog okruženja i time stekla značajnu autonomiju.

Relativno visoka autonomija dece u prostornoj mobilnosti u susedstvu u poređenju sa decom u nekim zapadnim zemljama (vidi u Tomanović, 2004a: 345), iz bliskih susedskih odnosa koje ostvaruju njihovi roditelji. Ovo potiče iz niske rezidencijalne mobilnosti u Beogradu i sledstvenih znatno razvijenih lokalnih mreža koje povećavaju sposobnost lokalne zajednice da nadzire decu čak i u velikim stambenim naseljima. Prema tome, značaj lokalnih mreža postaje ključan za upravljanje rizicima, i prema iskazima dece i njihovih roditelja. Preovlađujući pristup suočavanja sa rizicima je u vezi sa atomizovanim strategijama unutar

konteksta slabe institucionalne zaštite u postsocijalističkom periodu i sa, iz socijalizma nasleđenim, opštim nepoverenjem u institucije.

Deca i njihovi roditelji imaju različit nivo anksioznosti i različito procenjuju moguće izvore rizika. Uopšteno gledajući, anksioznost zbog rizika je niža od očekivane posebno kada se uzmu u obzir stvarni rizici sa kojima se deca svakodnevno sreću. Relativno često izlaganje dece rizicima je posledica „brutalizacije“ svakodnevnog života u društvu Srbije i činjenice da deci i mladima nije rigorozno zabranjen pristup rizičnim mestima. Roditeljske prakse takođe ne odražavaju nivo aktuelnog rizika – one su manje restriktivne a više instruktivne. Ovo može biti posledica toga što su roditelji ostavljeni sami sebi, bez institucionalne podrške i kontrole (koja bi naglašavala roditeljsku odgovornost):

Zato što više nigde nije bezbedno i sigurno, a mi kao roditelji ne možemo pokriti baš sve segmente dečijeg života i boravka van kuće.

I zbog svog verovanja da deca treba da uče kroz iskustvo, roditelji ne inkliniraju ka ograničavanju autonomije dece. Roditelji implicitno podržavaju dečije prakse u suočavanju sa rizikom, u kojima deca pokazuju značajnu kompetentnost u upotrebi prostora, u izboru prijatelja i poznanika, u razvijanju društvenih mreža koje ponekad deluju kao „zaštitne mreže“ (“safety nets”) – pokazuju se kao bitan izvor sigurnosti. Nema bitnih rodničkih razlika u prostornoj autonomiji – devojčice su autonomne koliko i dečaci. Ipak one se osećaju manje sigurno u susedstvu, što je povezano sa većom tolerancijom prema nasilju kod dečaka. Preovlađujući muški obrazac je „muško povezivanje“ (“male bonding”) – grupne tuče i traženje zaštite od drugih (čak i nasilnih) dečaka. Obrazac povezivanja devojčica je usmeren ka izbegavanju nasilja.

Naše istraživanje je potvrdilo tezu da deca i roditelji imaju različite perspektive u odnosu na rizike i bezbednost i pokazalo da se distinkcija nalazi na osi opšte naspram posebnog. Iako ova distinkcija delimično potiče iz različitih socijalnih položaja odraslih i dece, naše istraživanje je pokazalo da je razlika značajno obeležena i specifičnim društvenim kontekstom. Strukturalna obeležja povezana sa konceptima detinjstva, porodičnog života i urbanog života, zajedno sa kontekstualnim obeležjima društva Srbije u transformaciji, oblikuje svakodnevni život dece omogućavajući im da steknu zasnovano znanje o susedstvu, što značajno povećava njihovu autonomiju u suočavanju sa „stvarnim životom“ i u pregovaranju sa roditeljima. Posledično, njihovo partikularizovano i kontekstualizovano opažanje rizika i strategije suočavanja sa njim potvrđuju da deca, kada im se da autonomija i mogućnost za svakodnevno iskustvo o mestima i ljudima u susedstvu, postaju kompetentni akteri u upravljanju rizicima. Za razliku od drugih društava, gde ovakvo iskustvo obično imaju deprivilegovana deca, ovo izraženo obeležje je zajedničko iskustvo u urbanom detinjstvu u Srbiji, bez obzira na društvenu stratifikaciju.

Sreten Vujović i Mina Petrović

GLAVNI AKTERI I BITNE PROMENE U
POSTSOCIJALISTIČKOM URBANOM RAZVOJU
BEOGRADA

Uvod

Cilj ovog rada je analiza urbanih promena u Beogradu nakon 1990, imajući u vidu nejednaku moć uključenih aktera, kao i različite kanale kojima se ona ispoljava. U sociološkim istraživanjima se izdvajaju četiri tipa aktera bitnih za oblikovanje gradskog prostora: 1) političari – koji bi trebalo da određuju strateške ciljeve urbanog razvoja težeći optimalnoj ravnoteži između preduzetničkih ciljeva ekonomskog rasta i opštijih ciljeva društvenog razvoja, pre svega zaštititi javnog interesa kao i socijalno ugroženih kategorija stanovništva; 2) ekonomski akteri – primarno iz privatnog sektora, koji zahtevaju odgovarajuće urbane resurse za obavljanje svojih aktivnosti; 3) stručnjaci koji se bave prostorom – koji bi trebalo da operacionalizuju strategije urbanog razvoja kroz prakse urbanog planiranja imajući u vidu potrebe svih aktera urbanog razvoja; i 4) građani – kao multifunkcionalni korisnici grada (Bassand et al, 2001). Samo prve dve grupe imaju direktan uticaj na oblikovanje zakonske regulative i institucionalnog okvira, dok se strategije svih aktera oblikuju pod uticajem institucionalnog nasleđa iz prošlosti (Nielsen et al, 1995).

Imajući u vidu navedeni analitički kontekst, okosnicu ovog rada čini nekoliko teza relevantnih za urbane promene Beograda u post-socijalističkom periodu:

1. Političari oklevaju da uvedu potrebne novine u zakonskom i institucionalnom okviru što značajno odlaže složenije procese urbane transformacije.
2. Iako uticaj ekonomskih aktera dobija na značaju, politički voluntarizam pothranjuje korupciju i uslovljava prilično haotični prostorni razvoj grada.
3. U uslovima blokirane i/ili usporene socio-ekonomske transformacije ilegalne strategije postaju sve zastupljenije a reagovanje političara je dominantno reaktivno.
4. Urbani planeri delaju u uslovima nedovoljne i neadekvatne pravne regulative kao i niskog stepena obaveznosti njene primene, što marginalizuje njihovu poziciju.
5. Uticaj građana na urbano planiranje i razvoj grada je zanemarljiv, osim kumulativnog efekta raširene prakse ilegalne gradnje.

Rezultati naše analize predstavljeni su u dva odeljka. U prvom se bavimo legislativnim okvirom uključujući zakone i druga normativna akta kojima se reguliše urbani razvoj Beograda. Skiciran je i socio-ekonomski i prostorni kontekst u čijim okvirima se razvijala legislativa od 1990, kao i njen uticaj na urbane promene i položaj nekih aktera. U drugom delu data je procena osnovnih obeležja socio-prostornog razvoja Beograda tokom poslednjih 15 godina iz perspektive nekoliko glavnih aktera.

U nastojanju da obezbedimo dovoljan broj pouzdanih informacija suočili smo se neophodnošću korišćenja raznovrsnih, fragmentarnih i rasutih izvora. U radu su korišćeni zvanični statistički podaci,⁹⁸ pravni akti i normativna dokumenta, izveštaji različitih organa uprave i nevladinih organizacija,⁹⁹ kao i stručna i naučna literatura.¹⁰⁰ Potom, obavili smo intervjue sa 15 stručnjaka koji se na različite načine bave urbanim planiranjem, većinom zaposlenih u Urbanističkom zavodu Beograda i na Beogradskom univerzitetu.¹⁰¹ Većina njih ima profesionalno

⁹⁸ Obrada statističkih podataka godišnje periodike je relativno spora (tokom 2005 godine najnoviji podaci su bili iz 2003) a dosta indikatora potrebnih za procenu dinamike transformacijskih procesa još nisu obuhvaćeni ovim programima.

⁹⁹ Razmatrani su izveštaji opština o ilegalnoj gradnji, gradske agencije za opremanje građevinskog zemljišta, udruženja stranih investitora itd.

¹⁰⁰ Kompleksnog istraživanja urbanog razvoja Beograda nema u posmatranom periodu. Koristili smo radove saopštene na stručnim i naučnim skupovima posvećenih urbanom planiranju i razvoju, koji se pretežno bave samo određenim aspektima ove problematike

¹⁰¹ Naši sagovornici zauzimaju rukovodeće položaje u različitim sektorima Urbanističkog zavoda Beograda. Intervjuisali smo, takođe, profesore sa Arhitektonskog, Ekonomskog i Geografskog fakulteta. U pogledu obrazovanja, intervjuisani stručnjaci su uglavnom arhitekta ili urbani planeri, mada među njima ima i ekonomista, sociologa i pravnika. Dobijeni podaci obrađeni su u skladu sa našim analitičkim premisama i konačna interpretacija stavova iskazanih tokom intervjua u potpunosti ostaje u našoj odgovornosti kao autora.

iskustvo dugo više od dve decenije, što ih čini dobrim poznavacima problematike socio-prostornog razvoja Beograda. Intervjui su obavljeni tokom septembra i oktobra 2005. Analizirani su i intervjui koje su gradonačelnik Beograda, glavni arhitekta i menadžer dali sledećim dnevnim listovima: *Politika*, *Blic*, i *Večernje novosti*, listu *Demokratija* kao glasilu Demokratske stranke, kao i gradskoj televiziji (*Studio B*), u periodu od februara do novembra 2005.

Zakonski i kontekstualni okvir

Sistem samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji je omogućio veći stepen razvoja kvazi tržišnih odnosa u ekonomiji, viši standard života i niži stepen „podurbanizovanosti“,¹⁰² u poređenju sa drugim socijalističkim zemljama Evrope. Tokom 1970-ih i 1980-ih Beograd je razvio kosmopolitski duh i bio je središte nekoliko internacionalnih filmskih i muzičkih festivala, a u njemu su se gradili hoteli čuvenih internacionalnih lanaca poput Interkontinentala i Hajata. Ipak, osnovne karakteristike društveno-ekonomskog sistema bile su tipično socijalističke i Beograd se nakon 1989. godine součio sa sličnim problemima kao i drugi glavni gradovi post-socijalističkih zemalja. Mnogi od ovih problema značajno su pogoršani raspadom jugoslovenske federacije i ratovima tokom 1990-ih, što je doprinelo i odlaganju preko potrebnih procesa socio-ekonomske transformacije.

Promene u periodu 1990–2000. godine

Odlaganje reformi nije bilo samo posledica ratova već i strategija političke elite kako bi što duže očuvala vlast. Zahvaljujući međunarodnoj izolaciji izostao je i spoljašnji podsticaj socio-ekonomskoj transformaciji. Osim uvođenja političkog parlamentarizma sprovedeno je malo ozbiljnih ekonomskih reformi, privatizacija je tretirana više deklarativno, najznačajnija preduzeća u društvenom vlasništvu su nacionalizovana a članovi političkog vrha postavljeni na čelne pozicije, dok je, s obzirom na opstanak intervencionističke države, uspešnost novoformiranih privatnih preduzeća zavisila od povezanosti sa političkim establišmentom. Otuda je odnos javnog i privatnog sektora imao specifična obeležja političkog kapitalizma

¹⁰² Govoreći o „podurbanizovanosti“ centralno i istočno evropskih zemalja tokom socijalizma, Szelenyi (1983) je ukazivao na sporiji proces urbanizacije u odnosu na proces industrijalizacije, kao i na nepostojanje koordinacije između infrastrukturnog razvoja i industrijskog rasta gradova u poređenju sa urbanim iskustvom Zapada. Zanimljivo je da i drugi tržišni mehanizama rezultirali su nižim stepenom urbane raznovrsnosti (sadržaja, funkcija), većim udelom industrijskih i rezidencijalnih površina, kao i nižom koncentracijom komercijalnih aktivnosti u centralnim delovima grada (Čaldarevic, 1989).

(Staniszki, 1991)¹⁰³ koji doprinosi eroziji pravnih regulativa, odlaže zakonske reforme, jača monopolističke tendencije. Političke elite nisu bile zainteresovane da aktiviraju potencijal koji bi gradovi mogli imati u globalnim tokovima ekonomskog razvoja i zapravo su bili indiferentni prema pitanjima urbane politike. U ovoj oblasti sprovedeno je malo reformi a svakako je najznačajnija masovna privatizacija stanova u društvenom vlasništvu¹⁰⁴.

Iako je Zakon o stanovanju iz 1992. sasvim nepotpun imajući u vidu kompleksnost neophodne reforme stambenog sektora, on je i dalje na snazi. Gotovo potpuno povlačenje državnih subvencija iz stanovanja uslovalo je drastičan pad novogradnje te je u Beogradu u 2003. broj legalno izgrađenih stanova iznosio samo 25% stambene izgradnje iz 1990. Ukoliko se u obzir uzmu i stanovi građeni u sivoj ekonomiji odnosno bez potrebnih dozvola, broj izgrađenih stanova u 2003. se može proceniti na oko 50% stambene produkcije u 1990. (Petrović, 2004: 173–175). Nepostojanje koherentne stambene politike posebno je otežalo problem troškovne dostupnosti stanova.¹⁰⁵

U ovakvim okolnostima ilegalna gradnja postaje toliko rasprostranjena da sam pojam gubi svoje pravo značenje. Udeo ilegalno građenih stanova bio je u stalnom porastu tokom 1990-ih, da bi se 1997. izjednačio sa brojem legalno izgrađenih stanova u Beogradu (Petrović, 2004: 177). Fenomen bespravne gradnje nasleđen je iz socijalističkog perioda¹⁰⁶, ali sada dobija nekoliko novih obeležja. Prvo, došlo je do promene aktera ilegalne gradnje. Dok je tokom socijalizma ovaj fenomen bio prevashodno povezan sa marginalnim socijalnim grupama i

¹⁰³ Politički kapitalizam podrazumeva simultano obavljanje direktorske pozicije u državnim preduzećima i akcionarske uloge u privatnim firmama, pri čemu se deo troškova privatne firme prebacuje na državno preduzeće a profit prisvaja (Staniszki, 1991: 46-48).

¹⁰⁴ Prema popisu 1991, dve trećine stambenog fonda u Beogradu bilo je u društvenom vlasništvu, dok je prema popisu 2002 preko 95% stanova u privatnom vlasništvu (šire o privatizaciji stanova i njenim socijalnim efektima u Petrović, 2004). Mali broj stanova u društvenom vlasništvu nije otkupljen i to prevashodno zbog nerazrešenih vlasničkih prava nad stanovima koji su posle II svetskog rata nacionalizovani. Ovaj problem nastao je zato što je Zakon o stanovanju kojim je omogućena privatizacija (1990. pa 1992.) donet pre zakona o denacionalizaciji (koji ni do danas nije usvojen).

¹⁰⁵ Problem troškovne dostupnosti stanova postao je ekstremno ozbiljan kada je odnos cene stana i prosečnog godišnjeg dohotka domaćinstva prevazišao nivo od 13 (prosečnih godišnjih dohodaka domaćinstava da bi se kupio stan prosečne veličine) u 1994, od kada ovaj pokazatelj beleži, uz izvesne oscilacije, tendenciju veoma sporog pada (Petrović, 2004: 179).

¹⁰⁶ Tokom socijalizma (ali i tokom 1990ih), procedura dobijanja dozvola trajala je u proseku od jedne do tri godine. Pored toga, opremljeno zemljište za individualnu stambenu gradnju bilo je veoma retko i skupo, što je sve podsticalo ilegalnu stambenu gradnju (Petovar, 1999: 151). Strategije ilegalne gradnje su tokom socijalizma prevashodno bile kompenzator neuspeha systemske proizvodnje i distribucije stanova, a u periodu nakon sloma socijalizma ove strategije kompenzuju nedostatak finansijskog kapitala i redukuju rizike koje sobom donose tržišni uslovi poslovanja (Sik and Wallace, 1999).

strategijama „samopomoći“, tokom 1990-ih akteri bespravne gradnje postaju i ekonomski i politički moćnici, prevashodno uzurpiranjem ekskluzivnih rezidencijalnih lokacija u Beogradu (poput Dedinja, gde se gradi mimo predviđenih planerskih standarda: gustine, zauzeća ili namena površina). U periodu „divljeg“ kapitalizma političkoj i ekonomskoj eliti se pridružuju i ratni profiteri i privatni preduzimači u građevinarstvu. Oni svojom delatnošću uključuju i srednje slojeve kao aktere koji kupuju ilegalno građene stanove, čija je cena na tržištu nešto pristupačnija. Sledeća razlika u odnosu na socijalistički period je lokacija ilegalno građenih stambenih i poslovnih objekata. Tokom socijalizma to su uglavnom bili rubni delovi grada, da bi se u post-socijalističkom periodu ovaj fenomen proširio na gotovo sva područja grada, uključujući i centralne gradske lokacije. Novi oblik bespravne gradnje proizišao je i iz procesa masovne privatizacije stanova a odnosi se na ilegalna zauzeća zajedničkih prostora u zgradama kolektivnog stanovanja i/ili njihove nadogradnje. I u ovom segmentu ilegalnih praksi značajni akteri postaju srednji slojevi stanovništva koji primenjuju strategije maksimiziranja upotrebe postojećih stambenih zgrada. O raširenosti ovih praksi, ne isključivo u ilegalnom sektoru, govori i podatak da je udeo novih stambenih jedinica nastalih nadogradnjom u ukupnom broju stanova izgrađenih tokom jedne godine u Beogradu (u kontinuiranom gradskom području) porastao sa 6% u 1990. na 33% u 2000. (Petrović, 2004: 175).

Razmere rasprostranjenosti ilegalne gradnje ali i moć pojedinih aktera učinili su ideju rušenja objekata i politički neprihvatljivom i ekonomski neodrživom¹⁰⁷. Usvajanje Zakona o planiranju i izgradnji naselja 1997. godine primarno je imalo za cilj definisanje procedure legalizacije već izgrađenih objekata. Ovaj zakon, međutim, nije definisao adekvatne mehanizme kojima bi se sprečila dalja ilegalna gradnja. Ilegalna gradnja, čak, nije ni tretirana kao krivično delo. Planeri su, takođe, bili u velikoj meri nemoćni da se suprotstave fenomenu ilegalne gradnje jer tada postojeći urbanistički plan Beograda (usvojen 1972. sa izvesnim dopunama učinjenim 1985.) nije prepoznavao ilegalnu gradnju kao bitno pitanje ili problem urbanog razvoja. Izrada novog Urbanističkog plana Beograda nije inicirana ni tokom 1990ih, osim izrade regulacionog plana za Dedinje, kako bi se stvorile mogućnosti legalizacije tamo izgrađenih objekata. Primenu ovog plana zaustavio je Ustavni sud Srbije nakon političkih promena 2000.

Miloševićev autoritarni režim se odlučno suprotstavljao svakom vidu političke decentralizacije posebno nakon 1996, kada su opozicione partije odnele pobjedu na lokalnim izborima u Beogradu i drugim većim gradovima u Srbiji. Centralizacija vlasti bila je osigurana nizom zakonskih akata usvojenih u prvoj

¹⁰⁷ Jedna od procena pokazala je da bi procesom legalizacije objekata Beograd zaradio 2.5 biliona EUR dok bi ga njihovo rušenje koštalo 1.5 bilion EUR (Džokić i drugi., 2002:113).

polovini 1990-ih. Pored Ustava Srbije iz 1990, tu spadaju i Zakon o građevinskom zemljištu (1995) i Zakon o dobrima u svojini Države (1995), koji obezbeđuju republičkoj vlasti vlasništvo nad gradskim građevinskim zemljištem i svim dobrima od javnog interesa. Nekoliko godina kasnije donet je Zakon o lokalnoj samoupravi (1999) kojim se dalje centralizuju aktivnosti uprave u oblasti obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite i značajno redukuju lokalni prihodi.

Promene nakon 2000. godine

Neposredno nakon političkih promena u oktobru 2000. godine, nova politička elita, kako na republičkom tako i na lokalnom nivou vlasti, otvorila se ka socio-ekonomskim reformama i procesu evropske integracije. Novi Zakon o lokalnoj samoupravi, usvojen 2002, definisao je kurs političke decentralizacije i preduzetničkog razvoja lokalne vlasti. Institucije direktno biranog gradonačelnika, gradskog menadžera i gradskog arhitekta (obe funkcije direktno su odgovorne gradonačelniku koji ih lično postavlja) uvedene su sa ciljem da lokalni nivo vlasti postane politički odgovorniji, ekonomski efikasniji i socijalno efektivniji. Gradonačelnik Beograda dobio je značajan politički legitimitet i povećan stepen autonomije u upravljanju gradskim budžetom. Novi Zakon o lokalnoj samoupravi ojačao je finansijsku poziciju grada novim budžetskim prihodom od poreza na imovinu i uvećanjem dela poreza na dohodak koji se gradu vraća iz republičkog budžeta.

Lokalna samouprava Beograda je kompleksna i sačinjava je dvostepeni sistem uprave – gradska i opštinske vlasti. Distribucija moći i odgovornosti između grada i opština je prilično centralizovana i očekuje se da bude izmenjena donošenjem Zakona o glavnom gradu, čiju pripremu i usvajanje otežavaju konflikti između političkih stranaka na različitim nivoima vlasti¹⁰⁸. Iako grad ima autonomiju u domenu lokalnih politika, još postoji centralizacija resursa bitnih za njihovo sprovođenje u rukama republičkog nivoa vlasti a koja prevashodno proističe iz specifičnog sistema vlasništva nad zemljištem i javnim dobrima. Po ovom sistemu, država poseduje gradsko zemljište a ustupa pravo njegovog korišćenja¹⁰⁹ onima koji na njemu grade. Beogradske opštine imaju pravo korišćenja 6% gradskog zemljišta, gradska uprava 4% a ostalo zemljište je u režimu prava

¹⁰⁸ Distribucija moći stranaka na republičkom nivou utiče na njihove odnose na lokalnom nivou, posebno rivalitet između Demokratske stranke (koja drži poziciju gradonačelnika i u koaliciji je sa DSS u gradskoj upravi) i Demokratske stranke Srbije (koja drži premijersku poziciju i čijoj vladi je DS ozbiljan oponent).

¹⁰⁹ Pravo korišćenja je pravni koncept nasleđen iz socijalističkog perioda i podrazumeva pravo vlasnika izgrađenog objekta da koristi zemljište na kome se on nalazi sve dok raspolaže pravom vlasništva nad njim.

korišćenja različitih aktera. Planiranje i kontrola upotrebe zemljišta je u rukama lokalne vlasti, koja prikuplja nadoknadu za njegovo korišćenje i opremanje (Hiber, 2002). U odsustvu tržišta zemljištem, lokalna vlast ustupa pravo korišćenja onome ko je spreman da plati najviše (Begović, 2002). Sistem upravljanja gradskim zemljištem ograničava i činjenica da zakonom nisu definisana prava i odgovornosti republičke vlade/vlasnika u pogledu urbanog razvoja odnosno onoga kome je gazdovanje gradskim zemljištem delegirano. Tako se grad često suočava sa problemom nezapočete gradnje na ustupljenoj lokaciji, uključujući i najvrednije lokacije u centru grada, ali bez mehanizama da ovaj problem valjano razreši jer prekidanje ugovora o korišćenju zemljišta obavezuje grad da isplati naplaćene nadoknade i moguće investicije koje je korisnik platio odnosno uložio.

U nameri da razvije odgovarajuću regulativu kojom bi se stalo na put negativnim tendencijama urbanog razvoja Beograda tokom 1990-ih, gradska uprava je inicirala rad na pripremi novog Urbanističkog plana, koji je Gradska skupština usvojila 2003. Jedan od polaznih ciljeva ovog dokumenta je razvoj kojim će se Beogradu vratiti status evropske metropole. Pri tome se posebno insistira na prednostima koje Beogradu donosi povoljna lokacija (u odnosu na važne evropske koridore), na kojima treba zasnivati strategije neophodne ekonomske transformacije¹¹⁰. Ovaj dokument odiše optimizmom da će upravo takve prednosti omogućiti dobru poziciju Beograda u evropskoj i regionalnoj konkurenciji gradova, te da će njegov razvoj ka postindustrijskim strukturama biti znatno ubrzan. Imajući u vidu značaj stranih investicija za ekonomski rast, Planom se naglašava potreba razvoja i unapređenja infrastrukture kao primarni cilj strateškog razvoja Beograda.

Planom se, takođe, konstatuje da je ekstenzivni industrijski razvoj tokom socijalizma uslovio preteranu koncentraciju stanovništva u Beogradu.¹¹¹ Iako projekcije stanovništva do 2020. godine ukazuju da ne treba očekivati značajnije

¹¹⁰ Tokom 1990-ih ekonomija Beograda je značajno posustala, bruto nacionalni dohodak (uključujući i sivu ekonomiju) opao je sa 4.4 biliona EURa u 1991 na 2.4 biliona EURa u 2002. U istom periodu nivo investicija smanjen je sa 990 na 420 miliona EURa, dok je stopa nezaposlenosti u 2003. dostigla 24 % (Belgrade Master Plan 2021: 24). Izvesna restrukturiranja ipak su primetna. Tako je u 1991. javni sektor (državna i društvena preduzeća) realizovao gotovo 90% nacionalnog dohotka Beograda. Njegov udeo opao je na 30,7% u 2003, kada je zabeležen porast udela privatnog (41%) i sektora mešovitog vlasništva (27,3%). Potom, u istom periodu, udeo industrije u nacionalnom proizvodu opao je sa 38,4% na 27,6%, kao i građevinarstva (legalnog sektora – sa 8,3% na 6,5%) dok su porast zabeležile trgovina i usluge (sa 22,9% na 27,7%) (Statistički godišnjaci Beograda 1991 i 2003), Ipak, ove promene pre su odraz ekonomske krize nego restrukturiranja beogradske privrede ka postindustrijskom modelu.

¹¹¹ Preko 30% zaposlenih u Srbiji radi u Beogradu. Najintenzivniji populacioni rast Beograd je beležio 1950-ih i 1960-ih, kada se u svakoj dekadi stanovništvo povećavalo za gotovo 30%. Trend populacionog rasta usporen je tokom 1970ih a posebno u 1980-im. Tokom 1990-ih zabeležen je neznatan porast stanovništva i to primarno zahvaljujući imigraciji (izbeglica), koja je nadoknadila gubitke po osnovu negativnog prirodnog priraštaja i emigracije.

promene u broju stanovnika (oko 1.5 miliona stanovnika za naselje Beograd – kontinuirano gradsko područje), novi policentrični razvojni model grada ističe se kao važan dugoročni strateški cilj koji sobom povlači i dekoncentraciju stanovnika ka širem administrativnom području Beograda. To podrazumeva i značajniji proces rezidencijalne i komercijalne suburbanizacije, koga u sadašnjem trenutku usporava manjak investicionih ulaganja, devastirana infrastruktura, neadekvatni transportni sistem, i nedovoljno konsolidovana srednja klasa kao jedan od osnovnih aktera tražnje¹¹².

Područje Novog Beograda je određeno za glavnu zonu budućeg razvoja grada. Gradnja Novog Beograda započeta je tokom socijalizma, u skladu sa principima Atinske povelje i modernog urbanizma, i trebalo je da posluži kao primer uspešnosti socijalističkog planiranja i stanogradnje te da vremenom postane glavni administrativni centar jugoslovenske federacije. Nedostatak sredstava osujetio je potpunu realizaciju ovih planova te se tokom socijalizma Novi Beograd razvio u najmnogoljudniju ali pretežno monofunkcionalnu (rezidencijalnu) opštinu u Srbiji. U post-socijalističkom periodu, međutim, dobra komunalna infrastruktura i lokacija u odnosu na centar grada, kao i manja opterećenost imovinsko-pravnim problemima, čini ovo područje izuzetno pogodnim za „green field“ investicije, te Urbanistički plan predviđa da se Novi Beograd razvije u glavni komercijalni centar.

Stanovanju je posvećena posebna pažnja u Urbanističkom planu a stambeni deficit u Beogradu procenjen je na oko 70.000 stanova. Po prvi put posle 1945, Planom se razmatra potreba za programima pristupačnog stanovanja i pitanje njihove integracije u postojeća susedstva kako bi se izbegla, ili bar ublažila, socio-prostorna segregacija. Predviđa se, naime, da će koncentracija investicija u određene centralne gradske lokacije, pre-socijalističke elitne suburbije i elitne obodne delove grada, u skladu sa porastom stambene tražnje viših dohodovnih grupa, uticati na porast nejednakosti na stambenom tržištu. Novina u odnosu na socijalističke principe urbanog planiranja je i pažnja posvećena potrebnoj alokaciji zemljišta za izgradnju porodičnih kuća (individualnog stanovanja), čiji je udeo na stambenom tržištu značajno porastao od 1990-ih.¹¹³

Bespravna gradnja je identifikovana kao glavni problem urbanog razvoja Beograda. Procenjeno je da je 10% stanova na stambenom tržištu izgrađeno na

¹¹² Udeo stanovništva sa višim i visokim obrazovanjem konstantno opada od centra grada ka rubnim lokacijama: od 34% u centru, preko 24,7% u rubnim delovima kontinuiranog gradskog naselja do 11,6% u ostalim gradskim naseljima administrativnog područja Beograda i samo 4,9% u ostalim naseljima administrativnog područja Beograda.

¹¹³ Udeo stanova u porodičnim kućama u ukupnom broju novoizgrađenih stanova porastao je sa 36.5% u 1990 na 75% u 2000, lagano se smanjivši na 65% u 2003 (Statistički godišnjak Beograda, 2003).

ilegalan način a smatra se da ukupan broj bespravno podignutih objekata prevaziilazi cifru od 40.000. Mnogi od ovih objekata su privremeno izgrađeni kiosci, a čak 75% ovakvih objekata je 2002. bilo locirano u centralnim delovima grada (od kojih 50% bez adekvatne dozvole), čineći haotičnost i zagušenost prostora ključnim karakteristikama gradskog tkiva.

U cilju poboljšanja regulative urbanog razvoja a posebno rešavanja naraslog problema bespravne gradnje, 2003. godine Skupština Srbije je usvojila novi Zakon o urbanom planiranju i izgradnji. Tim zakonom se težilo preciznijem definisanju prava i odgovornosti glavnih aktera u procesu gradnje, a pravila pribavljanja građevinskih dozvola izmenjena su sa ciljem da ubrzaju ovaj postupak i učine ga transparentnijim. Bespravna gradnja je po prvi put proglašena kriminalnom radnjom, a istovremeno je pojednostavljen postupak legalizacije već izgrađenih objekata¹¹⁴. Zakon je omogućio legalizaciju gotovo svih objekata podignutih bez građevinske dozvole ili u neskladu sa pribavljenom dozvolom, osim u slučajevima gradnje na zemljištu predviđenom za gradnju objekata od javnog interesa ili na zemljištu neprikladnom za gradnju (klizišta, močvarno zemljište, gradnja ispod dalekovoda i sl). I pored svih pogodnosti koje je zakon predvideo postupak legalizacije i dalje teče veoma sporo i nedovoljno transparentno.

Usled sporog procesa socio-ekonomske transformacije i niskog nivoa stranih investicija, očekivani raskorak između narasle potražnje i ograničene ponude na tržištu poslovnog prostora još se nije ispoljio. Relativno niska potražnja za poslovnim prostorom reflektuje se i u činjenici da se ispod 1% stambenog fonda nalazi u ponudi kao poslovni prostor ukazujući i da privatizacija stanova nije imala većeg uticaja na ovaj segment tržišta nekretnina. Ponuda poslovnog prostora dobrim delom nastaje kao rezultat skorašnje privatizacije državnih/društvenih preduzeća jer novi vlasnici prodaju ili daju u zakup nekretnine preduzeća kako bi obezbedili resurse za potrebna restruktuiranja i inovacije. Državna svojina nad gradskim zemljištem uslovljava nelegalne transakcije „pravom korišćenja“ zemljišta, posebno u domenu nekretnina namenjenih poslovanju. Raširena je praksa podizdavanja zemljišta koje je prvobitno ugovorom uzeto na korišćenje od države/grada po znatno nižim cenama, što ne samo da doprinosi svojoj ekonomiji već odvraća ozbiljne investitore da postanu akteri na takvom tržištu. Postojanje neiskorišćenog poslovnog prostora i u samom centru grada nije samo posledica nedovoljne tražnje već i nedovoljno kvalitetnog i adekvatno opremljenog prostora u skladu sa standardima velikih transnacionalnih kompanija. Iako su stra-

¹¹⁴Vlasnici bespravno podignutih objekata mogli su da podnesu zahtev za legalizaciju u roku od 6 meseci nakon donošenja ovog zakona, čak i bez potpune dokumentacije. Zakonom je predviđeno da se novac od legalizacije ulaže u infrastrukturni razvoj područja bespravne gradnje, što bi trebalo dodatno da ih motiviše, dok je za one koji ne pokrenu postupak za legalizaciju predviđena novčana kazna, rušenje objekta pa čak i kazna zatvorom.

ne investicije uložene u maloprodajni sektor i nekolicinu tržišnih centara one su ograničenog obima i ukazuju na oklevanje i odlaganje odluke multinacionalnih kompanija da dođu na beogradsko tržište, kako zbog političke nestabilnosti u regionu tako i zbog neadekvatne legislative i institucionalnog okruženja. Stoga veće promene u komercijalnom sektoru tržišta nekretnina u Beogradu, kao i na tržištu stanova, tek treba očekivati, a sudeći na osnovu iskustva drugih glavnih gradova u postsocijalističkim državama, ovaj sektor je najdinamičniji razvojni segment (Sykora, 1998).

U relativno nerazvijenom finansijskom okruženju, budući da su kreditne linije koje podržavaju poslovne investicije tek u začetku, strategije lokalnih preduzetnika primarno su usmerene ka snižavanju troškova kako bi se obezbedila zarada, te je realizacija njihovih projekata najčešće vezana za poslovanje u sivoj ekonomiji, ali i oslanjanje na neformalne kanale i koruptivne prakse. U takvim okolnostima pranje novca postaje bitan izvor finansiranja u građevinskom sektoru i donekle objašnjava ogromni porast broja preduzimača i agencija za nekretnine¹¹⁵. Opadanje industrijskog sektora i mogućnosti zaposlenja je još jedan od razloga zašto se veliki broj ljudi usmerava ka građevinskom sektoru (premda znatan deo u zoni sive ekonomije te ih statistika ne prepoznaje). Usled toga, građevinski sektor doživljava specifičnu „deprofesionalizaciju“, koja se negativno odražava na kvalitet urbanog razvoja.

Sistemske promene donose izmene položaja i nekih drugih aktera na tržištu nekretnina, uključujući vojsku i crkvu. Tokom socijalizma, vojska je bila veoma moćan akter koji je gradio stanove i vojne objekte na nekim od najatraktivnijih lokacija u Beogradu. Većina vojnih objekata na takvim lokacijama trebalo bi da promeni funkciju i bude prodato, data pod zakup, da se rekonstruiše ili pak u potpunosti ukloni. To, međutim, nije jednostavan proces jer postoji niz nerešenih pravnih i vlasničkih pitanja kao i konfliktnih interesa (na relaciji država-vojska-grad), što se uočava i na primeru dugogodišnjeg neotklanjanja ruševina vojnih objekata nastalih tokom NATO bombardovanja u samom centru grada.

Promene su, međutim, pogodovala položaju pravoslavne crkve koja je, kao i ostale konfesione zajednice, bila marginalizovana tokom socijalizma. Naime, tada nijedan planski dokument nije predviđao prostor za obavljanje religioznih funkcija odnosno lokacije za gradnju novih crkava. Proces de-sekularizacije srpskog društva, podstaknut etničkim konfliktima u bivšoj Jugoslaviji, doprineo je jačanju uticaja crkve kao društvene institucije, što se u Beogradu reflektovalo velikim brojem novoizgrađenih crkava, posebno na prostorima širenje grada nakon

¹¹⁵ U Beogradu postoji preko 500 agencija za nekretnine. Manje agencije neretko vode advokati dok su nešto veće najčešće sestrijske kompanije preduzimača koji pre toga nisu bili u građevinarstvu a koji su se iznenada pojavili na tržištu sa dovoljno novca da započnu poslovanje.

II svetskog rata, na kojima se crkveni objekti tokom socijalizma nisu mogli graditi. Gradnju finansijski pomažu političari i preduzetnici u Srbiji kao i u dijaspori, postajući ktitori određenih crkava.

Na kraju ovog odeljka treba naglasiti da u Beogradu još nije razvijen kompleksan pristup pitanjima urbane politike. Ministarstvo za kapitalne investicije (bivše Ministarstvo građevina) usmereno je na razvoj putne mreže kroz Srbiju na pravcima evropskih koridora ali se u proteklih pet godina nije bavilo strateškim normativnim i zakonskim dokumentima. Prostorni plan Srbije (usvojen u Skupštini Srbije 1996.) i Prostorni plan Beograda (usvojen 2004. u Skupštini grada) ne sadrže nikakve novine u pristupu regulaciji razvoja grada. Očekivane privatizacija građevinskog zemljišta i restitucija nacionalizovane imovine i dalje predstavljaju najveći politički izazov. Kašnjenje u donošenju zakona o denacionalizaciji i restituciji političari najčešće argumentuju kompleksnošću pitanja i dilemama da li restitucijom treba da budu obihvaćena i lica koja nisu državljani Srbije, kako obezbediti fondove za kompenzaciju imovine, kako rešiti probleme neadekvatnog i nerazvijenog katastarskog sistema. Vlada Srbije je 2005. godine usvojila akt kojim se zahteva prijavljivanje imovine koja podleže restituciji, kako bi se stekao uvid u količinu resursa koje je neophodno pripremiti za njeno sprovođenje, što je izloženo kritici od strane zainteresovanih vlasnika i ocenjeno kao nova strategija odlaganja donošenja potrebnih zakona. Jedan od razloga koji čini Novi Beograd atraktivnim za investiranje jeste upravo činjenica da na njegovoj teritoriji nema zahteva za restitucijom.

Na važnost rešavanja prethodno naglašenih pitanja ukazuje i Savet stranih investitora (nevladina organizacija osnovana 2002. godine u Beogradu). Savet identifikuje glavne prepreke stranim investicijama u Srbiji navodeći: „kontrolu Vlade nad zemljištem u centralnim gradskim zonama, nedovoljno transparentan birokratski proces pribavljanja zemljišta, manjak informacija o prethodnim transakcijama i postignutim cenama zemljišta, u većini slučajeva minimalna cena gradskog zemljišta određena administrativno a ne tržišno...“ (Foreign Investors Council, 2005: 61–62). Otuda je preporuka ovog Saveta da reforma tržišta nekretnina treba da započne promenama ustavnih odredbi kojima bi se omogućilo privatno vlasništvo i slobodan promet zemljištem, da, potom, treba nastaviti sa procesom restitucije, razvojem katastra i da treba „osnažiti primenu Zakona o planiranju i izgradnji na način koji je transparentan i koji se striktno drži propisanih rokova i procedura“ (Foreign Investors Council, 2005: 63).

Percepcija nekih aktera urbanih promena

Koncept urbanog režima povezuje efikasan i fleksibilan razvoj grada sa sistemom gradske uprave koja pretpostavlja efektivno partnerstvo javnog i privatnog sektora i veoma složenu mrežu odnosa između uključenih aktera. Procena je da akteri moraju imati bar dve karakteristike koje ih čine efektivnim partnerima: „prvo, da poseduju strateško znanje o socijalnim transakcijama i sposobnost da delaju na osnovu tog znanja, i, drugo, da kontrolišu resurse koji ih čine atraktivnim koalicionim partnerom“ (Stone, 1989: 91). U tržišnim društvima, politički i ekonomski akteri svakako poseduju ključne resurse koji ih čine atraktivnim partnerima. Stručnjaci u oblasti prostornog planiranja, pak, moraju da dokažu sposobnost implementacije svojih znanja u skladu sa interesima drugih partnera, istovremeno čuvajući potreban stepen profesionalne autonomije. Na kraju, sposobnost građana da aktivno učestvuju u procesu razvoja grada zavisi od mnogo faktora uključujući njihovu spremnost za kolektivnu akciju, nivo poverenja u institucije, dostupnost informacija i transparentnost relevantnih procesa, nivo razvijenosti ključnih demokratskih institucija, itd..

U tekstu koji sledi analizirana su gledišta gradonačelnika, gradskog arhitekta i glavnog menadžera Beograda o skorašnjem i budućem razvoju grada. Potom sledi analiza percepcije stručnjaka u oblasti urbanog planiranja i razvoja čija im pozicija omogućava relativno dobar uvid u ponašanje i motivaciju i drugih učesnika razvojnih procesa u gradu. Na kraju smo pokušali da skiciramo i perspektivu građana. Razmatranje gledišta ekonomskih aktera nismo čitaocu izdvojeno predstavili, iako smo o njima indirektno prikupili i saopštili nekoliko informacija na osnovu iskaza drugih aktera.

Ključni politički akteri na nivou grada

Opšta je pretpostavka da su predstavnici političke vlasti u post-socijalističkom periodu naklonjeni preduzetničkom modelu upravljanja jer se nalaze pred izazovima ekonomske reforme, a posebno stabilizacije budžeta, privatizacije i liberalizacije cena (Offe, 1996: 225). Strategija „adaptivne rekonstrukcije“ političke elite u Srbiji (Lazić, 2000: 28–33), uz prilagođavanje starih institucija ili stvaranje novih sa primarnim ciljem očuvanja političke moći, otežala je neophodno razdvajanje politike od ekonomije i uslovila blokiranje socio-ekonomske transformacije srpskog društva, posebno u periodu do 2000. godine. To je imalo za posledicu politički voluntarizam i razvoj korupcije a omogućilo je veliku koncentraciju bogatstva u rukama malog broja pripadnika političke i ekonomske elite, uslovljavajući i razvoj takozvanog „burazerskog“ kapitalizma. Iako se nakon 2000. godine ozbiljnije pristupa reformisanju političkog i ekonomskog sistema,

političari još visoko vrednuju opcije koje im omogućuju kontrolu nad određenim resursima te proširenje opsega njihovog uticaja i/ili posrednu „konverziju političkog u druge oblike kapitala“ (Misztal, 1993: 455–461; Harloe, 1996: 3–10). Takve okolnosti, pored već naznačenih problema političke nestabilnosti, umanjuju mogućnosti privlačenja stranog kapitala u Beograd i stvaranje komparativnih prednosti razvoja grada jer odvrćaju one ekonomske aktere koji traže adekvatne pravne garancije za svoje investicije.

Gradonačelnik Beograda, u drugom mandatu od 2000, uveren je da je gradska vlast adekvatno odredila razvojnu strategiju i učinila inicijalne korake u njevoj implementaciji. On smatra da je, nasuprot potpunom zapostavljanju urbanog planiranja i razvoja do 2000, usvojen proaktivni pristup upravljanju gradom, koji je u ovoj fazi prevashodno usmeren na modernizaciju infrastrukture Beograda. Kao ilustraciju gradonačelnik navodi obnavljanje ulica i komunalne infrastrukture¹¹⁶, obnovu voznog parka i uvođenje jedinstvenog tarifnog sistema u gradskom saobraćaju (u koji je uključen i privatni sektor), inovacije u sistemu parkiranja i izgradnju podzemnih javnih garaža, povećanu pažnju koja se poklanja uređenju grada a posebno javnih parkova i fontana, obnavljanju starih zgrada, uličnom osvetljenju, izmeštanju kioska i sl.¹¹⁷ Gradonačelnik ističe da je Beograd jedini grad u Srbiji koji nije zabeležio rast nezaposlenosti u poslednje dve godine uprkos procesima privatizacije i ekonomskog restrukturiranja. On naglašava da gradska uprava nastavlja sa programima socijalne zaštite najugorženijeg stanovništva, uglavnom kroz program subvencionisanja komunalnih troškova kojim je, prema rečima gradonačelnika, obuhvaćeno oko 50,000 domaćinstava Beograda. Program pristupačnog stanovanja, takođe, gradonačelnik navodi kao deo aktivnosti vlade koja ne zapostavlja socijalne aspekte iako teži preduzetničkom upravljanju. Program je namenjen zaposlenima u lokalnoj administraciji, zdravstvu, obrazovanju kao i na Beogradskom univerzitetu sa ciljem sprečavanja emigracije mladih obrazovanih kadrova iz Beograda¹¹⁸. Prioriteti razvoja Beograda u narednih pet godina, prema rečima gradonačelnika, biće i dalje veliki infrastrukturni projekti – izgradnja lakog šinskog saobraćaja, mosta preko Save i novog magistralnog prstena.

Komentarišući teškoće sa kojima se suočava u radu, gradonačelnik ukazuje na postojanje interesnih grupa (uglavnom političkih protivnika Demokratske

¹¹⁶ Prema Izveštaju Gradske agencije za gradsko građevinsko zemljište iz 2004 oko 200 km ulica je rekonstruisano, još 100 km je (bilo) u rekonstrukciji (sa kompletnom komunalnom infrastrukturom), a oko 100 km kanalizacione i vodovodne mreže je zamenjeno ili obnovljeno.

¹¹⁷ Većina ovih aktivnosti finansirana je iz budžeta grada ali i uz podršku stranih donacija i investicija, kao i kredita Evropske banke za obnovu i razvoj.

¹¹⁸ 2003 godine ovim programom izgrađeno je 1000 stanova a cene stanova su bile određene na nivou troškova gradnje uz povoljne uslove otplate.

stranke, u kojoj on obavlja funkciju potpredsednika), koje se, prema njegovom mišljenju, nekritički suprotstavljaju gotovo svakom projektu koji predloži kabinet gradonačelnika. On, čak, pominje njihovu nameru da kreiraju koaliciju manjih gradova protiv Beograda po pitanju veličine budžeta glavnog grada¹¹⁹. Gradonačelnik podržava usvajanje Zakona o glavnom gradu, ali ističe da se mora raditi na širenju svesti da je Beograd bitna poluga razvoja u Srbiji nasuprot mišljenju koje nameću njegovi politički oponenti. Na uopštena pitanja o zloupotrebi političke vlasti i korupciji u Beogradu, gradonačelnik je iskazao spremnost da se svaki sumnjiv slučaj istraži i akteri sankcionišu, ne negirajući prisustvo ovih pojava (*Demokratija* br. 23, oktobar 2005).

Gradski arhitekta i menadžer, kao članovi gradonačelnikovog kabineta koje on direktno postavlja, iznosili su veoma slične stavove. Gradski menadžer smatra da se njegova aktivnost prvenstveno koncentriše na projekte infrastrukturnog razvoja kako bi se Beograd učinio što atraktivnijim za investitore. On očekuje da će se u budućnosti opseg njegovih aktivnosti proširiti na projekte povećanja efikasnosti javnog sektora, rast zaposlenosti i pitanja održivog razvoja. Ni u intervjuima sa gradonačelnikom niti u intervjuima sa gradskim menadžerom nije pokrenuta tema saradnje gradske vlasti sa privatnim sektorom niti o oblicima partnerstva javnog i privatnog sektora. Gradski arhitekta naglašava kako poslednjih 15 godina nije bilo projekata poboljšanja infrastrukture u Beogradu, da su pripreme za takve projekte urađene u periodu 2000–2003 a da je od 2004. Beograd postao veliko gradilište. On posebno ističe potrebu da Beograd razvije imidž modernog grada i da nema bojazni da će projekti koji to budu imali za cilj ugroziti postojeće ambijentalne vrednosti i kreirati imidž „kloniranog grada“. Iako je predviđeno da najveći deo stranih investicija u nekretnine apsorbuje Novi Beograd (često nazivan beogradski Menhetn), gradski arhitekta veruje da to neće usloviti fenomen „pražnjenja“ centra grada. (*Studio B*, 17 novembar 2005.)

U analiziranim intervjuima, gradonačelnik i gradski menadžer se dotiču pitanja o tipu vlasništva nad gradskim građevinskim zemljištem i zalažu za njegovu privatizaciju. Ipak, oni ističu da je ovo pitanje u domenu odgovornosti republičke vlasti i da zahteva promenu ustavnih odredbi i donošenje niza zakona. Ni gradonačelnik, ni gradski menadžer ili gradski arhitekta, nisu isticali eventualne probleme koje uslovljava postojeći sistem upravljanja gradskim zemljištem. Čini se da ovaj sistem gradu donosi određeni stepen moći u kreiranju razvojne politike koji bi moguća privatizacija zemljišta mogla umanjiti.

¹¹⁹ Pri tome, gradonačelnik navodi da budžet Beograda nije veliki i to ilustruje poređenjem budžeta Beograda i Zagreba: budžet Zagreba je dvostruko veći iako je reč o gradu čija je populacija upola manja od beogradske (*Demokratija* br.23, oktobar 2005.).

Predstavnici gradske vlasti teže da preuveličaju prisustvo stranih investitora na beogradskom tržištu¹²⁰. Oni, na primer, ukazuju da Soci t  Generale gradi najveću poslovnu zgradu van Francuske u Beogradu, da holandski GTC ulaže u 15.000 m² poslovnog prostora, itd. Ipak, na osnovu podataka Beogradske agencije za gradsko građevinsko zemljište do januara 2005. godine samo 13 lokacija bilo je ustupljeno stranim investitorima. U pogledu budućnosti Beograda, gradonačelnik i njegovi saradnici ističu projekte koji će doprineti konkurentnosti Beograda u regionalnom smislu, ukazujući, na primer, na rekonstrukciju zgrade bivšeg CK i gradnju najviše poslovne zgrade na Balkanu, ili, na sličan način, na završetak radova na najvećoj sportskoj hali, na rekonstrukciju Sava centra kao najvećeg kongresnog centra, na gradnju najvećeg pravoslavnog hrama itd. Bivši direktor Agencije za građevinsko zemljište je izjavio da je od 2000. izgrađeno gotovo 1 milion kvadratnih metara poslovnog i stambenog prostora, što je tempo gradnje koji su Varšava i Budimpešta dostigle tek u petoj i šestoj godini tranzicije, dok je Beogradu to pošlo za rukom u nešto kraćem periodu (*Vreme* br. 118, mart 2004).

Gledišta stručnjaka

U periodu post-socijalističke transformacije Beograda gradski planeri se suočavaju sa krizom profesionalnog identiteta i stalnim pritiscima kako od strane političara tako i ekonomskih aktera. Iako su tokom socijalizma delali kao prenosioци i realizatori političkih odluka njihova profesionalna moć i efikasnost su tada, bar u izvesnoj meri, bile veće jer je planiranje, makar na nivou ideologije, smatrano važnom društvenom delatnošću. Iako profesionalni autoritet planera ni tada nije bio valjano ustanovljen, neadekvatna zakonska uređenost oblasti planiranja i izgradnje u post-socijalističkom periodu doprinosi njegovoj daljoj eroziji i otežava uspostavljanje adekvatnijeg odnosa ove profesije prevashodno sa nosiocima političke moći.

Intervjui koje smo obavili sa stručnjacima u oblasti prostornog planiranja i urbanog razvoja potvrđuju navedene konstatacije. Karakteristični komentari ističu da je urbano planiranje „redukovano na tehničke standarde i formalne procedure“ i da je „...prestalo da bude integralna naučna disciplina i ugledna društvena delatnost“. Prema mišljenju nekih planera, privatni i grupni interesi odneli su prevagu nad profesionalnim dignitetom budući da nijedno profesionalno udruženje nije zvanično reagovalo na haotičnost urbanog razvoja od 1990. (Mićić i Perišić, 2005). Iskazana je svest o potrebi unapređenja stručnih znanja i veština kako bi

¹²⁰ Domaći investitori još dominiraju tržištem nekretnina. Podatak kojim raspolažemo je iz 2004 godine kada je odnos domaćih prema inostranim investicijama bio 70% prema 30% (Beogradska agencija za gradsko građevinsko zemljište, 2004: 3). Do svežijih podataka nismo uspeli da dodemo ali je realno pretpostaviti da se ovaj odnos nije značajnije promenio.

se ojačala profesionalna pozicija, ali se ponašanje političara prema urbanom planiranju smatra glavnom preprekom. Njihovo ponašanje se, prema mišljenju naših sagovornika, nije značajnije promenilo nakon 2000. Zakoni se i dalje donose bez ozbiljnog razmatranja stavova i predloga stručnjaka, što je, prema oceni intervjuisanih planera, bio slučaj i sa najnovijim Zakonom o planiranju i izgradnji.

Nasuprot optimističnim procenama predstavnika gradske vlasti, stručnjaci smatraju da postojeću regulativu urbanog planiranja i razvoja u Beogradu čine zakoni koji su ili anahroni ili nepotpuni, međusobno neusklađeni i neusaglašeni sa evropskim zakonodavstvom. Na primer, iako je Zakon o zaštiti životne sredine usaglašen sa evropskim standardima njegova primena u prostornom planiranju redukovana je na strategije minimiziranja troškova zaštite životne sredine jer ova problematika nije na adekvatan način prepoznata i regulisana Zakonom o planiranju i izgradnji (Stojanović, 2005). Intervjuisani stručnjaci ocenjuju i da je prevelika moć koncentrisana u rukama gradonačelnika imajući u vidu kompleksnost strukture upravljanja u Beogradu kao i različitost njegovih opština. Potom, oni smatraju da Zakon o planiranju i izgradnji ne određuje na adekvatan način javni interes, što otvara prostor za manipulacije, zloupotrebu moći i korupciju.

Prema mišljenju nekih od intervjuisanih stručnjaka, Urbanistički plan Beograda nije strateški dokument već sačinjava skup takvom dokumentu neprimenjenih detaljnih urbanističkih parametara. Potom, oni smatraju da je upravljanje urbanim razvojem oslabljeno i praksom izrade regulacionih planova kojom se menjaju parametri zadati urbanističkim planom što „vodi ka voluntarizmu koji ugrožava urbani identitet i kvalitet određenih lokacija, uključujući i one najatraktivnije u samom centru grada“¹²¹. To ima za posledicu „da se normativi o javnom dobru pojavljuju samo u najopštijim planskim dokumentima a potpuno nestaju u građevinskim dozvolama budući da institucije urbanog planiranja nemaju mehanizme da kontrolišu sprovođenje planova“. U takvim okolnostima „preduzimljivi privatni sektor koristi povoljnu priliku i uz pomoć korupcije onih koji donose odluke uslovljava stanje kojim dominira „investitorski urbanizam“.

Na pitanje „Ko ima najveći uticaj na urbani razvoj i planiranje u Beogradu“ dobijen je gotovo jednoglasan odgovor da privatni interes dominira urbanim razvojem a da političari imaju najveći uticaj na urbanističko planiranje. Stručnjaci ističu da moć investitora proističe iz činjenice da „novac uspeva da premosti sve zakonske prepreke, normativne procedure ili principe planiranja, posebno u

¹²¹ U sličnom istraživanju, sprovedenom 2000. na uzorku od 50 urbanih planera i stručnjaka u Beogradu, 78% intervjuisanih smatralo je da praksa revizije urbanističkog plana regulacionim planovima dominantno ima za cilj da stvori uslove za legalizaciju, čime se zloupotrebljava politička moć, slabi javni interes i sposobnost urbanog planiranja da ga zastupa i brani. Samo 20% intervjuisanih smatralo je da se takva praksa pozitivno ai da reflektuje postepeno redefinisane planerskog postupka u tržišnim uslovima. (Petrovic, 2004: 203).

osiromašenim društvima“. Prema njihovom mišljenju, javna nadmetanja i tenderi su postali „dekorativna procedura zahvaljujući krupnom kapitalu i korupciji u javnim institucijama“. Uticaj političara, smatraju intervjuisani, potiče od „netransparentnog procesa odlučivanja“ i „inhibirane participacije građana“. Nekoliko sagovornika je istaklo da nerazvijeni zakonski okvir dozvoljava političarima da zadrže više moći no što bi trebalo da im pripada, što im omogućava da prisvoje i više koristi za sebe i/ili svoju partiju. U skladu sa ovim komentarima je i zapažanje da je Zakon o planiranju i izgradnji ostavljen nedorečenim sa namerom da se omogući njegova interpretacija u skladu sa privatnim interesima (interesima investitora), što reflektuje ne samo investitorski urbanizam već i specifičan vid „tržišnog fundamentalizma“ (Zeković, 2005), premda težnja političara da očuvaju kontrolu nad ključnim odlukama ukazuje i na njihove predrasude da bi ova vrsta fundamentalizma umanjila njihovu moć.¹²² Većina naših sagovornika, međutim, nije protiv uvažavanja interesa privatnih investitora ali smatra da se njihov uticaj na urbani razvoj mora ispoljavati u skladu sa razvijenijim zakonskim okvirom i na transparentniji način.

Učesnici našeg istraživanja naglasili su da je 1990-te obeležavao urbani haos a da je između 2000. i 2003. došlo do prvih znakova pozitivnih promena. Usvajanjem Zakona o planiranju i izgradnji, međjutim, „sve je ponovo postalo nejasno i uslovalo je veliko nerazumevanje između planera i gradske uprave po pitanju načina na koji Zakon treba primenjivati“.

Najdramatičniji problemi urbanog razvoja Beograda u proteklih 15 godina povezani su, prema mišljenju stručnjaka, sa nekontrolisanom i bespravnom gradnjom. U ovom kontekstu oni navode zloupotrebu javnih prostora, ugroženost urbanosti centralnih gradskih područja, minimalne standarde gradnje i nepoštovanje bilo kakvih planerskih principa na perifernim lokacijama. Naši sagovornici smatraju da je bespravna gradnja logična posledica neadekvatne zakonske regulative, te da su korumpirani političari i institucije najodgovorniji za ovakvu situaciju jer su „i država i grad tolerisali ovaj vid sive ekonomije zbog političkih i socijalnih kompromisa“. Oni ukazuju da je Zakon o planiranju i izgradnji iz 1997, umesto da reši probleme, generisao novu bespravnu gradnju. Stručnjaci, takođe, smatraju da je strategija „legalizacije gotovo svega“ koju promoviše novi Zakon iz 2003. „potpuno neadekvatna jer devastira poverenje u socijalni sistem i toleriše zloupotrebu javnih interesa, standarda i ciljeva urbanističkog planiranja“. Prema mišljenju nekih od planera, takav pristup stvara utisak među investitorima da „je

¹²² U pomenutoj studiji, većina intervjuisanih planera smatrala je nedostatak političke volje glavnim razlogom odlaganja privatizacije gradskog građevinskog zemljišta, jer to omogućava političkoj eliti razme vrste manipulacija zemljištem kao vrednim resursom. Samo mali broj intervjuisanih smatrao je da političari koriste mehanizam državne svojine nad gradskim zemljištem radi bolje zaštite javnog interesa. (Petrović, 2004: 204).

u Beogradu moguće graditi bilo šta“, naglašavajući činjenicu da još niko nije osuđen zbog bespravne gradnje.

Uverenje intervjuisanih stručnjaka je da gradska uprava sledi ciljeve urbanog razvoja postavljene novim urbanističkim planom uglavnom deklarativno i „žureći u skupe projekte“. Većina sagovornika bila je veoma kritična prema projektima koje favorizuju gradski čelnici iskazujući sumnju da u većini slučajeva postoji mreža tesnog interesnog povezivanja između političara i investitora. Potom, oni smatraju da gradska vlast daje građevinsko zemljište u zakup na nedovoljno efikasan, polu-legalan i ne-transparentan način, te da javno vlasništvo nad zemljištem ima negativne posledice po razvoj grada. Neki su naglasili činjenicu da administrativne metode određivanja nivoa zakupa negativno utiču na lokalnu poresku politiku i time umanjuju budžetski prihod grada. Usled toga „Beograd ima finansijske probleme kod implementacije ključnih projekata kao što je uklanjanje starih železničkih šina sa vrednih centralnih gradskih lokacija, što bi omogućilo gradu da se otvori prema rekama i kreira nove mogućnosti za investiranje“. Slične efekte ima i proces privatizacije državnih/društvenih preduzeća, čija se cena formira bez uticaja tržišne vrednosti njihove lokacije(a). Na osnovu toga novi vlasnik stiče pravo korišćenja atraktivnih lokacija za relativno male pare a samim tim i mogućnost prisvajanja profita koji će njegove buduće investicije ostvariti zahvaljujući specifičnoj lokaciji (Zeković, 2005).

Upitani o budućem razvoju Beograda, intervjuisani stručnjaci su izrazili nadu da će doći do suštinskih promena u upravljanju i planiranju uporedo sa procesima privatizacije, deregulacije i decentralizacije. Pesimistička manjina ukazala je na neizbežnost polarizacije grada, te da će, s jedne strane, „Beograd postati moderan i glamurozan grad, evropskog identiteta i orijentacije“, dok će, s druge strane, „biti ruiniranih gradskih oblasti i sve brojnije urbane sirotinje“. Neki su istakli i da bi porast uloge ne-profitnih organizacija i građanskih inicijativa bili najbolji indikatori suštinskih pozitivnih pomaka u kvalitetu života grada. Iako intervjuisani stručnjaci prepoznaju značaj participativnog pristupa procesu urbanog planiranja i upravljanja gradom, većina ga smatra političkim i planerskim idealom na čije će se ostvarenje u Beogradu još dugo čekati.

Perspektiva građana

Zakon o urbanom planiranju i izgradnji definiše javne debate o urbanističkim planovima kao bitan mehanizam javne kontrole. Njime je propisano i da građani (individualno ili preko svojih organizacija) imaju pravo da traže informacije o urbanističkim planovima i da iniciraju njihovu izradu putem peticija koje mogu upućivati i samom gradonačelniku. Zakon o lokalnoj samoupravi kao i Zakon o zaštiti životne sredine, takođe, definišu načine na koje građani mogu uzeti učešća

u procesu odlučivanja. Ostaje, međutim, pitanje u kojoj meri građani koriste ove zakonom predviđene mogućnosti, i zašto je njihov uticaj u procesu odlučivanja na lokalnom nivou zanemarljiv u poređenju sa drugim akterima?

Prethodno istraživanje, rađeno na reprezentativnom uzorku za Srbiju, pokazalo je da su građani demotivisani usled manjka poverenja u javne institucije i uverenja da nema nikakvog smisla angažovati se u procesu odlučivanja na lokalnom nivou, jer se time malo šta ili ništa ne može postići. Analiza rezultata za ispitanike u Beogradu nije dala značajnija odstupanja te se potvrdilo da većina od oko 80% ispitanika smatra da je, u poređenju sa drugim akterima, njihov angažman bez ikakvog uticaja. Ispitanici su procenili da su političke partije najvažniji „kanal“ uticaja na opštinskom nivou odlučivanja (32% ispitanika), potom slede poslanici opštinskih skupština (26%), i lične veze i korupcija (22%). „Kanali“ odlučivanja kojima su građani dali najmanji stepen uticaja i značaja su sindikati (12%), mesne zajednice (7%), ne-vladine organizacije (1%), i peticije građana (0,8%) (Vujović, 2004: 173).

Građani procenjuju da im predstavnici lokalne i republičke vlasti postaju sve udaljeniji. Arogantno ponašanje političke elite nije se promenilo uprkos njenom demokratskom predznaku. Gotovo sve političke stranke na političkoj sceni sistematski zapostavljaju ulogu građanskih inicijativa, osim u sličajevima kada ih je oportuno iskoristiti da bi se suprotstavilo političkim protivnicima. Građani, s druge strane, nisu navikli da brane svoja prava niti da sebe smatraju važnim političkim akterom. Građanska odgovornosti u zaštiti javnih interesa je, takođe, ostala nerazvijena.

Osujećenost mnogih građana da na legalan način i formalnim kanalima obezbede svoje potrebe u gradu usloveli su praktikovanje neformalnih strategija, uključujući i bespravnu gradnju. Kumulativni efekat takvih praksi je značajan i stvara nenameravani pritisak „odozdo“ da se zakonska regulativa promeni i da se planerski principi i upravljanje gradom prilagodi realnoj situaciji. Otuda je teško održiva konstatacija da su obični ljudi bili samo pasivni učesnici „proizvodnje prostora“ u Beogradu. U određenim slučajevima, stanovnici bespravno podignutih naselja su simulirali principe infrastrukturnog razvoja zadate planerskim dokumentima kako bi olakšali *ex post facto* legalizaciju svojih stanova (Džokić et al, 2002: 114).

Građanski protesti protiv zloupotrebe javnog interesa ili degradacije životne sredine u Beogradu su i dalje retki i bez efekata, osim u nekoliko slučajeva kada je sam život građana neposredno ugrožen. Najpoznatiji primer je protest građana takozvanog „azbestnog naselja“ izgrađenog pre skoro 40 godina. Više od 10 godina stanari su pisali peticije zahtevajući raseljavanje zbog povećanog morbiditeta i mortaliteta stanovnika naselja, ali uglavnom bez uspeha. Pre nekoliko meseci, gradska vlada je inicirala plan rušenja postojećih zgrada i izgradnje novih

na istoj lokaciji neposredno nakon određenog postupka dekontaminacije terena. Gradonačelnik Beograda je tim povodom izjavio da je u planu izgradnja elitnog naselja (Studio B, maj 2006), što je malo verovatno jer će u novosagrađenim zgradama biti ponovo nastanjeni prethodni stanari (ukoliko to prihvate a većina se izjasnila potvrdno jer time očekuju kvalitetnije stanove do kojih drugačije ne mogu doći), koji svakao ne spadaju u elitu (naprotiv, uglavnom je reč o domaćinstvima koja su u odsustvu drugih mogućnosti ostala u ovom naselju), niti bi elita kupovala stanove na lokaciji sa takvom predistorijom. U svakom slučaju, ovaj primer potvrđuje praksu da samo reaktivni protesti mogu imati nekog uspeha dok proaktivnih inicijativa građana gotovo da nema.

Najskoriji primer reaktivnog protesta građana odnosi se na pokušaj gradske vlasti da preseli romsku populaciju iz nekihigijenskog naselja u blizini Sava centra, kako bi se ova atraktivna lokacija pripremila za nove investicione projekte. Preseljenje Roma predviđeno je u delove bloka 71 na Novom Beogradu, gde bi im bio obezbeđen privremeni smeštaj. Stanovnici okolnih blokova žestoko su reagovali protestujući na ulicama sa argumentacijom da bi se tržišna cena njihovih stanova bitno smanjila, nakon čega je gradska vlast bila prinuđena da povuče projekat. Uspešnost ove inicijative građana, inače u skladu sa tradicijom pokreta srednje klase na Zapadu pod nazivom „ne u mom susedstvu“ (NIMBY – Not In My Back Yard), ukazuje na rastuće podele socijalnog prostora grada i heterogenost građanskih inicijativa u pogledu potencijalnog uticaja na promene u prostoru.

O nešto proaktivnijem angažovanju građana može se govoriti u slučaju restitucije stanova koje je država nacionalizovala tokom socijalizma. Građani koji polažu pravo vlasništva nad ovim stanovima spadaju u najbolje organizovane a njihovi predstavnici stalno su prisutni u tekućim debatama o denacionalizaciji i restituciji. Od 1990-ih mnoge političke stranke su u svojim predizbornim kampanjama obećavale povraćaj vlasništva oduzetog nakon Drugog svetskog rata. Ipak, do danas, osim retoričkog pozivanja na zakon i pravdu, ništa nije učinjeno da bi se ova obećanja i realizovala.

Zaključne napomene

Od 1990. strategije upravljanja i planiranja gradom dominantno su reaktivne. Opšti trend deindustrijalizacije gradova još nije započeo u Beogradu, a izostaju i značajnije strane investicije. Usled toga, Beograd i dalje ima perifernu poziciju unutar evropske mreže gradova.

Tokom Miloševićevog režima sprovedene su samo parcijalne reforme ka tržišnoj privredi i parlamentarnoj demokratiji, i to u meri koja je obezbeđivala korist političkoj eliti na vlasti i onima koji su sa njom imali bliske veze, što je

blokiralo suštinske ekonomske, političke i institucionalne promene. I nakon pada Miloševića, kompleksna zakonska i institucionalna transformacija pokazala se izrazito teškom jer zahteva razgradnju neformalnih veza između političkih i ekonomskih aktera a političari oklevaju da podrže reformska rešenja koja ograničavaju stepen njihove moći.

U oblasti upravljanja gradom i planiranja urbanog razvoja, otuda, nedostaju zakoni u skladu sa tržišnim principima poslovanja i demokratskim standardima odlučivanja. S druge strane, može se konstatovati i da pitanje kvaliteta zakona postaje irelevantno kada samovolja njihovog tumačenja i primene nije sankcionisana. Pitanje režima vlasništva nad gradskim zemljištem i regulacije njegove upotrebe i dalje ostaje otvoreno. Zadržavanje državne svojine nad gradskim zemljištem izloženo je kritici od strane ekonomskih aktera, planera i političara na lokalnom nivou, ali još nema ozbiljnih pokušaja da se inicira proces njegove privatizacije.

Odnos aktera u demokratskom procesu urbanog razvoja pretpostavlja dvosmernu komunikaciju između različitih nivoa socijalnog umrežavanja – odozgo na dole i obratno. To uključuje institucionalnu povezanost ključnih aktera javnog i privatnog sektora na oba nivoa ali i stvaranje snažnih veza između građana i organizacija (oba sektora), prevashodno na lokalnom nivou. Kada su ove veze institucionalno slabe, prevlađuju korupcija i anomija, a efikasnost i fleksibilnost urbanog sistema su umanjene (Woolcock, 1998; Keyes, 2001).

Na primeru rasprostranjene bespravne izgradnje u Beogradu izdvajaju se dva tipa socijalnih mreža – vertikalne i horizontalne. Može se govoriti o vertikalnoj koaliciji interesa između aktera bespravne gradnje i političara koji je tolerišu da bi, između ostalog, obezbedili glasove na izborima. Postoje, takođe, i vertikalne klijentilističke veze u kojima akteri različitog socijalnog položaja delaju posredstvom neefikasnih i korumpiranih državnih institucija. Ovakav sistem mogao bi se nazvati „konsenzualnim haosom“ ili „organizovanom neodgovornošću“. Horizontalne mreže razvijene su u sivoj zoni urbanog razvoja Beograda, kojima se reaktiviraju solidarne prakse na mikronivou, prevashodno kao rezultat nužde a ne međusobne neklonjenosti i bliskosti aktera. U ovom slučaju moguće je govoriti o amoralnom familizmu kao vrsti socijalnog kapitala koji običnim građanima pomaže u realizaciji strategija preživljavanja ali ne doprinosi efikasnoj socijalnoj i sistemskoj integraciji. Prema tome, oba tipa opisanih socijalnih mreža, vertikalne i horizontalne, nisu adekvatne pretpostavke realizacije kooperativnog, efikasnog i fleksibilnog razvoja grada.

Urbano planiranje se u Srbiji nalazi u dubokoj krizi te su u ovoj oblasti neopходna suštinski nova rešenja. Reaktivni politički odgovori na tržišno uslovljene prostorne promene karakteristični su za neo-liberalne režime. Na paradoksalan način, takav pristup u oblasti planiranja ispoljava se i u državama u kojima je

neadekvatno razvijena regulativa posledica mešovine političkog voluntarizma i predatorske ekonomije, što sve postaje ozbiljna prepreka razvoju novih proaktivnih pristupa u oblasti upravljanja gradom (Vujošević, 2002: 5–6). Različitost stavova u rasponu od ekonomskog neoliberalizma do socijalističkog protekcionizma može se smatrati tipičnom za sve aktere post-socijalističke transformacije. Naša analiza je pokazala da ni političari ni stručnjaci ne podržavaju neoliberalni stav po kojem logika tržišnih odnosa treba da postane vodeći princip socijalne organizacije. Osnovno pitanje je, međutim, postoji li dovoljno jako i stabilno savezništvo političara i drugih aktera koje bi podržalo takvo gledište, jer postojećom situacijom nesporno dominira mentalitet „divljeg kapitalizma“.

Jedan od postulata proaktivnog pristupa urbanom planiranju je sinhronizacija suprotstavljenih interesa svih uključenih aktera. Ni planeri, ni građani Beograda nisu razvili adekvatne pretpostavke koje podrazumeva participacija u okvirima takvog pristupa. Zahvaljujući nepovoljnom socijalističkom nasleđu građani nisu dovoljno informisani o svojim pravima dok politička elita, a ni stručnjaci, nemaju naviku uvažavanja javnog mišljenja. Pored toga, socijalna re-stratifikacija započeta još 1990. godine uslovljava dugotrajnu nekonzistentnost socijalnih položaja i identiteta te otežava prepoznavanje zajedničkih interesa građana, što je jedan od ključnih preduslova kolektivnog delanja. Na kraju, treba pomenuti i efekat neispunjenih očekivanja, koji, u određenoj meri, uslovljava rezignaciju i političku pasivnost građana (Offe, 1996: 231–235). To je još jedna negativna posledica odlaganja socio-ekonomske transformacije i tolerisanja nelegalnih prostornih praksi. Otuda se sprovođenje suštinske reforme u oblasti upravljanja i planiranja u Beogradu može suočiti sa ozbiljnijim izazovima delegitimizacijske krize nego većina gradova drugih post-socijalističkih zemalja.

Vera Vratuša

STAV PREMA UČEŠĆU U ODLUČIVANJU NA RADNOM MESTU ODRASLOG STANOVNIŠTVA SRBIJE KRAJEM XX I POČETKOM XXI VEKA

Kontekstualno-analitički okvir

Istraživanja raznih aspekata stavova zaposlenih u Srbiji prema učešću u upravljanju preduzećem su bila vrlo brojna i učestala sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka, ali bez novih istraživanja ove teme u poslednjoj deceniji dvadesetog veka. S obzirom da je svako istraživanje društveni odnos koji uključuje naručioce istraživanja ili nosioce materijalne moći, subjekte istraživanja ili nosioce stručne moći, te objekte istraživanja ili potencijalne nosioce bilo pasivne negativne, bilo aktivne moći osporavanja zatečenih odnosa u periodima društvenih kriza i preobražaja, razloge za promenu popularnosti teme učešća u upravljanju odnosno donošenju ključnih odluka valja tražiti upravo u promenljivim odnosima moći i uticaja između ovih aktera.

Ukoliko bismo tražili istorijske korene interesovanja za složenu temu učešća u upravljanju, ne bismo mogli da zaobiđemo uspostavljanje autonomne komune u Parizu. Njihovo spontano i slobodno udruživanje i izbor opozivih delegata u savet komune i savete kooperativno reorganizovanih preduzeća u okolnostima izgubljenog rata u proleće 1871, predstavljaju jedan od prvih istorijskih pokušaja izgradnje integralnog samoupravljanja. Pod integralnim samoupravljanjem u ovom radu se podrazumeva prevazilaženje klasne podele rada na upravljački i

izvršilački rad i iz nje proizlazećih odnosa ekonomskog izrabljivanja, političke represije, društvene nejednakosti i diskriminacije. Demokratsko, dovršeno i neograničeno samoupravljanje slobodno udruženih proizvođača i potrošača protivnici smatraju za neostvariv ideal i neefikasnu praksu, a pristalice za neophodan humanistički regulativni ideal.

Sadržaj formalno pravnih oblika legalizacije učešća zaposlenih u upravljanju u preduzećima ili svih građana u odlučivanju u društveno političkim zajednicama, koji definišu u kojoj fazi, na kojem nivou, u kojem području i u kojoj vrsti organa učešće u upravljanju i odlučivanju treba da se odvija, može da posluži kao kriterijum za konstrukciju tipologije više ili manje ograničenih oblika participacije kao što su savetodavna pseudoparticipacija, konfliktna funkcionalna participacija, saodlučivanje, radnička kontrola i autokratske varijante nepotpunog samoupravljanja (Supek, 1974).

Temu o značaju karaktera svojinskih odnosa za strukturu i dinamiku savremenih društava uopšte, započeli su sredinom dvadesetog veka teoretičari postindustrijskog društva nastojeći da argumentuju tezu da svojinski odnos više nije ključan društveni odnos koji određuje životne šanse pojedinaca i društvenih grupa. Ukazali su na pojavu odvajanja formalno pravnog vlasništva od faktičkog operativnog upravljanja i kontrole osamostaljenih menadžera sredstava za primenu sankcija (Burnham, 1962; Bell, 1973). Njihovi kritičari su ih podsetili da i u tzv. informatičkom društvu maksimalizacija profita te pritisak konkurencije predstavljaju glavne pokretače primene novih tehnologija, a ne autonoman razvoj novih infomatičkih saznanja po sebi (Müller-Jentsch, 1993). Privatni vlasnici osnovnih sredstava za proizvodnju, naime, zadržavaju stratešku moć da odlučuju o tome koga će da postave ili smene sa upravljačkih položaja u preduzeću da bi sprovodili ciljeve u skladu sa kriterijumima uspešnosti koje postavljaju sami vlasnici.

U literaturi posvećenoj specifično samoupravnom tipu društva, takođe ima pokušaja da se ospori značaj društvene svojine kao pretpostavke ostvarivanja potpune demokratske kontrole i uprave proizvodnim i uslužnim organizacijama od strane zaposlenih sa jednakim pravom glasa na osnovu rada a ne vlasništva. Međutim, čak i autori koji umanjuju značaj karaktera svojine za određenje pojma samoupravljanja, ističu da se samoupravna organizacija uspostavlja pre svega na temelju nekog oblika kolektivne ili individualne svojine, koji se mogu kombinovati sa drugim oblicima svojine. Šta više, ti autori dodaju da neki ograničeni i potpuno indirektni oblici učešća u odlučivanju kao što su informisanje i konsultovanje, kolektivno pregovaranje i pasivna ili negativna moć sindikata zaposlenih da onemoguće sprovođenje pojedinih odluka uprave koji se kose s njihovim interesima, treba isključiti iz obima pojma participacije shvaćene kao „radničko upravljanje“ (Vanek, 1975).

Od krvavog gušenja Pariske komune svaki novi pokušaj izgradnje integralnog samoupravljanja u pojedinim lokalnim zajednicama ili zemljama u društveno istorijskom okruženju u kojem i dalje preovladavaju kapitalistički privatno svojinski odnosi između ljudi povodom stvari, nalazi se pred izazovom da prevaziđe protivrečnost između interesa samoupravljača u svojstvu proizvođača dobara i usluga s jedne strane, te interesa samoupravljača u svojstvu potrošača s druge (Korsch, Karl, 1974). Iz te osnovne protivrečnosti potiču sukobi zainteresovanih društvenih grupa i sporovi njihovih ideoloških predstavnika, od revolucionarnih anarhista i marksista, preko reformističkih neokejnzijanaca, do kontrarevolucionarnih konzervativaca i reakcionara, povodom njihovih oprečnih shvatanja mogućnosti i poželjnosti kombinovanja raznih oblika privatne i kolektivne svojine i odgovarajućih oblika tržišne i planske autokratske ili demokratske regulacije celokupne društvene reprodukcije (Đorđević, et al, ur.1972; Nikolić, et al, 1973; Vratuša, 2000a).

Pokušaj izgradnje integralnog samoupravljanja u bivšoj Jugoslaviji nakon donošenja Osnovnog zakona o upravljanju državnih ekonomskih preduzeća i viših ekonomskih udruženja od strane radnih kolektiva 1950. godine uglavnom „odozgo“ na inicijativu Komunističke partije Jugoslavije pod vođstvom Tita tokom sukoba sa sovjetskim i informbiroovskim komunistima pod rukovodstvom Staljina, može se podeliti na četiri perioda (up. npr. Prašnikar, Svejnar, 1991). U ovim periodima su se smenjivali dominantni oblici normativno institucionalnog uređivanja svojinskih odnosa i regulisanja privrednih tokova.

U prvoj fazi uvođenja samoupravljanja od 1952. do 1960, dominarali su državna svojina i centralno državno administrativno planiranje. U drugoj fazi tržišno orijentisanog samoupravljanja od 1961. do 1970, došlo je do izvesnog jačanja materijalne osnove samoupravljanja u samoupravnim preduzećima, decentralizacije indikativnog planiranja, kao i do sve značajnijeg oslanjanja na institucije liberalno tržišne alokacije proizvodnih resursa nakon ekonomske reforme 1965. Došlo je do predvidljivog porasta moći stručnjaka i direktora ili „tehnokratije“ na osnovu kontrole pristupa bitnim informacijama i sistema komunikacije, do razvoja korporativnih grupnovlasničkih odnosa u radnim organizacijama i porasta materijalnih nejednakosti. Ovo je ugrozilo socijalističku vrednosno ideološku legitimaciju vlasti partijske, državne i samoupravne birokratije ili „politokratije“. U trećem periodu koji počinje od 1971, „politokratija“ pribegava „normativno – ideološkoj elaboraciji“ integralnog samoupravljanja i povremenim „političkim kampanjama“ (Županov, 1983). U ustavnim amandmanima, Ustavu iz 1974, Zakonu o udruženom radu i drugim normativnim aktima je proklamovana svojina celokupnog društva nad kapitalnim dobrima i infrastrukturuom, koju neposredno koriste, njome upravljaju preko radničkih saveta i plodouživaju zaposleni u odgovarajućim preduzećima i ustanovama bez prava otuđivanja i sa obavezom

njenog uvećavanja za potonje generacije. Smanjen je prostor za preraspodeljujuće mehanizme tržišne konkurencije a povećana podela složenih proizvodnih sistema na osnovne društvene i ekonomske organizacione jedinice. Zamišljeno je da se one kroz koordinisano susretno planiranje i delegatsko sporazumevanje dogovaraju o uzajamnom prilagođavanju proizvodnje i raspodele. U stvarnosti se zbog izostanka uspostavljanja samoupravnih institucija na saveznom nivou poput svejugoslovenskog radničkog saveta, proces decentralizacije zaustavio na republičkom nivou, stvarajući na njemu partikularizam u odnosu na celinu zemlje, a birokratski centralizam prema radnim kolektivima, kao što je to Boris Kidrič predvideo da se može desiti još 1950. ukoliko se ne uspostavi vertikalno udruživanje samoupravnih radnih kolektiva (Kidrič, 1985: 163–166; Vratuša, 1997).

Istraživači stvarnog funkcionisanja samoupravnog normativno institucionalnog sistema ustanovili su takođe da postoji raskorak između formalno definisanih ciljeva i pravila demokratskog odlučivanja po principu jedan čovek jedan glas i faktičke neformalne „stvarnosti“ autokratskog i oligarhijskog odlučivanja u kojem najveći uticaj imaju male grupe funkcionera okupljenih oko direktora a najmanji uticaj najmnogobrojniji radnici (Rus, 1972; Arzenšek, 1984). Prekomerno institucionalizovani samoupravni sistem odlučivanja u bivšoj Jugoslaviji predstavljao je u stvari sistem „organizovane neodgovornosti“. U ovom sistemu direktori i stručnjaci su pretvorili samoupravna tela u svoje organe. Oni su koristili njihov autoritet za formalno *obezbeđivanje pravnog „pokrića“ za već donete odluke* koje su utvrdili čak ne ni oni sami, nego češće lokalni i republički političari. Na taj način su omogućavali da „najodgovorniji“ kadrovi u privredi i politici u stvari pobegnu od individualne odgovornosti. Dominantni uticaj Saveza komunista i „politokratskog“ okruženja radnih organizacija na to o čemu se uopšte može odlučivati i kakvi će biti uslovi privređivanja i raspodele rezultata unutar i između radnih organizacija, postala je meta sve oštrijih i otvorenijih kritika. Koristeći Mertonov pojam anomije (Merton, 1968), domaći istraživači su ustanovili da je pokušaj prilagođavanja na ovaj nesklad između društveno definisanih ciljeva adekvatnih institucionalnih sredstava za njihovo postizanje rezultirao u ritualizaciji samoupravne prakse, povlačenju zaposlenih i građana iz aktivnog učešća u samoupravnim institucijama, kao i porastu njihove negativne moći odnosno pasivnog otpora sprovođenju odluka nosioca aktivne materijalne moći (Rus, Adam, 1989). U okolnostima ekonomske, društvene i vrednosne krize i sve učestalije kritike ne samo realizacije samoupravljanja nego i samoupravljanja kao ideje, jedno istraživanje samoupravne orijentacije kod mladih iz 1988. je po prvi put ustanovilo da je nesamoupravna orijentacija počela da preovlađuje nad samoupravnom (39%:37%, Pantić, 1990), za razliku od situacije deset godina ranije (15%:61%, Pantić, 1981), ili situacije samo dve godine ranije kada je drugi autor ustanovio da samoupravna orijentacija i dalje ubedljivo prednjači (52%:22%, Kuzmanović,

1986) Ovako nagle promene stava prema samoupravljanju i učešću u upravljanju ukazuju na potrebu da se istraživanja izvode učestalo kako bi bili utvrđeni ključni sredinski faktori koji na njih utiču.

U četvrtom periodu koji je počeo 1989. godine usvajanjem programa radikalnih „ekonomskih reformi“ vlade Ante Markovića, prvo ezopovskim jezikom a zatim potpuno otvoreno, napuštena je strategija izgradnje integralnog samoupravljanja. Usvojena je strategija izgradnje integralnog kapitalističkog tržišta i smanjivanja dotadašnjih ustavom zagwarantovanih samoupravnih prava radnika. Neka loša iskustva vezana za neefikasnost široko definisanih ali retko doista upražnjavanih samoupravnih prava u prošlosti, takođe su doprineli činjenici da se neposredni proizvođači nisu dovoljno snažno oduprli ukidanju njihovog ranijeg ustavnog prava na samoupravljanje (Vratuša, 1999a).

Savezni Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom iz decembra 1989. godine je legalizovao započinjanje procesa privatizacije. Mada je tretirao društveno vlasništvo kao jedan od jednako vrednih oblika vlasništva, na srednji i duži rok ovaj i ostali zakoni poput Zakona o preduzećima, osudili su društvenu svojину na nestajanje, pošto su onemogućavali ustanovljivanje novih preduzeća u društvenom vlasništvu.

Privatizaciju su nastavili da sprovode nosioci novih vlasti izabranih na višestranačkim parlamentarnim izborima po pojedinim republikama. Od 1990. godine republičke vlasti su jedine raspolagale finansijskim mehanizmima upravljanja. Finansijski kapital SAD koji kontroliše zajmovnu politiku Svetske Banke i Međunarodnog monetarnog fonda, ukinuo je preko Foreign Operations Appropriations Act za narednu godinu transfer sredstava na savezne institucije i uslovio njihov dalji dotok sprovođenjem ubrzane privatizacije i deregulacije. Analitičari Centralne obaveštajne agencije su okarakterisali odredbe ovog akta kao „potpisanu smrtnu presudu“ Jugoslaviji i predvideli da će izbiti krvavi građanski rat (Burkholder, 2002).

Proces napuštanja samoupravne legitimacijske ideologije i razvojne strategije u Srbiji odvijao se u globalnim okolnostima zaoštavanja krize akumulacije kapitala i koncentracije bogatstva u svetskim razmerama već od kraja šezdesetih godina, dužničke krize sedamdesetih i finansijske krize osamdesetih i devedesetih godina (Nuscheler, 1987; Chossudovsky, 1997; Schifferes, 2002). Nakon dezintegracije SSSRa i ekonomskog i vojnog bloka socijalističkih zemalja, umesto do najavljivanog novog poretka svetskog mira, došlo je do zamene tzv. hladnog rata ratovima eufemistički nazvanima „humanitarne intervencija“ sa proklamovanim ciljem borbe za demokratiju u zemljama koje se po pravilu nalaze duž koridora za transport bliskoistočne i kaspijske nafte i opiru se programima restrukturacije Svetske Banke i Međunarodnog monetarnog fonda (Collon, 2000: 210–214; Rozoff, 2004). Da je humanitarna zabrinutost doista samo puki izgovor ekonomski

motivisanih vojnih intervencija, nedavno je potvrdio bivši zamenik Državnog sekretara SAD Strobe Talbott, sasvim otvoreno ukazujući da otpor „Miloševićeve Jugoslavije“ širim „trendovima političkih i ekonomskih reformi“, pod kojima podrazumeva dolazak na vlast političkih partija spremnih da sprovedu ubranu privatizaciju, „najbolje objašnjava NATO-v rat na Kosovu i Metohiji, a ne briga za sudbinu Albanaca“ (Talbott, 2005: xxii-xxiii).

Uprkos napuštanja strategije izgradnje samoupravljanja od strane vlasti i rasprostranjene kritike samoupravljanja među stručnjacima neo-liberalne orijentacije kao defektne, neefikasne i čak štetne prakse neracionalne upotrebe kredita (Madžar, 1992), postavlja se pitanje da li u Srbiji ipak i dalje postoji kod stanovništva očuvan interes i motivacija da učestvuju u donošenju odluka i upravljanju preduzećima i ustanovama? U uslovima masovnog osiromašenja, da li svakodnevna borba za život i popravljjanje životnog standarda ostavljaju malo vremena za kvalitativno više zahteve za učešćem u odlučivanju, ili se na ovo učešće gleda kao na značajan način da se ostvare potrebe samorealizacije? Odgovor na ovo pitanje će biti potražen na temelju upoređivanja retkih relevantnih podataka prikupljenih tokom anketa na reprezentativnim uzorcima 1989, 1996. i 2003.

Najveću teškoću u ovom istraživanju predstavlja činjenica da ni u jednom od ova tri istraživanja nisu primenjena istovetna pitanja koja bi omogućila neposredno upoređivanje njihovih nalaza. Stoga kada prilikom komentarisanja rezultata dobijenih odgovora na pojedina pitanja iz ankete ISI FF 2003. godine na narednim stranama budu vršena sameravanja sa rezultatima ranijih istraživanja, uvek treba imati u vidu da ovi rezultati nisu neposredno upoređljivi.

Značajan dopunski problem sadržan je u činjenici da postavljena pitanja pokrivaju samo mali segment širokog istraživačkog polja stavova o učešću u odlučivanju. Jedino u anketi 1989 je istraživano kako ispitanici i ispitanice sami procenjuju aktualni nivo vlastitog učešća u odlučivanju na radnom mestu i želju da se taj nivo poveća, dok su u anketama 1996. i 2003. istraživani samo načelni stavovi prema ideji učestvovanja u upravljanju i o poželjnom sadržaju i obliku institucionalizacije tog učestvovanja. U nedostatku uporedivih podataka za dalekosežnije analize, osnovni cilj ovog istraživanja mora da bude ograničen na ispitivanje da li se menjala jačina veze između odlika odraslog stanovništva Srbije, poput zanimanja, obrazovanja i pola, te stavova prema učešću u odlučivanju na radnom mestu u Srbiji nakon što je krajem osamdesetih godina dvadesetog veka, napuštena dotadašnja legitimacijska ideologija i razvojna strategija izgradnje socijalističkog integralnog samoupravljanja.

Anketno istraživanje 1989. godine

U zaoštrenim lokalnim i globalnim uslovima višedimenzionalne krize, u atmosferi masovnih stečajeva, otpuštanja i priprema prvih višepartijskih izbora i ustavnih promena u federalnim jedinicama, *Konzorcijum instituta društvenih nauka Jugoslavije (KIDNJ)* je sproveo prvo i poslednje istraživanje društvene strukture i kvaliteta života na prostoru celokupne Jugoslavije, uz izvesno zakašnjenje prikupljanja podataka u Sloveniji. Ovo istraživanje je izvedeno na stratifikovanom uzorku sa ukupno 14.438 ispitanika (KIDNJ, 1989/90). Anketa iz 1989/90 je od 376 pitanja sadržavala samo jedno koje je relevantno za istraživanje stava prema učešću u odlučivanju u radnoj organizaciji. To pitanje je glasilo: „*Koliko je vaše učešće u donošenju odluka u vašoj radnoj organizaciji?*“ Ponuđeno je pet modaliteta odgovora: 1) malo, i ne bih želeo da bude veće, 2) malo, a želeo bih da bude veće; 3) srednje, i ne bih želeo da bude veće, 4) srednje, a želeo bih da bude veće, 5) veliko. Činjenica da su svi modaliteti odgovora formulisani isključivo u muškom rodu, potvrđuje utisak da ima vrlo malo istraživanja koja se unapred usredsređuju na detaljnije ispitivanje polno specifične razlike u stavu prema učešću u odlučivanju na radnom mestu (Burić, 1972, 61–76; Berković, Dinkić, 1980: 7–22; Kavčić, 1990: 156–172). Za potrebe ovog istraživanja su stoga analizirani odgovori 1.128 ispitanika i 722 ispitanice iz Srbije pošto su iz ukupnog uzorka sa ukupno 3.320 članova izostavljeni pripadnici ili pripadnice onih kategorija zanimanja koji nisu odgovarali na ovo pitanje, poput poljoprivrednika, nezaposlenih, domaćica, učenika, studenata i penzionera.

Glavni nalaz pregleda odgovora na pitanje o samoproceni količine vlastitog učešća u odlučivanju i zadovoljstvu tom količinom u anketi KIDNJ jeste da je 1989. gotovo tri petine ispitanika i ispitanica (58%) odgovorilo da je njihov učešće u donošenju odluka malo, te da je samo 8% ispitanika i ispitanica ocenilo da ima veliko učešće u donošenju odluka. Odmah treba dodati da je samo oko *jedne četvrtine ispitanika i ispitanica istovremeno odgovorilo da je zadovoljno sa ovim malim učešćem* (25%) dok desetak procenata više ispitanika i ispitanica želi da svoje malo učešće u odlučivanju poveća (34%) (Tabela 1). Pregled odgovora na isto pitanje 8.892 ispitanika i ispitanica iz svih jugoslovenskih republika pruža slične rezultate (Vratuša, 1999b: 57–68).

Tabela 1. Radno mesto, pol i ocena vlastitog učešća u odlučivanju u Srbiji 1989 – u %

Radno mesto	„Koliko je Vaše učešće u donošenju odluka u Vašoj radnoj organizaciji?“					Ukupno* %
	P1	P2	P3	P4	P5	
∑ NK i PK radnici (13.8)	41	41	8	8	2	100
m (9.7)	36	47	12	4	1	100
ž (20.4)	44	36	5	12	3	100
∑ KV i VKV radnici (36.5)	28	48	12	10	2	100
m (40.9)	27	51	10	11	1	100
ž (29.6)	29	42	18	8	3	100
∑ službenici (15)	31	32	24	12	1	100
m (8.2)	28	29	28	13	2	100
ž (26.4)	32	33	22	12	1	100
∑ stručnjaci (14.2)	20	24	34	18	4	100
m (13.3)	19	21	39	17	4	100
ž (15.6)	22	28	27	19	4	100
∑ Direktori (9.2)	3	8	28	29	32	100
m (12.4)	2	8	27	28	34	100
ž (4.3)	6	6	35	32	19	100
∑ političari (6.9)	2	2	31	15	50	100
m (9.8)	2	2	32	13	51	100
ž (2.4)	0	5	30	30	35	100
ukupno muškarci (61)	21	33	21	14	11	100
ukupno žene (39)	30	34	18	14	4	100
ukupno*	25	33	20	14	8	100

* Zbog ne prikazivanja kategorija sa malo ispitanika i ispitanica, procenti po kolonama tabele se ne sabiraju tačno do 100%

** modaliteti odgovora: P1 = malo, i ne bih želeo da bude veće, P2) = malo, a želeo bih da bude veće; P3) srednje, i ne bih želeo da bude veće, P4) srednje, a želeo bih da bude veće, P5) veliko.

Radno mesto muškarci / ocena učešća: hi-kvadrat = 4587.73; Koeficijent kontingencije = 0.672; p = 0.000

Radno mesto žene / ocena učešća: hi-kvadrat = 3194.42; Koeficijent kontingencije = 0.701; p = 0.000

Radno mesto / ocena učešća: hi-kvadrat = 878, 86; Koeficijent kontingencije = 0.568; p=0.000

Pol / ocena učešća: hi-kvadrat = 315.78; Koeficijent kontingencije = 0.185; p=0.000

Nalaz o tako visokom procentu ispitanika i ispitanica koji ocenjuju svoje učešće u odlučivanju u radnoj organizaciji kao malo, potvrđuje empirijske uvide ranije pomenutih istraživanja o oligarhijskoj strukturi moći i malom faktičkom učešću zaposlenih u odlučivanju u radnim organizacijama, naročito nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika, od kojih je čak 83% ispitanika izjavilo da ima malo učešće u donošenju odluka. Drugi deo nalaza da je više onih ispitanika i ispitanica koji žele da povećaju svoje malo učešće, značajan je po tome što pokazuje da je *upravo u godini u kojoj su usvojeni pravni akti koji legalizuju ukidanje samoupravnih institucija*, u proseku jedna trećina ispitanika i ispitanica, pre svega kvalifikovanih i visoko kvalifikovanih radnika (51%) te nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika (48%), *iskazala želju da svoje malo učešće u odlučivanju u radnoj organizaciji poveća.*

Indikativan je podatak i da su u proseku svaki peti ispitanik i ispitanica 1989 bili zadovoljni sa svojim srednjim učešćem u odlučivanju, te da ih je za šest procenata manje (14%) želelo da poveća svoj srednji nivo učešća u odlučivanju. Ovaj nalaz sugerise da *postizanje srednjeg nivoa učešća u odlučivanju* predstavlja neku vrstu ideala za ispitanike i ispitanice gotovo svih profesionalnih kategorija. Kada prevaziđu nezadovoljstvo malim stepenom učešća u odlučivanju i kada postignu nivo koji ocenjuju kao srednji, želja da se taj nivo i dalje povećava je u gotovo svim kategorijama zanimanja ispitanika i ispitanica jednaka ili je čak manje izražena nego iskazano zadovoljstvo učešćem u odlučivanju. Zadovoljstvo srednjim nivoom učešća u donošenju odluka najčešće su iskazivali ispitanici stručnjaci (39%) i ispitanice direktorke (35%). Činjenica da je skoro svaki treći ispitanik direktor i političar oba pola kako u uzorku za Srbiju tako i u uzorku za čitavu Jugoslaviju zapravo bio zadovoljan ili zadovoljna srednjim nivoom učešća u odlučivanju, ukazuje na postojanje *nedovoljne motivacije za preuzimanjem pune odgovornosti za upravljanje preduzećem.*

Hipoteza izvedena iz feminističke teorijske perspektive koja ukazuje na postojanje i reprodukciju „patrijarhalne kontrole“ (Eisenstein, 1979; Lerner, 1986) i dominaciju muškaraca u odlučivanju, koja nas navodi da očekujemo da će žene učestvovati manje od svojih kolega muškaraca u odlučivanju, potvrđena je. Ispitanice su skoro tri puta ređe nego ispitanici (4.3%:11.2%) procenile svoje učešće u odlučivanju kao veliko, a za oko jednu trećinu su ga češće ocenile kao malo (29.9%:21.3%) dodajući da ne žele da bude veće.

Podaci o procentualnoj zastupljenosti polova u pojedinim kategorijama zanimanja u prvim kolonama Tabele 1 sugerišu da bi jedan deo ovih polno specifičnih razlika u odgovaranju na pitanje o učešću u odlučivanju valjalo pripisati činjenici da su ispitanice više zastupljene od ispitanika na radnim mestima sa kojima je povezana realno mala moć odlučivanja poput niže kvalifikovanih rad-

nika (20.4%:9.7%), dok su ispod prosečno zastupljene na upravljačkim radnim položajima poput direktora (4.3%:12.4%) i političara (2.4%:9.8%).

Podaci iz tabele ukazuju da u proseku nema upadljive razlike između polova u izboru tri preostala modaliteta odgovora. *Pokazalo se da su slojno – klasno specifične karakteristike ispitanika i ispitanica operacionalizovane preko nivoa kvalifikacije, stručnosti, obrazovanja, te prevashodno izvršilačkog ili upravljačkog sadržaja* radnih funkcija u okviru zanimanja, varijable značajne za objašnjenje daleko većih unutar-polnih varijacija kako u pogledu procenjivanja nivoa participacije, tako i u pogledu želje da se taj nivo povisi.

Najveća unutar-polna razlika povodom pitanja o participaciji pojavljuje se između dna i vrha hijerarhije radnih mesta. Tako manje kvalifikovane radnice koje najčešće od svih ispitanika (44%) procenjuju svoj nivo učešća u odlučivanju kao mali i pri tome ne izražavaju želju da ga povećaju, ovakav odgovor daju 8% češće od kolega ispitanika istih kvalifikacija. Dalje kvalitativno istraživanje je neophodno da bi se ustanovilo koje su glavne determinante ove pojave. Objašnjenje verovatno treba tražiti u činjenici da su žene, posebno one koje zauzimaju radna mesta nisko plaćenih nekvalifikovanih radnika, *preopterećene dvostrukim radnim danom* na plaćenom radnom mestu u privredi i raznim službama, kao i na neplaćenom radnom mestu u domaćinstvu. One su stoga predisponirane da budu odviše umorne za investiranje dodatne energije neophodne za učešće u odlučivanju. Drugi pravac objašnjenja pretpostavlja da su manje kvalifikovane radnice više sklone da prihvate kao vlastitu patrijarhalnu normu, interiorizovanu tokom primarnog procesa socijalizacije, da je *održavanje domaćinstva i podizanje dece domen žena, dok su politika i odlučivanje domen muškaraca. Istovremeno treba istaći da su ispitanice direktorke sedam puta ređe od ispitanica niže kvalifikovanih radnica izjavile da su zadovoljne malim učešćem* u odlučivanju, kao i da ne postoji ni jedna ispitanica političarka koja je ocenila svoje učešće u odlučivanju kao malo a da nije izrazila želju da ga poveća (Tabela 1). Ispitanici više kvalifikovani radnici su izražavali želju da povećaju svoj nivo participacije koji su ocenili kao mali za skoro jednu desetinu puta češće od ispitanica radnica istih kvalifikacija (51%). Međutim, i ovde je razlika u odnosu na ispitanike direktore više nego šest puta veća (Tabela 1).

Iz aspekta polno specifičnog ocenjivanja vlastitog učešća u odlučivanju interesantno je uočiti da su se u Srbiji 1989. *žene stručnjaci najviše približile opovrgavanju pravilnosti da su ispitanice obično spremnije od svojih kolega da se zadovolje niskim i srednjim nivoom učešća u odlučivanju i da ređe od njih ocene svoje učešće kao veliko*. Ispitanice stručnjaci su naime samo tri procentna poena češće od svojih kolega izjavljivale da ne žele da povećaju svoje malo učešće u odlučivanju, ali su zato suprotno predviđanju koje sugeriše pravilnost, vidno ređe od njih bile zadovoljne srednjim nivoom učešća (27%:39%), češće od njih su

izražavale želju da povećaju malo i srednje učešće (28%:21% i 19%:17%) dok su podjednako često odnosno retko izjavljivale da je njihovo učešće u odlučivanju veliko (4%) (Tabela 1). Možemo formulisati pretpostavku koju treba proveriti u daljim istraživanjima da kada se žene izjednače sa muškarcima po zastupljenosti u kategorijama zanimanja koje pretpostavljaju visoko obrazovanje ili čak postanu nešto zastupljenije od muškaraca u njima kao što je to bio slučaj u kategorija stručnjaka u uzorku za Srbiju iz 1989, žene napuštaju patrijarhalne nazore o polnoj podeli rada i prevazilaze neku vrstu samo-blokiranja, koja umanjuje njihovu spremnost da izraze interes za uvećanjem svojeg malog i srednjeg učešća u donošenju odluka.

Uočena polno specifična razlika u zauzimanju rukovodećih radnih položaja se može samo delimično objasniti polno specifičnim razlikama u postizanju višeg i visokog obrazovanja. Mada su ispitanici u Srbiji 1989. za četvrtinu češće imali diplomu više i visoke škole od ispitanica (37.0:23.9), oni su čak tri puta češće zauzimali upravljačka radna mesta (27.1:7.1). Na sredini hijerarhije zanimanja, žene su više zastupljene od muškaraca (31.7%:8.8%) pošto su profesije „belih okovratnika“ već decenijama „feminizirane“. Nalaz da su ispitanice u većem stepenu od ispitanika prisutne u kategoriji stručnjaka (16.6:12.7) se može objasniti činjenicom da je više stručnjaka muškaraca završilo u redovima direktora i političara nego što je to slučaj sa stručnjacima ženama.

Podaci u Tabeli 2 pokazuju da je prilagođavanje tradicionalnoj podeli rada među polovima i odustajanje od želje za većim učestvovanjem u odlučivanju predstavljaju pojave koje su bile prisutne među ispitanicama sa najnižim nivoom obrazovanja. Podaci iz ove tabele takođe pružaju elemente za potvrdu pretpostavke da su u Srbiji 1989. godine visoko obrazovane ispitanice bile na putu da prevaziđu patrijarhalna shvatanja o polnoj podeli rada i mehanizme samo blokiranja zahteva za većim učešćem u upravljanju. Ovakvo napuštanje tradicionalnog sistema vrednosti, dobrim delom razjašnjava pojavu da su ispitanice stručnjaci ređe od ispitanika takođe visokog nivoa obrazovanja bile zadovoljne srednjim nivoom učešća u odlučivanju (25.6%:30.5%) i češće su od njih izrazile želju da povećaju svoje srednje učešće u odlučivanju (23.3%:19.7%).

Tabela 2. Obrazovanje, pol i ocena vlastitog učešća u odlučivanju u Srbiji 1989 – u %

Obrazovanje	„Koliko je Vaše učešće u donošenju odluka u Vašoj radnoj organizaciji?“					Ukupno* % 100
	P1	P2	P3	P4	P5	
Σ osnovna škola (15.4)	40	40	10	8	2	100
osnovna škola m. (12.9)	38	43	12	6	1	100
osnovna škola ž. (19.2)	40	37	9	10	4	100
Σ srednja radnička (28.7)	26	46	15	11	2	100
srednja radnička m (32.8)	26	49	14	11	1	100
srednja radnička ž (22.2)	29	40	17	10	4	100
Σ gimnazija (23.1)	28	37	20	10	4	100
gimnazija m. (16.3)	24	38	19	11	8	100
gimnazija ž. (33.9)	32	36	20	10	2	100
Σ viša i visoka (23.1)	28	37	20	10	4	100
viša i visoka m.(37.0)	11	14	30	20	25	100
viša i visoka ž (23.9)	19	23	26	23	9	100
A) Ukupno muškarci (61)	21	33	21	14	11	100
B) Ukupno žene (39)	30	34	18	14	4	100

Stepen obrazovanja muškarci / ocena učešća: hi-kvadrat = 310.40; Koeficijent kontingencije = 0.465; p = 0.000

Stepen obrazovanja žene / ocena učešća: hi-kvadrat = 69.88; Koeficijent kontingencije = 0.297; p = 0.000

Stepen obrazovanja / ocena učešća: hi-kvadrat = 382.85; koeficijent kontingencije = 0.415, p = 0.000

Važno je istaći da i ispitanice sa osnovnim obrazovanjem u Srbiji 1989 ređe od ispitanika istog nivoa obrazovanja izražavaju zadovoljstvo srednjim nivoom učešća u odlučivanju (8.7% : 11.7%) i češće od njih žele da svoj srednji nivo participacije povećaju (10.1 : 5.5%). Koeficijenti kontingencije između ocene o učešću u odlučivanju i nivoa obrazovanja kontrolisani polom su u istraživanju 1989 niži (0.465 i 0.297) od koeficijenata kontingencije između ocene učešća u odlučivanju i zanimanja kontrolisanih polom (0.672 i 0.701).

Dosadašnja analiza podataka istraživanja 1989 je pokazala da su statistički značajnije *unutar-polne razlike prilikom odgovaranja na pitanje o učešću u odlučivanju prouzrokovane klasno specifičnim odlikama ispitanika* (nivo kvalifikacije, stručnost, zanimanje, obrazovanje) nego razlike među polovima. Činjenica da je želja da se poveća nizak nivo učešća u odlučivanju bila najrasprostranjenija među ispitanicima više kvalifikovanim radnicima i onima sa srednjom zanatskom

školom, sugeriše postojanje objektivnog interesa pripadnika ovih kategorija ispitanica i ispitanika krajem osamdesetih godina da obezbede veći uticaj na odlučivanje u prelomnim kriznim vremenima kada se sve češće mogu čuti glasovi koji kritikuju samoupravljanje i društvenu svojinu dok standard života opada.

Anketno istraživanje 1996. godine

Nakon 1989. se *smanjio broj empirijskih istraživanja* uopšte. Važan razlog za ovo proređivanje istraživanja je nedostatak finansijskih sredstava u okolnostima niskog stepena iskorišćenosti kapaciteta privrede, dopunski pogoršanima gotovo čitavom decenijom ekonomskih sankcija, građanskim ratom i inostranom agresijom. Druge razloge bi valjalo potražiti u nedovoljnom interesovanju potencijalnih naručioca istraživanja da ispitaju stavove stanovništva prema učešću u odlučivanju i privatizaciji pre nego što sprovedu „strukturalna prilagođavanja“ po nalogima kreditora i Svetske Banke (Palast, 2001). Jedan član vlade Ante Markovića koji je učestvovao u donošenju i sprovođenju razornog programa tokom kojeg je do septembra 1990. oterano u stečaj i likvidirano 1.200 preduzeća širom Jugoslavije a najviše u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Makedoniji (Chossudovsky, 2000), na sledeći način je obrazložio nespremnost i čak odbojnost izvršne vlasti da svoje programe ekonomske politike i institucionalne reforme vodi na osnovu ispitivanja stava većine građana: „Napuštanje tog sistema (socijalističkog sistema zasnovanog na državnoj i društvenoj svojini, prim. VV), a ne njegove reforme (kako se to zbog javnog mnjenja javno iznosilo), bio je cilj programa vlade, koji je Skupštini Jugoslavije prezentiran 16. decembra 1989... Imajući u vidu revolucionarnost promjena koje izaziva promjena vlasništva, posebno u dominantnom načinu mišljenja i ideološkim predstavama, *javna prezentacija stavova, barem u početku, nije smjela biti iritirajuća*“ (Vukotić, 1993: 79). Na svaki način se, dakle, htelo izbeći da se povede javna rasprava o ključnoj strateškoj odluci u svakom društvu o obliku uređivanja svojinskih odnosa koja ima direktne posledice po formalne i stvarne mogućnosti odlučivanja proizvođača i potrošača u preduzeću i šire u društvu. Prikriivanje stvarnog društvenog sadržaja eufemizama poput „transformacija društvenog kapitala“ govori da najzainteresovaniji akteri privatizacije nisu hteli da rizikuju proveravajući da li ustavno zagarantovana društvena svojina i samoupravna prava predstavljaju samo odozgo nametnutu ideologiju, ili su uprkos svim nedostacima njihovog ostvarivanja, zalaganje za društvenu svojinu i makar formalna prava na učešće u odlučivanju bili relativno široko rasprostranjeni i utemeljeni u realnim interesima većine građana. Isti član vlade Ante Markovića i akter privatizacije je i dalje vrlo uticajan u oblasti organizovanja naučnih skupova o „tranziciji“ po pozivu, na kojima zna da ponesta-

ne prostora za objavljivanje disonantnih mišljenja (Vratuša, 2003), što potvrđuje nalaz autora ovog rada da je počev od 1980-ih godina u svetskim razmerama ponovo nastupio period dominacije pristalica neo-Smitovske funkcionalističke paradigme (Vratuša, 1995a).

Prvo anketno istraživanje posle 1989. koje je prikupljalo podatke o stavovima različitih kategorija stanovništva prema učešću u odlučivanju i organizaciji vlasničkih odnosa moralo je da sačeka sedam godina. Ovo istraživanje je 1996. godine sproveo *Centar za politikološke studije i istraživanje javnog mnjenja* pri beogradskom Institutu društvenih nauka (CPIJM IDN) na stratifikovanom tro-slojnom uzorku od 1.954 odrasla građana Srbije i Crne Gore i naredne godine objavio rezultate (Mihailović, 1997).

Prikupljanje odgovora se odvijalo *dve godine nakon poništavanja* procesa privatizacije koji je sproveden do aprila 1994. na preko dve trećine (69%) preduzeća u Srbiji u skladu sa saveznim Zakonom o društvenom kapitalu (1989/90.) i srpskim Zakonom o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine (1991.) Zvanično obrazloženje je bilo da je transformacija društvenog vlasništva ostvarena u uslovima hiperinflacije 1993. godine. Zvanične izjave su u stopu pratila nezvanična obrazloženja da je važan dopunski razlog poništavanja bilo nastojanje raznih interesnih grupa da zauzmu bolje startne pozicije i u *ponovljenom procesu privatizacije prisvoje veći deo* društvene i državne svojine za sebe i svoje inostrane partnere nego što su to uspele do tada. Ovakvo tumačenje potvrđuju nalazi ankete iz 1993. da dve trećine ispitanika ima *primedbe na dotadašnji način sprovođenja* privatizacije pošto vlast dopušta privatizaciju samo kada su u pitanju njeni ljudi (28.9%) ili onemogućava privatizaciju (15.1%), a propisi neadekvatno zaštićuju društveni interes (22.5%) (Vuković, 1994:42).

Tim CPIJM IDN, naročito Bora Kuzmanović koji se specijalizovao za probleme motivacione osnove samoupravljanja (Kuzmanović, 1987;1997), uključio je u upitnik ankete 1996. skraćenu skalu samoupravne orijentacije koja se sastoji od samo četiri stava, zbog nedostatka prostora. Ispitanici su zamoljeni da odgovore do kojeg stepena se slažu ili ne slažu sa tim stavovima ili su neutralni. Dva iskaza su izražavala negativan stav prema učešću u odlučivanju („Bilo bi više štete nego koristi ukoliko bi svakome bilo dozvoljeno da učestvuje u upravljanju preduzećem“ i „Radnici na ovom stupnju razvoja nisu sposobni za upravljanje preduzećem“). Preostala dva stava su izražavala uslovno pozitivan stav („Učešće zaposlenih u upravljanju bi dovelo do većeg zalaganja na poslu“ i „Ukoliko bi zaposleni učestvovali u upravljanju preduzećem, oni bi bili lojalni preduzeću“).

Ovakve izmene mernog instrumenta putem skraćivanja broja stavki na skali i prebacivanja prezenta iz prethodnih istraživanja u kondicional, odražavaju prilagođavanje istraživača novim društvenim okolnostima, u kojima su samo još u retkim preduzećima u društvenoj svojini formalno nastavili da egzistiraju radnič-

ki saveti. Izbor stavki takođe ukazuje na prilagođavanje istraživača naručiocima istraživanja, koje ne interesuje stav stanovništva prema principima ostvarenja društvene zajednice proizvođača i potrošača. Stavke skale usmeravaju pažnju novih privatnih vlasnika preduzeća na *potencijalne instrumentalne koristi* za njih ukoliko bi dozvolili neki oblik učešća zaposlenih u upravljanju, u smislu povećanja produktivnosti i smanjivanja fluktuacije radne snage. Prilikom tumačenja odgovora na negativne stavke iz skale, treba imati u vidu da slaganje sa njima *ne mora nužno da znači potpuno odbacivanje participacije*, nego samo zalaganje za razlikovanja interesnih od stručnih pitanja i uzimanje u obzir društvenih, istorijskih i kulturnih pretpostavki uspešnog samoupravljanja. Ovaj oprez je dobrodošao, posebno kada se ima u vidu da je na sve stavke barem svaki četvrti ispitanik odgovorio da je neodlučan ili neodlučna, kao i da se deo ispitanika slaže i sa pozitivnim i sa negativnim stavovima. Kombinovanjem odgovora na sve četiri stavke ustanovljeno je da je najbrojnija kategorija kolebljivih i onih sa protivrečnim stavovima (43%), trećina ispitanika ispoljava pozitivan stav (9% u jakoj meri i 25% u umerenoj meri), a skoro četvrtina negativan (5% u jačoj i 18% u umerenoj meri) (up. Tabelu 3, i Tabelu 4, napravljene prema podacima iz Tabela 3, 5 i 6, u Mihajlović, 1997, 178, 179 i 182). Usled nedostupnosti izvorne baze podataka, u ovom radu nije bilo moguće da se pol koristi kao kontrolna varijabla, kao što je to učinjeno prilikom prezentacije rezultata istraživanja 1989. godine.

Istraživanje CPIJM IDN iz 1996. je potvrdilo nalaze ankete KIDNJ iz 1989. da zanimanje (Tabela 3) i obrazovanje (Tabela 4) ispitanika i ispitanica spada u socio demografske odlike koje su povezane sa odgovorima na četiri pitanja o raznim aspektima stava o učešću zaposlenih u upravljanju preduzećem ($C=0.260$ i $C = 0.240$), Poređenje intenziteta veze između ispitivanih varijabli u anketi iz 1996. i 1989. nije u potpunosti moguće pošto u prvom istraživanju privatnici, poljoprivrednici, nezaposleni, učenici i studenti, domaćice i penzioneri, nisu odgovarali na pitanje o vlastitom učešću u odlučivanju. Upravo prisustvo jednog dela ovih u sociološkom smislu heterogenih kategorija zanimanja u istraživanju 1996. objašnjava zašto je u njemu ustanovljen niži stepen povezanosti zanimanja i stava prema participaciji nego u istraživanju 1989. Upoređivanje otežava ne samo prisustvo ili odsustvo pojedinih kategorija zanimanja i stepena obrazovanja nego i njihovo različito grupisanje. Upravo u istraživanju CPIJM IDN 1996. se na primer na osnovu upoređivanja podataka u odgovarajućim redovima prvih i poslednjih kolona Tabela 3 i 4 može uočiti gotovo identičan procenat (12.7 i 12.9) i gotovo identičan apsolutni broj ispitanika i ispitanica u kategorijama stručnjaka i visoko obrazovanih ispitanika i ispitanica (247 i 252). Ovaj uvid sugerise da su u istraživanju 1996. zapravo svi više i visoko obrazovani ispitanici i ispitanice svrstani u kategoriju stručnjaka. Ovakvu pretpostavku učvršćuje dopunski podatak zabeležen u odgovarajućim redovima druge i treće kolone Tabela 3 i 4, da

ispitanici i ispitanice stručnjaci i visoko obrazovani u identičnom procentu (40%) zastupaju snažno i umereno negativan stav prema učešću u odlučivanju.

Ono što sa sigurnošću može da se zaključi uprkos pomenutim teškoćama poređenja, to je da je u oba istraživanja ustanovljen veći stepen statistički značajne povezanosti između zanimanja i stavova o participaciji, nego između obrazovanja i ovih stavova.

Tabela 3. Zanimanje i stav prema participaciji 1996 – u %

Zanimanje	Kombinacija pet stavova prema participaciji					Ukupno* %
	Jak negativan	Ume-reno nega-tivan	Ne-odlučan	Ume-reno pozi-tivan	Jak pozi-tivan	
Poljoprivrednici (12.1)	1	16	56	18	9	100
NK i PK radnici (21.6)	4	11	44	32	9	100
KV i VKV radnici (15.4)	5	19	43	22	11	100
Tehničari (7.5)	7	22	37	24	10	100
Službenici (15.4)	5	21	35	29	9	
Stručnjaci (12.7)	12	28	31	25	4	100
Domaćice (9.7)	2	11	60	21	6	100
Učenici i studenti (3.8)	5	19	47	19	10	100
Ostali (1.1)	9	9	41	32	9	100
Ukupno %	5	18	43	25	9	100

Hi-kvadrat = 137,88; C = 0,26, p= 0,000).

Tabela 4. Stepen obrazovanja i stav prema participaciji 1996 u %

Obrazovanje	Kombinacija pet stavova prema participaciji					Ukupno* %
	Jak negativan	Umeren negativan	Ne-odlučan	Umereno pozitivan	Jak pozitivan	
nezavršena osnovna škola (20.7)	3	12	57	19	8	100
osnovna škola (25.3)	2	12	46	30	10	100
radnička škola (13.1)	4	19	46	23	6	100
srednja škola (28.0)	5	22	36	26	10	100
viša i visoka škola (12.9)	12	28	31	25	4	100
Ukupno%	5	18	43	25	9	100

Hi-kvadrat = 119,32; C = 0,24, p= 0,000).

Za razliku od istraživanja 1989. u kojem su radnici viših kvalifikacija (48%, Tabela 1) i sa završenom radničkom srednjom školom (46% Tabela 2) najčešće iskazivali želju da povećaju svoje malo učešće u odlučivanju u preduzeću, u istra-

živanju 1996. pozitivne stavove prema učešću zaposlenih u upravljanju preduzećem iskazivali su najčešće ispitanici i ispitanice niže kvalifikovani radnici (41% Tabela 3) i oni sa osnovnim obrazovanjem (40% Tabela 4).

Odgovor zašto je došlo do ovog porasta pozitivnog stava prema participaciji kod ispitanika manje kvalifikovanih radnica i radnika sa osnovnom školom u anketi 1996. u odnosu na istraživanje 1989. kada su pripadnici ovih kategorija bili skloni da prihvate svoje malo učešće u donošenju odluka (41% Tabela 1, 40% Tabela 2), jednim delom se može tražiti u pretpostavci: u raskoraku između proklamovanih načela radničkog samoupravljanja i svakodnevnog iskustva o vlastitom malom uticaju, krajem osamdesetih godina bili su spremni da se opredele za autokratski i oligarhijski model upravljanja preduzećem kada im je stavljano u izgled da će im odricanje od samoupravnih formalnih prava obezbediti viši lični dohodak. Nakon nekoliko godina iskustva bez radničkih saveta i davanja velikih ovlašćenja direktorima bez da je došlo do poboljšanja u životnom standardu, dve petine ispitanika niže kvalifikovanih radnika i radnica sa osnovnim obrazovanjem, kao i skoro dve petine (38%) službenika i službenica sa srednjim obrazovanjem, počeli su da u raznim oblicima učestvovanja u upravljanju i uticanja na upravu, vide šansu da poboljšaju svoj položaj u preduzeću (Mihajlović, 1997:181).

Autori istraživanja iz 1996. su uočili da je došlo do obrnute promene u smeru stava kod stručnjaka i visoko obrazovanih ispitanika i ispitanica, u odnosu na istraživanja sedamdesetih godina. Jedino u ovoj kategoriji je procenat ispitanika i ispitanica sa negativnim stavom prema participaciji u istraživanju 1996. (38%) premašivao kako procenat onih sa umereno i snažno pozitivnim stavom (29%) tako i procenat onih sa neodlučnim i kolebljivim stavom (31%).

Obrazloženje zašto je upravo u ovoj kategoriji došlo do najvećeg preokreta u poređenju sa istraživanjima samoupravne orijentacije iz sedamdesetih godina do sredine osamdesetih, autori istraživanja 1996. traže u pretpostavci o simulaciji stava. U periodu kada je samoupravljanje bilo deo „zvanično“ podržavanog i poželjnog sistema vrednosti, pripadnici ove kategorije zanimanja i stepena obrazovanja kao deo populacije najviše socijalizovan u duhu dominantnog sistema vrednosti, bili su u stanju da prepoznaju poželjne odgovore i tome se prilagode. U situaciji kada samoupravljanje ne samo što nije zaštićena vrednost nego se uz njega vezuje negativna konotacija, oni više ne izbegavaju da saopšte svoje prave stavove, jer ih više niko neće optužiti za „narušavanje samoupravnih odnosa“ (Mihajlović, 1997: 174, 180)

Deo obrazloženja promene stava visoko obrazovanih stručnjaka, među kojima se prvenstveno regrutuju i direktori i političari, valja tražiti i u činjenici da se promenio i klasni interes jednog dela pripadnika ovih kategorija ispitanika i ispitanica. Umesto da budu samo kolektivni suvlasnici društvene svojine sa srednjim i visokim stepenom učešća u donošenju odluka u radnoj organizaciji, čija

reprodukcija na upravljačkim društvenim položajima zavisi od postavljenja voljom u prvom periodu savezne, a u potonjim periodima republičke i pokrajinske partijsko državne birokratije, krajem osamdesetih godina dvadesetog veka deo visoko obrazovanih stručnjaka i direktora su poželeti da postanu privatni vlasnici osnovnih uslova reprodukcije (Vratuša, 1993a). Empirijsku potvrdu za ovu pretpostavku možemo da pronađemo kako u ranije citiranom tekstu jednog od aktera privatizacije, tako i u odgovoru na pitanje u istraživanju 1989. koliko se ispitanici i ispitanice slažu sa stavom da će „Privatna svojina uvek biti temelj društvenog napretka“. U Srbiji se sa tim stavom u proseku složilo 27% ispitanika i ispitanica potpuno i 23% delimično, dok je među visoko obrazovanim direktorima bilo 31% potpunih i 27% delimičnih pristalica ovog stava. Upoređivanje odgovora na ovo pitanje po republikama i pokrajinama pokazuje da su najveći stepen saglasnosti sa ovim stavom, koji implicira ukidanje društveni svojine u cilju ostvarivanja progresa, 1989. iskazali ispitanici i ispitanice direktori u Sloveniji, Hrvatskoj i na Kosmetu (Vratuša, 1995b).

Važno je uočiti da se među stručnjacima i visoko obrazovanim ispitanicima i ispitanicama, pored dve petine protivnika participacije usled potencijalne promene klasnog položaja, takođe našla skoro trećina podržavaoca učešća zaposlenih u upravljanju, nagoveštavajući da i sa stanovišta interesa potencijalnih privatnih vlasnika neki oblici učešća zaposlenih u odlučivanju mogu da budu poželjni.

Ispitanici i ispitanice domaćice i poljoprivrednici, kao i oni bez potpunog osmogodišnjeg školovanja, najčešće su iskazivali neodlučne i protivrečne stavove o učešću u upravljanju (60% i 56%) (uporedi Tabela 3 i 4). Pored nedovoljnog razumevanja ponuđenih iskaza i sklonosti da se slože sa ponuđenim tvrdnjama čak i kada one imaju suprotan smisao, objašnjenje za ovakvo izjašnjavanje ispitanika i ispitanica koji pripadaju ovim kategorijama zanimanja i obrazovanja, valja tražiti i u njihovoj zbunjenosti promenom sistema vrednosti u kojoj ponekada čak isti „autoriteti“ i stručnjaci, od apologeta samoupravljanja postaju njegovi glavni kritičari (Mihajlović, 1997: 173, 180).

Istraživanje iz 1996. je takođe potvrdilo nalaz ankete KIDNJ iz 1989. da postoji statistički značajna ali slaba veza između pola i raznih aspekata stava prema učešću u odlučivanju i upravljanju u preduzeću ($C=0.125$). Ispitanici ženskog pola češće su bile neodlučne (48%) od ispitanika muškog pola (38%), i takođe ređe od njih su izražavale negativan stav prema participaciji (19%) od ispitanika (27%). Zbog nemogućnosti pristupa izvornim podacima, nije bilo moguće da se pol koristi kao kontrolna varijabla u prikazivanju i analizi rezultata.

Istraživački tim ankete iz 1996. je utvrdio da je i starost ispitanika i ispitanica slabo ali statistički značajno povezana sa stavom prema učešću u upravljanju preduzećem ($C=0.135$, nivo značajn. 0.003). Primećeno je da najveći procenat ispitanika i ispitanica koji su izrazili negativan stav prema samoupravljanju imao

između 30 i 39 godina. Najizreazitiji zagovornici učešća u odlučivanju su pronađeni su u starosnoj grupaciji od 50 do 59 godina starosti, dok je među najstarijima bilo najviše neodlučnih.

Veličina mesta u kojem su ispitanici i ispitanice odrasli i socijalizovani pokazalo se da su takođe povezani sa stavom o učešću u odlučivanju ($C=0.210$). Ispitanici iz velikih gradova su najređe izražavali pozitivan stav prema participaciji (24%), dok su ispitanici iz sela najčešće bili neodlučni, dok su ispitanici iz manjih gradova najčešće podržavali učešće u odlučivanju (43%).

Tim CPIJM IDN je uočio relativno najjaču povezanost između *vlasničkog i radnog statusa* ispitanika i ispitanica ($C=0.290$) i jednog neobično formulisanog stava kombinovanog sadržaja kojim je pokušano da se istovremeno utvrdi stav ispitanika kako prema subjektima odlučivanja tako i prema subjektima vlasništva u preduzeću: „Ko treba da odlučuje i bira direktora u preduzeću?“ Ponuđeno je pet modaliteta mogućih odgovora „a) privatni vlasnici; b) privatni vlasnici i zaposleni zajedno; c) država; d) zaposleni treba da budu vlasnici i da o svemu odlučuju; e) ne zna“. Mada nedovoljno precizno i višeznačno formulisano, ovo pitanje je omogućilo ispitanicima i ispitanicama da se uopšte opredele za varijantu odgovora koja liči na potpuno preuzimanje upravljanja od strane zaposlenih u jednom preduzeću, odnosno na radničko akcionarstvo (up. Tabela 5, sastavljena na osnovu podataka iz Tabele 7 istraživanja CPIJM IDN 1996. (Mihajlović, 1997: 183),

Tabela 5. Radno-svojinjski status i mišljenje o tome ko treba da bira direktora preduzeća 1996 – u%

Radno-svojinjski status	Peti stav prema participaciji – ko treba da bira direktora					
	vlasnici	vlasnici i zaposleni	država	zaposleni da budu vlasnici i biraju	ne zna	Ukupno* %
privatnici (4.4)	44	28	9	12	7	100
poljopr. (11.3)	19	26	8	14	34	100
zaposleni u priv. sektoru (8.9)	33	36	4	14	13	100
zaposleni u društv. sekt. (37.3)	19	36	67	26	12	100
nezaposleni (10.1)	28	29	5	16	21	100
učenici i studenti (3.4)	24	39	3	15	19	100
domaćice (8.7)	14	26	6	18	38	100
penzioneri (5.5)	17	27	9	25	22	100
ukupno%	21	32	7	21	19	100

Hi-kvadrat = 173.95; $C = 0,29$, $p = 0,000$

Iz podataka Tabele 5 je vidno da su se za modalitet odgovora da zaposleni treba da budu vlasnici i da o svemu odlučuju najčešće opredeljivali ispitanice i ispitanici koji nisu u prilici da učestvuju u odlučivanju u preduzeću kao što su

domaćice (36%), poljoprivrednici (34%), penzioneri (22%) i nezaposleni (21%), dok su se zaposleni u privatnom i društvenom sektoru zalagali da sami budu vlasnici i da biraju direktora samo u 13% i 12% slučajeva. Iznad jedne petine svih ispitanika (22%) se opredelilo za „privatno svojinsku“ varijantu da privatni vlasnici o svemu odlučuju sami. Podatak da ovaj rezultat predstavlja osam procentnih poena manje nego što se 1989/90. izjasnilo da se potpuno slaže sa stavom da je privatna svojina temelj svakog napretka, ukazuje da ni ispitanici i ispitanice pristalice privatizacije nisu svi spremni da odustanu od prava na učešće u odlučivanju u privatizovanoj firmi. Za modalitet odgovora da o izboru direktora treba da odlučuju samo vlasnici, duplo češće od proseka su se opredeljivali u skladu sa teorijskim očekivanjem sami privatnici (44%). Donekle neočekivan rezultat je da su se i svaki treći ispitanik i ispitanica zaposleni u privatnom sektoru (33%) i svaki peti (19%) u društvenom, opredelili takođe za privatno svojinsku varijantu odgovora. Dalja istraživanja treba da pokažu da li se radi o njihovoj *nezainteresovanosti* za radničko akcionarstvo ili o *prilagođavanju* na praktično odsustvo pravnog i institucionalnog okvira za učešće u upravljanju i posedovanju preduzeća u vreme sprovođenja istraživanja 1996. Sredinom poslednje decenije dvadesetog veka, *najveći postotak* ispitanika (35%) odabrao je „mešovitu“ varijantu odgovora da bi privatni vlasnici i zaposleni trebalo da odlučuju zajedno.

Anketno istraživanje 2003. godine

Materijalne i duhovne pretpostavke za novo reprezentativno anketno istraživanje koje bi se bavilo prikupljanjem i analizom između ostalih o stavovima stanovništva Srbije prema privatizaciji i učešću u odlučivanju, stekle su se 2003. godine. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu je te godine sproveo anketno istraživanje u okviru projekta „Transformacione strategije društvenih grupa u Srbiji“ koji je finansiralo Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije.

Anketa ISIFF 2003. je sprovedena četiri godine nakon NATO bombardovanja (Vratusa, 1999c; Atkinson, 2000), tri godine nakon spora da li su ispunjeni ustavni uslovi za izbor predsednika u prvom krugu izbora, spaljivanja izborne dokumentacije u zgradi Skupštine i kontroverzne kvalifikacije događaja od petog oktobra 2000. kao demokratske revolucije ili kontrarevolucionarnog puča (Savić, 2001; Marshal, 2002), dve godine nakon sukoba između sindikata i nove vlade povodom donošenja Zakona o radu koji je faktički eliminisao poslednje trage institucionalnih mehanizama kontrole zaposlenih nad upravom preduzeća i učešća u odlučivanju (Zakon o radu, 2001). Istraživanje je izvedeno u godini u kojoj je ubijen premijer i dvoje glavno-optuženih za njegovo ubistvo za vreme

vanrednog stanja (Malbaški, 2005) i u kojoj su pažnju ispitanika mogle da privuku i brojne *afere* povodom korupcije u pozadini prihvatanja štetnih uslova dokapitalizacije Nacionalne štedionice, prodaje metalnog kompleksa u Smederevu i trgovine strujom, prevare sa izvozom uvezenog šećera i brojnih drugih (Savet za borbu protiv korupcije, 2003–6). Sve se to događalo u okolnostima produžavanja *negativnih tendencija* pada industrijske proizvodnje i pada ukupnog broja zaposlenih, te porasta ukupnog broja nezaposlenih i spoljno-trgovinskog deficita roba (Republički zavod za statistiku, 2005).

Novembra 2003. godine anketirano je 1.635 domaćinstava u 48 opština bez Kosova i Metohije. Uzorak je bio višeslojni sa verovatnoćom uključivanja proporcionalnom veličini odgovarajuće kategorije, naknadno ponderisane prema starosti i obrazovanju ispitanika i ispitanica istovremeno. Ovo omogućava pouzdane procene i upoređivanja na nivou pojedinih regiona (Vojvodina – Beograd – Centralna Srbija, ili selo – grad (Cvejić, 2004).

U anketi ISIFF iz 2003. godine, u istraživanje su *unete dve baterije* pitanja na temu privatizacije i učešća u odlučivanju u kojima se razdvajaju stav prema privatizaciji i prema participaciji u odlučivanju u preduzeću za razliku od pokušaja prisutnog u anketi CPIJM IDN 1996. da u jednom od pitanja (up. Tabela 5) objedini aspekte stava prema preferiranom dominantnom obliku vlasništva preduzeća sa aspektima stava o tome ko treba da ima dominantan uticaj u odlučivanju o biranju direktora i drugim pitanjima u preduzeću.

Za potrebe istraživanje kako ispitanici i ispitanice ocenjuju aktualno stanje i perspektive ostvarivanja participacije u preduzeću i lokalnoj zajednici, u upitnik su uključena dva opšta pitanja koja razdvajaju aspekte takozvane industrijske demokratije u okvirima pojedinih proizvodnih jedinica, od aspekata tzv političke demokratije u okvirima lokalno teritorijalizovanih potrošačkih jedinica: „Postoji li mogućnost i izgledi za ostvarivanje participacije zaposlenih u upravljanju u našoj zemlji?“ i „Kakvi su izgledi ostvarivanja ravnopravnog učešća u odlučivanju kroz lokalnu samoupravu?“ Načelan pozitivan ili negativan stav ispitanika i ispitanica prema participaciji zaposlenih na radnom mestu je ispitivan preko pitanja „Da li ste za učešće zaposlenih u upravljanju preduzećem/ ustanovom?“. Za ispitivanje stava ispitanika i ispitanica o tome u kojem području i u kojem obliku zaposleni treba da učestvuju u donošenju odluka, uključena je čitava baterija pitanja „Ko treba da odlučuje u firmama/preduzećima o...“ pojedinim vrstama odluka. Ponudeni modaliteti odgovora su bili: „uprava sama“, „uprava uz konsultaciju zaposlenih“ i „zaposleni bi trebalo da imaju pravo veta“. Među modalitetima odgovora, dakle, ponudeni su samo oni oblici participacije koji su u literaturi sedamdesetih okvalifikovani kao oblici „pseudoparticipacije“ (Supek, 1974; Vanek, 1975). Ovakve formulacije stavki u upitniku iz 2003. predstavljaju indikator prilagođavanja istraživača društvenim okolnostima u kojima su pozitivno pravni propisi i svakodnevna

praksa, u još manjoj meri ostavljali prostora za bilo koji oblik učešće zaposlenih u upravljanju preduzećima nego što je to bio slučaj 1996. godine.

Na opšte formulirano pitanje o *moгуćnosti participacije* zaposlenih u upravljanju u anketi 2003 godine više od polovine (51%) ispitanika i ispitanica, od kojih je 62% na odgovarajuće pitanje izjavilo da je zaposleno u državnim i društvenim firmama, odgovorilo je odrečno. Samo 14% ispitanika je odgovorilo potvrdno, a 35% nije znalo odgovor. Znatnu skepsu su ispitanici i ispitanice pokazali i prilikom odgovaranja na pitanje kakvi su *izgledi ostvarivanja učešća u odlučivanju kroz lokalnu samoupravu*. Ovi izgledi su „*nikakvi*“ *po mišljenju 28% ispitanika, mali po mišljenju još 37% ispitanika*, dok je samo 5% ispitanika odgovorilo da su ovi izgledi veliki, a preostalih 30% nije znalo odgovor.

Bilo bi pogrešno da se ustanovljeno nadpolovično negiranje mogućnosti participacije u odlučivanju na radnom mestu protumači kao *izraz subjektivne nezainteresovanosti* ispitanika i ispitanica za participaciju. Da pomenuti nalaz treba protumačiti u svetlu *objektivno skućenih mogućnosti* ispitanika i ispitanica da učestvuju u upravljanju, ukazuje nalaz da su još učestalije davali potvrdan odgovor (54%) na pitanje da li su *za participaciju zaposlenih u upravljanju u svim firmama* bez obzira na njihov svojinski status. Još 19% ispitanika se založilo za ograničavanje participacije zaposlenih na društvene i državne firme, a samo 27% ispitanika i ispitanica je odgovorilo odrečno.

Poput istraživanja KIDNJ iz 1989. i CPIJM IDN iz 1996., istraživanje ISIFF iz 2003. je takođe ustanovilo da postoji statistički značajna ali slaba veza između *aktualnog radnog mesta* (Tabela 6) i *obrazovanja* (Tabela 7) ispitanika i ispitanica, kao ko-determinanti njihovog položaja i uloge u klasnoj podeli rada, kao i njihove *polno rodne* pripadnosti (dno tabela 6 i 7), s jedne strane, te njihovog stava o mogućnosti, poželjnosti i formi ostvarivanja učešća zaposlenih u upravljanju preduzećem, s druge. Od sva tri upoređivana istraživanja, upravo u istraživanju ISIFF iz 2003. su ustanovljeni najniži koeficijenti kontingencije između pomenuatih socio demografskih odlika ispitanika i ispitanica i intenziteta i smera njihovih stavova o participaciji. U istraživanju ISIFF iz 2003. se nametnula kao značajnija veza između starosti i raznih aspekata stavova o participaciji u odlučivanju i upravljanju (Tabela 8), čije je postojanje registrovano i u istraživanju CPIJM IDN iz 1996. sa nešto nižom vrednošću koeficijenta kontingencije ($C=0.135$, Kuzmanović, 1996:179) nego u istraživanju iz 2003. ($c=0.199$).

U cilju što boljeg osvetljavanja relativno malih razlika u izjašnjavanju ispitanika i ispitanica na vrhu i dnu hijerarhije radnih mesta odnosno stepena obrazovanja i polno rodne pripadnosti, kao i u cilju upoređivanja ustanovljenih mera asocijacije između ove tri socio demografske odlike sa stavom prema participaciji u istraživanjima iz 1989. i 2003. pol je upotrebljen kao kontrolna varijabla i tokom prikazivanja i analize rezultata istraživanja ISIFF 03.

Tabela 6. Radno mesto, pol i saglasnost sa učešćem zaposlenih u upravljanju 2003 – u %

Radno mesto	„Da li ste za učešće zaposlenih u upravljanju preduzećem/ustanovom?“			Ukupno* %
	u društvenim i državnim	u svima	protiv	
∑ domaćice (9.4)	14	62	24	100
ž (15.6)	13	63	24	100
m (0.2)	100	0	0	100
∑ penzioneri (23.4)	18	58	24	100
ž (22)	13	62	25	100
m (25.3)	25	53	22	100
∑ poljoprivrednici (16.0)	16	60	24	100
ž (22.1)	13	62	25	100
m (25.3)	25	53	22	100
∑ nezaposleni (13.7)	20	50	30	100
ž (13.3)	17	37	36	100
m(14.3)	23	54	23	100
∑ NK i PK radnici (4.4)	10	58	32	100
ž (3.5)	7	52	41	100
m (5.8)	13	63	24	100
∑ KV i VKV radnici (8.8)	24	49	27	100
ž (5.5)	31	50	19	100
m (14.2)	22	48	30	100
∑ službenici (7.1)	19	57	24	100
ž (5.7)	19	58	23	100
m (6.3)	18	55	26	100
∑ stručnjaci (5.7)	26	49	25	100
ž (5.3)	27	47	26	100
m (6.2)	25	52	23	100
∑ direktori (0.4)	36	36	27	100
ž (0.2)	25	75	0	100
m(0.6)	43	14	43	100
∑ preduz. (3.5)	19	46	34	100
ž (1.9)	18	39	44	100
m(5.7)	20	49	31	100
∑ stud. i učenici (6.0)	23	38	39	100
ž (6.5)	25	32	43	100
m (5.4)	18	49	32	100
ukupno ž (59)	17	56	27	100
ukupno m (41)	22	52	25	100
ukupno*%	19	54	27	100

*U tabeli nisu prikazane kategorije sa malo ispitanika i ispitanica, tako da se procenti po kolonama tabele ne sabiraju tačno do 100%

Zanimanje / stav: hi kvadrat = 76.62; koeficijent kontingencije = 0.159 p= 0.000

Zanimanje ž/ stav: hi kvadrat = 93.53; koeficijent kontingencije = 0.225 p= 0.000

Zanimanje m/stav: hi kvadrat = 38.32; koeficijent kontingencije = 0.177 p= 0.000

Pol / stav: hi-kvadrat = 13.58; koeficijent kontingencije = 0.068, p= 0.001

Pregledanje procentualno izraženog sadržaja „ćelija“ Tabela 6 i 7 razotkriva pojavu da se tokom istraživanja 2003. deo ispitanika i ispitanica rukovodilaca, privatnika i visoko obrazovanih stručnjaka ređe protivio učešću zaposlenih u upravljanju preduzećem nego deo manje stručnih i obrazovanih ispitanika i posebno ispitanica,

Malobrojni ispitanici *direktori i direktorke* su se na nivou proseka za celokupan uzorak (27%) izjasnili protiv učešća zaposlenih u upravljanju. Ostatak direktora i direktorki podržao je u proseku u istom procentu (36%) participaciju zaposlenih u svim firmama i ograničavanje participacije na firme u državnom i društvenom vlasništvu. Ovaj prosek prikriva da se ni jedna direktorka nije usprotivila participaciji zaposlenih i da su se većinom opredelile za participaciju u svim firmama.

Uzimajući u obzir da su ispitanici stručnjaci, koji su u okviru istraživanja CPIJM IDN iz 1996. obuhvatali i direktore i političare, u 40% slučajeva (Tabele 3 i 4) zastupali snažno i umereno negativan stav prema učešću zaposlenih u odlučivanju u preduzeću, možemo zaključiti da su *u periodu između dva istraživanja ispitanici i ispitanice visokoobrazovani stručnjaci uključujući tu i direktore, postali manje odbojni prema učešću zaposlenih u upravljanju*, postajući verovatno u većem stepenu svesni potencijalnih koristi od integracije zaposlenih u preduzeće preko raznih oblika njihovog učešća u upravljanju.

Ispitanici i ispitanice *privatni preduzetnici* su se za jednu četrnaestinu češće (34%) od proseka izjašnjavali protiv participacije zaposlenih u odlučivanju. *Modalni* odgovor za grupu preduzetnika je *zalaganje za učešće zaposlenih u upravljanju u svim firmama (46%)*, što je za jednu dvanaestinu ispod proseka za uzorak 2003. u celini, ali predstavlja povećanje pozitivnog stava prema participaciji zaposlenih u odlučivanju o izboru direktora iz istraživanja 1996. (28%, Tabela 5). *Preduzetnice* su se za razliku od ispitanica direktorki, *trinaest procenata češće od muških kolega protivile* participaciji zaposlenih.

Ispitanici i ispitanice *stručnjaci* su se takođe ispod prosečno često (25%) usprotivili participaciji zaposlenih u upravljanju i samo nešto ređe od proseka (49%) su se zalagali da zaposleni učestvuju u upravljanju u svim preduzećima. Žene stručnjaci se samo nešto češće (26%) od muškraca (23%) protivile participaciji, ali i dalje ispod proseka za uzorak iz 2003.

Ispitanici i ispitanice *učenici i studenti* u anketi ISIFF03 su se *nadprosečno* često (39%) izjasnili *protiv* participacije zaposlenih u odlučivanju, čak četiri procenta češće od preduzetnika i preduzetnica. Ovakav nalaz sugerise da pripadnici ove kategorije ispitanika i ispitanica *sebe već vide* na položajima preduzetnika. Ovo je u skladu sa njihovim optimističkim predviđanjem o napredovanju u društvenoj hijerarhiji u naredne dve godine. Istraživanje je pokazalo da ispitanici i ispitanice učenici nemaju premca u *optimističkom* gledanju na svoju uzlaznu mobilnost u bliskoj budućnosti. Gotovo četiri petine ove kategorije ispitanika (79%) sebe kroz dve godine vidi pri samom vrhu društvene hijerarhije, što je šest puta češće od proseka (13%) (CC: 441). Realna podloga ovog optimizma je činjenica da prema indeksu materijalnog položaja *već 50% njih živi* u domaćinstvima koja spadaju u višu srednju kategoriju materijalnog položaja, a 10% u visoku. Ovi podaci izazivaju sumnju u reprezentativnost ove kategorije u upitniku.

U poređenju sa istraživanjem 1996, kada su skoro svaki četvrti ispitanik učenik i student ili učenica i studentkinja izrazili izrazito i umereno negativan stav prema participaciji zaposlenih (5%:19%, Tabela3), došlo je do porasta obojnosti prema učešću zaposlenih u odlučivanju u firmi, tako da je jedino u ovoj kategoriji protivljenje participaciji premašilo za jedan procenat zalaganje za participaciju zaposlenih u svim firmama (38%, Tabela 6).

Učenice i studentkinje prednjače u protivljenju participaciji zaposlenih u odnosu na svoje muške kolege (44%:33%), poput ispitanica preduzetnica u odnosu na preduzetnike.

Ispitanici i ispitanice *službenici* kao po mnogim karakteristikama srednja socio-profesionalna kategorija, tri procenta češće od proseka (57%) su se izjašnjavali u prilog participacije u svim firmama. Po tome su bili sličniji manje kvalifikovanim radnicima i radnicama nego onima više kvalifikovanim. U kategoriji službenika nema polno specifičnih razlika u izjašnjavanju ispitanica i ispitanika.

Više kvalifikovani radnici i radnice su se u prilog participacije opredeljivali deset procentnih poena ređe od niže kvalifikovanih radnika, a na identičan način kao stručnjaci – polovina za participaciju u svim firmama, i po četvrtina za i protiv participacije. Prosek međutim „prikriva“ činjenicu da su se *ispitanice*, skoro tri puta ređe zastupljene u ovoj kategoriji od muškaraca (5.5%:14.2%), za trećinu puta ređe od njih (19%:30%) izjasnile protiv participacije. Pošto su se za desetinu češće od kolega ispitanika ograničavale participaciju zaposlenih na firme u društvenom i državnom vlasništvu (31% :22%), ispitanici i ispitanice iz ove kategorije zanimanja se samo dva posto razlikuju u zalaganju za participaciju zaposlenih u svim firmama (50%:48%). Ovo predstavlja porast načelnog pozitivnog stava prema participaciji u odnosu na istraživanje iz 1996. kada se svaki treći pripadnik ove kategorije izjasnila ili izjasnio u prilog participacije zaposlenih u preduzeću (22%:11%, Tabela 3). Ovakve razlike u izjašnjavanju u odnosu na manje kvali-

fikovane kolege i kolegice, mogu se objasniti preovlađujućom *instrumentalno materijalističkom orijentacijom* pripadnika ove relativno konkurentnije socio profesionalne kategorije radnih mesta na tržištu rada.

Ispitanici niže kvalifikovani radnici i radnice su se poput službenika i službenica *nadprosečno* često zalagali za *učešće zaposlenih u odlučivanju u svim firmama* (58% , među njima ispitanici i ispitanice nekvalifikovani radnici čak 73%). Ovo predstavlja porast načelno pozitivnog stava prema participaciji u odnosu na 1996. kada se ukupno 41% pripadnika i pripadnica ove kategorije radnih mesta opredelila za umereno i izrazito pozitivan odnos prema participaciji zaposlenih (Tabela 3). To je razumljiva reakcija kategorije koja je izgubila ukidanjem relativne sigurnosti zaposlenja kakav takav izvor socijalne zaštite, pa je *životno zainteresovana* da ima više uticaja na politiku zapošljavanja i otpuštanja. Dopunska istraživanja su neophodna da objasne protivljenje niže kvalifikovanih radnika i radnica učešću zaposlenih u upravljanju koje je za jednu dvadesetinu više od proseka (32%).

I u okviru kategorije niže kvalifikovanih radnika i radnica prosek „prikri-va“ da se niže kvalifikovane radnice skoro duplo češće od kolega muškaraca (41%:24%) protive participaciji. Ukoliko pihvatanje vlastitog niskog učeša u donošenju odluka bez želje da se ono poveća protumačimo kao vrsta protivljenja participaciji zaposlenih u odlučivanju, onda možemo da konstatujemo da je izjašnjavanje niže kvalifikovanih radnica protiv učešća u odlučivanju u preduzeću neznatno smanjeno u odnosu na 1989. (44%, Tabela 1), ali duplo povećana u odnosu na 15% iskazivanja umereno i izrazito negativnog stava prema participaciji zaposlenih 1996. (Tabela 3). Ovakva poređenja treba prihvatiti sa neophodnom dozom opreza, imajući u vidu potpuno različito definisana pitanja i modalitete odgovora na njih. U svakom slučaju preko dve petine protivljenja participaciji kod ispitanica nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnica 2003 zavređuje dalje istraživanje u pogledu razloga i značenja koje pripisuju ovom protivljenju.

Oko *tri petine* ispitanika i ispitanica *poljoprivrednika*, ili za deset procentnih poena češće nego više kvalifikovani radnici i radnice, izjasnilo se 2003. (Tabela 6) za *učešće zaposlenih u odlučivanju*. U poređenju sa istraživanjem iz 1996. to je više nego duplo povećanje pozitivnog odnosa prema participaciji (18%:9%, Tabela 3). U stvari izgleda kao da su se ispitanici poljoprivrednici pristalice participacije u istraživanju 2003, „preselili“ iz rubrike „neodlučni“ u istraživanju iz 1996. (56%, Tabela 3). Valjalo bi proveriti hipotezu da među poljoprivrednicima ima dosta samoupravljača iz 1989, koji su u međuvremenu uslove za preživljavanje potražili u radu na polju, u nedostatku posla u društvenom sektoru. Na stav poljoprivrednika prema participaciji verovatno utiče i stav njihove dece, većinom radnika i službenika, a verovatno i nostalgija za epohom samoupravljanja koja

izgleda kao „zlatno“ doba u poređenju sa padom životnog standarda na početku dvadeset prvog veka.

Domaćice su se poput poljoprivrednika i *penzionera, češće (62%) od ispitanika i ispitanica više kvalifikovanih radnika zalagale za participaciju* zaposlenih u svim firmama. Ovakvo njihovo izjašnjavanje se za sada ne može objasniti kao indirektan protest protiv nemogućnosti dovoljnog odlučivanja u vlastitom domu, s obzirom da su se u skladu sa tradicionalnim patrijarhalnim moralom i sa činjenicom da imaju manje obaveza izvan kuće, na nivou proseka za sve ispitanice (71%) izjasnile da su *zadovoljne podelom kućnog posla* (CC: 398). Objašnjenje njihovog zalaganja za participaciju zaposlenih u upravljanju valja kao i u slučaju poljoprivrednika i penzionera tražiti u svojevrsnoj nostalgiji za „zlatnim“ vremenima višeg standarda u kojem su tokom procesa socijalizacije usvojile dominantan sistem samoupravnih vrednosti.

Ispitanici i naročito ispitanice koji spadaju u kategoriju *nezaposlenih, iznadprosečno* su se protivili participaciji. Verovatan razlog reba tražiti u njihovoj prevashodnoj usmerenosti na pronalaženje zaposlenja i preokupiranosti *preživljavanjem*. Pripadnici ove kategorije zanimanja tek treba da dođu u situaciju da budu zainteresovani da učešćem u upravljanju preduzećem utiču na eventualno dalje popravljavanje svojih životnih uslova, ili eventualno da zadovolje svoje „više“ potrebe za samorealizacijom kroz učešće u odlučivanju. Među pripadnicima ove rastuće kategorije nezaposlenih je u poređenju sa istraživanjem iz 1996. došlo skoro do prepolovljivanja (28%:29%, Tabela 5) ispitanika i ispitanica koji su iskazali umereno i izrazito negativan stav prema učešću zaposlenih u odlučivanju u preduzeću i do porasta pristalica participacije sa (16%:21%, Tabela 5) za dva naest procentnih poena na 50% (Tabela 6).

Istraživanje ISIFF03 je pokazalo kao što je već napomenuto da postoji izvesna slaba veza između raznih aspekata stava prema participaciji i obrazovanja (C: 137).

Tabela 7. Obrazovanje i saglasnost sa učešćem zaposlenih u upravljanju 2003 – u %

Obrazovanje	„Da li ste za učešće zaposlenih u upravljanju?“			Ukupno %
	u društvenim i državnim	u svima	protiv	
bez dovršene osnovne škole (22.6)	14	67	19	100
ž (26.5)	10	69	20	100
m (16.9)	23	62	16	100
Osnovno (21.4)	20	49	29	100
ž(23.6)	18	50	32	100
m (18,3)	22	52	26	100
Srednje (44.8)	20	52	28	100
ž (40)	19	53	29	100
m(51.7)	23	50	27	100
Više i visoko (11.2)	22	47	30	100
ž (9.8)	23	46	31	100
m(13.0)	21	48	30	100
ukupno ž	17	56	27	100
ukupno m	22	52	26	100
ukupno %	19	54	27	100

Obrazovanje / stav: hi kvadrat = 56.28; C = 0.137 p= 0.000

Obrazovanje ž/ stav: hi kvadrat = 50.45; C = 0.167 p= 0.000

Obrazovanje m/stav: hi kvadrat = 14.46; C = 0.109 p= 0.025

Pol / stav: hi-kvadrat = 13.58; koeficijent kontingencije = 0.068, p= 0.001

C = 0.137, p= 0.000

Pogled na Tabelu 7 razjašnjava nizak koeficijent kontingencije: *samo je dva procenta razlike između najobrazovanijih ispitanica i ispitanika i onih sa osnovnom i srednjom školom u protivljenju participaciji (30%, 29%. 28%), i pripadnici svih nivoa obrazovanja u apsolutnoj ili relativnoj većini podržavaju participaciju zaposlenih.* Uočljiva razlika postoji samo između ispitanika i ispitanica *bez škole ili sa nedovršenom osmogodišnjom školom* koji ubedljivo iznad proseka za uzorak iz 2003. podržavaju participaciju zaposlenih u svim firmama (67%, Tabela 7), *i više i visoko obrazovanih*, koji isto čine ubedljivo ispod proseka za uzorak iz 2003. (47%). Za više i visoko obrazovane se može pretpostaviti da oni smatraju svoje obrazovanje isključivo njihovim vlastitim postignućem, pa stoga da imaju tendenciju da smatraju svoje manje obrazovane sunarodnike nekompetentnima da učestvuju u odlučivanju. Za ispitanice i ispitanike koji nemaju dovršenu osmogodišnju školu se naprotiv može pretpostaviti da smatraju da treba da imaju pravo da utiču na ključne političke odluke od kojih zavisi njihova egzistencija za koje nije presudna stručnost. Motivi za istovremeno iznadprosečno protivljenje parti-

cipaciji ispitanika i ispitanica sa dovršenom osmogodišnjom školom tek treba da budu proučeni. Pripadnici ove kategorije ispitanika i ispitanica su u istraživanju iz 1996. (Tabela 3) iskazivali nadprosečno pozitivan stav prema participaciji. Treba ispitati šta se dogodilo u međuvremenu i koje značenje ispitanici i ispitanice sa osmogodišnjom školom pridaju svojem protivljenju participaciji.

Sadržaj poslednja tri reda tabela 6 i 7 rezimira nalaze istraživanja ISIFF03 o polno specifičnim razlikama u stavovima ispitanika i ispitanica prema učešću zaposlenih u odlučivanju u preduzećima. Ustanovljeno je da se *ispitanice* četiiri procentna poena češće od ispitanika (56%:52%) zalažu za *participaciju u svim firmama*, pet procenata ređe od muškaraca ograničavaju učešće zaposlenih u upravljanju preduzećem na ona u društvenom i državnom vlasništvu, te dva procentna poena češće od muških kolega (27%:25%) se *protive participaciji* (up. dno Tabela 5 i 6). Analiza sadržaja prethodnih redova u tabelama 6 i 7 nam je omogućila da iza ovih proseka ustanovimo izrazita odstupanja od proseka kod ispitanica preduzetnica, učenica i studentkinja, nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnica i onih sa završenom osnovnom školom u smeru češćeg protivljenja participaciji zaposlenih u poređenju sa kolegama ispitanicama u okviru istih kategorija zanimanja i školske spreme. Samo u kategorijama više kvalifikovanih radnika i direktora ispitanice su vidno ređe od muških kolega iskazivale svoje protivljenja participaciji.

Jedan od mogućih razloga za nešto učestalije protivljenje participaciji kod ispitanica nego kod ispitanika je veća zauzetost porodičnim obavezama. Ukrštanjem podataka o stavu prema participaciji i *broja članova domaćinstva* doznaje se da se protivljenje participaciji ne spušta ispod 19% u jednočlanom domaćinstvu (kakvih ima 11% u uzorku), raste do i dalje ispodprosečnih 24% u dvočlanom domaćinstvu (24% uzorka), prelazi prosek za 3% u tročlanom i četvorčlanom domaćinstvu (15% i 24% uzorka) i dostiže 40% u šestočlanom domaćinstvu (kakvih ima 8% u uzorku) (Hi kvadrat 56.1). Ispitanici u jednočlanom domaćinstvu (kakvih ima 9% u uzorku) se protive participaciji nešto ređe od svojih koleginica (16%), i procentualno gledano ostaju na nižem nivou protivljenje u dvočlanom domaćinstvu (22%), u tročlanim domaćinstvima se izjednačuju sa ispitanicama, da bi se *već u četvorčlanom domaćinstvu vratili na ispod prosečnih 24% protivljenja*, odnosno dostigli znatno niži maksimum od 32% protivljenja participaciji u šestočlanom domaćinstvu (Hi kvadrat 44.5, na nivou značajnosti od.001).

Na nalaz da se ispitanice u proseku nešto češće od ispitanika protive participaciji bacaju svetlo i sledeći podaci: *ispitanice se čak u 95% slučajeva nikada nisu bavile javnim angažmanom* (Hi kvadrat 55.3), a njihove kolege u 87% slučajeva (Hi kvadrat, 29.4); *ispitanice koje se osećaju manje usamljene nego pre 2000. godine* (kakvih ima 5% u uzorku) kao da su izgubile interes za participaciju i protive joj se u 47% slučajeva (Hi kvadrat: 34.7), dok ispitanici koji se isto tako

subjektivno osećaju (3% uzorka), ispodprosečno se protive participaciji (22%) (Hi kvadrat:29.7).

Ukrštanje podataka o načelnom stavu ispitanika i ispitanica prema participaciji zaposlenih u odlučivanju sa njihovom starošću, samo potvrđuje nalaze ukrštanja sa njihovim zanimanjem i na drugi način izražava suprotan smer istraživanog stava kod učenika i studenata i penzionera. *Najmlađi* ispitanici od 18 do 29 godina starosti u skoro dve petine slučajeva ili za jednu desetinu češće od proseka, protivili su se participaciji zaposlenih u odlučivanju (Tabela 8).

Tabela 8. Starost i saglasnost sa učešćem zaposlenih u upravljanju – u %

Starost	„Da li ste za učešće zaposlenih u upravljanju?“			Ukupno %
	u društvenim i državnim	u svima	protiv	
18–29	16	46	38	100
30–44	21	49	30	100
45–59	21	58	21	100
60–99	17	62	21	100
Ukupno %	19	54	27	100

Starost/ stav: hi-kvadrat = 85.01; koeficijent kontingencije = 0.167, p= 0.000

Nalaz ukazuje na ispodprosečnu zainteresovanost za participaciju u odlučivanju u mladoj generaciji početkom XXI veka. Ipak se i u okviru ove starosne grupacije relativna većina (46%) ispitanika izjasnila u prilog učešća zaposlenih u odlučivanju u svim firmama. Pripadnici mlađe generacije naročito ako još uvek nisu zaposleni, verovatno su više zaokupljeni od svojih starijih kolega i kolegica pronalaženjem dobro plaćenog posla, druženjem i drugim oblicima zanimljivog provođenja slobodnog vremena. Ispitanici i ispitanice mlađe generacije su i „realističniji“ od starijih – najčešće se potpuno slažu sa stavom „Većina je spremna da izvuče korist na račun tuđe štete“ (39%, prosek 36%) (CC: 138) i sa stavom „Postoje situacije u kojima je opravdano rešiti problem mitom“ (19%, prosek 12%) (CC: .216), a jedino se ispodprosečno saglašavaju sa „realističkim“ stavom svake vlasti „Potrebno je da svi pokažu strpljenje i odricanje da bi reforme donele bolji život“ (30%, prosek 36%). Najveće strpljenje (38%) u tom pogledu su pokazali ispitanici iz generacije 45–59 u koju spadaju pored najvećih gubitnika „tranzicije“, takođe i njeni najveći dobitnici.

Šta zapravo pripadnici pojedinih kategorija ispitanika i ispitanica misle kada se zalažu za učešće zaposlenih u odlučivanju u preduzeću ili mu se protive, postaje jasnije kada se ukrste odgovori na skupinu pitanja o tome *ko treba da donosi pojedine vrste odluka*. Ispitanice i ispitanici su i u anketi ISIFF03 pokazali tendenciju da kao i u istraživanju CPIJM IDN iz 1996. u odgovoru na pitanje ko treba da bira direktora (Tabela 5), najčešće biraju mešoviti ili kompromisni mo-

dalitet odgovora koji uključuje neki oblik učešća zaposlenih u donošenju odluka, makar i u obliku konsultovanja.

U anketi ISIFF ispitanici su odabirali „mešoviti“ modalitet odgovora procenualno najčešće u slučaju izbora direktora (66%), pa otpuštanja zaposlenih (65%) i najređe u slučaju investicija (62%). Ovakav rezultat ukazuje da je došlo skoro do dupliranja opredeljivanja ispitanika za mešoviti modalitet odgovora u odnosu na rezultate ankete CPSIJM IDN iz 1996. (32%). Popularnost „mešovitog“ tipa odgovora je indirektno potvrđena u istraživanju Centra za političke alternative (CPA) iz 2000. pre smene na vlasti, u kojem se na pitanje o poželjnom društvenom i političkom sistemu za Srbiju 53.4% ispitanika odabralo socijal-demokratiju koja podrazumeva manji ili veći obim državne regulacije tržišne privrede u dominantnom privatnom vlasništvu, kao i participaciju zaposlenih u odlučivanju na radnom mestu i u komuni. Privrženost „mešovitim“ i umerenim rešenjima u anketi ISIFF03 došla je do izražaja i u nalazu da se ukupno tri petine ispitanika izjasnilo za to da najveća plata sme da bude veća od najmanje u rasponu od dva do šest puta, dok se više nego duplo manje (27%) usprotivilo svakom ograničenju razlika u primanjima.

U anketi ISIFF03, ispitanici su se opredeljivali za modalitet odgovora da odlučuje uprava sama najčešće u slučaju investicija (22%), zatim otpuštanja radnika (15%), a najređe u slučaju izbora direktora (11%). Zanimljivo je da su se za pravo veta zaposlenih ispitanici češće opredeljivali povodom odlučivanja o izboru direktora (24%) nego povodom otpuštanja radnika (21%), dok su se najređe interesovali za pravo veta prilikom odlučivanja o investicijama (16%). Veće interesovanje ispitanika da imaju pasivnu moć onemogućavanja odluka koje smatraju nepovoljnima za svoje interese prilikom izbora direktora nego prilikom otpuštanja, čudi tim više ako se uzme u obzir da se svaki drugi ispitanik plaši (12%), veoma (11%) ili pomalo (22%) od otpuštanja. Objašnjenje ovakvog opredeljivanja ispitanika je verovatno njihovo uverenje da od izbora direktora najviše zavise svi ostali aspekti poslovanja preduzeća ili ustanove, uključujući otpuštanje radnika. Takvo njihovo uverenje je u skladu i sa nalazima kritičara teze o razdvajanju vlasništva i upravljanja gde se pokazuje da vlasnici smatraju jednim od svojih ključnih prerogativa da primaju i otpuštaju menadžere prema svojem nahodanju. Rezultati istraživanja ISIFF 2003 takođe sugerišu da postoji saglasnost ispitanika da o kadrovskim pitanjima uprava treba u najmanju ruku da konsultuje zaposlene, kao i da je najmanje ali i dalje nadpolovično interesovanje ispitanika za učestvovanje u donošenju odluka o investicijama, verovatno zbog stručnosti koja je najviše potrebna za takve odluke.

Zbog nedostatka prostora ovde će biti prikazana samo najjača veza koja je utvrđena između radnog mesta ispitanika i ispitanica i njihovog stava o tome ko treba da bira direktora ($C=0.177$, Tabela 9), koja se pokazala jačom od veze iz-

među radnog mesta i načelnog pitanja o saglasnosti sa participacijom ($C = 0.159$, Tabela 6), ali slabijom od veze koju je ustanovilo istraživanje CPIJM IDN iz 1996. između radno svojinskog statusa ispitanika i ispitanica i stava o tome ko treba da bira direktora ($C = 0.299$, Tabela 5).

Tabela 9. Radno mesto i stav ko treba da odlučuje o izboru direktora u Srbiji 2003 – u %

Radno mesto	„Ko treba da odlučuje u ustanovama/firmama o izboru direktora?“			Ukupno %
	sama uprava	uprava uz konsultaciju zaposlenih	zaposleni treba da imaju pravo veta	
nezaposleni	11	71	19	100
penzioneri	10	61	29	100
poljoprivrednici	7	71	22	100
NK i PK radnici	9	74	21	100
KV i VKV radnici	9	68	23	100
službenici	11	62	27	100
stručnjaci	21	59	20	100
direktori	36	46	18	100
preduzetnici	25	52	23	100
domaćice	12	71	16	100
Učenici i studenti	10	67	23	100
Ukupno %*	11	66	23	100

*U tabeli nisu prikazane kategorije sa malo ispitanika i ispitanica, tako da se procenti po kolonama tabele ne sabiraju tačno do 100%

Radni status / stav: hi-kvadrat = 96.49; koeficijent kontingencije = 0.177, $p = 0.000$

Ispitanici i ispitanice stručnjaci, preduzetnici i direktori, su se od dva do tri puta češće od proseka (11%, Tabela 9) izjašnjavali da uprava sama treba da odlučuje o izboru direktora. Zanimljivo je da su se sami direktori tako češće izjašnjavali (36%) od preduzetnika (25%) koji su 1996. u čak 44% slučajeva zalagali da uprava sama odlučuje o izboru direktora (Tabela 5). Istovremeno treba istaći da su ispitanici i ispitanice preduzetnici prosečno često (23%), zajedno sa više kvalifikovanim radnicima i učenicima i studentima, smatrali da zaposleni treba da imaju pravo veta prilikom izbora direktora. Ispitanice i ispitanici službenici su najčešće među aktualno zaposlenima zahtevali pravo veta (27%), samo dva procenta ređe od pensionisanih (Tabela 9).

Zaključci i podsticaji za dalje istraživanje

Usled nedostatka finansijskih sredstava i sukobljenih društvenih interesa potencijalnih naručioca, subjekata i objekata istraživanja u kompleksnim lokalnim i globalnim društveno istorijskim okolnostima transformacije dominantnih društvenih odnosa krajem XX i početkom XXI veka, postoje samo retka istraživanja stavova odraslog stanovništva Srbije prema načelima raznih tipova učešća u odlučivanju i upravljanju u preduzeću, lokalnoj zajednici i šire, prema pozitivnim i negativnim posledicama postojanja ili odsustva ovakvog učešća, kao i prema vlastitoj spremnosti da učestvuju u odlučivanju i upravljanju. Analiza retkih i neposredno neuporedivih podataka iz anketa sprovedenih 1989, 1996. i 2003. stoga može da pruži samo uvid u kretanje mera asocijacije između odabranih sociodemografskih odlika ispitanika i ispitanica i raznih aspekata njihovih stavova prema participaciji. Zbog ograničenog prostora rezultati izomorfnog istraživanja da li postoje profesionalno, obrazovno i polno specifične razlike u stavovima odraslog stanovništva Srbije o privatizaciji, koja bitno određuje normativno-institucionalni okvir participacije, objavljena je u zasebnom radu (Vratuša, 2004, 2005). Ovde će biti uključeni samo oni aspekti ranijih zaključaka koji su zajednički za nalaze istraživanja socio demografskih determinanti stavova kako prema participaciji tako i prema privatizaciji u Srbiji.

Ukrštanje podataka o stavovima ispitanika i ispitanica prema raznim aspektima učestvovanja zaposlenih u odlučivanju u preduzećima sa njihovim radnim mestom, obrazovanjem i polom u tabelama kontingencije i poređenje rezultata istraživanja KIDNJ iz 1989, CPIJM IDN iz 1996. i ISIFF iz 2003. pokazuju pad vrednosti pokazatelja asocijacije u svakom narednom istraživanju, s tim što su u sva tri istraživanja vrednosti najviše za ukrštanje stavova sa radnim mestom, zatim sa obrazovanjem, a najniže za ukrštanja sa polom. U istraživanju iz 2003. linearna regresiona analiza je pokazala da je starost ispitanika, postala najznačajniji elemenat „predviđanja“ načelnog stava prema participaciji.

Trend opadanja vrednosti mera asocijacije zapravo govori o trendu smanjivanja brojnosti grupacija ispitanika i ispitanica sa izrazito pozitivnim ili izrazito negativnim stavom prema učešću zaposlenih u odlučivanju i upravljanju preduzećem, i povećavanje grupacije koja kombinuje ova dva suprotna stava u različitim srazmerama i sa različitim motivima koje tek treba istražiti kvalitativnim pristupom.

Rastuća „mešovita“ grupacija ispitanika i ispitanica koju u partijsko političkom žargonu možemo nazvati „socijal-demokratskom“ zbog nastojanja da izmiri principe privatno vlasničke tržišne alokacije resursa i njihove kolektivno vlasničke preraspodele, obuhvata pre svega ispitanice službenice srednjeg obrazovanja

srednjega doba i srednjeg ekonomskog položaja koje žive izvan Beograda. Brojnost ove mešovite grupacije se uvećava „prelascima“ iz preostale dve grupacije ispitanika i ispitanica koje u osnovnoj tendenciji zauzimaju suprotne stavove prema privatizaciji i participaciji polazeći od suprotstavljenih položaja i uloga koje zauzimaju u društvenoj klasnoj podeli rada. Prvu od njih možemo nazvati „neo-liberalnom“ pošto se zalaže za kapitalističke tržišne mehanizme regulisanja reprodukcije. Ona okuplja pre svega ispitanike privatne preduzetnike, direktore i druge visoko obrazovane upravljače, stručnjake, učenike i studente koji žive prvenstveno u Beogradu. Sadašnji i budući pripadnici ovog „dobitničkog“ društvenog bloka u procesu „tranzicije“ nadprosečno često spadaju u višu srednju i visoku kategoriju indeksa imovinskog stanja, starosnoj kategoriji od 18–29 godina, poseduju i deonice drugih firmi a ne samo vlastite, najčešće se izjašnjavaju da im se popravio način života nakon 2000. godine, ne plaše se od otpuštanja ako su zaposleni i nadaju se daljem poboljšanju načina života u naredne dve godine. Granice ove grupacije počinju da blede kada se postavi pitanje stava prema učešću zaposlenih u odlučivanju u preduzeću pošto se relativnom većinom i sami opredeljuju za participaciju zaposlenih u svim firmama poput pripadnika druge suprotstavljene grupacije, a „znaju“ i da uopšte ne odbace participaciju zaposlenih poput ispitanica direktorki (Tabela 6). Drugu grupaciju možemo nazvati „samoupravno nostalgičarskom“. Njeni pripadnici su socijalizovani u vreme markar formalno pravne jednakosti u pristupu kolektivnoj društvenoj svojini. Ovaj „gubitnički“ društveni blok u procesu „tranzicije“ obuhvata pre svega ispitanike niže kvalifikovane radnike i ispitanice više kvalifikovane radnice, domaćice, penzionere, naročito one izvan Beograda. Pripadnici ovog bloka nadprosečno često spadaju u nisku i nižu srednju kategoriju indeksa ekonomskog položaja, ako poseduju deonice to je uglavnom samo u vlastitoj firmi, izjavljuju da im se pogoršao način života posle 2000. i plaše se od otpuštanja ako još uvek idu na posao. Granice i ove grupacije blede kada se postavi pitanje o učestvovanju u odlučivanju, pošto i njeni pripadnici poput nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnica sa svršenom osmogodišnjom školom, „znaju“ da iznesu negativan stav prema učešću u odlučivanju čak češće od pripadnika suprotstavljene grupacije (up. Tabele 6, 7).

Nalaz o ekspanziji „mešovite“ grupacije ispitanika i ispitanica povodom stava o participaciji, sugerise još jedan broj zanimljivih pitanja na koja bi buduća istraživanja trebalo da odgovore:

1. Da li je razlog za uočeno širenje „mešovite“ grupacije i „bleđenje“ granica između preostale dve suprotstavljene grupacije ispitanika i ispitanica činjenica da ni u anketi ISIFF03 nije bilo dovoljno ispitanika pripadnika „pobedničkog“ bloka za mogućnost registrovanja stvarnih razmera i stavova ove grupacije? Da li je možda u toku proces „socijaldemokratizacije

- neoliberalna“ pošto počinju da uviđaju da je korisno da uvedu makar niže oblike učešća zaposlenih u donošenju odluka u preduzeću i druge oblike gajenja međuljudskih odnosa i tzv. kulture organizacije, u cilju povećavanja produktivnosti i smanjivanja zahteva za povećanjem plata kroz uspostavljanje „koalicije“ za postizanje konkurentnosti na svetskom tržištu?
2. Da li se radi o pukom slučaju u premalenom uzorku ili doista postoji pravilnost da se ispitanice preduzetnice više protive participaciji zaposlenih od muških kolega, a ispitanice direktorke manje (Tabela 6), i ako postoji zašto je to tako?
 3. Da li je uopšte reprezentativan poduzorak učenika i studenata u kojem već 50% živi u domaćinstvima koja spadaju u višu srednju kategoriju materijalnog položaja a 10% u visoku? Da li će se i koliko smanjiti aktualno iznadprosečan postotak studenata i naročito učenica koji se protive participaciji zaposlenih u odlučivanju, ukoliko se u roku od dve godine ne ostvare njihova optimistička predviđanja društvene mobilnosti prema gore (Tabela 6)?
 4. Da li će se i dalje povećavati razlika u stavu prema privatizaciji i participaciji, strahu od otpuštanja i subjektivnoj proceni promene na bolje ili gore načina života posle 2000, između sve više instrumentalno – materijalistički orijentisanih kvalifikovanih i visoko kvalifikovanih radnika, i nekvalifikovanih i polukvalifikovanih i manje obrazovanih radnika koji se nadprosečno protive privatizaciji i zalažu se za participaciju kao uslov preživljavanja?
 5. Da li će u budućnosti doći do povećanja nejednakosti i među poljoprivrednicima koji prema anketi ISIFF03 zauzimaju pretežno niži srednji materijalni položaj poput manje kvalifikovanih radnika, i koji se poput njih češće protive privatizaciji nego što se za nju zalažu i izrazito iznad prosečno se zalažu za participaciju (Tabela 6)?
 6. Do kada će se održati ili je već počela da se menja tendencija da pripadnice ženskog pola budu višestruko ređe zastupljene na upravljačkim radnim mestima od svojih muških kolega, mada samo za nekoliko procentnih poena ređe od njih imaju visokoškolsko obrazovanje (Tabele 1,2,5,7)? Da li ovu disproporcionalnu zastupljenost treba objašnjavati isključivo diskriminacijom žena u patrijarhalnoj sredini punoj predrasuda u njihove upravljačke sposobnosti, ili i izvesnim stepenom nespremnosti samih žena da u uslovima dvostrukog opterećenja na plaćenom radnom mestu i u porodici uopšte požele da prihvate veći stepen učešća u odlučivanju (Tabela 1 i 2) te upravljačke radne funkcije s kojima je skopčan stres odgovornosti za posledice važnih odluka, koje ne ostavljaju prostora za neodlučan stav nadprosečno karakterističan za ispitanice ženskog pola?

7. Da li postoji neka vrsta demarkacione linije iza koje počinju „opadajući prinosi“ uvećavanja učešća u donošenju odluka u preduzeću kada obaveze i rizici prevazilaze očekivane dobitke, pa dostizanje srednjeg nivoa učešća u odlučivanju postaje modalni ideal svih socio-profesionalnih kategorija ispitanika i ispitanica (Vratuša, 1999b: 57–68)?

Uprkos odsustvu mogućnosti neposrednog upoređivanja rezultata tri reprezentativne ankete KIDNJ iz 1989, CPIJM IDN iz 1996. i ISIFF iz 2003. i uočenih raslojavanja i mešanja unutar i između pojedinih kategorija ispitanika i ispitanica, sameravanje odgovora omogućilo je ipak da se pouzdano izvede glavni nalaz ovog istraživanja da se tokom sve tri analizirane ankete relativna ili apsolutna većina ispitanika i ispitanica u Srbiji izjašnjavala u prilog samo delimične privatizacije i uspostavljanja ili povećanja nekog oblika učešća zaposlenih u odlučivanju. Stepenn popularnosti ovog „mešovitog“ tipa odgovora zavisio je od društvenih i istorijskih okolnosti i iskustava o procesu privatizacije i participacije u odlučivanju u preduzećima i firmama u momentu sprovođenja anketa. Tako je u anketi KIDNJ iz 1989/90. ukupno 47% ispitanika izrazilo želju da poveća svoje učešće u donošenju odluka koje je ocenilo do tada kao malo (33%) ili srednje (14%) (Tabela 1). U anketi CPIJM IDN iz 1996. 35% ispitanika je zagovaralo učestvovanje zaposlenih zajedno sa privatnim vlasnicima i upravom u izboru direktora (Tabela 5). U anketi ISIFF iz 2003. modifikovanu varijantu ovog odgovora (konsultovanje zaposlenih prilikom donošenja ključnih odluka o izboru direktora, otpuštanju radnika i investicijama) odabralo je preko tri petine ispitanika i ispitanica, odnosno 66% ispitanika kada se radilo o izboru direktora (Tabela 9). U budućem istraživanju je potrebno da se temeljitije ispita u literaturi već uočeni problem ostvarivosti ovih „mešovitih“ i „socijal-demokratskih“ zamisli i strategija reformisanja društvenih odnosa (Vratuša, 2000b), koje teže uspostavljanju jednakosti šansi u odnosima „pravedne“ raspodele na dvostrukom temelju „ravnopravne“ tržišne utakmice i „poštene cene rada“ (Mrkšić, 1990).

Na osnovu poređenja rezultata više anketa, takođe je utvrđeno da je došlo do izvesnog opadanja popularnosti strategije „neo-liberalnog“ tipa čiji se pripadnici zalažu za potpunu privatizaciju i protive se učešću zaposlenih u odlučivanju sa 30% ispitanika koji su se u anketi KIDNJ iz 1989/90. u celini slagali sa stavom da je privatna svojina osnova progressa (Vratuša, 1995b), na 21% ispitanika koji su se u anketi CPIJM IDN 1996 zalagali da upravljaju i biraju direktore sami vlasnici (Tabela 5) i na 19 % ispitanika opredeljenih za potpunu privatizaciju u anketi ISIFF iz 2003. O nepopularnosti neo-liberalne društveno razvojne strategije rečito govori i nadpolovično protivljenje ispitanika i ispitanica, tokom ankete iz 2003, privatizaciji elektroprivrede (71%) te zdravstvenih ustanova i vodovoda i kanalizacije (67%) (Vratuša, 2004, 2005).

Odsustvo odgovarajuće formulisanog pitanja u reprezentativnoj anketi ISIFF iz 2003. onemogućava praćenje da li postoji i ako postoji u kolikoj meri postoji suprotna tendencija porasta popularnosti „samoupravne“ društveno razvojne strategije preobražaja čije se pristalice zalažu za odlučujući uticaj zaposlenih na donošenje strateških odluka i njihovo kolektivno ili društveno vlasništvo nad uslovima reprodukcije. U okviru mogućnosti koje su pružali merni instrumenti uključeni u anketu, istraživanje ISIFF iz 2003. je ustanovilo da je 23% ispitanika i ispitanica zahtevalo pravo veta na odluku o izboru direktora (Tabela 9). (Prema preliminarnim rezultatima samoanketiranja studenata iz 2006. godine, koje treba proveriti u reprezentativnoj masovnoj anketi, popularnost samoupravne transformacione strategije je porasla sudeći prema 30% ispitanika i ispitanica koji smatraju da zaposleni treba da budu vlasnici i da odlučuju o izboru direktora.)

Teškoće i ograničenja upoređivanja retkih raspoloživih podataka o stavovima prema participaciji s kojima je bilo suočeno ovo istraživanje indirektno svedoče o tome da ni istraživanje ISIFF iz 2003. nije do kraja popunilo nedostatak teorijski konzistentno osmišljenih i na identičan i nedvosmislen način operacionalizovanih mernih instrumenata za istraživanje raznih aspekata odnosa odraslog stanovništva Srbije prema procesima transformacije dominantnih društvenih odnosa u toku i eventualnom vlastitom učešću u njihovom inovativnom preobražavanju. Ključan uslov za izgradnju u bliskoj budućnosti uporedive baze podataka, jeste rad na konstruisanju i usvajanju jedinstvenih i jednoznačnih skala za produbljeno, višedimenzionalno a pouzdano uporedivo istraživanje promena širokog spektra stavova o privatizaciji i participaciji, koje bi bile primenjivane duži niz godina. Za očekivati je da će primena takvih mernih instrumenata u budućnosti umanjiti procenat ispitanika koji možda jednim delom i zbog nerazumevanja upotrebljenih termina odgovaraju da nemaju jasan stav prema privatizaciji ili mogućnostima participacije (između 25% i 35% ispitanika), ili daju nekozistentne odgovore (na primer protive se privatizaciji u celini a zalažu se za potpunu denacionalizaciju, ili protive se učešću zaposlenih u odlučivanju u preduzećima, a zalažu se za pravo veta u donošenju pojedinih odluka). Posebno pažnju u budućim istraživanjima treba posvetiti istraživanju kvalitativnim metodama koje značenje ispitanici i ispitanice pridaju svojem pozitivnom ili negativnom stavu prema privatizaciji i participaciji.

Važan razlog zbog kojeg istraživački tim ISIFF iz 2003. nije krenuo u pravcu stvaranja uporedljive baze podataka putem preuzimanja formulacija pitanja iz ranijih anketa kao što je CPIJM IDN iz 1996, bilo je nezadovoljstvo objedinjavanjem u okviru istog pitanja aspekata koji se odnose na stav prema učestvovanju u odlučivanju, s jedne strane, i aspekata koji se odnose na stav prema poželjnom svojinskom odnosu, s druge. U cilju razdvajanja ovih aspekata, u upitnik su unete dve baterije novih pitanja koje odvojeno ispituju stavove prema participaciji i

prema privatizaciji. Analiza podataka ankete ISIFF iz 2003. u ovom radu je pokazala opravdanost ovakvog nastojanja razdvajanja, s obzirom da je utvrđena dosta slaba veza između stavova ispitanika prema participaciji i privatizaciji (C: 125). Na ovom mestu je neophodno dodati da je ipak utvrđeno da su se ispitanici koji su se opredelili za potpunu privatizaciju, istovremeno nadprosečno često protivili participaciji, i obratno, da su ispitanici koji su se u celini protivili privatizaciji, istovremeno nadprosečno često zalagali za participaciju u svim firmama bez obzira na njihov svojinski status.

Ovo razdvajanje, ma koliko bilo opravdano iz metodoloških razloga, na teorijskom i praktičkom planu za posledicu ima „zaborav“ tesne veze koja postoji između otuđenog rada klasno podeljenog na upravljačke i izvšilačke radne funkcije, s jedne strane, i kapitalističke privatne svojine kao pravnog izraza institucionalizacije i ovekovečenja te podele, s druge. Imajući u vidu da je kombinovano pitanja CPIJM IDN96 potvrdilo svoju diskriminatornu sposobnost i preciznije razlučilo društvene nosioce pozitivnog, negativnog i mešovitog stava prema učešću zaposlenih u odlučivanju i vlasništvu u preduzeću (najviša vrednost koeficijenta kontingencije u čitavom istraživanju, Tabele 4, 5 i 6), valjalo bi i u budućim istraživanjima između ostalih pitanja nastaviti sa upotrebom i ovog kombinovanog pitanja, uz eventualno popravljavanje njegovih nedostataka. Pretežu naime prednosti ovog kombinovanog pitanja koje samim svojim postojanjem u upitniku pruža mogućnost ispitanicima da se opredele ukoliko to žele za potpunije oblike organizacije učešća u upravljanju, umesto da formulacije modaliteta mogućih odgovora implicitno sugerišu da je vrhunac mogućeg učešća u odlučivanju pasivna i negativna moć veta.

Istraživanje privatizacije i participacije se uvek izvodi sa nekog stanovišta – privatnog profita, države blagostanja, samoupravnog udruživanja proizvođača i potrošača... Formulacije modaliteta odgovora na pitanja zatvorenog tipa nisu i ne mogu da budu neutralne pošto svojim sadržajem intervenišu tokom istraživanja shvaćenog kao društveni odnos, usmeravajući pažnju ispitanika i ispitanica na pojedine aspekte istraživanog problema i odvrćajući pažnju od drugih. Operacionalizacija mernih instrumenata na taj način više izražava oprečne stavove samih istraživača i potencijalnih naručioca istraživanja o perspektivama kapitalističke ili socijalističke strategije preobražavanja dominantnih odnosa u svetskim razmerama posle 1989. (up. npr. Michael, 2000, Bolčić, 2003: 327), nego što podstiču ispitanike i ispitanice da kritički promisle o raznim aspektima postavljenog pitanja i odaberu varijante odgovora koje najbolje odgovaraju njihovim uverenjima, imajući u vidu da se barem jednim delom ta uverenja dinamički formiraju i tokom samog istraživanja.

Upoređivanje sadržaja relevantnih odredbi važećih zakona o privatizaciji i radu, sa jedne strane, i većinski iskazanih stavova ispitanika o tome kako bi tre-

balo regulisati svojinske i radne odnose, s druge, ukazuje na postojanje dubokog jaza između njih. Zakonski paragrafi, suprotno još uvek važećem Ustavu Srbije koji jednako štiti „pluralizam oblika svojine“, propisuju obaveznu i većinski spoljašnju privatizaciju, odnosno brišu ranije institucionalizovane oblike učešća zaposlenih u odlučivanju, s jedne strane. S druge strane ubedljiva većina ispitanih građana pristaje samo na delimičnu privatizaciju ili joj se odlučno protivi, odnosno zalaže se barem za konsultovanje zaposlenih prilikom donošenja strateških odluka u firmama. Apstinencija preko polovine građana s pravom glasa na izborima od kraja 2002. godine (Republički zavod za statistiku, 2005) međutim, omogućava da oko četvrtine biračkog tela izvojuje pobjedu za sproveditelji neoliberalne strategije transformacije društvenih odnosa koji žele da privatizuju velike sisteme nasuprot protivljenju ubedljive većine građana. Izrazito loša iskustva koja prate takve privatizacije kao što su skok cena, nestašice struje i povećanje rizika od velikih kvarova čak i u industrijski razvijenim zemljama poput SAD i Velike Britanije (Hoefle, 2001), upozoravaju da ne treba uvek osuđivati „blokiranje“ provereno loših „tranzicijskih reformi“ koje isključuju mogućnost učešća zainteresovanih građana da o njima odlučuju, kao što su to već priznali neki bivši visoki funkcioneri Svetske banke poput Josepha Stiglitz (Palast, 2001; Stiglitz, 2003).

Važan uslov zaustavljanja dalje rasprodaje velikih sistema na osnovu odluka manjine u korist manjine, jeste otklanjanje ovog nesklada između zakonske regulative i većinske volje ispitanih građana. Istaknuti akteri procesa privatizacije u Srbiji poput bivšeg ministra za privatizaciju i suvlasnika konsultantske revizorske kuće Deloitte & Touche koja je „kumovala“ prodaji Sartida i „Knjaza Miloša“ nasuprot svojevremenom otporu sindikata, brane i dalje elitističko uverenje da spadaju u manjinu političara koja zna bolje od većine građana šta je dobro za njih: „Ne bi bilo dobro da politička stabilnost bude uspostavljena tako što će se oslušivati glasovi većine. U jednoj zemlji u tranziciji većina nikada nije za sprovođenje bolnih mera tranzicije. Naprotiv, odgovornost političara ili vlasti ili političkih partija koje se danas nalaze na vlasti jeste upravo da ono što prepoznaju kao buduće vrednosti, pokušaju da nametnu većini“ (Trivić, 2004).

Aktualna depresija svetskih razmera koja je dublja i duža od one iz 1930-ih godina, prouzrokovala je porast nezaposlenosti i nastojanje spekulativnog finansijskog kapitala da prevaziđe krizu putem ratnih razaranja (Vratuša, 1993b; 2002). Kriza takođe podstiče traganje za alternativnim post kapitalističkim oblicima organizacije društvene reprodukcije, ponekad i kroz podsećanje na prednosti samoupravne organizacije reprodukcije (Horvat, 2002). U Argentini koja je dve decenije sprovodila sve preporuke Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda o „strukturnim reformama“ privatizacije i deregulacije, radnici i službenici su sami otkrili potencijale horizontalne neposredne demokratije izabranih i

opozivih radničkih saveta na skupštinama autonomnih samoupravnih „Fabrica Sin Patrones“ podržanih od strane celokupne lokalne zajednice. Oterani ispod linije siromaštva „preko noći“ nakon sedamdeset postotne devalvacije nacionalne valute i blokiranja računa svih štediša krajem 2001. usled prezaduženosti zemlje, spontano su počeli da preuzimaju fabrike koje su napustili privatni vlasnici prebegavši u inostranstvo za svojim računima u inostranim bankama. Radnici i službenici su organizovali samoupravne kooperative, obnovili u njima proizvodnju, obezbedili sistem prirodne razmene ili izdavanja obveznica za finansijska sredstva, a sada nastoje da spreče bivše vlasnike da ponovo preuzmu fabrike koje su radnici obnovili (Yeidy, 2005.) Ovi samoupravni organizacioni oblici počivaju umesto na koncentraciji profita u rukama finansijske oligarhije, na raznim oblicima kolektivnog vlasništva, učešća u donošenju strateških odluka i raspodele ostvarenih prihoda, samoupravljanja na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou (Michael, 2000).

I ovo istraživanje daje elemente za potvrđivanje ranijeg zaključka ovog autora (Vratuša, 1999a) da „složena ekonomska, politička, društvena i moralna kriza bi mogla takođe da podstakne povratak zahteva za učestvovanjem u odlučivanju na sam vrh političkih programa i akcija društvenih pokreta i sindikalnih organizacija u bivšim zemljama realnog socijalizma. Na sličan način ekonomska recesija i fiskalna kriza države blagostanja i njeno preobražavanje u ratničku državu u zemljama realnog kapitalizma podstiču jedan broj istraživača i sindikalnih aktivista da istaknu demokratsko učešće zaposlenih kao na glavno ljudsko pravo utemeljeno u radu a ne u svojini i stoga ga smatraju za strategiju sindikalnog pokreta za dvadeset prvi vek“ (Kester, Pinaud, 1995).

Slobodan Antonić

STRANAČKE NAKLONOSTI U SRBIJI POSLE 2000.

Ako je najbolji slogan za tzv. ekonomsku tranziciju neka rade cene (Get The Prices Right!), onda bi za tzv. političku tranziciju možda najbolja javka mogla biti neka rade stranke (Get The Parties Right!)¹²³. Takmičeći se za glasove na slobodnim i poštenim izborima stranke uspostavljaju demokratski poredak. To, u sledećem koraku, znači da je postojanost demokratije u izvesnoj vezi sa postojanošću stranaka. Nestabilne demokratije imaju nestabilne stranke. I obratno, razvijene i postojeane demokratije imaju malu izbornu promenljivost (volatility), a stabilnu stranačku naklonost (partisan orientation)¹²⁴.

U ovom radu cilj mi je da opišem promene u stranačkim naklonostima u Srbiji posle 2000. godine. U opisu ću pažnju pokloniti kako veličini promene, tako i njenom smeru. Želja mi je da pokušam da ispravim izvesne pogrešne uvide u ovdašnje izbornu ponašanje. Videće se da je pogrešno verovanje kako su glavni glasači DOS-a na septembarskim izborima u Srbiji bili oni koji nisu izašli na izbore 1997. godine. Videće se da pristaše DSS-a nisu većinom bile nekadašnje pristalice SPS-a. Videće se da je tek polovina glasača G17 na izborima 2003. došlo iz tabora „malog DOS-a“, tj. iz onog njegovog dela koji je bio blizak DS-u.

¹²³ Lozinke su Šmitterove (Schmitter, 1997: 1), premda on prema obema pokazuje ne malu uzdržanost.

¹²⁴ Stranačka naklonost je u ovom radu izjednačena sa glasom datim na izborima i sa najavljenim glasom u istraživanjima javnog mnjenja. To je trenutna sklonost ili vremenski ograničeno nastrojenje da se glasa za neku stranku. Stranačka naklonost nije stranačko poistovećenje (party identification). Ovo drugo je deo ličnog identiteta, i nastaje usled dugotrajnije vezanosti za neku stranku. Kao što je na drugom mestu potpunije objašnjeno (Antonić, 2005b), u Srbiji je od obnavljanja višestranačja prošlo isuviše malo vremena da bi se moglo šire uspostaviti stranačko poistovećenje.

Na osnovu ove rekonstrukcije daće se i razdeobna slika promenljivosti biračkog tela. Videće se koji su i koliki delovi biračkog tela stranački postojani, a koji kolebljivi i skloni stranačkim promenama. Na osnovu toga, daće se i okvirno predviđanje o budućnosti ponašanja biračkog tela, bar kada je reč o stranačkoj postojanosti ili kolebljivosti.

Pristupne napomene

Iskustvenu osnovu za ovaj rad čine podaci o izbornim ishodima u Srbiji nakon 2000. godine, kao i podaci iz javnomnensjskih istraživanja. Nevolja sa prvim izvorom jeste u tome što je on sasvim tačan, ali je odveć plitak. Drugi pak izvor dovoljno je dubok, ali nije i dovoljno tačan.

Izbori nam izvesno daju tačne podatke o stranačkom raspoloženju birača¹²⁵. Ukoliko su izbori učestali kao u Srbiji (dva puta 2000, dva puta 2002, dva puta 2003. i dva puta 2004), oni daju i dosta tačnu sliku kada je došlo do većih promena u stranačkim sklonostima. Ali, izborni podaci ne mogu da nam neposredno otkriju koje skupine birača su promenile mišljenje i od glasača stranke A postale glasači stranke B, ili od glasača postali neglasači. Izborni podaci ne sadrže onu ličnu biračku istoriju koja bi nam omogućila da iscrpnije opišemo (pa i objasnimo) promene koje se zbivaju u biračkom telu. Ta lična povest može se otkriti samo iskustvenim istraživanjem, preko upitnika.

Dok za izborne podatke postoje državne ustanove koje o njima vode brigu (poput Izborne komisije i Zavoda za statistiku), za javnomnensjske ne postoji nadležna naučna ustanova. U Srbiji, naime, nema instituta ili zavoda koji bi postojano i redovno sprovodio istraživanja političkog javnog mnjenja, koji bi ta istraživanja usmerio na pitanja prevashodno od naučnog a ne od tržišnog značaja, i koji bi tako prikupljene podatke stavljao na raspolaganje naučnoj zajednici radi daljih razmatranja i proučavanja. Stoga se pisac obratio za pomoć kolegama koji rade za tržišno usmerene istraživačke ustanove (ili koji rade tržišno usmerena istraživanja): Srbobranu Brankoviću (Medium index – Gallup International), Srđanu Bogosavljeviću (Strategic Marketing Research, SMMRI Group), Srećku Mihailoviću (CESID, CPA/CPS) i Ljiljani Baćević (CPJM IDN). Svo četvoro kolega ljubazno se odazvalo na moju molbu, i poslalo mi tražene podatke – pre svega one koji se odnose na promene u stranačkom raspoloženju građana Srbije. Moja najdublja zahvalnost njima zbog ove vredne kolegijalne pomoći. Bez nje ovaj rad teško da bi bio napisan.

¹²⁵ Pod pretpostavkom, naravno, da su glasovi pošteno brojani; ali, taj uslov je u Srbiji, posle 2000, valjda konačno ispunjen.

Nevolja je, međutim u tome što nijedna od ovih istraživačkih ustanova nema niz istovrsnih i redovnih nalaza u kojima se poredi ranije i sadašnje glasanje ispitanika¹²⁶. U većini ovih istraživanja, naime, pitanje o ranijem glasanju ispitanicima se ili nije postavljalo, ili se postavljalo retko i mestimično. Razume se, to nikako ne može biti krivica ili pogreška pomenutih kolega ili ustanova. Jer, oni su se, u uobličavanju istraživačkih oruđa, rukovodili prvenstveno zahtevima tržišta i naručilaca. No, nevolja je u tome što zbog različitosti izraza i retkosti postavljanja ovog pitanja nije dolazilo u obzir čak ni stvaranje nekakve mešovite niske nalaza, u kojoj bi se mogli povezati podaci iz različitih izvora.

Ipak, kada su ovi mestimični nalazi stavljeni u sklop izbornih ishoda počeli su da se pomaljaju obrisi kretanja glasova u poslednjih nekoliko godina. To su bili obrisi, ne jasne slike. Brojke koje će u glavnini ovog razlaganja preovladavati, nažalost, nisu nesumnjivi nalazi, već procene. One počivaju na analitičkom iskustvu pisca, i predstavljaju rešavanje svojevrsne jednačine sa više nepoznatih. Naime, biračko telo je celina postojanog zbira. Kada stranka izgubi glasove oni završavaju ili u drugoj stranci, ili među neglasačima. Da je naše izborno ustrojstvo dvostranačko, imali bismo jednačinu sa tri nepoznate (dve stranke i neglasači). Pošto srpski politički život čini mnoštvo skupštinskih stranaka, to je i broj nepoznatih veći. Nažalost, retko ima dovoljno jednačinskih stavki (čitaj: tvrdih podataka) da bismo mogli da na nesumnjiv način rešimo jednačinu. Ipak, ako uspete da naslutite brojnu vrednost nepoznatih i zamenite ih u jednačini – kao kada rešavate „su-do-ku“ u Politici – ona ili stoji, ili pada. Tako i ovde, ako i nemate sasvim tačne pokazatelje biračkog premeštanja, možete makar da te brojke pretpostavite, imajući u vidu celinu biračkog tela. Ako ste u pravu, „su-do-ku“ će se složiti. A ako ne, moraćete pokušati ponovo.

Nezgodna je, naravno, u tome što u ovoj vrsti jednačine nekad može biti više brojevanih rešenja. Neka je u izborima t1 stranka A dobila 40, a stranka B 30 glasova, dok 30 birača nije glasalo. Na sledećim izborima t2 stranka A je dobila 30, stranka B 40 glasova, dok opet 30 birača nije glasalo. Može se sa istim pravom pretpostaviti da je 10 glasača stranke A na izborima z1 sada glasalo za stranku B, kao što se može i pretpostaviti da je tih 10 glasača otišlo u apstinate, odakle je pak došlo onih 10 novih glasova stranke B. I upravo tu na pozornicu stupaju nalazi javnomnenjskih istraživanja. Oni nam mogu reći da li su tih 10 novih glasača stranke B došli iz stranke A, ili iz kruga dotadašnjih apstinenata.

No, teškoća u vezi ovoga poslednjeg je u tome što pokazatelji stranačkog premeštanja glasača nisu neupitni. Najpre, kod pitanja „Za koga ste glasali na

¹²⁶ Da i ne govorimo o odsustvu višetalasnih izbornih istraživanja, rađenih sa istim ispitanicima. Prvo i poslednje takvo istraživanje kod nas je urađeno još 1990. godine (vidi Mihailović i saradnici, 1991).

prošlim izborima“ naglo raste udeo odbijanja da se da odgovor. Obično oko 2% ispitanika ne odgovori na neko pitanje. Ali kod ovog pitanja odbijanje se penje i do 15%. Recimo, u Brankovićevom istraživanju iz novembra 2002. upravo 15% ispitanika je odbilo da odgovori na pitanje za koga je glasalo na predsedničkim izborima u septembru iste godine. A u Baćevićinom istraživanju, početkom avgusta 2000, nekih 17% ispitanika nije htelo da kaže za koga je glasalo na prethodnim skupštinskim izborima, u septembru 1997. Kada su političke strasti izražene (kao što je bilo 2002), ili kada postoji pritisak autoritarne vlasti (kao što je bilo 2000), ljudi očigledno imaju nelagodu da se izjašnjavaju za koga su glasali¹²⁷. Ova bojazan i nelagoda ispitanika smanjuju i iskrivljuju uzorak, tako da se povećava deo biračkog tela koji ostaje nedostupan za poglede istraživača.

Drugo, kod onih koji i daju odgovor na pitanje o svom ranijem glasanju javlja se pojava koju možemo nazvati „lažnim sećanjem“. Kao što se vidi iz Tabele 1, lažno sećanje se može odnositi kako na to za koga je ispitanik glasao, tako i na to da li je ispitanik uopšte glasao. Pomenuta brojnica jasno pokazuje kako mnogo više ispitanika tvrdi da je izašlo na izbore i glasalo za vladajuću stranku nego što je to stvarno bio slučaj. U jednom poluautoritarnom režimu, kakav je bio Miloševićev, doista nije bilo lako priznati da, zajedno sa delom opozicije, nisi izašao na glasanje. Ili, da si izašao i glasao za onaj drugi deo opozicije¹²⁸.

Tabela 1. Poređenje izjave ispitanika (iz avgusta 2000) kako su glasali na prethodnim izborima i stvarnog glasanja (u septembru 1997).

	Izjava ispitanika	Stvarno glasanje ¹³⁰
Nije glasao	22,3 ¹³¹	36,2
SPS	34,7	20,6
SRS	17,3	18,0
SPO	16,7	12,6
Ostali	7,8	12,5

Izvor: izračunato prema Baćević, 2000 (avgust 1).

No, čak ni nakon Petoctobarskog prevrata i obaranja Miloševića nije bilo lako priznati da si upravo ti nekada glasao za „diktatora“ i njegovu „zločinačku“ stranku. Tako su u Baćevićinom novembarskom istraživanju iz 2000.

¹²⁷ To se vidi i po sastavu onih koji odbijaju odgovor. U avgustu 2000. njih 41% su bili pristalice opozicionog DOS-a, a čak 35% je za sebe govorilo da ne može da se odluči za koga će glasati.

¹²⁸ Isto bi se moglo zaključiti i za istraživački nalaz Aleksandre Sajc (1998). Po izjavi ispitanika, oni su 1997. glasali ovako (u zagradi je stvarni ishod, Srbija bez pokrajina): nije glasalo 27% (36%), SPS 33% (22%), SRS 19% (18%), SPO 11% (15%), ostalo 10% (10%).

¹²⁹ Odnosi se na Srbiju bez Kosmeta (da bi odgovaralo istraživačkom uzorku).

¹³⁰ Uključiv i one koji nisu imali pravo glasa.

godine¹³¹ ispitanici tvrdili da su glasali za SPS i SRS upola manje, a za DOS upola više nego što su to zbilja činili (tabela 2).

Tabela 2. Poređenje izjave ispitanika (iz novembra 2000.) kako su glasali stvarnog glasanja (u septembru 2000.).

	izjava ispitanika	stvarno glasanje
DOS	72,3	46,2
SPS	17,3	32,7
SRS	6,0	10,4
SPO	2,9	6,2
Ostali	1,4	4,4

Izvor: izračunato prema Bačević, 2000 (nov).

Štaviše, čak ni kada je nestalo posleprevratničke napetosti, sećanje srpskih ispitanika kao da se nije do kraja popravilo. Prema pomenutom Brankovićevom istraživanju (novembar 2002), na pitanje za koga su glasali u prvom krugu predsedničkih izbora u septembru iste godine, njih 42% je tvrdilo da je glasalo za Koštunicu (a on je zbiljski dobio 31% glasova), za Labusa se sećalo da je glasalo 21% (dobio 27%), za Šešelja 22% (osvojio 23%), za Pelevića 4% (dobio 4%), za Draškovića 3% (dobio 4%) i za Živojinovića 3% (dobio 3%). Pogrešno sećanje, kao što se vidi, ovoga puta se ticalo samo glasanja za dvojicu takmaca – Koštunicu i Labusa. U novembru 2002. nije bilo nekakvog političkog niti društvenog pritiska zbog koga bi se moralo kriti za koga se glasalo. Ali, ljudi valjda vole pobednike. Verovatno se zato mnogo više ispitanika pohvalilo da je glasalo za Koštunicu, nadmoćnog pobednika nad Labusom u drugom krugu izbora (1.991.947 naprema 921.094 glasova), nego što je to istinski bilo slučaj.

Naravno, drugo objašnjenje moglo bi biti da je posredi slabost istraživačkog uzorka. Ali, učestalost „lažnog sećanja“ kod svih naših istraživačkih kuća tolika je da je teško pretpostaviti da ni jedna od njih nije u stanju da uradi valjan istraživački uzorak. Ne, ljudi se zbilja lažno sećaju svoga ranijeg glasanja (i to nije nikakav srpski izuzetak¹³²). Lažno se sećaju bilo zato što se ne usuđuju da priznaju svoj izbor (zazirući od društvenog neodobravanja¹³³); bilo zato što ne žele

¹³¹ Udeo odbijanja da se odgovori na pitanje o glasanju na prošlim izborima pao je u Bačevićinom istraživanju iz novembra 2000. sa 17% na 6%. Pristalice DOS-a više se nisu imale čega bojati, što se vidi i po tome da je znatno pao njihov udeo među onima koji su odbili da se izjasne za koga se glasali. U avgustu ih je bilo 41%, sada 17%. Ali, znatno je povećan udeo onih koji su se izjašnjavali kao stranački nedolučni – sa 35% na 68%. Verovatno da su gro tih „neodlučnih“ činili glasači SPS i SRS, koji se, u posleprevratnom odisaju, nisu usuđivali da priznaju svoje stvarne stranačke naklonosti.

¹³² Vidi McAllister, 1992: 154.

¹³³ U Češkoj, Poljskoj, Mađarskoj i drugim zemljama Srednje i Istočne Evrope ispitanici su se ustručavali da iskažu svoju podršku nekadašnjim komunističkim strankama; Toka, 1996, f. 23.

da priznaju grešku (ako je stranka docnije razočarala); bilo zato što se zbilja ne sećaju za koga su glasali (ako su izbori bili davno, stranke odveć slične, a glasač ne preterano usredsređen na politiku)¹³⁴.

Ali, ako tvrdih podataka o glasačkoj prošlosti nema dovoljno, a kada ih ima oni nisu dovoljno pouzdani, kako onda uopšte možemo da se, na naučno valjani način, bavimo promenama stranačkih naklonosti? To je stoga što podatke iz javnomnjenjskih istraživanja uzimamo kao okvirne pokazatelje, a tačno kretanje pokušavamo da utvrdimo na osnovu ishoda izbora. Povezivanjem tvrdih brojki sa izbora i okvirnih naklonosti iz istraživanja dobijamo upotrebljivu složevinu. Spajanjem ta dva, sama po sebi ograničena izvora podataka u jednu neprotivrečnu celinu, dobijamo složevinu koja može da bude korisna. U njenoj osnovi je, naravno, procena. Ona nikada nije u svim pojedinostima neupitna. Ali, ona može biti poprilično istinita, može biti verovatno istinita.

Razume se da cilj naučnika ostaje nesumnjiva i potpuna istina. Ali, u okolnostima kada je do nesumnjive i potpune istine nemoguće doći, ne vidim zašto se ne bismo poslužili i ovim, nešto manje vrednim, ali korisnim izdelkom.

„Izborni zemljotres“ 2000. godine

Septembrarski izbori 2000. označili su prekretnicu u političkom životu Srbije. Izborni ishod predstavljao je pravi politički zemljotres koji je učinio mogućim Petooktobarski prevrat (vidi opširnije u Antonić, 2002b: 300–351). Ako pogledamo tabelu 3 videćemo da je koalicija DOS dobila 1,9 miliona glasova više nego one njene stranke koje su učestvovala na izborima 1997. godine. Odakle su došli ti novi glasovi?

¹³⁴ Recimo, u novembarskom istraživanju 1998. godine Sajčeva je pitala ispitanike za koga su glasali na prvim skupštinskim izborima, 1990. Oni su dali sledeće odgovore (u zagradi je stvarni izborni ishod za Srbiju bez pokrajina): nije glasao 22% (21%), SPS 45% (38%), SPO 13% (13%) DS 7% (7%), ostali 10% (17%), i nevažećih listića 2% (4%). Kao što se vidi, nalaz se slaže sa stvarnim ishodom u većini tačaka, osim što je 7% ispitanika umesto za SPS zapravo glasalo za ostale stranke. U te „ostale“ spadaju i „kandidati grupe građana“, koji su na izborima 1990. godine osvojili 8% glasova. Većina GG kandidata bili su zapravo ljudi iz SPS-a – rezervni ili otpadnički takmaci. I to se na mesnoj ravni sasvim dobro znalo, pogotovo što se radilo o većinskim izborima. Pošto je od izbora 1990. prošlo osam godina, u kojima je bilo još pet skupštinskih izbora (u maju i decembru 1992, 1993, 1996. i 1997), lako je moguće da su ispitanici takmace GG/SPS pribrojavali pravim SPS-kandidatima. O istraživačkim nedostacima pitanja koja podrazumevaju sećanje (recall question) vidi više u McAllister, 1992.

Tabela 3. Skupštinski izbori 1997. i septembra 2000. godine

Stranka	Glasova 1997.	Glasova 2000 ¹³⁶ .	Razlika 2000.-1997.
SPS	1.418.036	1.479.583	+61.547
SRS	1.162.216	472.820	-689.396
SPO	793.988	281.153	-512.835
DOS	224.404 ¹³⁷	2.092.799	+1.868.395
ostali	376.129	200.884	-175.245
nevažjećih listića	164.307	226.108	+61.799
glasalo	4.139.080	4.759.030	+619.959

Prvo što se pomisli jeste da su glavni glasači DOS-a na septembarskim izborima u Srbiji bile pristalice DS, DSS, GSS i drugih opozicionih stranaka koje su bojktovale izbore 1997. Njima se obično dodaju neglasači sa ranijih izbora. Oni su se, podstaknuti kampanjom za povećanje izlaznosti, ovoga puta pojavili na biračkim mestima i glasali za promene. Kao treći sastavak ovog tela od 1,9 miliona novih DOS-ovih glasača navode se i razočarani glasači SPO-a, koji su rešili da svoj glas daju ujedinjenoj opoziciji.

Iako ovakva slika nije sasvim netačna, ona ipak ne odgovara stvarnosti. To ćemo videti razmatranjem tabele 3 uz pomoć dva avgustovska istraživanja Ljiljane Bačević (2000). Već prvim pogledom na ovu brojnicu shvatamo da su sve stranke doživele veliki odliv ili priliv glasača, osim Socijalističke partije Srbije. Ona je manje-više ostala na onoj ravni na kojoj je bila 1997. godine. Stoga njene glasače u daljem razmatranju možemo ostaviti po strani.

Sledeća partija je Srpska radikalna stranka. Ona je izgubila 59% glasova, što čini gotovo 700 hiljada glasača. Gde su otišli ti glasovi? Bačevićino prvo avgustovsko istraživanje pokazuje da su glasači SRS iz 1997. godine u svega 35% slučajeva ostali kod odluke da opet glasaju za SRS. Isto toliko njih, dakle 35%, odlučilo se da glasa za DOS, dok je neodlučno da li će i za koga glasati bilo još 19% radikalskih glasača iz 1997. I drugo avgustovsko istraživanje dalo je sličan nalaz: SRS 46%, DOS 29%, neodlučno da li će i za koga glasati 11%.

Ovako snažna naklonost glasača SRS iz 1997. godine prema DOS-u ne treba da čudi. Na izborima 1997. godine SRS je nastupila kao opozicija Miloševiću. Četiri prethodne godine SRS je najluče napadala Miloševića, optužujući ga za autoritarizam i izdaju nacionalnih interesa (vidi Antonić, 2002b: 186–8). Birači koji su 1997. godine glasali za SRS to su uradili kao suštinski opozicioni glasači.

¹³⁵ Izbori za Veće republika.

¹³⁶ Zbir glasova Koalicije Vojvodina, Demokratske alternative i Saveza vojvodanskih Mađara, koji su 2000. nastupili u okviru DOS-a na izborima za Veće republika. Nova demokratija je na izborima 1997. izašla zajedno sa SPS-om, da bi na izborima 2000. nastupila kao član DOS-a. Ali, njena pravlačnost nikada nije bila znatna i ovde je sasvim zanemarena.

Ali, 1998. SRS ulazi u Miloševićevu vladu i postaje jedna od režimskih stranaka. To dovodi do brzog loma među njenim glasačima. Prema istraživanju Aleksandre Sajc (1998), čak dve trećine SRS birača iz 1997. godine nije više želelo da glasa za SRS.

Dakle, pomenutih 700 hiljada SRS glasača otišlo je velikom većinom u DOS, i nešto manje u apstinenciju. Ako se držimo odnosa iz prvog avgustovskog istraživanja Ljilje Bačević, onda je DOS od SRS-a dobio ne manje od 500 hiljada glasača. Ostatak SRS birača, koji se do kraja nisu mogli odlučiti za koga će da glasaju, verovatno je završio u apstinenciji, ili u onih 60 hiljada nevažećih listića (koliko ih je bilo više nego 1997. godine).

Sledeća stranka u tabeli 3 je Srpski pokret obnove. On je izgubio 65% glasova, ili 500 hiljada glasača. Bačevićino drugo avgustovsko istraživanje pokazuje da je 68% glasača SPO iz 1997. godine sada bilo rešeno da glasa za DOS, a svega njih 25% za SPO. Dakle, slobodno možemo pretpostaviti da je DOS dobio možda i svih 500 hiljada nekadašnjih SPO birača.

DOS za sada preskačemo i idemo na „ostale stranke“. One su dobile 175 hiljada glasova manje nego 1997. Gde su otišli ti glasovi? Bačevićino prvo avgustovsko istraživanje pokazuje da su u 71% slučajeva glasovi „ostalih stranaka“ iz 1997. otišli u DOS. To je, očigledno, previše visok postotak ako se uporedi sa podatkom iz tabele 3. Ali, on je posledica toga što su u upitniku pod „ostalim strankama“ podrazumevane i one koje smo mi u našoj brojnici iskazali pod DOS (DA, SD i SVM). U druge ostale stranke spada i recimo Liga za Sandžak (Sulejman Ugljanin), koja je na izborima 1997. godine osvojila 49.486 glasova. Ugljanin sada nije izašao na savezne izbore, tako da su muslimanski birači iz Sandžaka, kako pokazuje izborni ishod, listom glasali za DOS. To znači da je DOS dobio možda i svih 50 hiljada muslimanskih glasova i još 100 hiljada glasova „ostalih stranaka“.

Tako dolazimo i do neglasača. Njih je bilo manje za 600 hiljada. Tu treba uzeti u računicu i onih stotinak i nešto hiljada radikalskih glasača iz 1997. za koje smo rekli da su verovatno odustali od izlaska na birališta. Znači da je gotovo 800 hiljada ljudi koji nisu glasali 1997. sada izašlo na izbore. Kako su oni glasali? Po Bačevićinom istraživanju (avgust 1), čak 58% neglasača iz 1997. tvrdilo je da će ovoga puta glasati za DOS, dok je 20% izjavljivalo da opet neće da glasa, ili da je neodlučno da li će da glasa (ostatak se raspoređivao po ostalim listama, ili je bio neodlučan za koga bi glasao). To znači da je DOS iz te skupine mogao dobiti 700 hiljada glasova.

Ti glasovi se mogu podeliti u dve skupine. Prvu čine čvrste pristalice stranaka koje su ušle u DOS, a bojkotovale su izbore 1997. godine. To su pristalice Demokratske stranke, Demokratske stranke Srbije, Građanskog saveza i nekih drugih manjih stranaka (DHSS, SDU itd). Ti birači su poslušali poziv svojih stranaka i

nisu glasali 1997. godine, kao što su sada revnosno izašli i glasali za DOS. Drugu skupinu čine obični neglasači iz 1997. godine, ljudi koji slabo mare za izbore, ali su ovoga puta bili privučeni snažnom kampanjom za izlazak na izbore, pa su se ipak rešili da se pojave na biralištima. Koliko je bilo prvih, a koliko drugih?

O tome ne postoje podaci u istraživanjima, ali dosta toga možemo saznati proučavajući izborne brojke. Bojkot izbora, koje su 1997. godine upriličile DS, DSS, GSS i neke druge stranke, nije baš preterano uspeo. Prema zvaničnim podacima, na njih je izašlo svega 175.015 birača manje nego na izbore 1996. godine. Zbog zloupotrebe u brojanju glasova na Kosmetu (vidi Antonić, 2002b: 236) ova brojka je verovatno niža od stvarne. Ali, kada su u pitanju tvrde pristalice DS, DSS, GSS i ostalih, glasanje na Kosmetu ne menja mnogo na stvari. Naime, SPO je na izborima 1997. dobio svega 175.217 glasova manje nego koalicija Zajedno (SPO, DS, DSS i GSS) godinu dana ranije. Iz ovoga se nameće samo jedan zaključak. Tvrđih pristalica DS, DSS i GSS koje su prihvatile poziv rukovodstva svojih stranaka i bojkotovale izbore 1997. godine teško da je bilo više od 300–350 hiljada. Te stranke su u biračkom telu svakako imale više glasača (što svedoče izbori iz 1993, kada su DS i DSS dobili 700 hiljada glasova). Ali, osetan deo tih glasača ipak nije poslušalo rukovodstvo DS i DSS, i izašao je na izbore 1997.

Dakle, od 700 hiljada apstinentskih glasova koje je DOS dobio u septembru 2000. godine, tvrdih pristaša DS, DSS i GSS bilo je otprilike 350 hiljada. Ostatak su činili „pravi“ apstinenti. Oni su, pritešnjeni nepodnošljivim okolnostima i podstaknuti velikom izlaznom kampanjom, izašli i glasali za DOS kao glavnu opoziciju (bez mnogo udublivanja u njegov stranački sastav). I sudeći po tabeli 4, ne mali deo njih se, nakon septembarskih izbora 2000, ponovo povukao u apstinenciju, kako bi u njoj ostao i do dana današnjeg.

Tabela 4. Biračko telo i glasali 1990–2004.

godina	biračko telo	glasalo	%
1990.	7.044.797	5.034.613	71,5
1992. ¹³⁸	6.848.247	3.833.878	56,0
1992.	6.774.995	4.723.711	69,7
1993.	7.010.389	4.300.440	61,6
1996.	7.141.484	4.308.502	60,3
1997.	7.188.544	4.131.487	57,4
2000. ¹³⁹	6.395.862	4.759.030	74,4
2000.	6.493.672	3.748.623	57,7
2002. ¹⁴⁰	6.553.042	3.637.062	55,5
2002. ¹⁴¹	6.525.760	2.947.748	45,2
2003. ¹⁴²	6.506.505	2.524.522	38,8
2003.	6.511.450	3.825.471	58,7
2004. ¹⁴³	6.532.242	3.119.789	47,8
2004. ¹⁴⁴	6.532.940	3.158.571	48,3
2004. ¹⁴⁵	6.532.940	2.579.961 ¹⁴⁶	39,5

Sada možemo da sklopimo tabelu 5, u kojoj se prikazuje poreklo glasova DOS-a. Kao što se vidi, od 2,1 milion glasova, izgleda da su samo 600 hiljada (prva dva reda u brojnici) glasovi čvrstih pristalica stranaka koje su činile tu koaliciju. Čitavih milion glasova došlo je od birača koji su na prethodnim izborima glasali za SRS i SPO. Ostatak čine glasači sitnih ili područnih stranaka, kao i – po svemu sudeći samo za ovu priliku – probuđeni neglasači. To znači da je među DOS-ovim glasačima, septembra 2000. godine, bilo najviše 600 hiljada glasača sa čvršćom stranačkom privrženošću i doslednim glasanjem. Bar 1–1,5 miliona glasača promenilo je stranku, ili protestno glasalo.

¹³⁷ savezni¹³⁸ savezni¹³⁹ prvi krug predsedničkih izbora¹⁴⁰ drugi krug predsedničkih izbora¹⁴¹ predsednički izbori¹⁴² prvi krug predsedničkih izbora¹⁴³ drugi krug predsedničkih izbora¹⁴⁴ opštinski izbori

¹⁴⁵ Projekcija (vidi tabelu 16). Kod broja neglasača u odnosu na druge izbore, treba imati u vidu da su ovo jedini opštinski izbori u tabeli, a da je i inače opšte uočeno pravilo da manje ljudi glasa na opštinskim i evropskim izborima nego na državnim (Catt, 1996: 123; Caramani, 2004).

Tabela 5. Pretpostavljeno poreklo glasova DOS-a na skupštinskim izborima septembra 2000.

Broj došlih	Odakle su došli
220.000	Glasači stranaka DOS-a koje su izašle na izbore 1997.
350.000	Pristalice DS, DSS i GSS koje su bojkotovale izbore 1997.
500.000	glasači SPO iz septembra 1997.
500.000	glasači SRS iz septembra 1997.
100.000	glasači ostalih stranaka iz 1997.
50.000	glasači LS-SU iz 1997.
350.000	ostali neglasači privučeni kampanjom za izlazak na izbore

Skupštinski izbori u decembru 2000. (tabela 6) doveli su do loma i kod glasača za koje smo videli da su u septembru 2000. jedini ostali manje više postojani – kod glasača SPS. To je prva velika stepenica njihovog pada (druga će, kao što se vidi iz tabele 7, nastupiti na predsedničkim izborima 2002). SPS je izgubio 65% glasova, što čini 900 hiljada glasača. Kuda su oni otišli?

Tabela 6. Skupštinski izbori septembra i decembra 2000. godine

Stranka	Glasovi 9/2000	Glasovi 12/2000	Razlika (12–9) 2000
SPS	1.479.583	588.503 ¹⁴⁷	-891.080
SRS	472.820	322.333	-150.487
SSJ	0	199.847	+199.847
SPO	281.153	141.296	-139.857
DOS	2.092.799	2.402.387	+309.588
ostali	200.884	0	-200.884
nevažećih listića	226.108	89.738	-136.370
glasalo	4.759.030	3.748.523	-1.010.507

Već smo naveli da je u Baćevićinom istraživanju, iz novembra 2000. godine, bar pola SPS birača sa septembarskih izbora „zaboravilo“ da je glasalo za Miloševićevu stranku. Za njih se sa velikom izvesnošću može pretpostaviti da su ili odbili učešće u istraživanju, ili da su jednostavno tvrdili kako su glasali za DOS (i da će opet glasati za DOS). Od onih koji nisu krili da su birali SPS, na pitanje – sa otvorenim odgovorom – „za koga će glasati“, njih 41% se ponovo opredelilo za SPS, dok je 45% odgovaralo da je neodlučno da li će i za koga glasati. U to vreme Stranka srpskog jedinstva još nije izbila u prve političke redove, dok se za SRS odlučilo svega 1% ovih ispitanika. Kada je, međutim, kao odgovor ponuđe-

¹⁴⁶ Na 512.845 koliko je dobila SPS, dodati su, radi poređenja, i glasovi koje su dobile tri male leve partije proizašle iz SPS šinjela: JUL (14.317), Demokratska socijalistička partija – Milorad Vučelić (31.958) i Srpska socijal-demokratska partija – Zoran Lilić (29.383)

na zatvorena lista stranaka, nalaz je bio sledeći: SPS 41%, DSS 22%, neće ili je neodlučan da li će glasati 10%, neodlučan za koga će glasati 21% i SRS 3%.

Tabela 7. Glasovi za SPS i za njegove predsedničke kandidate 2000–2004.

Izbori	vreme	glasovi
predsednički	septembar 2000.	1.715.204
skupštinski	septembar 2000.	1.479.583
skupštinski	decembar 2000.	512.845
predsednički	septembar 2002.	119.052
skupštinski	decembar 2003.	291.341
predsednički	juni 2004.	125.952
opštinski	septembar 2004.	221.387

Ako se okvirno držimo srazmera iz gornjeg istraživanja, a imamo li u vidu stvaran ishod izbora, mogli bismo da zaključimo da se 900 hiljada glasača SPS-a ovako raspodelilo. Nekih 450 hiljada verovatno je, razočarano i zaplašeno, otišlo u neglasače. Njih 350 hiljada je, vođeno oportunistom, sada glasalo za novi gospodareći tabor, tj. za DOS. A među 200 hiljada glasova za SSJ bar pola su mogli da čine raniji birači SPS.

Radikali su izgubili još 32% glasača, ili 150 hiljada. Kod Baćevićke, 49% radikalskih birača iz septembra najavljivalo je da će i u decembru glasati za SRS, 23% je bilo neodlučno za koga bi glasalo, 6% je izjavljivalo da neće ili ne zna da li će uopšte glasati, dok se 4% izjašnjavalo za SPS. Dakle, sa velikom verovatnoćom možemo pretpostaviti da je jedan deo od tih 150 hiljada radikalskih glasača na kraju otišao u apstinente, a drugi među glasače srodne, ali u trenutku istraživanja još politički nepotvrđene Stranke srpskog jedinstva.

I Srpski pokret obnove izgubio je polovinu svojih glasača, ili 140 hiljada. U Baćevićkinom istraživanju, 43% glasača SPO ponovo bi za njega glasao, 21% bi glasao za DOS, dok je neodlučnih za koga bi glasalo bilo 30%. Lako je moguće, ako je po ovim brojkama, da se tih 140 hiljada raspodelilo tako da je i svih 100 hiljada glasalo za DOS, a da je ostatak otišao u neglasače.

Što se tiče DOS-a, on je na ovim izborima dobio 300 hiljada glasova više nego u septembru. Međutim, to ne znači da su svi koji su na prethodnim izborima izašli i glasali za DOS (2,1 milion) to ponovo uradili. Za mnoge koji su se u septembru jedva odlučili da izađu i glasaju protiv Miloševića, sa Petooktobarskim prevratom borba je bila završena. Baćevićkino istraživanje pokazuje da među ispitanicima koji su tvrdili da su u septembru glasali za DOS sada ima 16% onih koji ne znaju da li će i za koga glasati. To na 2,1 miliona daje 340 hiljada zbunjnih i neodlučnih birača DOS-a (i to posle blistave pobede i obaranja morskog samodršca!?). Taj podatak nekako se poklapa sa gorenavedenom procenom o 350

hiljada izbornih apstinenata koji su se pojavili na septembarskim izborima i glasali za DOS, da bi se mnogi od njih ponovo izgubili u moru neglasača (tabela 4). Nema mnogo razloga da verujemo da prosečna stopa povećanja neizlaska između septembra i decembra 2000. od 21% ne važi i za birače DOS-a. Otuda se može pretpostaviti da je možda i svih 400 hiljada DOS-ovih birača otišlo u neglasače.

Time je urađen i veći deo posla na rešavanju zagonetke milion neglasača, koliko ih je bilo više u decembru u odnosu na septembar. Oni su, dakle, prema našoj računici, verovatno poticali: 450 hiljada od glasača SPS-a, 400 hiljada od DOS-a, 100 hiljada od SPO i SRS, i 50 hiljada od glasača ostalih stranaka, kao i od onih koji su u septembru u biračke kutije ubacili nevažeći listić¹⁴⁷.

A sada, da se vratimo na DOS. Ako je 400 hiljada njegovih glasača otišlo u apstinenciju, to znači da je DOS na decembarskim izborima dobio možda i svih 700 hiljada novih glasova. Odakle? Već smo procenili da je 350.000 hiljada glasova došlo od oportunističkih glasača SPS-a, kao i 100 hiljada glasova od SPO-a. Osim SPS-a, SPO-a i SRS-a, još dve skupine birača zabeležile su pad brojnosti – glasači ostalih stranaka i oni koji su u septembru u biračke kutije ubacili nevažeći listić (ukupno 340 hiljada). Ove dve skupine u Bačevićinom istraživanju nema. Ali, možemo da pretpostavimo da stopa glasača koji su se opredelili za DOS ni u ovim skupinama nije bila manja u odnosu na opštu stopu na izborima (64%). Zapravo, pre će biti da je bila i veća. Mnogi zaplašeni birači, koji se u septembru nisu usuđivali da glasaju protiv Miloševića, u decembru se nisu imali čega bojati. To znači da je bar 200–250 hiljada ovih birača glasalo za DOS.

Tako možemo da sklopimo potpunu sliku o decembarskom glasanju 2000. U odnosu na septembar 2000, nekih 2,1 milion birača, ili 44%, promenilo je glasanje. Ponovo je glasalo na isti način 2,7 miliona, ili 56% glasača. Ali, u skupini postojanih birača čak 63%, ili 1,7 milion, činili su glasači DOS-a, za koje se teško može reći da su glasali iz nekakve jasne stranačke privrženosti. U svom novembarskom istraživanju, Bačevićka je pitala ispitanike kako bi glasali da nema DOS-a i dobila nalaz predstavljen u tabeli 8. Iz njega se vidi da je čak tri četvrtine glasača DOS-a bilo u tom trenutku raspoloženo da glasa za DSS. Ako za osnovu uzmemo izborni ishod to je 1,8 miliona glasova. Čak i ako velikodušno odbijemo 500–600 hiljada glasova koje je DOS u decembru možda dobio na ime i „pozitivnu sinergiju“¹⁴⁸, DSS je tada mogao samostalno uzeti najmanje 1,2 miliona

¹⁴⁷ Za ove dve poslednje skupine takođe je uzeta pretpostavka da je i za njih važila prosečna stopa povećanja neizlaska 9/2000-12/2000.

¹⁴⁸ Međutim, Slavujević (2002: 199), na osnovu istraživanja CPIJM IDN, primećuje da takav utisak nije tačan. „DOS već pred republičke parlamentarne izbore decembra 2000. gubi sinergijske efekte – tada su se glasovi na koje je koalicija DOS u celini uzev mogla da računa u potpunosti raspodeljivali njenim pojedinačnim članicama“.

glasova. To je barem deset puta više nego što bi se mogao proceniti broj njegovih čvrstih (bojkotaških) pristalica pre septembra 2000!

Tabela 8. Kako bi se glasalo u decembru 2000. da su stranke DOS-a izašle zasebno na izbore (samo odlučni)

Stranka	br. is-pitan.	postotak
Demokratska stranka Srbije	661	64,7
Socijalistička partija Srbije	94	9,2
Demokratska stranka	66	6,4
Srpska radikalna stranka	55	5,3
Liga socijaldemokrata Vojvodine	31	3,0
Savez vojvožanskih Mađara	30	3,0
Srpski pokret obnove	22	2,1
Građanski savez Srbije	17	1,6
Nova Srbija	16	1,6
Demokratska alternativa	6	0,6
Demohrišćanska stranka Srbije	4	0,4
Socijaldemokratija	3	0,3
Koalicija Sandžak	3	0,3
Demokratski centar	3	0,3
Socijaldemokratska unija	3	0,3
Stranka demokratske akcije	2	0,2
Srpska socijal-demokratska partija	1	0,1
Demokratska socijalistička partija	1	0,1
Koalicija Vojvodina	0	0,0
Druga	4	0,4
Ukupno	1.022	100

Izvor: izračunato prema Bačević, 2000 (novembar).

To zapravo znači da se i među 1,7 miliona „postojanih“ birača DOS-a odigravalo veliko prebacivanje iz stranke u stranku, ako ne delatno a onda u mislima i osećanjima. Uostalom, za septembarske glasače DOS-a videli smo da su ogromnom većinom bili došli iz drugih stranaka, od kojih njih milion iz SPO i SRS. U decembru im se pridružilo i 350 hiljada SPS glasača. To nepostojano biračko telo od nekih 1,5 miliona duša klatilo se tamo-amo, i krajem 2000. godine postalo je blisko DSS-u.

Neosporno je da je visoka privlačnost DSS-a, posle 5. oktobra, poticala od velike omiljenosti Vojislava Koštunice. Koštunica je oktobra 2000. godine bio političar od najvećeg poverenja za čak 56% ispitanika. Februara 2001. godine ova brojka se popela na 58% (CPJM IDN; Slavujević, 2005: 56). To je bilo najviše postignuće ikada zabeleženo u istraživanjima CPJM IDN. Radi poređenja,

Milošević je u doba najveće zabeležene omiljenosti, koncem 1990. godine, bio političar od najvećeg poverenja za 42% birača¹⁴⁹. Takođe radi poređenja, Zoran Đinđić je oktobra 2000. bio političar od najvećeg poverenja za svega 1% ispitanika – dakle, 56 puta manje nego Koštunica! Kao predsednik vlade, u martu 2001. godine, Đinđić je porastao do 8% poverenja, ali još u aprilu 2002. godine poverenje u njega nije bilo više od 10% (Koštunica u isto vreme 45% i 32%; CPJM IDN, Danas, 30. april – 2. maj 2002, str. 5).

Ovako visoka privlačnost Koštunice i DSS, koncem 2000. godine, na neki način je bila neprirodno visoka. Sa jedne strane, nekadašnji opozicioni birači bili su oduševljeni Koštunicom kao pobednikom nad Miloševićem. Sa druge strane, nekadašnji režimski birači bili su presrećni što Koštunica nije dozvolio da se posleprevratnički odisaj pretvori u revolucionarnu anarhiju i opšti progon. I jedni i drugi, krajem 2000. i početkom 2001. godine, slagali su se u svom poverenju u Koštunicu. Otuda su mnogi od njih bili skloni da DSS doživljavaju kao stranku za koju bi mogli da glasaju.

„Stranački vrtlozi“ tokom 2001. i 2002. godine

Sa obrazovanjem nove skupštine (22. januara 2001) i izborom Đinđićeve vlade (25. januara 2001) politički život Srbije počeo je da se vraća u ustaljeni tok. Političko tle se smirilo, a iz DOS-a su se pomolile dve suparničke političke predstave (o njima vidi detaljnije u Antonić, 2003b: 212–213). Stranačko značenje prve bio je DSS, a druge DS. Prema javnomnjenjskim istraživanjima, DSS je početkom 2001. godine uživao podršku nekih 30% birača, a DS oko 20%¹⁵⁰. Ovakav odnos snaga potrajao je sve dok između ove dve stranke nije došlo do otvorenog sukoba, u jesen 2001. godine. Đinđić je u taj sukob ušao mnogo spremniji od Koštunice. On je dotle uspeo da zavlada gotovo svim najuticajnijim javnim glasilima (opširnije u Antonić, 2002b: 125–6; 2003a: 280–1). Njegova snažna kampanja protiv DSS-a doprinela je obaranju privlačnosti ove stranke na 20%, u januaru 2002. godine. U isto vreme privlačnost DS-a je skočila sa 17% na 21% (Bogosavljevićeva istraživanja). Tako su se, početkom 2002. godine, ove dve glavne stranke izjednačile. Taj ravnotežni odnos potrajao je sve do predsedničkih izbora, u jesen 2002.

¹⁴⁹ Štaviše, kada je reč o povoljnom mišljenju javnosti, o Koštunici je, u januaru 2001. godine, dobro mislilo neverovatnih 91% ispitanika. Opet radi poređenja, najbolji zabeležen rezultat Miloševića, iz aprila 1993. godine, bio je 42% (CPJM IDN; Slavujević, 2005: 56).

¹⁵⁰ Prema Bogosavljevićevim istraživanjima, odnos DSS i DS u maju 2001. bio je 31%:18%, u julu 28%:18%, u avgustu 26%:18% i u septembru 27%:17%.

Raspisivanje predsedničkih izbora bilo je u izvesnom smislu politička greška Zorana Đinđića. Budući ubedljivi pobednik na njima, Vojislav Koštunica, predlagao je prethodno da se predsednički izbori raspišu tek nakon usvajanja Ustavne povelje DZ SCG i njoj upodobljenog novog Ustava Srbije. S obzirom da je tadašnjem predsedniku, Milanu Milutinoviću, dužnost prestajala krajem 2002. godine, njegovo mesto, do novih izbora, po Koštunici, trebalo je da zauzme predsednik skupštine (tada Nataša Mičić, član Đinđićeve postave)¹⁵¹. Međutim, Đinđić je znao da bi novi Ustav značio raspisivanje i novih skupštinskih izbora i kraj njegove vlade. Zato je ovakav predlog odbacio¹⁵². Sa druge strane, njegovu odluku da ide sa predsedničkim izborima ubrzala su neka istraživanja javnog mnjenja. Ona su pokazivala da bi Miroljub Labus, tada član DS-a i deo Đinđićevog „reformskog“ tabora, mogao da na izborima pobjedi Koštunicu¹⁵³. Tako su, 18. jula, raspisani izbori za 29. septembar 2002. godine.

¹⁵¹ Vidi Koštuničin govor na Glavnom odboru DSS-a, 23. juni 2002; ovaj predlog je Koštunica nekoliko puta iznosio, čak i onda kada su izbori već bili raspisani: „Nije vreme za predsedničke izbore u Srbiji. Prethodno treba doneti Ustavnu povelju Srbije i Crne Gore. Potrebno je prvo stvari izvesti do kraja u radu na Ustavnoj povelji i onda raspisati prvo savezne, a potom i ostale izbore, nakon što se republički ustavi primere Ustavnoj povelji“ (*Nacional*, 20-21. juli 2002, str. 5).

¹⁵² „Nije realno očekivati da se konstituiše zajednička država i donese novi ustav do kraja godine“, objašnjavao je Đinđić. „Stoga su predsednički izbori neophodni... Ne može se Ustav poštovati selektivno, uz obrazloženje da su predsednička ovlašćenja prevelika – zašto bi jedino funkcija predsednika Republike bila protivustavna kategorija, ako na svim ostalim funkcijama ostaju ljudi koji su po istom ustavu izabrani“ (*Danas*, 15-16. juni 2002, str. 3).

¹⁵³ Već 18. februara 2002. *Danas* je preko cele prve strane objavio naslov: „Labus predsednik Srbije“ (bez upitnika, tako da se neupučenom čitaocu moglo učiniti da je Labus već izabran!). Članak ispod naslova zasnivao se na sledećoj izjavi Srđana Bogosavljevića: „Vojislav Koštunica ne može da se kandiduje zato što je još uvek predsednik Jugoslavije (skočio bi sam sebi u stomak), a Đinđić ne može da pobjedi. Labus bi u ovom trenutku glatko pobjedio u izborima za Predsednika Srbije. Njegov rejting pokazuje da je dostigao Vojislava Koštunicu u opštoj populaciji, a prestigao ga je u populaciji dosovski orijentisanih ljudi“ (*Danas*, 18. februara 2002, str. 1). Po Bogosavljevićevom istraživanju, sprovedenom početkom jula – dakle u trenutku kada je Đinđić donosio odluku da li da se ide na predsedničke izbore ili ne, Labus i Koštunica su se izjednačili (po 22%), a u trećoj sedmici jula Labus je, po Bogosavljeviću, već bio ispred Koštunice sa 26% naprema 23% (*Nacional*, 17-8. avgust 2002, str. 2). I julskom istraživanju Stjepana Gredelja, sa gotovo istovetnim nalazom, posvećivana je velika pažnja (naslov na prvoj strani *Nacionala*, 31. juli 2002: „Labus popularniji od Koštunice 20:18“). Štaviše, prema Bogosavljevićevom julskom istraživanju, u drugom krugu Labus i Koštunica bi dobili po 36% glasova, „uz nezatnu prednost Labusa“ (*Nacional*, 2. avgust 2002, str. 5). Čak i tako iskusni analitičar kao Vladimir Goati bio je zaveden ovim istraživanjima. On je, 8. septembra 2002. godine predviđao: „Mislim da će u prvom krugu Miroljub Labus osvojiti nekoliko procenata više od Vojislava Koštunice. U drugom krugu pretpostavljam da će biti vrlo, vrlo izjednačena trka, možda sa izvesnom prednošću gospodina Labusa“ (RFE, 8. septembar 2002, <http://www.danas.org/programi/most/2002/09/20020908103346.asp>). U prvom krugu, zapravo je Koštunica osvojio 4% više glasova od Labusa (31%:27%), a u drugom krugu „izvesna prednost gospodina Labusa“ zapravo je bila njegov ubedljivi poraz: Koštunica je osvojio dvostruko više glasova (67%:31%).

Labus je učešće na izborima najavio već 13. jula, dok se Koštunica dvoumio do 23. avgusta. Ali je tada, sa objavom svog učešća, oštro napao vladu¹⁵⁴, uporedio Đinđića sa Miloševićem¹⁵⁵ i predočio da će, ukoliko postane predsednik, biti nemilosrdan prema Đinđićevom taboru¹⁵⁶. Đinđić prihvata izazov¹⁵⁷, i propagandni rat se rasplamsava svom žestinom. U njemu, iz već pomenutog razloga, Koštunica izvlači deblji kraj. Prema jednom Bogosavljevićevom istraživanju, Koštunica je, u vestima najvažnijih televizija, imao četiri puta manje vremena od Đinđić-Labusovog tabora¹⁵⁸, a u odnosu samo na Labusa bio četiri puta manje podržavan¹⁵⁹.

Vrhunac ovog rata predstavljaje završni zbor Labusovih pristaša, u Beogradu, 26. septembra 2002. Njega su uživo prenosile najgledanije televizije (poput TV Pinka), dok su ga neke televizije (poput Studija B) iste večeri, i to samo par sati pred predizbornu tišinu, još jednom ponovile. Ovaj zbor je značajan po tome što je Đinđić najoštrije do tada napao Koštunicu, javno ga izvrgavši ruglu¹⁶⁰. Po-

¹⁵⁴ Vlada, po Koštunici, „podstiče razvoj nečega što u sebi ima elemente mafijaške države, podstiče se kolumbijacija države, slabljenje parlamenta i apsolutna kontrola vlasti“ (*Politika*, 24. avgust 2002, str. A1).

¹⁵⁵ Stanje u Srbiji 2002. Koštunica je uporedio sa stanjem 2000, kada je „čovjek iz senke koji je vukao sve konce, raspisao vanredne izbore; i ove izbore raspisuje pre vremena jedan čovek koji isto, iza scene, vuče konce“ (*Nacional*, 24-5. avgust 2002, str. 2).

¹⁵⁶ Koštunica je rekao da ako on pobeđi „to ovoga puta neće biti ni onaj francuski režim ko-habitacije sa ostatkom DOS-a, već režim konfrontacije sa ostatkom DOS-a“ (*Politika*, 24. avgust 2002, str. A5).

¹⁵⁷ „Ako se predsednički izbori na kraju pretvore u ono što gospodin Koštunica najavljuje, a to je referendum o meni“, veli Đinđić, „onda, naravno, ja ne mogu da gledam da se referendum o meni obavlja a da ja ne kažem svoje mišljenje o tome. Biranjem Labusa mi biramo simbol evropske integracije, ekonomiju, kao glavnu temu, i jedan pozitivan odnos prema životu. Dakle, on je neko ko je pristojan čovek, ko veruje da može sve pregovorima da se postigne, i ko je okrenut ka jednom cilju koji je za nas koristan a to je što pre ući u društvo uspešnih i modernih država. Ako imamo gospodina Koštunicu, onda imamo pobeđu skepticizma, pesimizma, sumnji, pasivnosti, ozlojeđenosti, sporosti, što je takođe važan simbol. Ako bi građani glasali za negativnu ponudu, onda se postavlja pitanje gde mi kao društvo i kao zemlja stojimo“ (*Politika*, 29. avgust 2002, str. A7).

¹⁵⁸ Reč je o SM istraživanju informativnih emisija RTS-a, Studija B, TV Politike, BK Telekoma, TV CG, TV Juinfo, TVB 92 i TV Pink, sprovedenom od 16. do 29. avgusta. Po ovom istraživanju, Vlada Srbije pominjana je 1.210 puta, (3 sata i 10 min), Mirosljub Labus 692 puta (4 sata i 8 minuta), DOS 667 put (ne kaže se u kom trajanju), Zoran Đinđić 405 puta (ne kaže se u kom trajanju) i Vojslav Koštunica 661 put (tri sata i 32 minuta); *Politika*, 5. septembar 2002, str. A6).

¹⁵⁹ Odnos pominjanja u pozitivnom kontekstu bio je 35:9 u korist Labusa, a u negativnom i 48:44 u korist Koštunice (*Politika*, 5. septembar 2002, str. A6).

¹⁶⁰ Đinđić je tada između ostalog rekao: „Da vas pitam ovako lično, kao sugrađanin: dve koze da imate, da su vam važne i da imate alternativu – da ih pustite da se same čuvaju ili njemu da ih date da ih čuva – šta biste izabrali? Da se same čuvaju! Naravno!“ „I zamislite, dragi prijatelji, zamislite (lepo se osećamo, malo da se našalimo), zamislite u jednoj košnici da se organizuju izbori za predsednika košnice, i onda se seti trut, deset godina je spavao u toploj košnici, mudar je, nikom se nije

sle tako žestoke kampanje očekivalo se da Labus, možda već u prvom krugu, potuče Koštunicu i dobije izbore¹⁶¹.

Međutim, Labus ne samo da nije dobio izbore. On Koštunicu nije uspeo da nadmaši ni po broju glasova (vidi tabelu 9). Uz to, na izborima se, neočekivano, dogodio ponovni uspon jednog od predstavnika starog režima – Vojislava Šešelja. Odakle su dolazili glasovi za ova tri takmaca?

zamerio, krila nije pokvasio, i odlučio da se kandiduje. Svi ga vole, a što da ga ne vole kad je trut! I krenuo po Srbiji da ogovara pčele radilice, mrzovoljan, podgojen, ljut, uvređen, ništa mu ne valja, ne rade dovoljno te pčele radilice, ima trut primedbe, njega da pitaju radile bi još više! Srećom, niko ga ne pita, ali bi (trut – A. S.) da ga pitaju. I krenuo trut po Srbiji i otkrio veliku tajnu – loše se živi u Srbiji! Otkrio Ameriku! Pčele rade mnogo, imaju malo, teško je stanje i on se uvredio, počeo je da traži krivce zašto se tako loše živi u Srbiji kad on u svom kabinetu, u toploj košnici, smislio bi on mnogo dobrih recepata, ali neko drugi da vuče kola umesto njega, a on da sedi na tim kolima. Probudili smo ga i petog oktobra, ovde smo ga doneli, nije došao, doneli smo ga!“ (video zapis).

¹⁶¹ Velika pažnja data je izjavi Srđana Bogosavljevića, u glavnim vestima BK televizije, 19. septembra, dakle deset dana pred izbore: „Prvi pomak koji imamo to je da je ponovo Labus preskočio Koštunicu u izboru za predsednika u prvom krugu i da je došao veoma blizu, i jedan i drugi doduše su veoma blizu granici da eventualno pobeđu u prvom krugu, dakle, sad se pokazuje da imamo šanse da dobijemo predsednika čak i u prvom krugu. Prema našem sadašnjem istraživanju Labusu fali negde oko 2 posto, a Koštunici negde preko 4 posto da bi pobedio u prvom krugu“ (navedeno prema Branković, 2002.a). Prema tada objavljenim podacima na koje se pozivao pomenuti istraživač, Labus je imao 29,5% glasova (osvojio na izborima 27,4%), Koštunica 27,4% (dobio 30,9%), Vojislav Šešelj 11,6% (dobio 23,2%), a ostali kandidati oko 14 posto (dobili 18,5%). Premda njegov istraživački nalaz, barem što se tiče glavnih takmaca, nije bio sasvim pogrešan (osim što je Labus donekle precenjen, a Koštunica donekle potcenjen), Bogosavljević ga je potpuno pogrešno protumačio. Pošao je od tačne postavke da je za pobeđu u prvom krugu dovoljno da na izbore izađe više od polovine upisanih birača, a da onda jedan takmac osvoji polovinu glasova izašlih (plus jedan glas). Pošto je dobio izlaznost od 63,0%, on ju je podelio sa dva i tako dobio da je za pobeđu dovoljno 31,5% glasova. Kako je pored Labusovog imena stajalo 29,5% on je zaključio da Labusu nedostaje samo 2,0% glasova do pobeđe u prvom krugu! Očigledno je reč o gruboj omašci. Labusovih 29,5% glasova odnosilo se na izašle, a ne na celo biračko telo. Prema izlaznosti koju je dobio Bogosavljević, Labus je imao zapravo 18,6% biračkog tela, pa mu do pobeđe nije nedostajalo 2,0%, već 31,4% glasova! Ali ova omaška zatim je danima bezočno iskorišćavana od strane vladajuće propagandne mašinerije.

Tabela 9. Predsednički izbori 2002. godine

Takmac	1. krug (29.9)		2. krug (13.10)	
	Glasovi	%	glasovi	%
Vojislav Koštunica	1.123.420	30,9	1.991.947	66,8
Miroljub Labus	995.200	27,4	921.094	31,4
Vojislav Šešelj	845.308	23,2	-	-
Vuk Drašković	159.959	4,4	-	-
Borislav Pelević	139.047	3,8	-	-
Velimir Živojinović	119.052	3,3	-	-
Nebojša Pavković	75.662	2,1	-	-
Branislav Ivković	42.853	1,2		
Vuk Obradović	26.050	0,7		
Tomislav Lalošević	25.133	0,7		
Dragan Radenović	8.280	0,3		

Koštunica je često sumnjičen – čak i od strane naučnika (recimo, Goati, 2004: 201–2) – da osnovu njegovog biračkog tela, nakon što je raskinuo sa DOS-om, čine nekadašnji Miloševići birači. Da to nije tačno svedoči i istraživanje Ljiljane Bačević, iz avgusta 2002. Prema njemu, od onih koji su se izjasnili da su u septembru 2000. glasali za Miloševića a znali su za koga će glasati, njih 46% bilo je spremno da glasa za takmaca SPS-a (za kog se još uvek nije znalo ko će biti), za Koštunicu i Šešelja njih po 19%, a za Pelevića njih 9%. Naravno, mnogi su ispitanici i ovde sakrili svoje ranije glasanje za Miloševića – po ovom istraživanju za njega je glasalo svega 18% ispitanika, dok je on dobio 37% glasova. Istina je da je, po već spominjanom Bačevićkinom istraživanju iz novembra 2000, najveći broj glasača DOS-a koji su došli iz SPS-a kao svoju novu stranku zapravo doživljavao DSS. Ipak, takvih glasača, kao što smo procenili, teško da je bilo više od 350 hiljada. Čak i da su svi oni na predsedničkim izborima 2002. glasali za Koštunicu, to nikako ne čini većinu njegovih glasača. Naprotiv, uverljiva većina od 1,1 milion njegovih glasova ipak je došla iz onog spremišta koje čini DOS iz 2000.¹⁶²

Nesporazum je u tome što se tih 1,1 milion glasova poredi sa tvrdim DSS jezgrom iz 2000. godine. To su oni koji su sledili stranku u bojkotu izbora 1997. godine. Njih zbilja teško da je bilo više od 100 hiljada. Ali, već smo videli da su glavni deo DOS-ovih birača, septembra 2000, činili milion glasača SRS-a i SPO-a iz 1997. godine. A ti glasači su pre mogli biti skloni Koštunici, nego Đinđiću ili Labusu. Usudio bih se da procenim (nažalost, ni ovde nemam tvrde pokazatelje)

¹⁶² Ovo se može videti i iz Bačevićkinog nalaza, iz novembra 2000, po kome glasači DSS dolaze: 88% iz DOS-a, 7% iz SPS-a, 3% iz SRS-a i 1% iz SPO-a.

da je bar dve trećine tih „demokratsko-nacionalnih“ birača sada glasalo za Košticu. Tako stižemo i do broja od 1,1 milion glasova za njega.

Što se Labusovih milion glasova tiče, oni bi mogli da dolaze iz sledećih izvora. Najpre, pogled na izbornu mapu kaže nam da je Labus najbolje prošao u Severnoj Vojvodini i Sandžaku, dakle upravo u onim krajevima gde su usredsređeni pripadnici narodnih manjina. Ako imamo u vidu ranije izborne učinke stranaka narodnih manjina¹⁶³, to znači da je Labus uzeo možda i 150 hiljada njihovih glasova. Drugo, tome bi trebalo da se doda i barem 50 hiljada glasova vojvođanskih autonomaških stranaka (Liga Nenada Čanka i dr). Treće, tu je preostalih 250 hiljada glasova koji čine „tvrdog jezgra“ DS, GSS i drugih stranaka koje su bojkotovale izbore 1997. godine. Četvrto, tu je i preostalih 300 hiljada glasača iz 1997. godine, mekih pristalica ovog tabora koji su tada ipak izašli i glasali (pre svega za SPO).

I peto, tu je i jedna skupina birača sa kojom se, na ovom mestu razlaganja, prvi put susrećemo. To su novi birači. Godišnje nekih 100 hiljada građana Srbije stekne punoletstvo i pravo glasa (i otprilike toliko ga zbog smrti izgubi)¹⁶⁴. To znači da je od izbora 1997. godine nekih 500 hiljada mladih ljudi moglo biti upisano u birački spisak. Sva istraživanja pokazuju da su mladi do 29 godina izrazito naklonjeni „proreformskoj“ i „proevropskoj“ opciji, koju su tada predstavljali Labus i Đinđić¹⁶⁵. Ako je svaki treći od njih izašao i glasao za Labusa (što je pretpostavka sasvim zasnovana na podacima navedenim u poslednjoj napomeni) onda je Labus iz tog spremišta dobio možda 170 hiljada glasova. I to čini njegovih milion glasova.

Poreklo Šešeljevih glasova biće nam jasnije ako pogledamo tabelu 10. Prvih 300 hiljada glasova čini tvrdog jezgra SRS-a. To su oni koji su, u septembru 2000, na predsedničkim izborima glasali za Tomu Nikolića, a u decembru iste godine izašli i glasali za SRS. Drugo, njima treba pribrojati 200 hiljada labavijih pristaša koje su, u septembru 2000, na skupštinskim izborima glasale za SRS, a na predsedničkim za nekog drugog kandidata. Srpski glasač, kao što su pokazale propasti Vojislava Mihailovića i Dragana Maršićanina, ne voli da na predsedničkim

¹⁶³ Najbolji učinak jedne mađarske stranke imao je DZVM, 1992. godine, kada je osvojio 140.825 glasova. Najbolji učinak među muslimanskim strankama imale su SDA 1990. (84.156) i LS-SU 1996. (62.111).

¹⁶⁴ Biračko pravo je 2002. godine, prema procenama CDI IDN, steklo 103.653 ljudi, 2003. – 102.080, a 2004. – 97.577. U isto vreme, prema statističkim izveštajima, umrlo je: 1999. – 101.444 lica, 2000. – 104.042, 2001. – 99.008, 2002. – 102.785 i 2003. – 103.946 lica (zahvaljujem se za ove podatke Mirjani Bobić i Goranu Penevu).

¹⁶⁵ Recimo, u Bogosavljevićevom istraživanju, iz avgusta 2004. godine, 38% mladih koji ima predstavu o svom političkom opredeljenju glasalo bi za DS ili G17, 27% za SRS, 16% za PSS, 7% za DSS i 1% za SPS. Ukoliko u obzir uzmemo sve (i one koji su neodlučni, ili ne bi glasali), nalaz je: DS i G17 26%, SRS 15%, PSS 11%, DSS 5% i SPS 1%.

izborima glasa za drugog čoveka stranke. Ali, u septembru 2002. ponovo je na glasačkom listiću stajalo Šešeljevo ime. Iz tabele 7 vidi se da je SPS na ovim izborima izgubio čak 400 hiljada birača, u odnosu na skupštinske izbore, decembra 2000. Rukovodstvo stranke, bez pristanka Miloševića, za takmaca SPS istaklo je Velimira Živojinovića. Milošević se naljutio i javno pozvao svoje pristaše da na ovim izborima glasaju za Šešelja. Tako je Šešelj iz tog spremišta mogao dobiti 250–300 hiljada glasova¹⁶⁶. Uz to, i Borislav Pelević je na izborima uzeo 60 hiljada glasova manje nego njegova stranka u decembru 2000. Od toga je ne mali deo njih glasao za Šešelja (isto procenjuje i Goati, 2004: 204; 211). Konačno, iz poslednje napomene vidi se da su druga politička snaga koju biraju novi glasači upravo radikali. Prema ovoj srazmeri, Šešelj je mogao da uzme i preko 50 hiljada njihovih glasova.

Tabela 10. Glasovi za SRS i njene predsedničke kandidate 2000–2002.

izbori	vreme	glasovi
predsednički	septembar 2000.	289.013
skupštinski	septembar 2000.	472.820
skupštinski	decembar 2000.	322.333
predsednički	septembar 2002.	845.308
predsednički	decembar 2002.	1.063.296

Posle prvog kruga izbora bilo je jasno da će pobednik drugog kruga biti Vojislav Koštunica. Dovoljno je bilo pogledati ishod (tabela 9) pa shvatiti da će glasovi ostalih takmaca mnogo češće ići kod Koštunice, nego kod Labusa. Labus je za svoj neuspeh u prvom krugu okrivio Đinđića i njegov govor na završnom zboru. To je bio početak razlaza DS i G17, „ekspertske grupe“ koja će do kraja 2002. godine prerasti u stranku. Videvši da od Labusove pobeđe nema ništa, Đinđić je, prema svedočenju njegovog najbližeg saradnika Čedomira Jovanovića, odlučio sledeće. „Sutradan (posle prvog kruga – A. S) smo održali sastanak u Vladi na kojem smo razgovarali o rezultatima izbora i o predstojećem drugom krugu. Složili smo se da više ne možemo da pobedimo Koštunicu s našim kandidatom, već sa cenzusom. To je značilo da izbori ne smeju da uspeju tako što na njih neće izaći dovoljan broj birača“ (Jovanović, 2005: 128).

Odluka „da izbori ne smeju da uspeju“ sprovedena je preko velikih javnih glasila koja su bila pod nadzorom Vlade. Ona su iznenada uzgubila zanimanje za predsedničke izbore. A i kada su se njima bavila, većinu priloga činili su pozivi

¹⁶⁶ Prva brojka je verovatnija, s obzirom da preko polovine njegovih birača ima 60 i više godina; Bogosavljević, 2004.

na njihov bojkot¹⁶⁷. Stoga je na glasanje u drugom krugu izašlo 657.808 birača manje nego u prvom krugu. Izbori nisu uspeli – nedostajalo je 297.268 glasova izašlih. Iako je Koštunica dobio dva miliona glasova, milion više od Labusa (i 300 hiljada više nego Tadić u drugom krugu sa Nikolićem), ipak nije uspeo da postane predsednik Srbije.

Za decembar 2002. raspisani su novi predsednički izbori. Znajući da Koštunici ne može da nađe dovoljno dobrog protivnika, Vlada je pokazala jednaku rešenost, kao i uoči drugog kruga, da ni ovi izbori ne uspeju. Ne samo da nije istaknut takmac „reformsko-evropskog bloka“. Iznenada više nije bilo ni onih „entuzijasta“ koji u svojoj kandidaturi vide lepu priliku da ih komšije opaze na televiziji. Prijavila su se svega tri takmaca, a Koštunica je opet nadmoćno pobedio (tabela 11). Međutim, i ovoga puta nedostajalo je 315.123 izašlih da bi Koštunica bio proglašen za predsednika.

¹⁶⁷ Najbolji primer kako su javna glasila, koja su bila pod nadzorom Vlade, odvrćala birače od izbora jesu glavne vesti („Telefakt“, u pet do sedam) na BK televiziji, 9. oktobra 2002. (dakle, samo dan pred predizbornu tišinu). U uobičajenim okolnostima, verovatno bi glavna vest bila predstojeći TV dvoboj Koštunice i Labusa (koji je počinjao te večeri) – prvi TV dvoboj predsedničkih takmaca u srpskoj istoriji. Druga vest bi verovatno bio poziv Patrijarha građanima Srbije da izađu i glasaju na izborima. Međutim, BK Telekom je grozd vesti vezanih za izbore smestio tek u 17. minut dnevnika! Važnije od predstojećih izbora za BK televiziju bile su, između ostalog, i sledeće vesti: Evropska komisija dala zeleno svetlo za deset novih država kandidata; zemlje srednje i istočne Evrope kritikovale predsedavajućeg EU; Parlamentarna skupština NATO podržala prijem sedam novih članica; Al-Kaida preti novim akcijama; Milan Ivanović pred sudom u Mitrovici; u Čačku uhvaćeni krivotvoritelji 1,8 miliona evra itd. Sledilo je petominutno gostovanje Čedomira Jovanovića, koji je gledalištu još jednom objasnio zašto je presuda Saveznog ustavnog suda o neustavnosti oduzimanja mandata poslanicima DSS-a „neprihvatljiva“. Nakon toga išao je prilog o potpisivanju sporazuma između ministara spoljnih poslova SRJ i Portugalije, i tek onda, u 17 minutu, počinjao je blok o izborima. Prva vest u bloku bila je izjava Zorana Đinđića (u trajanju od minut i 21 sekundu) da „ako (izbori – A. S) ne uspeju, sve je to u nekom domenu normalnosti. Nikakvi izbori nas neće ni izvesti ni uvesti u krizu, samo nerad nas može uvesti u krizu“ (video zapis). Na pitanje da li će gledati večerašnji TV dvoboj, Đinđić odgovara: „Ja volim košarku, nezgoda je što se u isto vreme igra utakmica Partizan Real, a onda posle toga i odbojka“. Posle Đinđića ide poziv Dragoljuba Mićunovića da se izađe na izbore (45 sekundi), a onda poziv Vladana Batića da se izbori bojkotuju (minut i dve sekunde). Zatim se čita pozv PDS na izbore (pet sekundi), kao i pozivi Koalicije Sandžak i Reformsko-demokratske stranke da se glasa za Labusa (ukupno osam sekundi). Patrijarhov poziv na izbore objavljuje se tek u 21 minutu dnevnika. Voditelj čita jednu rečenicu u ukupnom trajanju od 15 sekundi! Ako je srpski patrijarh dobio 15 sekundi, onda je Marijan Rističević verovatno vasseljenski patrijarh, budući da je, u sledećem odseku vesti, dobio 19 sekundi. Njegova veleumna zamisao bila je da se, ukoliko izbori ne uspeju, Koštunici i Labusu, za kaznu, zabrani učešće na sledećim izborima! I onda za kraj dnevnika, ostavljeno je ono najbolje – dvominutna izjava Vojislava Šešelja. U njoj Šešelj poziva građane, a naročito pristalice SRS, na bojkot izbora, sve grdeći oba takmaca: „Labus nema morala, Labus gleda samo svoj interes, povezan je sa mafijom, a Koštunica je nesposoban, mekan, mlitav“ (video zapis). Sve u svemu, pozivima na bojkot izbora posvećeno je 3,8 puta više vremena nego pozivima na izlazak na izbore!

Tabela 11. Predsednički izbori 2002. godine: septembar (prvi krug) i decembar

Takmac	septembar	decembar	razlika
Vojislav Koštunica	1.123.420	1.699.098	+575.678
Vojislav Šešelj	845.308	1.063.196	+217.888
Borislav Pelević	139.047	103.926	-35.121
ostali takmaci	1.452.189	-	- 1.452.189
glasali	3.637.062	2.947.748	-689.314

Ono što je, međutim, za našu raspravu bitno jeste poreklo novih glasova. Koštuničinih dodatnih 600 hiljada glasova nije teško objasniti. Prema Brankovićevom istraživanju iz novembra 2002, 48% Labusovih glasača izjavljivalo je da bi glasalo za Koštunicu, dok 51% njih nije znalo kako će postupiti. Takođe, 23% Draškovićevih glasača opredeljivalo se za takmaca DSS-a (dok 69% njih nije znalo za koga bi glasalo). Suiviše malo ispitanika je izjavilo da je na septembarskim izborima glasalo za ostale takmace da bi se njihovo opredeljenje za takmace sa ovih izbora moglo uzeti kao statistički značajno. Dakle, od Labusovih glasova iz prvog kruga, Koštunica je mogao uzeti polovinu, zatim nekih 50 hiljada od Draškovića, i verovatno 50 hiljada od glasača ostalih takmaca.

Šešelj je na ponovljenim izborima dobio 200 hiljada glasova više nego u septembru. Prema pomenutom Brankovićevom istraživanju, 48% glasača Velimira Živojinovića (dobio 119.052) sada bi glasalo za Šešelja (dok je 48% njih bilo neodlučno). Šešelj je mogao uzeti neke glasove i od Nebojše Pavkovića (dobio 75.662), Branislava Ivkovića (42.853), ili pak ponešto od nedostajućih Pelevićevih glasova (35.121). Ipak, sve to ne daje 200 hiljada novih glasova. Izgleda da je uspeh Šešelja u prvom krugu septembarskih izbora ohrabrio neke od glasača starog režima, koji su posle 5. oktobra otišli u apstinenciju, da se ponovo pojave na biralištima. Lako je moguće da je takvih bilo i svih 100 hiljada.

„Novi prelom“ u 2003. godini

Kako su predsednički izbori 2002. uticali na stranačko opredeljivanje građana? Videli smo da su DSS i DS, tokom 2002. godine, bili izjednačeni na oko 20% glasova (SM). Ali, kampanja za predsedničke izbore i njihov septembarski i oktobarski ishod vratili su opredeljenost za DSS na čitavih 32%. U isto vreme, DS je pao na 16%, da bi se, do decembra 2002, spustio na 12%. Birači su, očigledno, ovakvom opredeljenošću izražavali nezadovoljstvo Đinđićevom vladom, podržavajući iz istog razloga i njenog najopasnijeg takmaca. Ali, kada Koštunica nije uspeo da opredmeti njihovu podršku tako što bi došao na mesto predsednika Srbije, glasači su počeli postepeno da napuštaju i njega i njegovu stranku. DSS se,

početkom 2003, ponovo spustio na 20%. Odlazak Koštunice sa mesta saveznog predsednika, februara 2003, značilo je da sve poluge vlasti zapravo preuzima Đinđić. Ipak, podrška njegovoj stranci (DS), kao što pokazuju Bogosavljevićeve sondaže (SM), u februaru 2003. još uvek nije bila veća od 15%.

Posle ubistva Zorana Đinđića i uvođenja vanrednog stanja (12. marta 2003) popularnost DS-a se udvostručuje. U martu, prema Bogosavljeviću, DS skače na 31%. U isto vreme, sve opozicione stranke doživljavaju izraziti pad: DSS sa 20% na 14%, SRS sa 12% na 5%, G17 sa 10% na 7%, itd. (Bogosavljević, mart 2003). Međutim, nalaze iz istraživanja rađenih u martu i aprilu, dakle tokom vanrednog stanja, trebalo bi uzimati sa uzdržanošću (slično misli i Goati, 2004: 204–5). Dok su sva javna glasila izveštavala o hiljadama hapšenja i sumnjičila opoziciju da je „inspirisala“ Đinđićeve ubice, ispitanicima doista nije bilo lako da anketaru, koji im je došao u kuću, priznaju da bi i dalje glasali za neku opozicionu stranku¹⁶⁸.

Nakon ukidanja vanrednog stanja, međutim, glavne stranke se vraćaju na ranije položaje. Avgusta 2003. godine DSS opet ima 20%, a DS 15% (Bogosavljević). Ipak, nekako baš u leto 2003, glavni uspon doživljava mlada stranka, G17. Ona po pristaštvu dostiže DS (15%). Nastanak G17, decembra 2002. godine i njenih prvih 8% mogućih glasova, desio se nekako u isto vreme sa padom pristaštva DS-a, i to upravo za isti postotak glasova (DS je pao sa 20% na 12%; sličan nalaz ima i CPJM IDN; vidi Goati, 2004: 204). Uspon G17, od marta do jula 2003, za 6% na 16%, bio je praćen sličnim padom mogućih glasova za DS (sa 31% na 16%). Na kraju, vidan oporavak DS-a pod Tadićem desiće se uporedo sa brzim propadanjem G17. Između decembra 2003. i juna 2004. godine DS je skočio sa 8% na 24%, a G17 pao sa 16% na 4% (sve prema Bogosavljevićevim istraživanjima). Iz toga se stekao utisak da DS i G17 dele isto biračko telo (Goati, 2004: 204).

¹⁶⁸ Strah ispitanika lepo se može videti po izrazitom skoku poželjnih odgovora u oba Bogosavljevićeva istraživanja rađena tokom vanrednog stanja. Uzmimo, recimo, pitanje „da li je vaš životni standard postao bolji ili gori posle decembarских izbora 2000?“. Izraziti porast optimističkih odgovora na jedno drugo pitanje – „u kom pravcu ide Srbija?“ (februar: u lošem 46%, u dobrom 38%; mart: u dobrom 68%, u lošem 16%; april u dobrom 65%, u lošem 16%) tumačio se podrškom ispitanika uvođenju vanrednog stanja i njihovom probuđenom nadom da će se sve brzo popraviti. Međutim, nikakva „probudena nada“ ne može da objasni otkuda su odjednom ispitanici počeli da svoj *sadašnji* materijalni položaj vide izrazito boljim nego što su ga videli pre nego što je vanredno stanje uvedeno. Tako je, februara 2003. godine, dakle pre proglašenja vanrednog stalja 40% ispitanika svoj životni standard ocenjivao gorim nego pre izbora 2000. godine, a svega 21% boljim. U istraživanju, međutim, sprovedenom nakon uvođenja vanrednog stanja, 25% ispitanika je izjavljivalo da im je gore nego pre Đinđićeve vlade dok se udeo onih koji su tvrdili da im je sada bolje iznenada popeo na 35%. U aprilu, dok je vanredno stanje još bilo u toku, 23% njih i dalje je tvrdilo da im je gore, a 35% da im je bolje. Međutim, čim je vanredno stanje ukinuto, ispitanici su iznenada počeli da se izjašnjavaju kao i ranije. U junu je opet 37% njih tvrdilo da im je gore, a 23% da im je bolje, dakle veoma slično kao u februaru.

Kada je već reč o istom biračkom telu, utisak je da slično važi i za glasače SRS i SPS. Predsednički izbori 2002. godine bili su ključna stepenica pada SPS-a i uspona SRS-a (predsednički izbori 2003. godine još će dodatno podići SRS u vis). Iz Bogosavljevićevih sondaža lepo se vidi kako je svađa u SPS-u, oko predsedničkog kandidata za izbore 2002, prepolovila podršku ovoj stranci sa 10% (juli) na 4% (novembar). U isto vreme, SRS je skočio sa 6% na 12%. I negde na toj ravni SRS je, po Bogosavljevićevim istraživanjima, ostao sve do novembar-skih predsedničkih izbora. Posle njih, SRS je iznenada skočio na 17%, da bi, nakon prvog mesta na skupštinskim izborima u decembru 2003, dostigao i svih 22% (Bogosavljević, januar 2004). Zanimljivo je da krivulja koju daje Bogosavljević ne pokazuje toliko uspon SRS-a uoči, koliko nakon predsedničkih i skupštinskih izbora. Izgleda da izborni uspeh ove stranke ohrabruje njene glasače da se u istraživanjima slobodnije izjašnjavaju o svom stranačkom pristaštvu.

Verovatno je to i bio razlog zašto je većina istraživača pred predsedničke izbore, novembra 2003. godine, davala prednost Dragoljubu Mićunoviću, takmacu DOS-a. Iako je Tomislav Nikolč, kandidat SRS-a, na izborima dobio trećinu glasova više od onih koje je osvojio Mićunović, DOS-ovom kandidatu je predviđano da će tući radikalskog takmaca sa 2:1 (SM), pa čak i sa 3:1 („Partner“). Rukovođena ovim pogrešnim procenama¹⁶⁹, vlada je pomalo neočekivano, 13. novembra, tri dana pre nego što su održani predsednički izbori, raspisala i vanredne skupštinske izbore. Na krilima predsedničke pobede, cenilo se u kabinetu, doći će se i do skupštinske većine. Za dan izbora određen je 28. decembar, poslednja nedelja u godini. Sa stanovišta vlade to je bio dobar dan za izbore. Krajem godine je u džepovima građana najviše para, a i cela atmosfera je nekako najvećma prožeta optimizmom. Izgledalo je da je vlada povukla dobar potez.

Međutim, onda se dogodio 16. novembar. Vladin kandidat pretrpeo je težak izborni poraz (vidi tabelu 12). Premda sami izbori nisu uspeli (izašlo je svega 38,8% građana, ili 2.524.522 birača; to je do sada najlošija izlaznost), ovaj događaj je bio od velike simboličke važnosti. Ponovila se priča sa porazom Miloševića na predsedničkim izborima 2000. Sav onaj svet koji živi od države, od poslovnih ljudi do visokih činovnika, smesta je započeo evakuaciju iz gubitničkog tabora.

¹⁶⁹ Rasim Ljajić je posvedočio da je odluka o vanrednim skupštinskim izborima doneta u DOS-u „na osnovu istraživanja javnog mnjenja“ (emisija „Kažiprst“, Radio B92, 19. novembar 2003, www.b92.net). Kao glavni krivac, za pogrešno obaveštavanje vladajuće postave, često je, u krugovima DOS-a, pominjan Zoran Lutovac. On je bio funkcioner Demokratske stranke i član izbornog štaba Dragoljuba Mićunovića. Ali, javnosti je po pravilu predstavljan kao istraživač Instituta društvenih nauka (mada u njemu nije više bio zaposlen). Glasila su prenosila njegove izjave i gostovanja, u kojima se pozivao na nalaze izvesnog istraživanja CPJM IDN. Po tim nalazima, Mićunović ubedljivo pobeđuje Nikolčića, a izbori su na granici da budu uspešni. Tako su, šireći optimizam pred izbore, DOS-ovi propagandisti zapravo zavarali sopstveno rukovodstvo. Naveli su ga na pogrešnu procenu, iz koje je onda usledila i sudbinski pogrešna odluka.

Ubrzano krunjenje vlasti završilo se raspadom DOS-a, a sama vlada se od najmoćnijeg političkog delatnika u zemlji pretvorila u malodušnog stečajnog upravnika. Sa režimom DOS-a bilo je svršeno.

Tabela 12. Predsednički izbori 16. novembra 2003. godine

Takmac	glasovi	%
Tomislav Nikolić	1.166.896	46,2
Dragoljub Mićunović	893.906	35,4
Velimir Ilić	229.229	9,0
Marijan Ristićević	72.105	2,8
Dragan S. Tomić	54.703	2,1
Radislav Avlijaš	20.872	0,8

Kako se dogodio ovaj prelom? Najpre, četiri veće stranke – DSS, G17, SPO i SPS – zahtevale su promenu izbornog zakona, i zato odbile da pozovu svoje glasače na ove izbore. I njihovi glasači su ih, u dovoljnoj meri, poslušali. Prema Brankovićevom istraživanju (2003), od pristalica G17 na izbore nije izašlo njih 55%, od DSS 60%, a od SPO-NS 50% (NS se pojavio na izborima sa Velimirom Ilićem kao takmacom). Dakle, glasači nisu slepo sledili rukovodstva svojih stranaka, ali su ih u dovoljnoj meri poslušali da izbori ne uspeju.

Mićunović je nasledio sastav Labusovih glasača iz septembra 2002. Manjak od 100 hiljada glasova u odnosu na Labusa može se objasniti neizlaskom pristalica G17 na izbore. Videli smo da 55% njih, prema vlastitoj izjavi, nije glasalo. G17 je narednog meseca dobio 440 hiljada glasova na skupštinskim izborima. Dakle može se pretpostaviti da možda i svih 200 hiljada pristalica G17 nije izašlo i podržalo Mićunovića (od onih koji su glasali, prema Brankovićevom istraživanju, 77% je glasalo za Mićunovića, 6% za Nikolića i 5% za Velju Ilića). Gubitak ovih 200 hiljada delimično je nadoknađen tako što je nekih 100 hiljada birača DSS-a (sa sledećih izbora) ipak izašlo i podržalo Mićunovića¹⁷⁰. Međutim, to je još uvek bilo za 100 hiljada glasova manje od Labusovih, i za čitavih 270 hiljada glasova manje od Nikolićevih.

Nikolić je, kao što se vidi iz tabele 13, za 100 hiljada glasova nadmašio poslednji Šešeljev učinak. I SPS je bojkotovao izbore. Ali, izgleda da poziv te stranke nije poslušalo previše njenih pristaša (u Brankovićevom istraživanju nema podataka za SPS). Tako su se Šešeljevi glasovi iz decembra 2002. sada mogli naći i kod Nikolića¹⁷¹. Uz to, Nikolić je možda dobio i veći deo tadašnjih Pelevićevih

¹⁷⁰ Prema Brankovićevom istraživanju, od pristalica DSS-a koje su glasale, njih 54% je glasalo za Mićunovića, 15% za Nikolića i 6% za Velju Ilića.

¹⁷¹ Naravno, nešto umanjeno zbog pada izlaznosti. Ona je svakako za ovu skupinu bila manja nego za celo biračko telo (za koje je iznosila 6 postotnih bodova). Ali se svakako jedan deo i tih birača osuo, nezadovoljan zbog stalnog propadanja predsedničkih izbora.

glasova (osvojio 103.026). I premda ne raspolažemo pouzdanim podacima, možemo da pretpostavimo da su ostatak do Nikolićevih 1,2 miliona bili glasovi „demokratskih“ birača (DSS, SPO i drugih) koji su protestno glasali za najopasnijeg DOS-ovog protivtakmaca. Takvih teško da je bilo manje od 100 hiljada.

Tabela 13. Glasovi za SRS i njene predsedničke kandidate 2002–2004.

Izbori	Vreme	glasovi
predsednički	septembar 2002.	845.308
predsednički	decembar 2002.	1.063.296
predsednički	novembar 2003.	1.166.896
skupštinski	decembar 2003.	1.056.256
predsednički	juni (1) 2004.	954.339
predsednički	juni (2) 2004.	1.434.068
opštinski	septembar 2004.	466.217

Tako je Nikolić porazio Mićunovića i zadao smrtni udarac DOS-u. Posle tog 16. novembra 2003. Srbija je praktično došla u „nultu tačku“, bar kada su izbori u pitanju. Do tada su, naime, svi skupštinski izbori – i pod Miloševićem, i pod Đinđićem odn. DOS-om – održavani pod jakim vlastima i pod zaglušnom propagandom njihovih medija. I svi su bili, u nekoj meri, neispravni. Čak i izbori od 23. decembra 2000. godine bili su takvi. Tačno je da je trojna republička vlada bila slaba. Ali, stvarna vlast koja je pripadala DOS-u bila je itekako moćna i neupitna, a glavni mediji gotovo do jednog zahvaćeni revolucionarnim zanosom „obračuna sa starim režimom“.

Međutim, nakon 16. novembra, a uoči vanrednih skupštinskih izbora od 28. decembra, Srbijom je upravljala jedna pokolebana i slaba vlast. Tu je takođe bila već i posustala i poprilično dezideologizovana zvanična javnost (naročito je bila raščarana kada su posredi bile „reformsko-modernizacijske“ priče). Otuda se i može reći da nikada do skupštinskih izbora 2003. takmičarski uslovi nisu bili bliži punoj demokratskoj ispravnosti kao tada. „Bili su ovo prvi zaista slobodni, demokratski i fer izbori koje je Srbija videla u poslednjih šest decenija, a možda i u čitavoj svojoj istoriji“, bila je ocena Đorđa Vukadinovića (2004:167). Kako su na tim izborima (tabela 14) prošle glavne političke snage?

Tabela 14. Skupštinski izbori 28. decembar 2003.

Stranke	glasovi	%	posl.	%
SRS	1.056.256	27,6	82	32,8
DSS	678.031	17,7	53	21,2
DS	481.249	12,6	37	14,8
G17 plus	438.422	11,5	34	13,6
SPO-NS	293.082	7,7	22	8,8
SPS	291.341	7,6	22	8,8
Zaj. za tol.	161.765	4,2	-	-
DA	84.463	2,2	-	-
SSJ i NSS	68.537	1,8	-	-
Otpor	62.545	1,6	-	-
DHSS	45.211	1,2	-	-
SNS-NP	27.596	0,7	-	-
LS	22.852	0,6	-	-
RfS	19.464	0,5	-	-
SD-P	18.423	0,5	-	-
Dragaš	14.113	0,4	-	-
Laburisti	4.666	0,1	-	-
Jul	3.771	0,1	-	-
SSV	3.015	0,1	-	-

Radikali su zauzeli ubedljivo prvo mesto. To je bilo stoga što su zadržali glavninu glasova koje su privukli njihovi predsednički takmaci, na izborima 2002. i 2003. godine. Radikali su dobili svega 100 hiljada glasova manje nego Nikolić, mesec dana ranije, ili isto onoliko koliko i Šešelj, u decembru 2002. To je bilo značajno stranačko pomeranje. Na ovim izborima SPS je izašao sa listom koju je podržao Milošević. I SSJ se ponovo pojavila na izborima. Videli smo da je u telu Šešeljevih (i kasnije Nikolićevih) glasača bilo bar 300 hiljada birača SPS-a iz decembra 2000. godine. Takođe je kod Nikolića moglo biti i svih 100 hiljada birača SSJ iz 2000. godine. Ne zaboravimo ni onih 100 hiljada protivdosovaca (iz DSS, SPO i drugih stranaka) koji su, u novembru 2003, glasali za Nikolića. Da su svi oni otišli svome jatu, radikali ne bi dobili više od 700 hiljada glasova.

Očigledno, neko je od ranijih glasača ostao. Pre svih glasači SPS-a. Na ovim izborima SPS je dobio 200 hiljada glasova manje nego u decembru 2000. Nema nikakve sumnje kome su otišli ti glasovi. Takođe je i SSJ dobio 100 hiljada glasova manje nego na prethodnim skupštinskim izborima. I ti glasovi teško da su imali da odu kuda nego radikalima. U onih 50 hiljada još nedostajućih glasova izvesno da ima dosta njih koji su nekada glasali za Koštunicu ili Draškovića. Njima se dopalo novo, umiveno i nacionalno umereno lice radikala. A još više njihova snaga i uspešnost, daleko veća nego što je imaju DSS ili SPO.

I dok su radikali uspeli da zadrže glasače svojih predsedničkih takmaca, dole DSS nije. U odnosu na glasove koje je dobio Koštunica, u prvom krugu predsedničkih izbora 2002, DSS je sada imao 450 hiljada glasova manje. Kuda su ti glasovi mogli da odu? Najpre, deo glasova se vratio Velimiru Iliću. On je, 2002. godine, stao iza Koštuničine predsedničke kandidature, dok je sada na izbore izašao u savezu sa Draškovićem. Koalicija SPO i NS dobila je ovog puta 300 hiljada glasova. Ako je Drašković, u utakmici sa Koštunicom 2002, imao sam 150 hiljada, onda je Velja kod njega možda mogao da odvuče još toliko glasova. Za pedesetak hiljada otišlih od Koštunice videli smo da su verovatno završili kod radikala, a bar 150 hiljada Koštuničinih glasača iz septembra 2002, prema proceni koju ću odmah da obrazložim, sada se našlo među biračima G17 plus.

Tačno je da G17 deli jedan deo svog biračkog tela sa DS-om. Ali, nikako ne i celo telo, naročito ne sve birače iz decembra 2003. To se najbolje može videti ako se Labusovih milion glasova uporedi sa glasovima koje su „reformsko-evropske“ i manjinske stranke odnele na skupštinskim izborima 2003. godine. Demokrate, G17, Zajedno za toleranciju, Otpor, DHSS, Liberali Srbije i Laburisti Srbije uzeli su zajedno 1.216.173 glasa. To je 221.513 glasova više od Labusovog „reformsko-modernizacijskog“ maksimuma. I upravo tu se nalazi onih 150 hiljada Koštuničinih glasača iz septembra 2002, koji su u međuvremenu kliznuli ka G17. Sve do leta 2003. DSS je bio na čelu borbe protiv DOS-a. Ali, u to vreme prvenstvo u borbi preuzima G17. Oni uspešno otvaraju nekoliko afera („Janjušević-Kolesar, „Bodrum“, „Rašeta“ itd) i mnogo su delotvorniji u ljuljanju vlade nego DSS. Uspevaju da otepe deo vladinih poslanika iz Socijaldemokratske partije, i tako učine da vlada izgubi većinu u skupštini. Uz to, tokom predizborne ophodnje u zimu 2003, G17 se upućuje ka nacionalnom delu lestvice. Njihova izborna lozinka glasila je „Srbija na 1. mestu“, a podrazumevala je odbacivanje državne zajednice sa Crnom Gorom i retoriku ekonomskog patriotizma. Eto zašto su postali privlačni za birače umorne od glasanja za Koštunicu.

Poslednjih 100 hiljada, po svemu sudeći, od Koštunice je otišlo u manje stranke čiji su ga prvaci podržali 2002. godine. To su Demokratska alternativa, Nebojše Čovića (dobila 84.463 glasa), Reformska stranka Srbije, Mileta Isakova (dobila 19.464 glasa) i Socijaldemokratija, Vuka Obradovića (dobila 18.423 glasa). Tako se okrunilo Koštuničinih milion i sto hiljada glasova.

Konačno, recimo nešto i o pola miliona glasova koje je uzela Demokratska stranka. To je tačno onoliko koliko je stranka dobila na poslednjim izborima na koje je samostalno izašla (1993). Demokrate su bile zadovoljne ovim ishodom. Stranka je bila pod zalogom zbog afera, a istraživanje koje je Bogosavljević uradio posle kraha DOS-a (početkom decembra) pokazivalo je da je DS pao na 8% podrške. To je bila najniža tačka na koju se spustio DS, od početka 2001. godine. Međutim, tada je došlo do promene u stranačkom rukovodstvu. Na čelo DS-a do-

šao je Boris Tadić, umereni i neozloglašeni političar. Njegov dolazak zaustavio je dalji pad pristaštva, a podrška stranci počela je postepeno da raste. Ali, kao što su predsednički izbori, svojevremeno, izbacili u vis i DSS i SRS, tako su i predsednički izbori, juna 2004, značili veliki skok rejtinga za DS. Demokrate su od tada, po većini istraživanja, imale više pristalica nego DSS i G17 zajedno.

„Novi izazovi“ tokom 2004. godine

Predsednički izbori raspisani su 4. aprila 2004, samo mesec dana posle obrazovanja Koštuničine vlade. Koštunica je želeo da održi obećanje, dato uoči skupštinskih izbora, da će promeniti zakon i omogućiti da Srbija dobije predsednika. Međutim, takmac kojeg je istakao pretrpeo je na tim izborima ubedljiv poraz, a novi predsednik postao je Boris Tadić (tabela 15).

Tabela 15. Predsednički izbori 2004. godine

Takmac	1. krug (13. 6)		2. krug (27. 6)	
	glasovi	%	glasovi	%
Tomislav Nikolić	954.339	30,6	1.434.068	45,4
Boris Tadić	853.584	27,4	1.681.528	53,2
Bogoljub Karić	568.691	18,2	-	-
Dragan Maršićanin	414.971	13,1	-	-
Ivica Dačić	125.952	4,0	-	-
Jelisaveta Karađorđević	62.737	2,0	-	-
Milovan Drecun	16.907	0,5		
Vladan Batić	16.795	0,5		
Borislav Pelević	14.317	0,5		
Branislav Ivković	13.980	0,4		
Ljiljana Arandelović	11.796	0,4		
Marijan Ristićević	10.198	0,3		
Dragan Đorđević	5.785	0,2		
Mirko Jović	5.546	0,2		
Zoran Milinković	5.442	0,2		

Tadić je u prvom krugu osvojio nekih 370 hiljada glasova više nego DS na prethodnim izborima. Odakle su došli ti glasovi? Najpre, od srodnih stranaka levo od „Đinđićeve linije“ (o toj razdelnici više u Antonić, 2004). Te stranke su na skupštinskim izborima 2003. dobile: 481 hiljada (DS) + 62 hiljade (Otpor) + 45 hiljada (DHSS) + 23 hiljade (Liberali Srbije) + 5 hiljada (Laburistička stranka). Ukupno, to čini 616 hiljada. Od toga valja oduzeti 16 hiljada glasova koje je Vladan Batić dobio na predsedničkim izborima. To daje ravno 600 hiljada

glasova. Zatim, tu su i glasovi etničkih manjina, koji dolaze sa one strane jednog drugog rasepa (više o tome u Antonić, 2003a: 223–4). Zbog ranijeg lošeg iskustva sa radikalima, manjine osećaju zebnju kad god su radikali jaki, i onda glasaju za onog kog vide kao glavnog radikalskog protivnika. U ovom slučaju to je bio Boris Tadić. Tako je on mogao da računa i na 161 hiljadu glasova koalicije „Zajedno za toleranciju“, iz decembra 2003. godine. To ukupno može da čini 761 hiljadu glasova za Tadića.

Treba, međutim, imati u vidu da je izlaznost na predsedničkim izborima 2004. bila 19% manja nego na prethodnim, skupštinskim. Otuda bi gornju brojku trebalo umanjiti gotovo za petinu – ukupno za 145 hiljada. To znači da je, u prvom krugu, Tadić praktično preuzeo i bar 237 hiljada glasova iz središta političkog prostora. Dve stranke odatle izričito su podržale Tadića: Demokratska alternativa (sa 84 hiljade glasova 2003) i Reformisti Srbije (19 hiljada glasova). Tu je Tadić mogao da dobije bar još 50 hiljada glasova. Preostalih 190 hiljada glasova, po istraživanjima javnog mnjenja, najverovatnije su došli prvenstveno od glasača G17, a manje od DSS, NS i SPO. Prema Brankovićevoj sondaži (2004), gotovo isti postotak glasača G17 iz decembra 2003, izjavljivao je da bi glasalo za Dragana Maršićanina (26,6%), kao i za Borisa Tadića (25,5%). Samo nešto manje glasača G17 bilo je neopredeljeno, ili razmišljalo o neizlasku na izbore (ukupno 24,2%). G17 je u decembru 2003. dobio 438 hiljada glasova. Tako je sasvim moguće da se u onih 190 hiljada nalazi nekih 150 hiljada glasova G17.

Tomislav Nikolić dobio je 100 hiljada glasova manje nego što je dobila njegova stranka na skupštinskim izborima 2003. Po opštem padu izlaznosti (19%), on je trebalo da izgubi 200 hiljada glasova. To može da znači da su radikalski glasači zbilja uporniji u izlaženju na biralište u odnosu na glasače drugih stranaka – što je opšte mesto u našoj javnosti. Međutim, ta pretpostavka nikada nije potvrđena makar jednim nalazom iz iskustvenih istraživanja. Naprotiv, regresiona analiza ishoda izbora od 2003. godine po opštinama, koju je uradio Branko Milanović, pokazuje da „uverenje o negativnom efektu veće izlaznosti na radikalske glasove nije zaista utemeljeno i u ciframa“ (Milanović, 2004:16).

Izgleda da je mnogo verovatnija druga mogućnost, a to je da su radikalski birači jednako (ne)disciplinovani kao i drugi, ali da je Nikolić preuzeo deo tuđih glasova. To mogu biti, pre svih, glasovi umerene desnice – DSS, SPO i NS. Pomenuto Brankovićevo istraživanje pokazuje da je 6% glasača DSS iz decembra 2003. optiralo za Nikolića, kao i 7% glasača SPO-NS. To bi značilo, ako ove brojke uzmemo kao okvirni pokazatelj, da je Nikolić od DSS-a možda mogao dobiti nekih 60.000 glasova, a od SPO-NS možda nekih 30.000. U isto vreme, na osnovu Brankovićevog istraživanja moglo bi se proceniti da je Karić uspeo da privuče nekih 50 hiljada glasova od SRS. Ali, taj gubitak je nadoknađen gla-

sačima SPS-a iz decembra 2003, koji nisu glasali za Ivicu Dačića (SPS), već za Tomislava Nikolića (SRS).

Dragan Maršićanin bio je svakako najveći gubitnik ovih izbora. Osvojio je 415 hiljada glasova – 263 hiljade glasova manje od DSS-a na prethodnim izborima, ili 994 hiljade glasova manje od koalicije stranaka koje su ga podržale (DSS, G17 Plus, SPO i NS). Za Maršićanina su teškom mukom glasali pre svega glasači DSS-a. Po Brankovićevom istraživanju, samo 33,6% glasača DSS-a sa prethodnih izbora bilo je opredeljeno da glasa za Maršićanina, dok je 43,6% njih izjavljivalo da ne zna za koga će da glasa, ili da neće da izađe na izbore. Slično je bilo i kod birača savezničkih stranaka. Od onih koji su prethodno glasali za G17 Plus, samo 26,6% njih bilo se opredelilo za Maršićanina, dok je neodlučnost ili neizlazak kao opcije biralo njih 34,0%. Među biračima SPO-NS, 34,1% se bilo opredelilo za Maršićanina, dok je 31,7% izjavljivalo da je neodlučno, ili da neće da glasa¹⁷². Ako ove Brankovićeve postotke doslovno pretvorimo u brojke, to daje redom: 226 hiljada birača DSS, 118 hiljada birača G17 i 99 hiljada birača SPO-NS, što je ukupno 443 hiljade. To je sasvim blizu 415 hiljada glasova za Dragana Maršićanina. Tako možemo da pretpostavimo sastav Maršićaninovih glasača: 230 hiljada DSS, 95 hiljada G17 i 90 hiljada SPO-NS.

Ali, gde su otišli ostali glasovi vladinih stranaka? Iz tog biračkog tela Tadić i Nikolić, prema gornjoj računici, nisu uspeali da uzmu više od 310 hiljada glasova. Da je to bio jedini Maršićaninov gubitak, on bi se sa 1,1 miliona glasova ipak našao u drugom krugu. Međutim, Maršićanin je glasove dodatno izgubio zahvaljujući dva druga činioca. Prvi od njih bila je povećana neizlaznost njegovih glasača. Zbog neodgovarajućeg takmaca, izborna neizlaznost među biračima G17 Plus, DSS, SPO i NS nije bila 15%, kao kod birača DS i SRS. Ona je bila veća i iznosila 23% (preračunato prema Branković, 2004). Tu je, dakle, Maršićaninu otišlo možda i svih 300 hiljada glasova iz decembra 2003. A preostalih 420 hiljada glasova Maršićaninu je uzeo jedan drugi činilac – Bogoljub Karić.

Karićevih 569 hiljada glasova najvećim delom dolaze upravo iz središta političkog prostora, tačnije sa njegove desne polovine. Pominjano Brankovićevo istraživanje, rađeno mesec dana pred izbore, dalo je sledeću sliku opredeljivanja birača glavnih stranaka (iz 2003) za Bogoljuba Karića: DS 5,6%, G17 Plus 9,6%, DSS 9,3%, SPO-NS 12,2%, SPS 9,1% i SRS 4,8%¹⁷³. Dakle, kako se s leve strane političke lepeze (za obrazloženje načina ređanja vidi Antonić, 2004) krene prema sredini, postotak Karićevih birača raste, da bi sa prelaskom na krajnju desnicu

¹⁷² Radi poređenja, valja reći da je neodlučnih i apstinenata među glasačima DS i SRS bilo daleko manje – 21,5% u DS-u, i 21,3% u SRS-u.

¹⁷³ Sličan nalaz imamo i u Bogosavljevićevom istraživanju, rađenom nešto docnije, u avgustu 2004. Birači glavnih stranaka iz 2003. godine sada su opredeljivali za Karićev „Pokret Snaga Srbije“ (PSS) na sledeći način: DS 9%, G17 17%, DSS 11%, SPO-NS 9%, SPS 6% i SRS 5%.

počeo da pada. Da je Karić uzeo birače Maršićaninu daleko više nego Tadiću i Nikoliću, to su pokazivala i posleizborna istraživanja političkog raspoloženja građana Srbije. Po njima, SRS bio je otprilike na onome što je imao i pre izbora, DS je nešto ojačao, G17 Plus, DSS i SPO-NS su nastavili da se tope, a Karić je zadržao 10% biračkog tela. Očigledno da Karićev uspon i topljenje glavnih stranaka političkog centra moraju da se posmatraju kao dve strane jedne te iste društvene pojave (naravno, deo otišlih glasača G17 i DSS uzeo je i Tadićev DS¹⁷⁴).

Drugi krug izbora, međutim, stavio je birače iz centra – tj. one koji su glasali za Maršićanina i Karića – pred nužnost da odaberu stranu za koju će glasati. Taj izbor je, donekle, bio olakšan sledećim činjenicama. Prvo, Zapad je poslao nekoliko jasnih poruka da Nikolića ne želi za predsednika Srbije, i da je njegov izraziti favorit Tadić. Drugo, Tadić je još više umerio svoj politički nastup. Nakon poraza Maršićanina, Tadić nije pokazivao likovanje, već je nastavio sa pozivanjem na sabornost demokratskih snaga i stabilnost demokratskih ustanova. Treće, Tadić i Koštunica su se 15. juna sastali i postigli sporazum. Koštunica će podržati Tadića, a Tadić, pošto preuzme mesto predsednika Srbije, neće rušiti vladu. Četvrto, sve stranke centra podržale su Tadića, kao i najveći deo „sistemske“ javnosti. I peto, Nikolić je neočekivano zaoštrio nacionalnu retoriku, ponovo počevši da pominje „snove o granici Karlobag-Ogulin-Virovitica“ i time uplašio i odvratilo deo birača iz centra.

Rezultat je bio 1,68 miliona glasova za Tadića i 1,43 miliona glasova za Nikolića. Odakle su došli ovi novi glasovi? Nikolić je od drugih kandidata koji su oličavali „stari režim“ i „nacionalističku desnicu“ mogao uzeti bar 150 hiljada glasova. To su bili glasovi Ivice Dačića (imao 126 hiljada), Milovana Drecuna (17 hiljada), Borislava Pelevića (14 hiljada), Branislava Ivkovića (14 hiljada), Ljiljane Arandelović (12 hiljada) itd. To znači, da je od Maršićaninovitih i Karićevih birača uzeo još 350 hiljada glasova. Ili, ako dodamo i onih 90 hiljada glasova DSS, SPO i NS iz prvog kruga, znači da je Nikolić uzeo 440 hiljada glasova iz političkog centra (iz decembra 2003). Sa druge strane, Boris Tadić, koji praktično, u prvom krugu, nije ni imao protivtakmaca iz „reformsko-evropskog“ tabora, u drugom krugu je svih 800 hiljada novih glasova uzeo iz političkog centra. Sa 200 hiljada glasova uzetih u prvom krugu, to je ukupno milion glasova uzetih od G17, DSS, SPO i NS. Tako je i odlučen konačni pobednik.

Predsednički izbori 2004, dakle, predstavljali su ponovo vrstu političkog zemljotresa. Kada se tle smirilo a prašina slegla, pomolila se drugačija slika politič-

¹⁷⁴ Recimo, u Bogosavljevićevom istraživanju iz avgusta 2004, G17 i DSS su najmanje uspeli da zadrže svoje glasače sa skupštinskih izbora. Za prve bi i dalje glasalo njih 40%, a za druge njih 45%. Glavni odliv iz G17 bio je u DS (25%) i u PSS (17%), dok je stranački neodlučnih bilo nekih 6%. Što se tiče DSS, kod njih je bilo najviše neodlučnih (17%), dok je 12% otišlo u DS, a 11% u PSS.

kog prostora nego što je on bio 2002. i 2003. godine. Taj novi raspored snaga dodatno je potvrđen opštinskim izborima, održanim tri meseca docnije (tabela 16).

Tabela 16. Opštinski izbori 19. septembra 2004.¹⁷⁵¹⁷⁶¹⁷⁷¹⁷⁸¹⁷⁹¹⁸⁰¹⁸¹¹⁸²¹⁸³¹⁸⁴¹⁸⁵¹⁸⁶

stranke	osvojenih glasova	postotak ¹⁷⁶	preslik na celo biračko telo ¹⁷⁷	gubitak glasova ¹⁷⁸	postotni gubitak
DS ¹⁷⁹	433.749	19,6	488.196	-55.598	+5,4
SRS	414.224	18,7	466.217	-590.038	-8,9
GG	278.252	12,6	313.178	-	-
DSS	204.542	9,2	230.216	-447.814	-8,5
SPS	196.698	8,9	221.387	-69.953	+1,2
SPO-NS ¹⁸⁰	134.908	6,1	151.841	-141.240	-1,6
PSS	134.772	6,0	151.689	(-417.002 ¹⁸¹)	(-12,1 ¹⁸²)
Nac. manj. ¹⁸³	131.792	5,9	148.335	-13.429	-1,7
G17 plus	111.023	5,0	124.958	-313.463	-6,5
sk. savezi ¹⁸⁴	65.449	2,9	73.644	-	-
SDP	31.842	1,4	35.838	-48.624 ¹⁸⁵	-0,8
ostale str.	76.278	3,4	85.852	-141.797	-2,6
nevažeći	68.862	3,0 ¹⁸⁶	77.506	+27.751	+1,7
glasalo	2.284.698	39,5 ¹⁸⁷	2.571.488	-1.253.982	-19,2

Izvor: izračunato prema podacima dobijenim od Zorana Lučića, CESID.

DSS je izgubio 450 hiljada glasova. Već posle prvog kruga predsedničkih izbora, prema gornjoj proceni, DSS-u nije ostalo više od 230 hiljada birača. Ražoćarani Marišićaninom kao kandidatom, nekih 160 hiljada DSS birača otišlo je u neglasaće, 190 hiljada kod Karića, a ostatak su, u srazmeri 1:2, podelili Tadić i Nikolić. Povećana neizlaznost na opštinskim izborima trebalo je DSS-u da od-

¹⁷⁵ U odnosu na važeće glasove.

¹⁷⁶ Ovde je, radi poređenja, uzeto biračko telo jednako onom sa skupštinskih izbora 2003. (6.511.450).

¹⁷⁷ U odnosu na skupštinske izbore 2003.

¹⁷⁸ DS se ovde računa zajedno sa GSS. DS je sam osvojio 428.714 a GSS 5.035 glasova. Glasovima DS iz 2003. dodati su glasovi Otpora (62.545), koji se u međuvremenu spojio sa DS.

¹⁷⁹ SPO 82.457 NS 52.451.

¹⁸⁰ U odnosu na predsedničke izbore 2004.

¹⁸¹ U odnosu na predsedničke izbore 2004.

¹⁸² Strankama nacionalnih manjina (100.036) pridodata je i LSV (31.756), radi poređenja sa glasovima koje je osvojila koalicija Zajedno za toleranciju na izborima 2003.

¹⁸³ U pitanju su savezi stranaka zastupljenih u skupštini, pre svih stranke tzv. demokratskog bloka.

¹⁸⁴ Za 2003. uzeti su glasovi Demokratske alternative, koja je prerasla u SDP.

¹⁸⁵ U odnosu na glasale.

¹⁸⁶ U odnosu na biračko telo (5.785.278).

nese još 40 hiljada glasova. Ali, beogradska lista Zorana Drakulića vratila je u Beogradu bar 20 hiljada DSS birača koji su na predsedničkim izborima glasali za Tadića umesto Maršićanina. Može se pretpostaviti da je i u drugim mestima vraćen manji deo (verovatno oko 15 hiljada) od onih 100 hiljada DSS birača koji su na predsedničkim izborima glasali za Nikolića ili Tadića. Pošto su DSS birači koji su se, na predsedničkim izborima opredeljivali za Karića, Tadića i Nikolića, do opštinskih izbora takođe odlazili u neglasače (pad izlaznosti je bio 17%, a u odnosu na decembar 2003. i svih 33%), to je još 40 hiljada DSS glasača iz decembra 2003. otišlo u apstinate. Ukupno je, dakle, možda i svih 250 hiljada glasača DSS-a iz decembra 2003. godine do opštinskih izbora u septembru 2004. prešlo u neglasače.

G17 je izgubio 310 hiljada glasača, dobivši na opštinskim izborima svega 120 hiljada glasova (koliko smo procenili da je najviše njih moglo da glasa i za Dragana Maršićanina). To znači da je 150 hiljada glasova G17 na predsedničkim izborima otišlo u DS, i tu je verovatano i ostalo. U apstinenciju je otišlo 90 hiljada G17 glasača, a njih 70 hiljada najpre kod Karića, a zatim je podelilo sudbinu ostalih njegovih birača (što znači da su se rasuli, srazmerno ostalim).

Na opštinskim izborima Karićev PSS je uzeo 420 hiljada glasova manje nego Karić na predsedničkim izborima. Ipak, Karić nije nestao kao politički činilac, zadržavši 150 hiljada glasova. Odakle su došli i kuda su otišli Karićevi glasači? Na osnovu gornjih podataka može se proceniti da je Karić uzeo glasova: 190 hiljada od DSS-a, 110 hiljada od SPO-NS, 90 hiljada od SPS-a, 70 hiljada od G17, 50 hiljada od SRS-a, 20 hiljada od DS-a, 20 hiljada od SSJ i drugih stranaka koje su izašle na skupštinske izbore 2003, a nije isključeno ni da jedan manji broj birača – ne više od 20 hiljada – nije izvukao iz apstinencije. Na opštinskim izborima 2004. birači SPO-NS i SPS-a, kojima se svojevremeno Karić dopao više nego ostali predsednički takmaci, vratili su se svojim strankama i njihovim mesnim kandidatima. Može se proceniti da je nekih 80 hiljada njih ponovo glasalo za SPO-NS, a 80 hiljada za SPS. Od Karića je u apstinenciju otišlo verovatno nekih 90 hiljada glasača. Najmanje 140 hiljada njih moglo je glasati za liste grupa građana (od 310 hiljada, koliko su ove liste dobile), budući da je upravo to onaj profil stranačke ponude koji privlači taj deo biračkog tela. Preostalih 30 hiljada verovatno se rasulo po ostalim strankama.

Radikalima je na opštinskim izborima 2004. nestalo 585 hiljada glasova u odnosu na skupštinske 2003. To znači da je možda i svih 400 hiljada radikalskih glasača otišlo u apstinenciju. Time je još jednom potvrđeno da je „disciplinovanost“ SRS glasača samo mit. Videli smo da je 30 hiljada radikalskih glasača otišlo kod Karića još na predsedničkim izborima, i oni se izvesno posle toga nisu vraćali. Liste grupe građana mogle su da dobiju i do 100 hiljada glasova SRS birača iz decembra 2003. Ipak, većina od ovih glasača nije izgubljena za SRS. Na

nekim od sledećih državnih izbora oni će se verovatno vratiti da podrže najveću nacionalno usmerenu stranku u Srbiji.

DS je zabeležio ubedljivo najmanje osipanje glasova. Njima je, kao što je gore rečeno, već u prvom krugu predsedničkih izbora iz G17, DSS i SPO-NS došlo nekih 190 hiljada glasova. Najveći deo njih je i ostao među glasačima DS. Nemamo nikakvih razloga da pretpostavimo da je za DS birače apstinencija bila manja nego za pristaše ostalih stranaka. To znači da je, iz te uvećane mase DS birača, do opštinskih izbora u neglasače otišlo 220 hiljada ljudi. Ali, kada se broj glasova za DS uporedi sa onim koji je ova stranka osvojila u decembru 2003, to je pad od svega 56 hiljada – beznačajno u odnosu na sve suparničke stranke.

Opšta slika stranačkih naklonosti u biračkom telu Srbije

Sada možemo da sklopimo potpuniju sliku biračkog tela Srbije i njegovih mena od 2000. godine do danas.

Može se proceniti da postoji 250 do 300 hiljada birača koji su na svim izborima glasali dosledno za DS, njene koalicije i njene predsedničke kandidate. Dakle, najviše 300 hiljada ljudi glasalo je: na izborima 2000. za DOS, u oba kruga 2002. za Labusa, nije izašlo na ponovljene izbore 2002, na predsedničkim izborima 2003. glasalo je za Mićunovića, na skupštinskim 2003. za DS, glasalo je u oba kruga za Tadića, i glasalo je za DS na opštinskim izborima 2004. Ali, ako govorimo o stranačkom pristaštvu, treba imati u vidu da se sve do decembra 2003. glasalo za koalicije i zajedničke predsedničke takmace. U izvesnom smislu pravo stranačko glasanje za DS počinje tek od skora. Uz to, ne zaboravimo da je najviše 200 hiljada pristaša DS-a sledilo svoju stranku u neizlasku na izbore 1997. Takođe, ne zaboravimo ni da ovih 300 hiljada ne moraju da znače i stopostotnu ličnu sledbenost (mada u velikom broju slučajeva to jeste). Neki redovni stariji birači su odlazili, a neki redovni mlađi birači su dolazili. To ipak čini da je broj postojećih pristaša DS-a među najvišim u zemlji. Kod ove skupine stabilnih pristaša DS-a u budućnosti je moguć razvoj istinskog stranačkog poistovećenja.

U krugu čvršćih pristaša DS-a nalazi se još oko 200 hiljada birača. Oni pre 5. oktobra nisu bili jaki sledbenici stranke i glasali su na izborima 1997. Pošto su se 2000. opredelili za DOS, bili su snažno privučeni Đinđićevom „reformsko-evropskom“ idejom. Nisu ih previše pokobile afere, tokom 2003. godine, ili su im Tadićeve čiste ruke bile dovoljne. Tako su u decembru 2003. opet glasali za DS. I kod njih je moguć postepeni razvoj stranačkog poistovećivanja¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Ono što pogoduje mogućem razvoju stranačkog poistovećivanja kod pristalica DS-a jeste da kod njih znatno veći udeo nego kod drugih stranaka čine mladi. Oni glasaju za DS kao najjaču

Sledeći krug već pripada nešto labavijim DS pristalicama. Njih je 100–150 hiljada. Oni su prošli sličan razvoj kao i prethodna grupa, sve do snažnog prihvatanja „reformsko-evropske“ ideologije i glasanja za Labusa na predsedničkim izborima. Ali, novčarske i druge afere, koje su pratile Đinđićevu vladu, odbile su ih od DS-a i okrenule ka mladoj i neiskvarenoj „reformsko-evropskoj“ snazi – G17. Za njih su i glasali, u decembru 2003. godine. Ipak, snažni napadi „reformsko-evropske“ javnosti na Koštuničinu vladu poprilično su ih pokolebali. A i Tadić im se kao ličnost i predsednički takmac daleko više sviđao od Maršićanina. Glasajući na predsedničkim izborima počeli su napuštati G17 i počeli naginjati DS-u. Istraživanja javnog mnjenja koja su objavljivala izraziti pad rejtinga G17 i skok DS-a utvrđivali su ih u tom opredeljenju. Mnogi od njih su i glasali za DS na opštinskim izborima, septembra 2004. godine.

Što se tiče druge naše velike stranke, tj. radikala, ima najviše 250–300 hiljada birača koji su na svim izborima, od 2000. do danas, izlazili postojano i dosledno glasali za SRS i njene predsedničke kandidate. Iako su radikali na izborima umeli lako da osvoje više od milion glasova, ipak su u decembaru 2000. dobili svega 320 hiljada, a u septembru 2004. nekih 470 hiljada glasova. Uz ovo najtvrdje jezgro, kod kojeg takođe možemo govoriti o mogućnosti postepenog stranačkog poistovećivanja, postoji još nekoliko krugova labavijih pristaša.

Prvi krug čini nekih 200–250 hiljada ljudi koji često, ali ne i uvek, glasa za njih. To su ljudi koji su, recimo, pre 5. oktobra glasali za SRS (ili SPS), a onda, u decembru 2000. nisu izašli na izbore. Onda su se za predsedničke izbore 2002. ohrabрили i počeli da glasaju za Šešelja. Od tada najčešće izlaze i glasaju za SRS i njene takmace.

Drugi krug su još labavije pristaše. To je 150–200 hiljada birača SPS-a iz decembra 2000. godine. Oni su, na predsedničkim izborima, počeli da glasaju za Šešelja i Nikolića. Onda su, na skupštinskim izborima 2003, verovatno po prvi put glasali za stranačku listu SRS-a. Posle toga glasali su, na predsedničkim izborima 2004, za Nikolića, ali su na opštinskim izborima verovatno mnogi od njih ipak glasali za GG liste.

Treći i poslednji krug SRS pristaša čini 200–250 hiljada povremenih glasača. Oni su u decembru 2000. godine glasali za DOS ili SSJ. Većina njih prvi put je za SRS glasala na predsedničkim izborima 2003, kada je podržala Nikolića. On im se inače dopadao više od Mićunovića, ili docnije Tadića, a bio je daleko prihvatljiviji i od Šešelja. Stoga su neki od njih glasali i za stranačku listu SRS, na skupštinskim izborima 2003. godine (mada su se, verovatno, na opštinskim izborima masovno osuli).

i najistaknutiju „reformsko-evropsku“ stranku i, ukoliko ne dođe do većih promena, kod njih se vremenom može razviti stranačko poistovećivanje.

Čvrsto jezgro DSS-a, koje je, posle 2000, redovno izlazilo na izbore i glasalo za DSS i njegove takmace, svelo se na manje od 200 hiljada birača. Ako imamo u vidu i glasanje 1997, onda se ono može dodatno prepoloviti. To je sva osnova za mogući razvoj stranačkog poistovećivanja kod birača DSS-a. Od labavijih pristaša, tu je 150–200 hiljada birača koji su, posle skupštinskih izbora 2003, napustili DSS i otišli u neglasače. Neki od njih bi se možda mogli vratiti stranci ukoliko Koštuničina vlada završi neki važan posao (donese novi ustav ili napravi ugovor o pridruživanju EU). DSS ima i nekih 200 hiljada birača koji su, do predsedničkih izbora 2004, uredno sledili Koštunicu, da bi od tada počeli da glasaju za druge stranke – pre svih za Karića. Njih je verovatno mnogo teže vratiti, mada nije isključeno da slom Karićevog poslovnog carstva (koji često najavljuju pojedini članovi vlade) može da dovede i do osipanja njegovih pristaša.

U još gorem položaju je G17. Oni ne samo da su skorašnja stranka (osnovana krajem 2002), već je i broj njihovih čvrstih pristalica pao ispod 100 hiljada. Rukovodstvo stranke će svakako pokušati da vrati nešto od svojih 100 hiljada apstinenata ili 200 hiljada birača koji su otišli u DS ili kod Karića. Ipak, to nije izgledan posao, budući da su ovi birači samo jednom glasali za G17. Tu teško može biti bilo kakvog stranačkog poistovećivanja, čak i kod tvrdog jezgra.

SPS je stranka koja baštini nešto od politike, ideologije i organizacije starog Saveza komunista. Otuda se kod čvrstih pristaša ove partije najpre može govoriti o počecima nekakvog stranačkog poistovećivanja. Ipak, to je stranka koja se ubrzano sažima. Na izborima 1990. za njih je glasalo 2,3 miliona birača, a na poslednjim izborima 2004. svega 230 hiljada. Današnji SPS ima čvrsto jezgro od svega 100 hiljada glasača. Oni bespogovorno slede stranku i pojavljuju se na svim izborima. Tu je i krug od 100 do 200 hiljada pristaša koji SPS pretpostavlja drugim strankama, osim u slučaju kada Slobodan Milošević ne kaže drugačije. Kako sada stvari stoje, svi ostali nekadašnji birači mogu se smatrati izgubljenima. U svakom slučaju, i čvrste i one labavije pristalice SPS-a demografski praktično nestaju. Možda i 10 hiljada njih svake godine umre, a gotovo niko ne dođe na njihovo mesto¹⁸⁸.

Čvrsto jezgro SPO može se proceniti na najviše 50 hiljada, a Nove Srbije na nekih 30 hiljada birača. Tu je još 100 do 200 hiljada glasača koji rado glasaju za ove narodnjačke stranke, ali su im bliski i narodnjaci poput Karića. Nešto od stranačkog poistovećivanja može biti samo u prvoj skupini i to najpre kod SPO

¹⁸⁸ Po Bogosavljevićevom istraživanju iz avgusta 2004, među starijima od 65 godina 9% čine pristalice SPS-a, dok je njihov udeo među mlađima od 29 godina svega 1% (u odnosu na celo biračko telo). To je daleko gore od nalaza Bačevićinog istraživanja, urađenog posle izbora 1993, po kome je tada za SPS glasalo svega 7% birača starih 18-29 godina (Bačević, 1994: 106, f.17). SPS je na tim izborima dobio 37% glasova.

pristaša. Sve ostalo je isuviše pokretno i maglovito da bi se moglo opredmetiti u neko čvršće i trajnije stranačko pristaštvo.

Konačno, postoji i neka vrsta čvrstog jezgra kod stranaka narodnih manjina. To je telo od nekih stotinak hiljada birača koji uredno slede uputstva svojih političkih vođa kako da glasaju na izborima. Stvar je, međutim, u tome što ni kod njih ne postoje nesporne vođe. Unutar mađarske manjine, tokom devedesetih, odvijala se oštra borba između nekoliko stranaka¹⁸⁹, a kod sandžačkih muslimana i danas postoji ljuto suparništvo između Sulejmana Ugljanina i Rasima Ljajića. Ishod tih borbi utiče na ponašanje još 50 hiljada glasača koji pripadaju manjinskom biračkom telu.

O bilo kakvom čvrstom stranačkom pristaštvu kod Karića prerano je govoriti. Nekih 150 hiljada ljudi glasalo je, tokom 2004. godine, dva puta za njega i njegovu stranku. Njihovo buduće ponašanje, kao i ponašanje još nekih stotinak hiljada labavijih Karićevih glasača, zavisice od sudbine njegovog poslovnog carstva. Ali čak i ako se ono održi, pitanje je u kojoj meri će Karićeva stranka uspeti da kod svojih pristalica razvije stranačku poistovećenost.

Sve ostale stranke teško da mogu sakupiti više od par desetina hiljada čvršćih i isto toliko labavijih pristaša. Njihov uticaj u političkom životu Srbije postepeno se smanjuje, a sa njime i mogućnost razvoja neke stranačke poistovećenosti. Izvesnu priliku može dobiti možda „liberalno-demokratska frakcija“, Čedomira Jovanovića. Oko nje se mogu okupiti najtvrdi „reformisti“ i „modernizatori“, pa je, ukoliko budu imali izbornog uspeha, kod njih moguć razvoj i stranačkog poistovećivanja. Ali, u ovom trenutku o tome je prerano govoriti.

* * *

Dakle, sažmemo li gornji pregled, videćemo da u današnjoj Srbiji ima pet skupina birača.

Prvu skupinu čine čvrste stranačke pristaše, koje redovno glasaju za svoju stranku. Njih nema više od 1,6 miliona (ili 25% biračkog tela). U toj skupini birača postoji osnov za razvoj stranačke poistovećenosti (Antonić, 2005b), naročito kod pristaša dve najjače stanke – DS i SRS.

¹⁸⁹Na izborima 1997. godine mađarske stranke su osvojile: Savez vojvodanskih Mađara 50.960 glasova, Demokratska stranka vojvodanskih Mađara 16.986 glasova, Demokratska zajednica vojvodanskih Mađara 16.812 glasova, Demohrišćanski pokret vojvodanskih Mađara 2.702 glasa i Gradanski pokret vojvodanskih Mađara 2.181 glas.

U drugoj skupini je oko 1,1 milion labavijih stranačkih pristaša (što je 17% biračkog tela). Na njih stranke mogu da računaju, ali ipak moraju da se potrude kako bi ih navele da na izborima upravo njih izaberu. Pristaše iz ove skupine, naime, umeju da glasaju i za neku drugu srodnu stranku u okviru tri ideološko-političke porodice: „reformističke“ (DS i G17), „konzervativno-narodnjačke“ (DSS, SPO, NS i PSS), i „nacionalno-patriotske“ (SRS i SPS). Ti birači su postojani na nivou stranačke porodice, ali su često kolebljivi kada u okviru porodice treba izabrati stranku. Iako sve tri porodice odlikuje stalna unutrašnja preraspodela glasača, svakako da je najnepostojanija konzervativno-narodnjačka familija (DSS, SPO, NS i PSS). U njoj se dešavaju najveći stranački lomovi i najburnije promene izgleda stranačkog zemljišta. Tu kao da stranke najbrže nastaju i nestaju, zbog čega se i povećava izborna kolebljivost.

Treću skupinu čini 1,0 milion glasača (15% biračkog tela) koji često izlaze na izbore, ali koji još češće i lakše menjaju stranke. Za razliku od prethodne skupine, pripadnici ove grupe lako prelaze iz kruga u krug, ne obazirući se previše na ideološko-političke granice. Za njih se može pretpostaviti da je osnovni način na koji se odlučuju za koju će stranku glasati – kazneno glasanje (protest voting).

Četvrtu skupinu čini 1,0 milion glasača (15% biračkog tela) koji uglavnom ne izlaze na izbore, nego se samo u izuzetnim prilikama pojavljuju na biralištima (kao u septembru 2000). Njihovo glasanje je ponajmanje predvidljivo i uhvatljivo, ali takođe je razumno pretpostaviti da se sastoji prevashodno u protestnom glasanju.

I konačno, petu skupinu čini 1,8 miliona birača (28% biračkog tela) koji izgleda nikada ne glasaju. Oni su ogromna terra incognita za srpske stranke i političare, ali i za ovdašnje istraživače javnog mnjenja¹⁹⁰.

Iz ove računice sledi da je odnos postojanih i kolebljivih glasača u Srbiji u najboljem slučaju 2,7:1,0. Ali, neutvrđenost stranačke ponude ovaj odnos značajno smanjuje u korist izbornih kolebljivaca. Stranke se i dalje cepaju (SPO, SPS), pojedine od njih toliko su oslabile da su blizu zamiranja (G17), a pojedine lako mogu da nestanu sa mogućim novčanim slomom njihovog vođe (PSS). Što je najzanimljivije, i pored tri stotine stranaka upisanih u državni delovodnik, u javnosti i dalje postoji ocena da stranačka ponuda u Srbiji još nije potpuna. Naime, smatra se da nedostaju neke važne stranke iz političke lepeze, kakve su „istinska“ moderna socijaldemokratska partija i „istinska“ evropska desnica. Sa takvom promenljivom stranačkom ponudom i sa već opisanom promenljivom

¹⁹⁰ Jedna od pretpostavki kojima se objašnjava ovoliki broj apsolutnih neglasača u Srbiji jeste da je reč o čisto papirnatim biračima. Oni se vode u biračkim spiskovima, iako su se u međuvremenu iselili iz zemlje, umrli ili preselili u drugi stan ili kuću. Procene koje dolaze iz Cesida kažu da takvih birača, u odnosu na sadašnji birački spisak, može biti i čitav milion.

društvenom strukturom, i glasanje u Srbiji teško da može da bude drugačije do – promenljivo (Sajc, 2002).

U tom smislu, u Srbiji se i dalje može očekivati visok stepen izborne kolebljivosti (volatility). Na drugom mestu sam izračunao da Pedersenov količnik za Srbiju (1990–2003) iznosi 19,6 (Antonić, 2005a), što je visoka izborna promenljivost. Kako sada stvari stoje, stabilizacija stranačkih sklonosti i umirenje izborne kolebljivosti ne može se očekivati za još dva ili čak tri izborna takmičenja. To znači da će morati da prođe bar još deset godina kako bi se stranačka ponuda iskristalisala, a stranačke naklonosti birača ustalile. Prema sadašnjim očekivanjima, upravo će 2015. godina biti ta u kojoj će Srbija ući u Evropsku uniju. Možda ta godina bude i ona u kojoj će se moći reći da je Srbija ušla u razdoblje stranačke postojanosti i izborne stabilnosti.

SUMMARY

Slobodan Cvejić

STRUCTURAL EFFECTS OF POVERTY IN SERBIA

After the breakdown of socialism in the CEE, the problem of poverty emerged as almost a new phenomenon. The major causes for the transparency and the increase of poverty came from both political and economic field. The increasing political liberties blew away egalitarian ideological cover from really existing social inequalities allowing for „traditional“ poverty to pop up (small peasants, unskilled employees, Roma people). At the same time, the economic reform led to increase of poverty in three ways: by facing the heritage of command economy (inefficiency and debt burden), by recession during initial stage of transition and by unequal distribution of transitional gains and losses. In this paper, the effect of increasing poverty on social structure is analyzed, based on data from the study *Transformation strategies of social groups in Serbia*. The data on 1635 individuals and households were collected by interviews. The results show that the key factors of poverty risk are exclusion from labor market, bad sectoral structure of the economy and unfinished process of privatization, poorly educated labor force, as well as low flexibility of elderly participants in labor market. These lead to high poverty rate among population with lower education, unemployed as well as employed, and to increasing poverty risk among educated employees who work in state owned or newly privatized enterprises, especially in less economically developed regions. To overcome the problem of poverty and the risk of long-term structural reproduction of poverty, it is necessary to: bring to an end the process of privatization and increase the level of direct investments in the economy; to accelerate economic reforms and strengthen the role of labor market; to invest in education and training as key ingredients of better offer at the labor market; to develop targeted measures of social assistance in order to protect elderly households, especially in rural areas, from poverty risk.

Silvano Bolčić

ENTREPRENEURS AND SOCIAL FOUNDATIONS OF ENTREPRENEURSHIP IN SERBIA IN THE NINETIES

Similar to the trend in other post-socialist countries, entrepreneurs were one of the most expansive social groups in the structure of the society of Serbia during the nineties. The expansive growth of private enterprises that marked the beginning of the nineties has been slowed down afterwards, with the relative growth again after the „reactivation of transition“ since the year 2000. The paper, nevertheless, states that the relative share of entrepreneurs in social structure of Serbia is still low (cca. 4 percent of active population).

The social profile of entrepreneurs in 2003 is similar to the one detected at the first years of post-socialist transformation in Serbia. The vast majority of entrepreneurs are small entrepreneurs, more male than female, younger than average active population, and predominately with high-school education. There are some inclinations for more gender and age equalization within the strata of entrepreneurs.

The survey data from 2003 that was based on comparison with basic profession of people in 1989 and 2000 shed light on social mobility of entrepreneurs. Since they are newly emerged social group from the beginning of the nineties, the expectations that entrepreneurs would be more open as compared to other groups has been evidenced – only 24 percent of entrepreneurs in 2003 were entrepreneurs in 1989. The paper analyzes the social groups that entrepreneurs were formed from, as well as their mobility to other social groups.

The part of the social profile of entrepreneurs is their social orientations related to the attitude towards privatization, income inequality, and participation of employees in management at the work place. Several action strategies are analyzed, particularly those related to emigration as the one of the most popular „exit“ strategies among young people during the nineties.

In the concluding part, and based on empirical findings, there is an estimation of „modernization potential“ of entrepreneurs, as well as the preconditions for their further expansion and their more active influence on post-socialist transformation in Serbia.

Anđelka Milić

FORMS OF WORK IN FAMILIES. THE CHANGES IN POST-SOCIALIST TRANSITION IN SERBIA

The process of post-socialist transition in all countries brings massive changes in the organization of the everyday family life and the ways of gaining income for the households. The investigation of these changes has been facilitated during the seventies and afterwards, with approaches developed to make family households more significant and transparent in the field of economic activities in contemporary post-capitalist societies.

Based on the empirical data about changes in everyday life of families in Serbia gathered between 1991 and 2005, as well as the data on the economic situation, the author reviews the complexity, multiplicity and risks contented in the working activities of household's members aiming to gain income for their reproduction.

The work activities include in whole extent such activities as: work in private and public sector of economy, domestic work, different sorts of informal activities, semi-legal and illegal activities in the „black market“, kin solidarity and wide variety of civil initiatives and group interrelations and support.

The central point in examining forms of work activities of family members is to show the powerful polarization of the families in Serbia according to their socio-economic position, where the majority of population lives on the edge of survival. It is particularly emphasized the situation of the increase of unemployment, where earning income through „grey economy“ became the only solution for many household. At the same time, according to data, different women's resources have been extremely exploited from the part of families and society.

Marija Babović

SOCIO-ECONOMIC STRATEGIES AND RELATIONS WITHIN HOUSEHOLDS

Based on previous research of socio-economic strategies of households in Serbia, the article represents the effort to understand how different types of economic strategies reflect on internal relationships, distribution of homework and allocation of financial resources in households. The research is empirically based on the results of survey on sample of 1635 households and individuals, carried out by ISI FF in 2003. The analysis was conducted on household level, and level of individual actors. According to the type of economic strategy they deploy, households are classified into categories with: passive, self-provisioning, strategy focused on single type of work, and strategy diversified between different types of work.

Analysis showed that types of socio-economic strategies are significantly connected to several socio-demographic characteristics of households, such as: average age of household members, household size, urban/rural dimension, and presence of children in households. General trend is that urban, younger, households with more members and with children tend to be more active and to diversify work strategies.

In „labor rich“ households, there are several types of distribution of labor activities. Some households tend to diversify „labor burden“ on few members, while some households concentrate labor activities on single member. Significant majority of households allocate almost all unpaid housework on female members, which places particularly heavy labor burden on women who are employed, have additional work in formal or informal labor market and do majority of household unpaid work.

Types of socio-economic strategies are not significantly connected to allocation of household financial resources. Majority of households retain centralized household budgets. Allocation of finances for everyday consumption is transferred in majority of households to women, while strategic decision on allocation of money is still in the hands of men. Only small number of households that deploy pro-active, diversified economic strategies, and tend to distribute total labor efforts more evenly among members, show more democratic patterns of allocation of financial resources.

Vesna Miletić-Stepanović

VERTICALLY EXTENDED FAMILIES ON THE LEVEL OF SPATIAL DIFFERENTIATION

The paper aims to offer an insight into the structure and changes within society as well as developmental potential of Serbia through the analysis of family structure and the change on the level of spatial differentiation.

At the time when Serbia seeks to find global and systemically defined developmental strategies (Poverty Reduction Strategy), fundamental changes are taking place in the family, utterly atypical of urban, industrial societies.

The family presents significant and extensive changes both in quantity and in quality. In the quantitative sense, the extent of change is reflected in the fact that, at the beginning of the third millennium, the share of vertically extended families (VEF) in the family structure, from a few percent where it stood during the second half of the XX century, reached the level of over 25 percent, that is, returned to the level of a century ago. This can be characterized as a repeat explosion of VEF within social and familial structure. The significance of the change in qualitative sense is reflected in the fact that this family form in its „return to structure“ has assumed urbane character: in terms of its occurrence on the axis city-village, we can see that it is almost equally divided. This can be called urbane infiltration of VEF, which is quite a new phenomenon.

This change in the family structure has ambivalent effect to the survival and the development of the society, and more to the point, VEF as a familial mezzos-trategy for survival, is totally opposite to the planned global strategy for social development as envisaged by the Millennium Developmental Goals. In addition, this change in the family structure will have negative effect on the social development, primarily due to its retrograde character. On the level of spatial differentiation, it is reflected in the high homogenization between city and village in most characteristics on the one hand, and on the other, in high differentiation within Belgrade itself, serving as a proof of the city's general social differentiation and inequality.

The paper presents a comparative analysis of internal characteristics of VEF between a city (Belgrade and other) and a village, in terms of a series of indicators: class, material status, economic activity, housing, family size and the number of children, position of women.

Mirjana Bobić

THE STALLED TRANSFORMATION OF NUPTIALITY IN SERBIA –

Postponement Or Missing Of The „Second Demographic Transition“

The paper is the second outcome of the empirical research of the transformation of marriage/partnership by the same author. It deploys a more comprehensive theoretical, sociological and demographical approach. The mainstream scientific and experts' literature approve for thesis that contemporary population trends affecting marriage and partnership are, altogether with international migrations, milestones of new (post)modern demographical regime. The actual state and perspectives of Serbian population (w/o Kosovo and Metohija throughout the entire paper) are placed within wider perspectives of: 1) countries in transition of Central and Eastern Europe and 2) countries of advanced market economies of West.

As far as conceptual issues are concerned, the paper deals with paradigm of „second demographic transition“, which is taken to be the cornerstone of postmodern demography. Its main considerations are being brought into question though, particularly the one of convergence of countries of Eastern and Western Europe, which is thought to be more part of “wishful thinking“ of citizens and politicians than real reflection and projection of population trends in close future.

Smiljka Tomanović and Mina Petrović

RISKS AND SAFETY IN THE NEIGHBOURHOOD FROM THE CHILDREN'S AND THEIR PARENTS PERSPECTIVE

Based on the analysis of the data from a small-scale survey with 13–14 year old schoolchildren and their parents, and eight group interviews with the children in three Belgrade urban settings, the paper examines children's and parents' perspectives on risks and safety in the neighbourhood in the context of Serbian society undergoing turbulent transformation.

The first part of the paper stresses the importance of the public/private dichotomy in children's and parents' constructions of risk and safety related to risk anxiety and the significance of locality as an intermediate sphere between public and private. The context of a blocked and delayed transformation in Serbian society, with a focus on family and urban neighbourhood change, is outlined in the second part of the paper. After introducing our basic assumptions and the study methodology, we present the findings concerning general perceptions of children's safety in neighbourhood, sources of risk, risk coping strategies, and risks within different locations. In the conclusion, we discuss the sources of discrepancy between risk anxiety and practice in everyday life.

The analysis has documented that the children and parents have different perspectives on risks and safety, and that the distinction is situated along the axis of particular vs. general. Unlike their parents who expressed higher and more generalized risk anxiety, the children have more grounded perception of risks that is shaped by everyday experience in the neighbourhood, which is their prime locale besides home and school. The children's risk coping strategies are also based on their particular everyday experience, their grounded knowledge of the neighbourhood and their social contacts and networks.

The children's embeddeness in the neighbourhood is one of the consequences of structural features related to the concept of childhood, family life and urban life, together with contextual features of Serbian society in transformation, which shape everyday life of the children enabling them to develop grounded knowledge of the neighbourhood, which significantly enhances their autonomy in facing „real life“ and negotiating it with parents. Consequently, their particularized and conceptualized risk perception and coping strategies confirm that the children, when given the autonomy and opportunity for everyday experience of the places and people in the neighbourhood, become competent agents in handling the risks.

Sreten Vujović and Mina Petrović

MAIN ACTORS AND KEY CHANGES IN BELGRADE POST-SOCIALIST URBAN DEVELOPMENT

The paper portrays Belgrade's post-socialist urban development by focusing on key analytical questions related to the distribution of power among actors in the development process and the means through which this power is exercised. Firstly, we describe the legislative framework of laws, policies, and normative acts aimed at governing urban development in Belgrade. We also sketch the socio-economic and spatial context in which the legislative framework has been developing since 1990, and we trace its main impact on urban growth and the position of certain actors. Secondly, we assess the main characteristics of Belgrade's urban evolution in the last 15 years from the perspective of several main groups of actors in the development process. For the purpose of our study, we interviewed 15 professionals practicing in various areas of urban planning. The interviews were conducted in September and October of 2005. We also analyzed a number of interviews given by the city mayor, city architect, and city manager to three daily newspapers (*Politika*, *Blic*, *Večernje novosti* and *Demokratija*) as well as to local TV station (*Studio B*) during the period from February to November 2005.

Our analysis confirmed that Belgrade's urban governance and planning have been quite reactive since 1990. Sound laws governing the sphere of urban development according to free market, democratic principles are largely missing. According to our analysis, neither politicians nor urban planners in Belgrade support exclusively the neoliberal tenet that the logic of market relations should pervade and guide all principles of social organization. A major question, however, is whether a sufficiently strong alliance could be formed among political and other actors to support this view as the current situation could be described as „consensual chaos“, „organized irresponsibility” and seems to be firmly dominated by a “wild capitalism“ mentality.

Vera Vratuša

ATTITUDES TOWARD PARTICIPATION IN DECISION MAKING AT THE WORK PLACE IN SERBIA AT THE END OF THE XX AND THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The paper examines the connection between selected socio demographic characteristics of population in Serbia and the intensity and direction of its attitude toward participation in decision-making at the work place in two periods of recent history. The first begins in 1989 and is characterized by the veiled abandonment of the „self managing socialism“ construction development strategy, and the second begins in 2000 and is characterized by open and speeded up implementation of the neo-liberal capitalist social relations' transformation strategy. The research is performed on the basis of comparison of the rare relevant data gathered during 1989, 1996 and 2003 representative surveys.

It is established that in all three surveys the values of association indicators are the highest for cross tabulation with the work position, than with educational level, and the lowest with gender, as well as that age of respondents became one of the most important prediction elements. The main finding is that in all three surveys analyzed, relative or absolute majority of respondents of both gender expressed themselves in favor of only partial privatization and for increase in some form of participation of the employed in decision making. It is established that growing „mixed“ group of respondents, named „social democrat“ for its attempt to reconcile the principles of private capitalist market allocation of resources and of their collectively owned redistribution, comprises mainly of female respondents, having middle education, age and economic position, who live mainly outside of Belgrade. „Neo-liberal“ group of respondents gathers mainly entrepreneurs, highly educated managers, students and pupils who live mainly in Belgrade. The opposed „self managing nostalgic“ group in the „transition“ process, comprises primarily less qualified workers and female more qualified workers having elementary education, housewives, retired, living predominantly outside of Belgrade, who were socialized at the time of at the least formal legal equality in access to big production means in collective ownership.

In conclusion, the author argues for sustained construction and implementation of a comparable research instrument for systematic research of attitudes concerning the participation in management in the broadest sense, in order to provide empirical basis for such changes in legal norms that would be more in accord with the attitudes and interests of a majority of citizens.

Slobodan Antonić

PARTISAN ORIENTATION IN SERBIA AFTER 2000

Changes in the partisan orientations are described and analyzed. The attention is paid both to the dimension and the direction of changes. These changes form a base for the portrait of the electorate's volatility in nowadays Serbia. According to the distribution of changes, five groups of voters can be distinguished. The first group is consisted of the hard party supporters, those who vote regularly for their party. There are not more than 1.6 million voters (or 25% of the electorate) in this group.

In the second group about 1.1 million soft party supporters are found (17% of the electorate). Parties can count on them, although they have to make some efforts in order to make this type of voters vote for them. Supporters from this group are capable of voting for some other similar party within the three ideological-political families: „reformist“ (DP and G17), „conservative-populist“ (DPS, SRM, PP, and MPS), and „national-patriotic“ (SRP and SPS). These voters are stable at the level of party family, but are often volatile while making their choice within the family. Although all of the three families are characterized by internal redistribution of voters, the biggest volatility is found certainly within the conservative-populist family (DPS, SRM, PP, and MPS).

The third group is composed of one million voters (15% of the electorate) who do often vote, but even more often and easily change the parties they vote for. Contrary to the voters from the second group, members of the third group pass easily from one circle to another, without paying too much attention to the ideological-political limits. It can be assumed that the basic way they decide which party to vote for is – protest voting.

About one million voters (15% of the electorate) are in the fourth group. They do not vote most of the time, but they visit the polling places in extraordinary circumstances (like in September 2000). Their voting is least predictable and catch-able, but it can be reasonably assumed that is based on protest voting first of all.

Finally, the fifth group is consisted of 1.8 million voters (28% of the electorate) who seem to not voting ever. They represent a large terra incognita for the Serbian parties and politicians, as well as for the local pollsters. All in all, the most of them seem to be voters existing in voting lists only.

LITERATURA

- Anderson, M. (1980) *Approaches to the History of Western Family, 1500–1914*. London: Macmillan.
- Anderson, M., Bechhofer, F. and J. Gershuny (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press.
- Antonić, S. (2002a) *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića*. Beograd: Otkrovenje.
- Antonić, S. (2002b) „Politički sistem i elite u Srbiji pre i posle 5. oktobra“, u: D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati i V. Pavićević (ur.) *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*. Knjiga 1: *Institucionalni okvir*, Beograd: CEDET: 119–135.
- Antonić, S. (2003a) *Nacija u strujama prošlosti: ogledi o održivosti demokratije u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa.
- Antonić, S. (2003b) „Parlamentarizam u Srbiji posle 2000. godine“, *Sociološki pregled*, god. 27, br. 3–4 : 209–224.
- Antonić, S. (2004) „Srbija među izborima: od skupštinskih izbora 2003. do predsedničkih izbora 2004. godine“, *Nova srpska politička misao*, god. IX, br. 1–4: 169–195.
- Antonić, S. (2005a) „Izborna kolebljivost u Srbiji: poređenje i objašnjenje“, *Sociološki pregled*, god. 29, br. 3.
- Antonić, S. (2005b) „Stranačko poistovećenje: slučaj Srbije“, *Sociološki pregled*, god. 29, br. 2: 123–151.
- Arzenšek, V. (1984) *Struktura i pokret*, Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju.

- Atkinson, R. (2000) „The Illegality of NATO’s War against Yugoslavia – Confirmation by a German Court“, *Paper No 27* in a series of political papers from UK Conservatism.
- Babović, M. et al. (1997) *Hajmo, hajde svi u šetnju*, Beograd: Medija Centar.
- Babović, M. (2004) „Ekonomске strategije domaćinstava u post-socijalističkoj transformaciji u Srbiji“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 239–275.
- Babović, M. (2005) *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd.
- Bačević, Lj. (2000) *Istraživanje javnog mnjenja Srbije*, Centar za politikološka i javnomnjenjska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu, avgust 1 i 2, i novembar 2000. godine, radni podaci.
- Bačević, Lj. (2002) *Istraživanje javnog mnjenja Srbije*, Centar za politikološka i javnomnjenjska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu, avgust 2002. godine, radni podaci.
- Barać, V. i I. Zlatić (2004) *Korupcija, vlast, država*, Beograd: Res Publica.
- Barrett, M. (1975) *Women’s Oppression Today*, London: Verso.
- Bassand, M., Kaufmann, V. and J. Dominique (2001) „Vers une nouvelle sociologie urbaine?“ u: Bassand, M. et al. *Enjeux de la sociologie urbaine*, Lausanne: Presses polytechniques et universitaire romandes: 247–256.
- Bartlett, W. and P. Hoggett (1995) *Small Firms in South East Europe: A Comparative Analysis of Experience in Bulgaria, Hungary and Slovenia*, manuscript, University of the West of England, Bristol.
- Beck, U. (1998) *Risk Society*, London: SAGE.
- Beck, U. and E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization*, London: SAGE.
- Beck-Gernsheim, E. (1992) „Everything for the Child – for Better or Worse?“, u: U. Bjornberg, (ed.) *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*, Transaction Publishers: 59–83.
- Begović, B. (2002) *Ekonomski aspekti upravljanja lokalnom zajednicom: ka povećanju ekonomske efikasnosti*“ u: B. Begović et al. *Principi modernog upravljanja lokalnom zajednicom*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije: 112–128.
- Belgrade Agency for Building Land and Development (2004), *Agency Work Results in 2001–2004 period*, Official Report, Belgrade: Belgrade Agency for Building Land and Development.
- Bell, D. (1973) *The Coming of Post Industrial Society*, New York: Basic Books.
- Berglof, E. (2001) *Reversing the Brain Drain in Transition Economies*, *Transition Newsletter*, May-August, 2000, The World Bank Group, Washington.

- Berković, E. i M. Dinkić (1980) „Ekonomski položaj žene i ostvarivanje društvene jednakosti polova“, *Sociološki prehled*, No. 3–4.
- Blagojević, M. (1995) „Svakodnevnica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost“, u: S. Bolčić (ur.) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd, ISI FF: 181–209.
- Blagojević, M. (1997) *Roditeljstvo i fertilitet*, Beograd: ISI FF.
- Blagojević, M. (2002) „Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000; urođjavanje cene Haosa“, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 283–314.
- Bobić, M. (2003) *Brak ili/i partnerstvo*, Beograd: ISI FF.
- Bogićević, B., G. Krstic and B. Mijatovic (2002) *Poverty in Serbia and Reform of Governmental Support for the Poor*, Beograd: Center for Liberal-Democratic Studies.
- Bogosavljević, S. (2004) *Istraživanje javnog mnjenja Srbije*, Strategic Marketing Research, SMMRI Group, avgust 2004, radni podaci.
- Bolčić, S. (1994) *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*, Beograd: ISI FF.
- Bolčić, S. (1995) „Izmenjena sfera rada“, u: S. Bolčić (ur.) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF: 79–108.
- Bolčić, S. (2002) *Svet rada u transformaciji*, Beograd: Plato.
- Bolčić, S. i A. Milić (ur.) (2002a) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF.
- Bolčić, S. (2002b) „Rast privatnog sektora i preduzetništva u Srbiji tokom 1990-tih“, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 107–122.
- Bolčić, S. (2002c) „Društvene promene i razaranje društvenog sektora rada u Srbiji 1990-tih“, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 97–106.
- Bolčić, S. (2002d) „Iseljavanje radne snage i „odliv mozгова“ iz Srbije tokom 1990-ih“, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 159–166.
- Bolčić, S. (2004a) „Post-socijalistička transformacija i nove radne orijentacije: Srbija 1990–2003. godine“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 111–150.
- Bolčić, S. (2004b) „Ima li preduzetništvo u Srbiji kulturalni oslonac?“, u: V. Vučkotić et al. *Kultura i razvoj*, Beograd: IDN.
- Bolčić, S. (2006) *Država, preduzetništvo i post-socijalistička transformacija Srbije*, saopštenje za naučni skup, *Biznis i država*, Beograd: Institut društvenih nauka.

- Bounds, M. (2004) „Community, Suburbia and Social Capital“ *Urban Social Theory*, Oxford University Press: 91–114.
- Bourdieu, P. (1986) „Forms of Capital“ in: J. G. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and research for the Sociology of Education*, N.Y. Greenwood: 241–58.
- Braithwaite, J., C. Grootaert and B. Milanovic (1999) *Poverty and Social Assistance in Transition Countries*. New York: St. Martin's Press.
- Branković, S. (2002a) „Istraživanje i/ili propaganda“, *Vreme*, broj 613.
- Branković, S. (2002b) *Istraživanje javnog mnjenja Srbije*, Medium index – Gallup International, novembar 2002, radni podaci.
- Branković, S. (2003) *Istraživanje javnog mnjenja Srbije*, Medium index – Gallup International, decembar 2003, radni podaci.
- Branković, S. (2004) *Istraživanje javnog mnjenja Srbije*, Medium index – Gallup International, maj 2004, radni podaci.
- Brannen, J. (1996) „Discourses of Adolescence: Young People's Independence and Autonomy within Families“, in: J. Brannen and M. O'Brien (eds.) *Children in Families: Research and Policy*, London: Falmer Press: 114–130.
- Brnjas, Z. (1995) *Od male privrede do velikog biznisa*, Beograd: Omega.
- Burić, O. (1972) „Položaj žene u sistemu društvene moći u Jugoslaviji“, *Sociologija*, No. 1.
- Burkholder, J. (2002) „Humanitarian intervention?“, <http://www.veteransforpeace.org/interstatement.htm>.
- Burnham, J. (2002) *The Managerial Revolution*, London: Penguin Books.
- Caramani, D. (2004) „Is There a European Electorate? Evidence from Electoral Volatility Measures, 1970s–2000s“ <http://www.arena.uio.no/events/documents/PAPER.pdf>.
- Castells, M. (2000) *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Catt, H. (1996) *Voting Behaviour: A Radical Critique*, London and New York: Leicester University Press.
- Chattoe, E. and N. Gilbert (1999) „Talking About Budgets: Time and Uncertainty in Household Decision Making“, *Sociology*, Vol. 33, No. 1 : 85–103.
- Chossudovsky, M. (1997) *The Globalisation of Poverty, Impacts of IMF and World and Reforms*, London: Zed Books.
- Chossudovsky, M. (2000) „Who Are the G-17?“, <http://emperorsclothes.com/articles/chuss/1.htm>.
- Christensen, P. (2003) „Place, space and knowledge: children in the village and in the city“, u: Christensen, P. and M. O'Brien (eds.) *Children in the City. Home, Neighbourhood and Community*, London: RoutledgeFalmer: 13–29.
- Christensen, P. and M. O'Brien (eds.) (2003) *Children in the City. Home, Neighbourhood and Community*, London: RoutledgeFalmer.

- Clarke, S. (2002) „Budgetary Management in Russian Households“, *Sociology*, Vol. 36, No. 3: 539–557.
- Collon, M. (2000) *Monopoly – L'Otan à la conquête du monde*, Bruxelles: EPO.
- Crompton, R. (1998) *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. 2nd ed, Cambridge: Polity Press.
- Crompton, R. (2002) „Employment, Flexible Working and Family“, *British Journal of Sociology*, Vol. 53, No. 4: 537–558.
- Cvejić, S. (2000) „Opadanje društva u procesu dualnog strukturiranja. Društvena pokretljivost u Srbiji 90-ih“, u: M. Lazić (ur.) *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Cvejić, S. (2002a) „Dometi klasne analize na kraju XX veka“, u: *Zbornik filozofskog fakulteta – spomenica Mihaila Popovića*, Beograd: Filozofski fakultet.
- Cvejić, S. (2002b) „Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: „Siva ekonomija“ u Srbiji 90-ih“, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija na kraju milenijuma*, Beograd: ISI FF: 123–140.
- Cvejić, S. (2004) Preliminarni izveštaj, mimeo.
- Cvejić, S. (2006) *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije* (2006), Beograd: ISI FF. (u štampi).
- Čaldarevic, O. (1989) *Društvena dioba prostora*, Zagreb: Školska knjiga.
- Delphy, Ch. and D. Leonardo (eds.) (1992) *Familiar Exploration. A new Analysis of Marriage in Contemporary Western Society*, London: Polity Press.
- Donzelot, J. (1979) *The Policing of the Families*, New York: Random House.
- Đorđević, J. et al. (1972) *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji*, Beograd: Radnička štampa.
- Đukić, P. (2005) „Pet godina ekonomske tranzicije u Srbiji: učinci i razvoj privrede“, u: S. Mihailović (ed) *Pet godina tranzicije u Srbiji*, Beograd: F. Ebert: 51–78.
- Džokić, A., Topalović, M., Neelen, M., and I. Kucina (2002) „The Wild City: Genetics of Uncontrolled Urban Process“, *Hunch*, The Berglave Institute Report No. 4: 106–131.
- Edwards, R. (ed.) (2001) *Children, Home and School. Regulation, Autonomy and Connection?*, London and New York: Routledge and Falmer.
- Edwards, R. (2004) „Overview of the „Social Capital’:Its relevance and Implication for Local Communities Conference“, *Sociologija*, Vol. 46, No 3: 193–198.
- Eisenstein, Z. R. (1979) *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York and London: MRP.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press and Princeton, Princeton University Press.

- Esping-Andersen, G. (1996) „After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy”, in: G. Esping-Andersen (ed.) *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*, London: SAGE.
- Evans, P. B. (1989) Predatory, Developmental and Other Apparatuses: A Comparative Political Economy Perspective on the Third World State, *Sociological Forum* 4 (December): 561–87.
- Foreign Investors Council (2005) *White Book: Proposals for Improvement of the Investment Climate in Serbia*, Belgrade: FIC.
- Gans, H. J. (1974) „Urbanism and Suburbanism as a Way of Life“, in: R. E. Pahl (ed) *Readings in Urban Sociology*, Oxford: Pergamon: 95–118.
- Gershuny, J. I. and R. E. Pahl (1979) “Work outside employment: some preliminary speculations“, *New Universities Quarterly*, 34: 120–135.
- Gershuny, J., Godwin, M. and S. Jones (1994) „The Domestic Labour Revolution: a Process of Lagged Adaptation“, in: M. Anderson, F. Bechhofer and J. Gershuny (eds.) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press: 151–198.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1992) *Transformation of Intimacy*, Cambridge: Polity Press.
- Gillies, V. (2004) „Parenting and Social Capital: Accesing Help and Support from Informal Social Networks“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No. 3: 245–258.
- Goati, V. (2004) *Partije i partijski sistemi u Srbiji*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Grabher, G. and D. Stark (eds.) (1997) *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages, and Localities*, Oxford: Oxford University Press.
- Haralambos, M. i M. Holborn (2002) „Siromaštvo i isključenje“, u: *Sociologija. Teme i perspektive*, Zagreb: Golden marketing : 290–346.
- Harden, J. (2000) „There’s no place like home: the public/private distinction in children’s theorizing risk and safety“, *Childhood*, Vol. 7, No. 1: 43–59.
- Hareven, T. (1975) „Family Time and Industrial Time. Family and Work in Planned Corporation Town, 1900–1924“, *Journal of Urban History*, Vol, No 1: 365–389.
- Harloe, M. (1996) “Cities in transition”, in G. Andrusz, M. Harloe, and I. Szeleeny, (eds). *Cities After Socialism*, Oxford: Blackwell Publishers:1–29.
- Hiber, D. (2002) „Gazdovanje gradjevinskim zemljištem“, u: B. Begović, B. et al. *Principi modernog upravljanja lokalnom zajednicom*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije: 128–137.
- Higgins, B. (1968) *Economic Development*, New York: W.W. Norton.
- Higley, J. and G. Lengyel, (2000) *Elites after State Socialism*, Lanham: Rowman and Littlefield.

- Hillman, M., Adams, J. and J. Whitlegg (1990) *One False Move: A Study of Children's Independent Mobili*, London: Policy Studies Institute.
- Hirschman, A. (1970) *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Cambridge: Harvard University Press.
- Hirschman, A. (1993) „Exit, Voice and the Fate of the German Democratic Republic: An Essay in Conceptual History”, *World Politics*, Vol 45.
- Hochschild, A. R. (1997) *The Time Bind – When Work becomes Home and Home becomes Work*, New York: Henry Holt and Company.
- Hoefle, J. (2001) „Bush's Energy Pirates Are in Global Power Grab“, *Executive Intelligence Review*, No. 30, August.
- Hoffman-Nowotny, H. J. (1987) *The Future of the Family*, in Plenaries, European Population Conference, Jyvaskyla.
- Hood, S., Kelley, P., Mayall, B. and A. Oakley (1996) *Children, Parents and Risk*. London: Social Science Research Unit, Institute of Education.
- Horrell, S., Rubery, J. and B. Burchell (1994) “Working-Time Patterns, Constraints, and Preferences“, in: M. Anderson, F. Bechhofer, F. and J. Gershuny (eds.) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press: 100–133.
- Horvat, B. (2002) „Poželjno i opravdano samoupravljanje“ *Vjesnik*, 27. 12, <http://www.vjesnik.hr/html/2002/12/27/Clanak.asp?r=sta&c=3>.
- IDN zbornik (1996) *Ciljevi i putevi zemalja u tranziciji*, Beograd: IDN.
- IDN zbornik (1996a) *Socijalni konflikti zemalja u tranziciji*, Beograd: IDN.
- Institute of Urban Planning (2003) *Belgrade Master Plan 2021*, Belgrade: Institute of Urban Planning.
- Jovanović, Č. (2005) *Moj sukob s prošlošću*, Beograd: Dangraf.
- Karsten, L. (1998) „Growing Up in Amsterdam: Differentiation and Segregation in Children's Daily Lives“, *Urban Studies*, Vol. 35, No. 3: 565–581.
- Kavčić, B. (1990) “Women and power structure: The Yugoslave case“, *Sociologija*, vol. XXXII, Supplement with Yugoslav Papers at the XII World Congress of Sociology, Madrid.
- Kester, G. and H. Pinaud (eds.) (1995) *Syndicats et participation democratique – Scenario 21*, L'Harmattan, Paris: 56–71.
- Keyes, L. C. (2001) „Housing, social capital and poor communities“, in: S. Saegert, J. P. Thompson and M. R. Warren (eds.) *Social Capital and Poor Communities*, New York: Russel Sage Foundation: 137–163.
- KIDNJ, (1989/90) data bazis from the social structure and quality of life survey of the Conzortium of the Yugoslave social sciences institutes coordinated by Lazić Mladen.
- Kidrič, B. (1985) (November 1950) „Teze o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji“, *Sabrana dela*, vol. VI.

- Korpi, W. (1985) Economic Growth and the Welfare State: Leaky Bucket or Irrigation System. *European Sociological Review*, Vol. 1, No. 2.
- Korsch, K. (1974) *Radno pravo za savjete poduzeća – Spisi o socijalizaciji*, Zagreb: Stvarnost.
- Krstić, G. et al. (1998) *Analiza sive ekonomije u SR Jugoslaviji sa procenama za 1997. i preporukama za njenu legalizaciju*, Beograd: Ekonomski institut – izveštaj.
- Krstić, G. i B. Stojanović (2001) *Osnove reforme tržišta rada u Srbiji*, Beograd: CLDS i Ekonomski Institut.
- Kutzi, T. and G. Lengyel (1995) *The Spread of Entrepreneurship in Eastern Europe*, Budapest: Budapest University of Economic Sciences.
- Kuzmanović, B. (1986) „Samoupravna orijentacija mladih“, u: *Omladina '86*, Beograd: IIC SSO Srbije i IDN.
- Kuzmanović, B. (1987) *Problem motivacionih osnova samoupravljanja*, doktorska disertacija. Filozofski fakulte, Beograd.
- Kuzmanović, B. (1997) „Stav prema participativnom upravljanju“, u: S. Mihajlović (ur.) *Između osporavanja i podrške*, Beograd: IDN.
- Lash, S. (1990) *Sociology of Postmodernism*, London: Routledge.
- Lazić, M. et al. (1994) *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2002) “(Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-ih“, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. (ur.) (2000) *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. i S. Cvejić (2004) „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Lerner, G. (1986) *The Creation of Patriarchy*, London: Oxford U. P.
- Levine, D. (1977) *Familz Formation in the Age of Nascent Capitalism*, N.Y.: Academic press.
- Macura, M., Mac Donald, A., Haug and L. Werner (eds.) (2005) *The New Demographic Regime: Population Challenges and Policy Responses*, New York and Geneva.
- Madžar, Lj. (1992) „Anatomija jugoslovenskog privrednog čuda 1953–1964“, *Ekonomski anali*, XXXVI. Beograd.
- Malbaški, N. (2005) „Upotrebe legije“, *Nova srpska politička misao – komentari*, http://www.nspm.org.yu/komentari%202005/2005_nmalb_legija.htm.
- McAllister, I. (1992) *Political Behaviour: Citizens, Parties and Elites in Australia*, Melbourne: Longman Cheshire.
- Marshal, T. (2002) *Igra senki*, Beograd: RB92.

- Mateju, P. (1996) *Winners and Losers in the Post-Communist Transformation. Innovation*, Vol.9, No 3: 371–390.
- Matthews, H. (2003) „The Street as a Liminal Space: the Barbed Spaces of Childhood“, in: Christensen, P. and M. O’Brien (eds.) *Children in the City. Home, Neighbourhood and Community*, London: RoutledgeFalmer: 101–117.
- Merton, R. (1968) *Social Theory and Social Structure*, New York: The Free Press.
- Michael, A. (2000) *Moving Forward – Program for a Participatory Economy*, Edinburgh, London, San Francisco: AK Press.
- Mićić-Maksin, M. i D. Perišić (2005) „Slabosti upravljanja, planiranja i izgradnje gradova u Srbiji“, *Letnja škola urbanizma – Investicije na Zapadnom Balkanu*, Begrade, Udruženje urbanista Srbije: 301–311.
- Mihailović, S. et al. (1991) *Od izbornih rituala do slobodnih izbora: sondaža javnog mnjenja uoči prvih višestranačkih izbora u Srbiji*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (ur.) (1997) *Između osporavanja i podrške*, Beograd: IDN.
- Mihailović, S. (2004) *Istraživanje javnog mnjenja Srbije*, februar, maj, juni, avgust, septembar, oktobar; CPA/CPS i CESID, radni podaci.
- Milanović, B. (2004) „Ko je glasao za radikale“, *Prizma*, god. 4, januar: 10–18. Beograd: CLDS.
- Miletić-Stepanović, V. (2004) „Strategije upravljanja rodnim – ženskim rizicima u Srbiji“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 403–442.
- Miletić-Stepanović, V. (2006) *Nasilje nad ženama u Srbiji na razmeđu milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Milić, A. (1981) „Teorijski i empirijski okvir za istraživanje preobražaja porodice u jugoslovenskom društvu“, u: A. Milić, E. Berković i R. Petrović: *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd: ISI FF: 3–18.
- Milić, A. (1981) „Promene društveno-ekonomskih obeležja domaćinstava“, u: A. Milić, E. Berković i R. Petrović: *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd: ISI FF: 19–76.
- Milić, A. (1981) „Preobražaj srodničkog sastava porodice i položaj članova“, u: A. Milić, E. Berković i R. Petrović: *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd: ISI FF: 135–168.
- Milić, A. (1991) „Socijalna mreža porodičnih odnosa i društveni slojevi“, u: M. Popović (ur.) *Srbija krajem 80-ih. Sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: ISI FF: 89–110.
- Milić, A. (1994) *Žene, Politika, Porodica*, Beograd: Institut za političke studije.

- Milić, A. (1995) „Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija, 1991–1995. godine“, u: Bolčić, S. (ur.) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom 90-tih*, Beograd: ISI FF: 135–180.
- Milić, A. (2001) *Sociologija Porodice. Kritika i Izazovi*, Beograd: Čigoja Štampa.
- Milić, A. (2002a) „Dobitnici i gubitnici u procesu tranzicije iz ugla porodične svakodnevice (1991–2001)“, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd, ISI FF: 251–281.
- Milić, A. (2002b) Ženski pokret na raskršću milenijuma. Beograd, Seminar za ženske studije. Odeljenje za sociologiju FF.
- Milić, A. (2004) „Transformacija porodice i domaćinstva – zastoj i strategija preživljavanja“ u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 317–347.
- Milić, A. et al. (2004a) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Milić, A. (2004b) „The Family as a Capital Asset“, *Sociology*, Vol. 3: 227–243.
- Milić, A. i Lj. Čičkarić (1998) *Generacija u protestu*, Beograd: ISI FF.
- Milošević, B. (2002) „Nezaposlenost u Srbiji devedesetih: Stvarnost i privid „ekonomije preživljavanja“, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 141–157.
- Minjević, Đ. (1999) *Zlatni krug 98*, Beograd: Beokom.
- Misztal, B. A. (1993) „Understanding political change in Eastern Europe: a sociological perspective“, *Sociology* 27(3): 451–470.
- Misztal, B. (1998) *Trust in Modern Society*, Oxford: Polity Press.
- Morokvasic, M. i H. Rudolf (1996) *Migrants: Les nouvelles mobilités en Europe*, Paris: L’Harmattan.
- Morrow, V. (2002) „Children’s rights to public space. Environments and curfews“, in: B. Franklin (ed.) *The New Handbook on Children’s Rights*, London: Routledge: 168–182.
- Mrkšić, D. (1990) „Preferiranje društvenih sistema“, *Sociološki pregled*, No. 1–4: 2–17.
- Mrkšić, D. (1995) „The Dual Economy and Social Stratification“, u: M. Lazić (ed.) *Society in Crisis. Yugoslavia in early 90s*, Beograd: Filip Višnjić: 23–80.
- Mundende and Chongo, (1989) „The Brain Drain and Developing Countries“, in: R. Appleyard (ed.) *The Impact of International Migrations on Developing Countries*, Paris: OECD.

- Müller-Jentsch, W. (Hrsg.) (1993) *Profitable Ethik – effiziente Kultur: Neue Sinnstiftungen durch das Management*, München und Mering: Rainer Hampp-Verlag.
- Nielsen, K., Jessop, B., and J. Hausner (1995) „Institutional change in post-socialism“, in: K. Nielsen, B. Jessop and J. Hausner (eds.) *Strategic Choice and Path-Dependency in Post-Socialism Institutional Dynamics in the Transformation Process*, Hants-UK; Vermont-USA: Edward Elgar: 3–43.
- Nikolić, M. et al. (1973) *Samoupravljanje i radnički pokret*, I-III, Beograd: Komunist.
- Nuscheler, F. (1987) *Entwicklungspolitik*, Bonn: Verlag Neue Gesellschaft.
- O’Brien, M., Jones, D. and D. Sloan (2000) „Children’s Independent Spatial Mobility in the Urban Public Realm“, *Childhood* Vol. 7(3): 257–277.
- Offe, C. (1996) *Modernity and the State*, Cambridge: Polity Press.
- Pahl, R. E. (1980) „Employment, work and the domestic division of labour“, *International Journal of Urban and Regional Research*, 4(1): 1–20.
- Palast, G. (2001) „Stiglitz, today’s winner of the nobel prize in economics“, *The Observer*, London, October 10, <http://www.GregPalast.com>.
- Pantić, D. (1981) *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd: IIC SSO Srbije.
- Pantić, D. (1990) *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Beograd: IDN, CPIJM.
- Petovar, K. (1999) „Pravo na dostojno stanovanje“, u: M. Delević-Đilas, A. Jovanović i S. Nedović (ur.) *Ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava: 133–155.
- Petrović, M. (1993) *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, Beograd: IDN.
- Petrović, M. (2001) Post-socialist housing policy transformation in Yugoslavia and Belgrade, *European Journal of Housing Policy* 1(2): 211–232.
- Petrović, M. (2004a) *Sociologija stanovanja*, Beograd: ISI FF.
- Petrović, M. (2004b) „Stambeni položaj i stambene strategije domaćinstava u Srbiji“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 277–315.
- Philipov, D. and J. Dorbritz (2003) *Demographic consequences of economic transition in countries of central and eastern Europe*, Strasbourg: Council of Europe Publishing, No. 39.
- Polanyi, K. (2001) *The Great Transformation*, Boston: Beacon Press. Third edition.
- Portes, A. (1994) „The Informal Economy and Its Paradoxes“, in: N. Smelser and R. Swedberg *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton and New York: Princeton University Press and Russell Sage Foundation.

- Portes, A., M. Castells and L. A. Benton (eds.) (1989) *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Prašnikar, J. and J. Svejnar (1991) "Workers Participation in Management vs. Social Ownership and Government Policies: Yugoslav Lessons for Transforming Socialist Economies", *Comparative Economic Studies*, Vol. 33, No. 4, Winter 1991: 27–46.
- Pratt, G. and S. Hanson (1991) „On the Links Between Home and Work: Family Household Strategies in a Buoyant Labour Market“, *International Journal of Urban and Regional Research*, 15(1): 55–74.
- Prinz, C. (1995) *Conabiting, Married or Single*, Vienna: IIASA.
- Qvortrup, J. et al. (eds.) (1994) *Childhood Matters: Social Theory, Practice and Politics*, Aldershot: Avebury.
- Radaev, V. (1997) „Practicing and Potential Entrepreneurs in Russia“, *International Journal of Sociology*, No. 3.
- Republički zavod za statistiku, (2005) *Statistički godišnjak Srbije, 2004*.
- Republički zavod za statistiku, (2005) „Izlaznost biračkog tela republike Srbije na izborima od 1990. do 2004.“, <http://webrzs.statserb.sr.gov.yu/axd/Izbori/izlaznost.htm>.
- Rona – Tas, A. and G. Lengyel (1997) Entrepreneurs and Entrepreneurial Inclinations in Post-Communist East-Central Europe, *International Journal of Sociology*, No. 3.
- Rozoff, R. (2004) „NATO’s New Colonial Order: Going Backwards From the Twentieth Century“, http://www.realitymacedonia.org.mk/web/news_page.asp?nid=3807.
- Rus, V. (1972) *Odgovornost in moč v delovnih organizacijah*, Kranj: Moderna organizacija.
- Rus, V., Adam, F. (1989) *Moč i nemoć samoupravljanja*, Zagreb: Globus
- Sajc, A. (1998) *Istraživanje izborne apstinencije u Srbiji*, novembar-decembar 1998, baza podataka.
- Sajc, A. (2002) „Izborni apstinenti su protiv fasadne demokratije: prilozi za razumevanje izbora u Srbiji“, *Nova srpska politička misao*, god. 9, br. 1–4: 47–66.
- Saunders, P. (1999) „Budget Standards and the Poverty Line“, *The Australian Economic Review*. Vol. 32, No. 1.
- Saunders, P., Bradshaw, J. and M. Hirst (2002) „Using Household Expenditure to Develop an Income Poverty Line“, *Social Policy and Administration*. Vol. 36, No. 3.
- Savet za borbu protiv korupcije (2003–6) *Izveštaji i inicijative*, <http://www.anti-korupcijasavet.sr.gov.yu/list.jsp?pg=3&lang=sr&type=izvestaj>.

- Savić, M. (2001) „Događaj i naracija: O procenjivanju karaktera savremenih događaja“ u *R/Evolucija i poredak – Zbornik radova sa naučnog skupa „Socijalno-ekonomske promene u Srbiji/Jugoslaviji: perspektive i ograničenja“*, Beograd, 2. i 3. mart, http://147.91.230.48/ifdt/izdanja/knjige/Zbornik_revi-por/download.
- Schiffers, S. (2002) “World inequality rises“, BBC NEWS, Thursday, 17 January, 2002, 23:16 GMT, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/1763410.stm>.
- Schmitter, P. C. (1997) „Intermediaries in the Consolidation of neo-Democracies: The Role of Parties, Associations and Movements“, ICPS, Barcelona 1997, Working Paper n.130. http://www.diba.es/icps/working_papers/docs/wp_i_130.doc.
- Schumpeter, J. (2000) „Entrepreneurship as Inovation“, in: R. Swedberg (ed.) *Entrepreneurship: The Social Science View*, Oxford: Oxford University Press.
- Scott, J. (1997) „Changing households in Britain: do families still matter?“, *The Sociological Review*: 591–621.
- Scott, S., S. Jackson and K. Backett-Millburn (1998) „Swings and Roundabouts: Risk Anxiety and the Everyday Worlds of Children“, *Sociology* 32: 689–707.
- Scott, S. (2000) „Strangers – what kind of danger?: Children’s and parents construction of risk“, rad predstavljen na The Final Conference of the Children 5 to 16 Programme, ESRC, London.
- Secombe, W. (1974) „Housewife and her labor under capitalism“, *New Left Review*, London, No. 83: 3–24.
- SG SCG 2005, (2005) *Statistički godišnjak SCG 2005*, Savezni zavod za statistiku, Beograd.
- Sik, E. and C. Wallace (1999) The development of open-air markets in East-Central Europe, *International Journal of Urban and Regional Research* 23: 697–714.
- Slavujević, Z. (2005) „O sloganima političkih stranaka i kandidata“, *Sociološki pregled*, god. 39, br. 1: 47–80.
- Sorensen, A. (1998) „On Kings, Pietism and Rent-seeking in Scandinavian Welfare States“, *Acta Sociologica*, Vol. 41.
- Stark, D. (1992) „Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe“, *East European Politics and Societies*, 6: 17–51.
- Stiglitz, J. (2003) „Don’t trust technocrats“, *Guardian*, July 16, <http://www.guardian.co.uk/comment/story/0,3604,998822,00.html>.
- Stojanović, B. (2005) *Tranzicija u Srbiji: Privredno lutanje*, Beograd: Institut za evropske studije.
- Stojanović, B. (2005) „Uloga strateške procene životne sredine u urbanom menadžmentu“, *Letnja škola urbanizma – Investicije na Zapadnom Balkanu*,

- Velika Plana, Pokajnica, 23–25 May 2005, Beograd: Udruženje urbanista Srbije : 67–71.
- Stone, C. (1989) *Regime Politics: Governing Atlanta, 1946–1988*, Lawrence: University Press of Kansas.
- Strom, S. (2002) „Unemployment and Gendered Divisions of Domestic Labor“, *Acta Sociologica*, Vol. 45: 89–108.
- Sullivan, O. (2000) „The Division of Domestic Labor: Twenty Years of Change?“, *Sociology*, Vol. 34, No. 3: 437–456.
- Sullivan, O. and J. Gershuny (2001) „Cross-national changes in time-use: some sociological (hi)stories re-examined“, *British Journal of Sociology*, Vol. 52, No. 2: 331–347.
- Supek, R. (1974) *Participacija, radnička kontrola i samoupravljanje*, Zagreb: Naprijed.
- Sykora, L. (1998) „Commercial property development in Budapest, Prague, and Warsaw“, in: G. Enyedi (ed.) *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*, Budapest: Akademia Kiado: 109–136.
- Szelenyi, I. (1983) *Urban Inequalities under State Socialism*, New York: Oxford University Press.
- Szelenyi, I. (1996) „Cities under Socialism and After“, in: G. Andrusz, M. Harloe and I. Szelenyi (eds.) *Cities after Socialism*, Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers: 286–317.
- Štulhofer, A. (2000) *Nevidljiva ruka tranzicije. Ogledi iz ekonomske sociologije*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Šumpeter, J. (1960) *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Beograd: Kultura.
- Talbott, S. (2005) „Foreward“, za Noris, John, *Collision Course: NATO, Russia and Kosovo*, Praeger.
- Toka, G. (1996) „Parties and Electoral Choices in East-Central Europe“, in: G. Pridham and P. Lewis (eds.) *Stabilising Fragile Democracies, Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe*, New York: Routledge.
- Tomanović, S. (2003) „Negotiating Children’s Participation and Autonomy within Families“, *International Journal of Children’s Rights* Vol. 11: 51–71.
- Tomanović, S. (2004a) „Family Habitus as the Cultural Context of Childhood“, *Childhood: A global journal of child research*, Vol. 11 No. 3 August 2004: 339–360.
- Tomanović, S. (2004b) „Relevance of Social Capital and Its Implications for Children“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No. 3: 259–268.
- Tomanović, S. (2004c) „Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih*

- grupa: *svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd, ISI FF: 349–375.
- Tomanović – Mihajlović, S. (1997) *Detinjstvo u Rakovici. Svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: ISI FF.
- Tomanović, S. i S. Ignjatović (2004) „Mladi u tranziciji: Između porodice porekla i porodice opredeljenja“ u: M. Nikolić i S. Mihajlović *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternative.
- Trivić, B. (2004) „Više nego skroman saldo tranzicije“, *Danas*, 16. Juli, <http://www.danas.org/article/2004/07/16/10da5654-bc56-4a6c-9bf0-e7d90e0b3542.html>.
- Van, de K. and J. Dirkm (1988) *The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations*, Universiteit van Amsterdam, Werkstukken, No. 109.
- Unicef (1999) *Women, Families, Policies*, Geneva.
- Van de K. and J. Dirk (2004) „Is the Second Demographic Transition a useful research concep“, Question and answers, *Vienna Yearbook of Population Research*, Vienna: Institute of Demography.
- Vanek, J. (ur) (1975) *Self-Management*, Baltimore: Penguin Books,
- Vecernik, J. (1996) *Markets and People. The Czech reform Experience in Contemporary Perspectives*, Aldershot: Avebury.
- Vogler, C. (1994) „Household Time Allocation and Women’s Labour Force Participation“, u: M. Anderson, F. Bechhofer and J. Gershuny (eds.) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press: 198–225.
- Vratuša(-Žunjić), V. (1993a) „Protagonisti svojinske transformacije u društvenim sistemima istočne, centralne i jugoistočne Evrope s posebnim osvrtom na slučaj Jugoslavije“, *Sociologija*, No. 1: 53–68.
- Vratuša(-Žunjić), V. (1993b) „Rat i razvoj“, *Sociologija*, No. 4: 517–531.
- Vratuša(-Žunjić), V. (1995a) „O smeni dominantne paradigme u društvenim naukama“, *Sociološki pregled*, No. 3: 417–431.
- Vratuša(-Žunjić), V. (1995b) „Attitudes toward the Desirable Organization of Society and the War in Yugoslavia“, *Sociologija*, No. 4: 487–513.
- Vratuša(-Žunjić), V. (1997) „The Legitimization Ideology Change and the Problem of Periodization“, *Sociologija*, No. 2: 239–267.
- Vratuša(-Žunjić), V. (1999a) „Teze o privatizaciji, participaciji, participativnom istraživanju i ulozi sindikata“, *Uloga sindikata u procesu privatizacije*, SSS, SSJ, UGSN, Beograd: 262–275.
- Vratuša(-Žunjić), V. (1999b) „Gender, Class and Participation in Decision-Making in the former Yugoslavia“, *Economic Analysis*, 1999: 57–68.
- Vratuša(-Žunjić), V. (1999c) „Bombing of Belgrade: Responses by Yugoslav Peoples and Agencies“, http://web.archive.org/web/20030827221852/online.northumbria.ac.uk/geography_research/dscrn/veravratuasa.htm.

- Vratuša(-Žunjić), V. (2000a) „Participatory society and Contradictions of Socialization“, *Sociologija*, No. 3: 497–505.
- Vratuša(-Žunjić), V. (2000b) „Transition“ strategies and domestic social actors in the Balkans“, *The Strategies of Development and the Processes of the Regional Cooperation in the Balkans*, FF, Niš: 91–107.
- Vratuša(-Žunjić), V. (2002) „Global accumulation of capital and complex disasters-the case of Southern-Eastern Europe“, <http://www.apu.ac.uk/geography/d&scrm/>.
- Vratuša(-Žunjić), V. (2003) „Protivrečnosti institucionalizacije“ tranzicije i „suprotstavljene strategije transformacije institucija u episi globalne krize prelaza“, *Vreme globalizacije*, Beograd: Dom Kulture Studentski Grad: 134–145.
- Vratuša(-Žunjić), V. (2004) „Stavovi o privatizaciji u Srbiji krajem XX i početkom XXI veka“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 71–110.
- Vratuša(-Žunjić), V. (2005) „Attitudes Toward Privatization in Serbia at the End of the Twentieth and the Beginning of the Twenty First Century“, in: A. Milić et al. *Transformation and Strategies*, Beograd: Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy: 61–85.
- Vujošević, M. (2002) „O novim metodološkim i drugim standardima u planiranju. Povodom Generalnog plana Beograda 2021“, *Arhitektura i Urbanizam – specijalno izdanje*, February 2002: 1–58.
- Vujović, S. (2004) „Akteri urbanih promena u Srbiji“, u A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa – Svakodnevnica Srbije na početku milenijuma*, Beograd: ISI FF: 151–193.
- Vukadinović, Đ. (2004) „Decembar 2003: alternativno proleće srpske demokratije“, *Nova srpska politička misao*, god. 9, br. 1–4: 153–168.
- Vukotić, V. (1993) *Privatizacija*, Beograd: IDN-CEI.
- Vuksanović, G. (2001) *Jugoslovenske izbeglice-iznešu želja i mogućnosti za povratak*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Wallace, C. (1993) „Reflections on the Concept of „Strategy“, in: D. Morgan and L. Stanlay (eds) *Debates in Sociology*, Manchester: Manchester University Press: 94–117.
- Wallace, C. (2002) „Household strategies: Their Conceptual relevance and Analytical Scope in Social research“, *Sociology*, Vol. 36, No. 2: 275–292.
- Wallerstain, I. (1984) „Households Structures and Labor Force Formation in the Capitalist World Economy“, in: J. Smith, Wallerstain, I. and Hans-Dieter Evers (eds) *Household and World Economy*, London: Sage: 17–23.
- Woolcock, M. (1998) „Social capital and economic development: towards a theoretical synthesis and policy framework“, *Theory and Society*, Vol. 27, No. 2.

- Woolcock, M. (1998) „Social capital and economic development: towards a theoretical synthesis and policy framework“, *Theory and Society* 27(2): 151–208.
- Yeidz, R. (2005) „Workers Defend 'Recovered Factories'“, <http://www.ww4report.com/node/756>.
- Zakon o društvenom kapitalu (1989/90) *Službeni list SFRJ*, br. 84/89 i 46/90.
- Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine (1991) *Službeni glasnik RS*, br. 48/91, 75/91.
- Zakon o svojinskoj transformaciji (1997) *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 32.
- Zakon o privatizaciji sa stručnim komentarima za sindikalne aktiviste „The law on Privatization with Expert Commentaries for Trade Union Activists“, (2001): *Sindikalni poverenik*, July.
- Zakon o radu (2001): *Službeni glasnik Republike Srbije*, No. 70/2001, 13. Decembar.
- Zec, M. (ur.) (1994) *Privatizacija*, Beograd: Jugoslovenska knjiga i Ekonomski institut.
- Zeicher, H. (2003) „Shaping daily life in urban environments“, u: P. Christensen and M. O'Brien, (eds.) *Children in the City. Home, Neighbourhood and Community*, London: u periodu reformi, *Letnja škola urbanizma – Investicije na Zapadnom Balkanu*, Velika Routledge Falmer: 66–82.
- Zeković, S. (2005) Gradjevinsko zemljište – strateški faktor planiranja i konkurentnosti gradova Plana, Pokajnica, 23–25 May 2005, Belgrade: Udruženje urbanista Srbije: 55–66.
- Županov, J. (1983) *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus
- Županov, J. (1987) *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb: Školska knjiga.